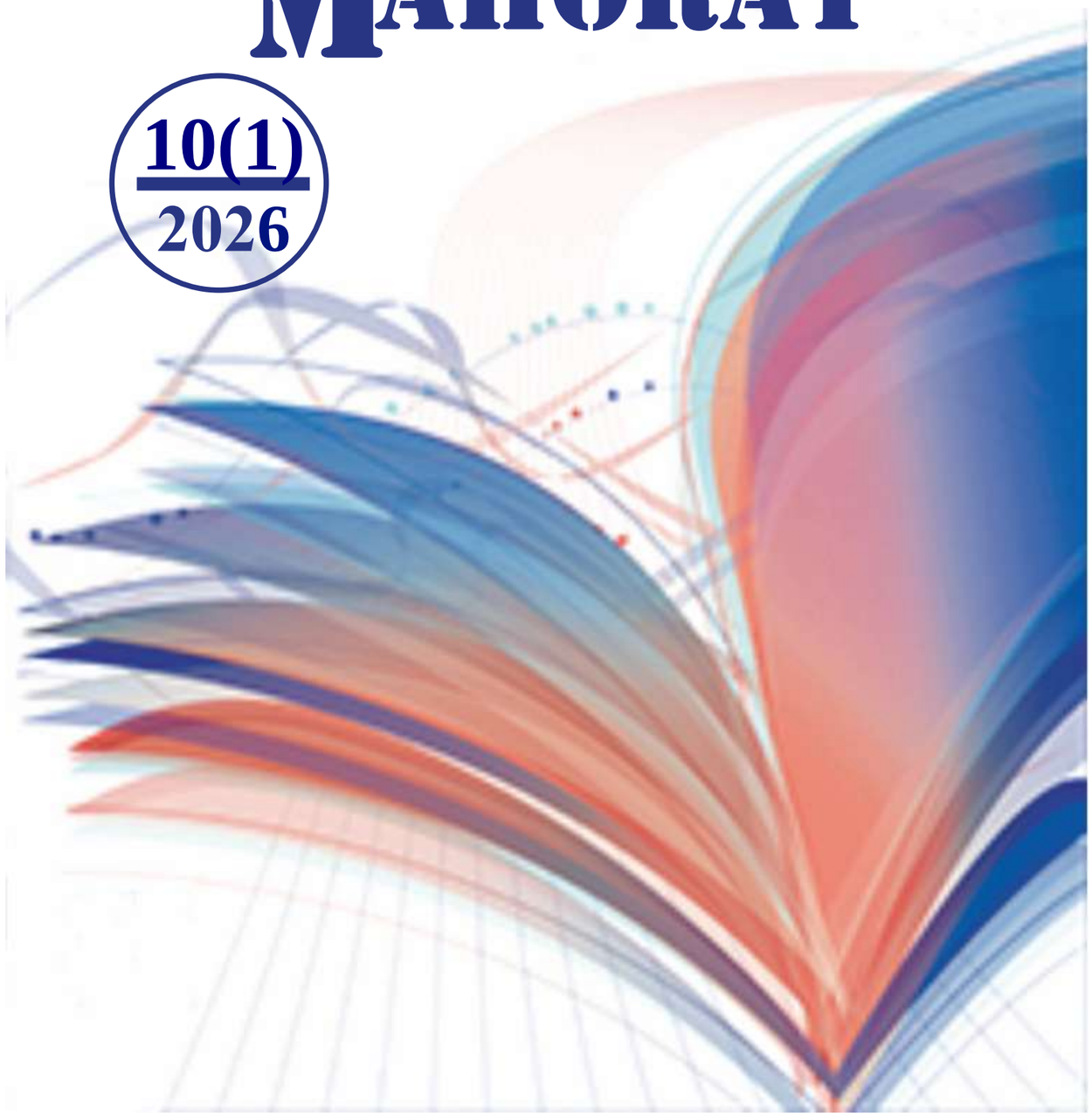
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
1930

ISSN 2181-6833

PEDAGOGIK MAHORAT

10(1)
2026

ISSN 2181-6833

ISSN 2181-6833

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

10-son (2026-yil, oktabr)

Jurnal 2001-yildan chiqa boshlagan

Buxoro – 2026

PEDAGOGIK MAHORAT
Ilmiy-nazariy va metodik jurnal
2026, № 10

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi qarori bilan **pedagogika** va **psixologiya** fanlari bo‘yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan zaruriy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2001-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2016-yil 22-fevral № 05-072-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi,Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy.
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY’ATI:

Bosh muharrir: Adizov Baxtiyor Rahmonovich– pedagogika fanlari doktori, professor
Mas’ul kotib: Sayfullayeva Nigora Zakiraliyevna – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Begimqulov Uzoqboy Shoyimqulovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Navro‘z-zoda Baxtiyor Nigmatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Yanakiyeva Yelka Kirilova, pedagogika fanlari doktori, professor (N. Rilski nomidagi Janubiy-G‘arbiy Universitet, Bolgariya)
Satibekova Mayramkul Abdikulovna, Jusup Balasagin nomidagi Qirg‘iziston milliy universiteti professori, pedagogika fanlari doktori (DSc)
Azizov Abdulatif Abduxalimovich, Bobojon Gafurov nomidagi Xo‘jand davlat universiteti professori, pedagogika fanlari doktori (DSc), akademik
Batchuluun Yembuu, Mongoliya davlat ta’lim universiteti professori, pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD)
Andriyenko Yelena Vasilyevna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta’limi instituti, Novosibirsk, Rossiya)
Romm Tatyana Aleksandrovna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta’lim instituti, Novosibirsk, Rossiya)
Chudakova Vera Petrovna, psixologiya fanlari nomzodi (Ukraina pedagogika fanlari milliy akademiyasi, Ukraina)
Zotova Firuza Raxmatullovna, pedagogika fanlari doktori, professor (Volgabo‘yi davlat jismoniy tarbiya, sport va turizm universiteti, Rossiya)
Hamroyev Alijon Ro‘ziqulovich – pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Mahmudova Muyassar, pedagogika fanlari doktori, professor
Kozlov Vladimir Vasilyevich, psixologiya fanlari doktori, professor (Yaroslavl davlat universiteti, Rossiya)
Tadjixodjayev Zokirxo‘ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor
Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor
O‘rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor
Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor
Mahmudov Nosir Mahmudovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Qiyamov Nishon Sodiqovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Shomirzayev Maxmatmurod Xuramovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Ro‘ziyeva Dilnoza Isomjonovna, pedagogika fanlari doktori, professor
Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc)
To‘xsanov Qahramon Rahimboyevich, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Nazarov Akmal Mardonovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Dilova Nargiza Gaybullayevna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Jumayev Rustam G‘aniyevich, siyosiy fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor
Abdullayev Mehriddin Junaydulloyevich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Adizova Nigora Baxtiyorovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Adizova Nodira Baxtiyorovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Sattorov Anvar Ergashovich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor
Nurulloyev Firuz No‘monjonovich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor
Navruz-Zoda Layli Baxtiyorovna, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent
Axmadova Umidaxon Shavkat qizi, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Rasulova Zilola Durdimurotovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent
Fayziyeva Umida Asadovna, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor
Xalikova Umida Mirovna, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО
Научно-теоретический и методический журнал
№ 10, 2026

Решением Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 29 декабря 2016 года журнал включён в перечень изданий, рекомендованных для публикации научных результатов статей по направлениям **«Педагогика»** и **«Психология»**.

Журнал основан в 2001 году.
Журнал выходит 12 раз в год.

Журнал зарегистрирован Бухарским управлением агентства по печати и массовой коммуникации Узбекистана.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации № 05-072 от 22 февраля 2016 г.

Учредитель: Бухарский государственный университет

Адрес редакции: 200117, Узбекистан, г. Бухара, ул. Мухаммад Икбол, 11.
E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Адизов Бахтиёр Рахманович – доктор педагогических наук, профессор
Ответственный редактор: Сайфуллаева Нигора Закиралиевна – доктор философии педагогических наук, доцент

Хамидов Обиджон Хафизович, доктор экономических наук, профессор
Бегимкулов Узакбай Шаимкулович, доктор педагогических наук, профессор
Навруз-заде Бахтиёр Нигматович, доктор экономических наук, профессор
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор
Янакиева Елка Кирилова, доктор педагогических наук, профессор (Болгария)
Сатыбекова Майрамкул Абдикуловна, доктор педагогических наук (DSc) профессор (Кыргызстан)
Азизов Абдулатиф Абдухалимович, доктор педагогических наук (DSc), профессор, академик (Таджикистан)
Батчулуун Ямбуу, доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, профессор (Монголия)
Андриенко Елена Васильевна (Институт физико-математического, информационного и технологического образования НГПУ, Новосибирск, Россия)
Ромм Татьяна Александровна (Институт истории, гуманитарного, социального образования ФГБОУ ВО НГПУ, Новосибирск, Россия)
Чудакова Вера Петровна, кандидат психологических наук (Национальная академия педагогических наук Украины, Украина)
Зотова Фируза Рахматулловна, доктор педагогических наук, профессор (Поволжский государственный университет физической культуры , спорта и туризма, Россия)
Хамроев Алижон Рузикулович, доктор педагогических наук (DSc), профессор
Каххаров Сиддик Каххарович, доктор педагогических наук, профессор
Махмудова Муяссар, доктор педагогических наук, профессор
Козлов Владимир Васильевич, доктор психологических наук, профессор (Ярославль, Россия)
Таджиходжаев Закирходжа Абдусаттарович, доктор технических наук, профессор
Аманов Мухтор Рахматович, доктор технических наук, профессор
Ураева Дармоной Саиджановна, доктор филологических наук, профессор
Дурдиев Дурдимурад Каландарович, доктор физико-математических наук, профессор
Махмудов Насыр Махмудович, доктор экономических наук, профессор
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор
Киямов Нишон Содикович, доктор педагогических наук, профессор
Шомирзаев Махматмурод Хурамович, доктор педагогических наук, профессор
Рузиева Дилноза Исомжоновна, доктор педагогических наук, профессор
Курбонова Гулноз Негматовна, доктор педагогических наук (DSc), профессор
Тухсанов Кахрамон Рахимбоевич, доктор филологических наук (DSc), профессор
Назаров Акмал Мардонович, доктор психологических наук (DSc), профессор
Дилова Наргиза Гайбуллаевна, доктор педагогических наук (DSc), профессор
Жумаев Рустам Ганиевич, доктор философии политических наук (PhD), профессор
Абдуллаев Мехриддин Жунайдуллоевич, доктор педагогических наук (DSc), профессор
Адизова Нигора Бахтиёровна, доктор педагогических наук (DSc), профессор
Адизова Нодира Бахтиёровна, доктор педагогических наук (DSc), профессор
Сатторов Анвар Эргашович, доктор философии педагогических наук (PhD), профессор
Нуруллоев Фируз Нумонжонович, доктор философии педагогических наук (PhD), профессор
Навруз-заде Лайли Бахтиёровна, доктор экономических наук (DSc), доцент
Ахмадова Умидахон Шавкат кизи, доктор филологических наук (DSc), доцент
Расулова Зилола Дурдимуротовна, доктор педагогических наук (DSc), доцент
Файзиева Умида Асадовна, доктор философии педагогических наук (PhD), профессор
Халикова Умида Мировна, доктор философии педагогических наук (PhD), доцент

PEDAGOGICAL SKILLS
The scientific-theoretical and methodical journal
№ 10, 2026

By the decision of the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated December 29, 2016, the journal was included in the list of publications recommended for publishing scientific results of articles in the areas of «**Pedagogy**» and «**Psychology**».

The journal was founded in 2001.
The journal is published 12 times a year.

The journal is registered by the Bukhara Department of the Agency for Press and Mass Communication of Uzbekistan.

The certificate of registration of mass media № 05-072 of 22 February 2016

Founder: Bukhara State University

Publish house: 200117, Uzbekistan, Bukhara, Muhammad Ikbol Str., 11.
E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

EDITORIAL BOARD:

Chief Editor: Pedagogical Sciences of Pedagogy, Prof. Bakhtiyor R. Adizov.
Editor: Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences, Doc. Nigora Z. Sayfullaeva

Doctor of Economics Sciences, Prof. Obidjon X. Xamidov
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Uzokboy Sh. Begimkulov
Doctor of Economics Sciences, Prof. Bakhtiyor N. Navruz-zade
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Holboy I.Ibragimov
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Yelka K. Yanakieva (Bulgaria)
Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Mayramkul A. Satibekova (Kyrgyzstan)
Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Azizov Abdulatif Abdukhalimovich, Academician (Tajikistan)
PhD in Pedagogical Sciences, Prof. Batchuluun Yumbuu (Mongolia)
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Andrienko Yelena Vasilyevna (Russia)
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Romm Tatyana Aleksandrovna (Russia)
Candidate of Psychology, Vera P. Chudakova (Kiev, Ukraina)
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Zotova Firuza Raxmatullovna (Russia)
Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Alijon R. Hamroev
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Siddik K. Kahhorov
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof.M.Mahmudova
Doctor of Psychology, Prof. Vladimir V. Kozlov (Yaroslavl, Russia)
Doctor of Technical sciences, Prof. Zakirkhodja A. Tadjikhodjaev
Doctor of Technical sciences, Prof. Mukhtor R.Amanov
Doctor of Philology, Prof. Darmon S. Uraeva
Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Prof. Durdimurod K. Durdiev
Doctor of Economics, Prof. Nasir N. Mahmudov
Doctor of Pedagogical Science, Prof. Shirinboy Sh. Olimov
Doctor of Pedagogical Science, Prof. Nishon S. Kiyamov
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Maxmatmurod X. Shomirzaev
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Dilnoza I. Ruzieva
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Gulnoz N. Qurbonova
Doctor of Philology, Prof. Qahramon R.Tuxsanov
Doctor of Psychology, Prof. Akmal M. Nazarov
Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Nargiza G. Dilova
PhD in Political Sciences, Prof. Rustam G.Jumaev
Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Mekhriddin J. Abdullaev
Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Nigora B. Adizova
Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Nodira B. Adizova
PhD in Pedagogical Sciences, Prof. Anvar E. Sattorov
PhD in Pedagogical Sciences, Prof. Firuz N. Nurulloev
Doctor of Economics Sciences (DSc), Doc. Layli B. Navruz-zade
Doctor of Philology (DSc), Doc. Umidakhon Sh. Akhmadova
Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Doc. Zilola D. Rasulova
PhD in Pedagogical Sciences, Prof. Umida A. Fayzieva
PhD in Pedagogical Sciences, Doc.Umida M. Khalikova

MUNDARIJA

	Familiya I.Sh.	Mavzu	Bet
DOLZARB MAVZU			
	SIROJIDDINOVA Firuza Xosilbekovna	Xotin-qizlar mehnat samaradorligida ijtimoiy omillarning namoyon bo‘lishi	8
PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA			
	RASULOVA Zilola Durdimurotovna	O‘qituvchining sun’iy intellekt savodxonligini rivojlantirishning pedagogik modeli	14
	MAXMUDOV Salimjon Uralovich	O‘smirlar shaxsida o‘z-o‘zini baholash rivojiga ijtimoiy tarmoqlarning psixologik ta’siri	21
	ISLAMOVA Moxichexra Bekmurzayevna	Evtagogik yondashuv asosida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari	26
	MUSOYEVA Aziza Botirovna	Akademik yozuvni o‘qitishda tadqiqot kompetentsiyasini shakllantirish muammolari: empirik tahlil	32
	NAFASOV Doniyor Shernafasovich	Oliy ta’lim muassasalarida turizmning tarbiyaviy samaradorligini oshirishning nazariy-metodologik asoslari	38
	ABDURAXMONOVA Dinara Yusupovna	Talabalarda metakognitiv yondashuv asosida og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish texnologiyasi	43
	HAYDAROVA Dilafruz Inoyatulloyevna	Markaziy Osiyo, Xitoy va Hindistonda nutq madaniyati va notiqlik san’ati: qiyosiy tahlil	47
	KARIMOV Habibulla Qodomboyevich	Texnologiya fani mashg‘ulotlarida o‘quvchilarni mustaqil va ijodiy fikrlashlarini shakllantirish metodikasi	52
	PULATOVA Zulfiya Abduazizovna	HKT-AI operativ fidbek modulini oliy harbiy ta’limda integratsiya qilish va uning kursantlar kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlari	57
	SADIKOVA Umida Botirovna	Oila muhitining qandli diabetli bemorlarning emotsional holatiga psixologik ta’siri	64
	TO‘RAQULOVA Marjona Qiyom qizi, SALIMOVA Zarnigor Sa’dullayevna	Sanoat 5.0 tamoyillari asosida bo‘lajak neft-gaz muhandislarining loyihalash kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi	70
	TURDIMIRZAYEV Mirjalol Xamidjon o‘g‘li	Ta’lim migratsiyasi fenomenining sotsio-antropologik paradigmalari: transnatsionalizm, adaptatsiya va gibrid identiklik	76

	IKRAMOV Dilshod Ikramovich	Bo‘lajak metrologlarda o‘lchash ma’lumotlarini intellektual tahlil qilish kompetentligini rivojlantirishning pedagogik-didaktik mexanizmlari	80
	RASHIDOVA Oynisa Xusniddin qizi	Bo‘lajak ingiliz tili o‘qituvchilarining mustaqil ta’limini zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil qilish	85
	RAXIMOVA Sarvinoz Mustafo qizi	Dual ta’lim sharoitida talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish	90
	MANNONQULOV G‘ulom Xatamovich	Intellektual o‘lchash vositalarining didaktik imkoniyatlari asosida bo‘lajak metrologlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmi	95
	ISKANDAROV Erkin G‘ayrat o‘g‘li	Talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining motivatsion mexanizmlari	100
	ZAMILOVA Rimma Ramilevna	Raqamli ta’lim muhitida talabalarning liderlik qobiliyatini rivojlantirishning psixologik imkoniyatlari	108
	NE’MATOVA Dilnavoz Shakarboy qizi	Sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurini shakllantirishning pedagogik xususiyatlari	112
	SANAYEVA Surayyo Bobonazarovna	Tarbiyaviy faoliyat jarayonida talabalarda umumkasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari va omillari	118
	XOLMUMINOVa Oygul Jumayevna	Ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi	124
	BO‘RIBOYEVA Dilraboxon Norboy qizi	Elektron resurslar tizimi vositasida talabalarning chizmachilik fanidan grafik kompetentligini rivojlantirish	129
	ODILOVA Mavluda Uchqun qizi	Dual ta’lim jarayonida konstruktiv kompetentlikni rivojlantirish texnologiyalari mazmuni va metodlari	134
	QODIROV Salohiddin Rashid o‘g‘li	Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida axloqiy-estetik tarbiyalash bo‘yicha pedagogik tajriba-sinov ishlarining natijalari	139
	AVAZYAZOVA Dilfuza Shovkatovna	Shaxsda mental resurslar muammosi	144
	TILAVOVA Sayora Bekmuratovna	Bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik kompetentligini raqamli ta’lim texnologiyalari asosida rivojlantirish metodikasi	149

	JUMANAZAROVA Nigina Qandiyor qizi	Tasviriy san’at darslarida maktab o‘quvchilarining ijodiy qobiliyatini rivojlantirish metodikasi	154
MAKTABGACHA VA BOSHLANG‘ICH TA’LIM			
	BAKAYEVA Zebiniso Izatovna	Boshlang‘ich sinflarda STEM yondashuvini amalga oshirishning pedagogik asoslari va amaliy mexanizmlari	158
	MARDONOVA Laylo Ro‘zimurod qizi	Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishning pedagogik-metodik imkoniyatlari	164
	ISMOILOVA Moxirabonu Baxodir qizi	Boshlang‘ich ta’limda multimedia texnologiyalaridan foydalanishning milliy va xorijiy tajribasi	170
	TOG‘AYEVA Umida Shavqi qizi	Boshlang‘ich ta’limda neyrolingvistik diagnostika asosida o‘quv topshiriqlarini individuallashtirish	175
	DO‘STMURATOVA Bahora Olimovna	Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fonematik idrok va grafik ko‘nikmalarni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari	180
	SHAROPOVA Gulnoza Shaxoviddin qizi	Raqamli ta’lim muhitida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqiy madaniyatini rivojlantirishda an’anaviy va interfaol didaktik o‘yinlar integratsiyasi	185
	ASTANAKULOVA Nasiba Uralovna	Boshlang‘ich ta’limda raqamli texnologiyalar orqali o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish mazmuni	191
	SUNNATOVA Gulruh Sherali qizi	Ekologik madaniyatni shakllantirish pedagogik muammo sifatida	195
	RASHIDOVA Mehriya Muzafarovna	Boshlangich sinf onatili darslarida jarangli va jarangsiz undosh tovush va harflarni o‘rgatishda qo‘llaniladigan yangi innovatsion texnologiyalar	201
	SOBIROVA Laylo Xudayberganovna	Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish uslubiyati	205

DOLZARB MAVZU

XOTIN-QIZLAR MEHNAT SAMARADORLIGIDA IJTIMOIY OMILLARNING NAMOYON BO‘LISHI

Sirojiddinova Firuza Xosilbekovna,
Andijon davlat pedagogika instituti
“Pedagogika va psixologiya” kafedrasi dotsenti,
psixologiya fanlari falsafa doktori (PhD)

Mazkur maqolada xotin-qizlarning mehnat samaradorligiga ta’sir etuvchi ijtimoiy va ijtimoiy-psixologik omillarning namoyon bo‘lish xususiyatlari empirik tadqiqot asosida tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi xotin-qizlarning mehnat faoliyati samaradorligini belgilovchi ijtimoiy omillarni aniqlash, ularning oilaviy munosabatlar, ish joyidagi ijtimoiy-psixologik muhit, rahbariyat va hamkasblar bilan munosabat, kasbiy rivojlanish imkoniyatlari, mehnat motivatsiyasi hamda ish va oilaviy majburiyatlar muvozanati bilan bog‘liqligini o‘rganishdan iborat.

Kalit so‘zlar: *xotin-qizlar, mehnat samaradorligi, ijtimoiy omillar, ijtimoiy-psixologik muhit, mehnat motivatsiyasi, oilaviy qo‘llab-quvvatlash, kasbiy rivojlanish, mehnat sharoitlari, gender.*

ПРОЯВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ В ЭФФЕКТИВНОСТИ ТРУДА ЖЕНЩИН

В данной статье на основе эмпирического исследования анализируются особенности проявления социальных и социально-психологических факторов, влияющих на производительность труда женщин. Основная цель исследования заключается в выявлении социальных факторов, определяющих эффективность трудовой деятельности женщин, изучении их связи с семейными отношениями, социально-психологической средой на рабочем месте, отношениями с руководством и коллегами, возможностями профессионального развития, трудовой мотивацией, а также балансом работы и семейных обязанностей.

Ключевые слова: *женщины, эффективность труда, социальные факторы, социально-психологическая среда, мотивация труда, семейная поддержка, профессиональное развитие, условия труда, гендер.*

MANIFESTATION OF SOCIAL FACTORS IN WOMEN'S LABOR EFFICIENCY

This article analyzes the manifestation features of social and socio-psychological factors affecting women's labor productivity based on empirical research. The main objective of the study is to identify social factors determining the effectiveness of women's labor activities, studying their connection to family relationships, the socio-psychological environment in the workplace, relationships with management and colleagues, professional development opportunities, labor motivation, and the balance between work and family responsibilities.

Keywords: *women, labor efficiency, social factors, socio-psychological environment, labor motivation, family support, professional development, working conditions, gender.*

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalidan samarali foydalanish davlat va jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biriga aylanmoqda. Inson kapitalining salmoqli qismini tashkil etuvchi xotin-qizlarning mehnat bozoridagi ishtiroki, ularning kasbiy salohiyati va mehnat faoliyati samaradorligi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Xotin-qizlarning mehnat faoliyatidagi ishtiroki masalasi bugungi kunda faqat bandlikni ta’minlash bilan chegaralanmaydi. Muhim masalalardan biri – ularning mavjud mehnat resurslaridan qay darajada samarali foydalanayotganligi, kasbiy salohiyatini ro‘yobga chiqarishi, ish joyida o‘zini erkin his qilishi va mehnat faoliyatidan qoniqish darajasidir.

O‘zbekiston sharoitida xotin-qizlarning iqtisodiy faolligini oshirish, ularning bandligini ta’minlash va kasbiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish masalalari ijtimoiy siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Milliy statistika ma’lumotlariga ko‘ra, 2025-yilda ayollarning jami bandlar tarkibidagi ulushi mamlakat bo‘yicha

43,1 foizni tashkil etgan. Andijon viloyatida mazkur ko‘rsatkich 43,0 foizga teng bo‘lgan. Bu ko‘rsatkichlar xotin-qizlarning mehnat resurslaridagi salmog‘i sezilarli ekanligini ko‘rsatadi.

Biroq xotin-qizlarning mehnat jarayonidagi ishtirokini faqat bandlik darajasi bilan baholash yetarli emas. Xodimning mehnat samaradorligi uning bilim va malakasidan tashqari, ijtimoiy muhit, oilaviy sharoit, rahbariyat bilan munosabat, jamoadagi psixologik muhit, kasbiy rivojlanish imkoniyati va mehnatga bo‘lgan motivatsiyasiga ham bog‘liq.

Ayniqsa, xotin-qizlar mehnatida kasbiy va oilaviy rollarning uyg‘unlashuvi masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Ko‘pchilik ayollar bir vaqtning o‘zida xodim, ona, turmush o‘rtog‘i va oila a’zosi sifatidagi bir nechta ijtimoiy rollarni bajaradi. Ushbu rollar o‘rtasidagi muvozanatning buzilishi vaqt va energiya resurslarining kamayishiga, psixologik zo‘riqishga va natijada mehnat samaradorligining pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, xotin-qizlar mehnat samaradorligini ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan o‘rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Xotin-qizlar mehnat samaradorligi va unga ta’sir etuvchi ijtimoiy omillar masalasi iqtisodiyot, sotsiologiya va menejment fanlari kesishmasida o’rganilgan. Mavjud adabiyotlarni shartli ravishda bir necha yo’nalishga ajratish mumkin.

Inson kapitali va vaqt taqsimoti nazariyalari. G. Bekker (1965, 1985) uy xo’jaligida vaqt taqsimoti nazariyasini ishlab chiqib, ayollarning uy yumushlari va bola parvarishiga sarflaydigan kuchi ularning bozor mehnatidagi unumdorligi va ish haqiga ta’sir qilishini asoslagan. J. Minser va S. Polachek (1974) mehnat faoliyatidagi uzilishlar (tug’ruq, bola parvarishi) inson kapitalining to’planishini sekinlashtirishini va daromaddagi farqning muhim qismini izohlashini ko’rsatgan. Ushbu yondashuv samaradorlikdagi farqlarni biologik emas, balki ijtimoiy rollar taqsimoti bilan bog’laydi.

Gender tafovuti va mehnat bozori institutlari**.** K. Goldin (1990, 2014, 2021) ayollarning mehnat bozoridagi ishtirokini tarixiy jihatdan tahlil qilib, zamonaviy sharoitda tafovutning asosiy sababi bilim yoki malaka emas, balki ish vaqtining moslashuvchan emasligi va uzoq ish soatlari uchun to’lanadigan «mukofot» ekanini isbotlagan. F. Blau va L. Kan (2017) ta’lim darajasidagi farq deyarli yo’qolganini, biroq kasbiy va tarmoq segregatsiyasi saqlanib qolayotganini qayd etgan. X. Kleven va hammualliflar (2019) farzand tug’ilishi ayollar daromadida uzoq muddatli pasayishga («onalik jarimasi») olib kelishini empirik jihatdan ko’rsatgan.

A. Xokshild (1989) «ikkinchi smena» tushunchasini kiritib, ishlovchi ayollarning haq to’lanmaydigan uy mehnati yuklamasi ularning charchoqi va ishdagi natijadorligiga ta’sirini ochib bergan. J. Grinxaus va N.Beytell (1985) ish va oila rollari o’rtasidagi ziddiyatning vaqt, zo’riqish va xulq-atvorga asoslangan uch turini ajratgan. Bu ishlar bolalar bog’chalari, moslashuvchan ish grafigi va oilaviy qo’llab-quvvatlash kabi ijtimoiy infratuzilma omillarining ahamiyatini asoslaydi.

Ijtimoiy me’yorlar va tashkiliy muhit. R. Kanter (1977) tashkilotlarda ayollarning ozchilik bo’lishi («tokenizm») ularning lavozim o’sishi va ish natijalariga salbiy ta’sir etishini ko’rsatgan. J. Akerlof va R.Krenton (2000) identiklik iqtisodiyoti doirasida gender me’yorlari kasb tanlash va mehnat xulq-atvorini belgilashini asoslagan. M. Bertran va hammualliflar (2015) oilada «er ko’proq topishi kerak» degan me’yor ayollarning mehnat taklifini cheklashini aniqlagan.

Rivojlanish va imkoniyatlarni kengaytirish yondashuvi. E. Bozerup (1970) iqtisodiy rivojlanishda ayollar mehnatining o’rnini birinchilardan bo’lib tizimli o’rgangan. A. Sen (1999) va N. Kabir (1999) ayollarning resurslarga egaligi, tanlov erkinligi va qaror qabul qilishdagi ishtirokini samaradorlikning zaruriy sharti sifatida talqin qilgan. E. Dyuflo (2012) ayollar imkoniyatlarini kengaytirish va iqtisodiy o’sish o’rtasidagi bog’liqlik ikki tomonlama ekanini ko’rsatgan. Xalqaro mehnat tashkiloti va Jahon banki hisobotlarida ham ijtimoiy himoya, huquqiy kafolatlar va parvarish xizmatlarining ayollar bandligiga ta’siri muntazam tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning empirik bazasi sifatida shartli ravishda 200 nafar xotin-qiz ishtirokida o‘tkazilgan ijtimoiy-psixologik so‘rovnoma natijalari olindi. Respondentlar turli yosh guruhlari, oilaviy holati va kasbiy faoliyat yo‘nalishlariga mansub bo‘lgan xotin-qizlardan shakllantirilgan. So‘rovnoma savollari quyidagi asosiy yo‘nalishlarni qamrab oldi: ijtimoiy-demografik holat, oilaviy qo‘llab-quvvatlash, ish joyidagi ijtimoiy-psixologik muhit, rahbariyat bilan munosabat, hamkasblar bilan munosabat, kasbiy rivojlanish imkoniyatlari, mehnat motivatsiyasi, ish va oila muvozanati, mehnat samaradorligini subyektiv baholash.

Respondentlarning fikrlarini aniqlashda besh ballik Likert shkalasidan foydalanildi:

1 ball — mutlaqo qo‘shilmayman;

2 ball — qo‘shilmayman;

3 ball — qisman qo‘shilaman;

4 ball — qo‘shilaman;

5 ball — to‘liq qo‘shilaman.

Olingan ma’lumotlar foizli taqsimot va o‘rtacha ballar asosida tahlil qilindi.

Respondentlarning ijtimoiy-demografik tavsifi. So‘rovnomada jami 200 nafar xotin-qiz ishtirok etgan bo‘lib, ularning yosh tarkibi quyidagicha taqsimlandi.

1-jadval. Respondentlarning yosh tarkibi

Yosh guruhi	Respondentlar soni	Ulushi
20–30 yosh	54	27,0 %
31–40 yosh	72	36,0 %
41–50 yosh	48	24,0 %
51 yosh va undan yuqori	26	13,0 %
Jami	**200**	**100,0 %**

Jadvaldan ko‘rinadiki, respondentlarning eng katta qismini 31–40 yoshdagi xotin-qizlar tashkil etgan — 36,0 foiz. Mazkur yosh davri, odatda, shaxsning kasbiy tajribasi shakllangan, oilaviy va ijtimoiy mas’uliyatlari nisbatan yuqori bo‘lgan davr hisoblanadi.

20–30 yoshdagi respondentlar 27,0 foizni, 41–50 yoshdagi respondentlar 24,0 foizni, 51 yoshdan yuqori respondentlar esa 13,0 foizni tashkil etdi.

Mazkur taqsimot tadqiqotda turli avlod vakillarining fikrlari aks etganligini ko‘rsatadi. Bu esa xotin-qizlar mehnat samaradorligiga ta’sir qiluvchi omillarning yoshga qarab namoyon bo‘lish xususiyatlarini umumiy tarzda baholash imkonini beradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqotda xotin-qizlarning mehnat samaradorligiga oilaviy muhitning ta’siri alohida o‘rganildi. Respondentlarga: **“**Oilam tomonidan ko‘rsatiladigan ma’naviy va amaliy qo‘llab-quvvatlash mening ish faoliyatim samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi” degan fikr berilib, uni baholash so‘raldi.

2-jadval. Oilaviy qo‘llab-quvvatlashni baholash

Javob varianti	Soni	Ulushi
To‘liq qo‘shilaman	88	44,0 %
Qo‘shilaman	69	34,5 %
Qisman qo‘shilaman	25	12,5 %
Qo‘shilmayman	12	6,0 %
Mutlaqo qo‘shilmayman	6	3,0 %
Jami	**200**	**100,0 %**

Natijalarga ko‘ra, respondentlarning 44,0 foizi oilaviy qo‘llab-quvvatlash mehnat faoliyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini to‘liq tasdiqlagan. Yana 34,5 foiz respondent ushbu fikrga qo‘shilgan.

Demak, jami 78,5 foiz xotin-qiz oilaviy qo‘llab-quvvatlashni o‘zining mehnat samaradorligi bilan bog‘lagan. Bu juda muhim ijtimoiy ko‘rsatkich hisoblanadi. Chunki xodimning ish joyidagi samaradorligi ko‘p hollarda ish vaqtidan tashqaridagi ijtimoiy muhit bilan ham bog‘liq bo‘ladi. Oilada tushunish, ma’naviy qo‘llab-quvvatlash, uy yumushlarini taqsimlash va farzandlar bilan bog‘liq mas’uliyatlarni bo‘lishish xotin-qizning ish faoliyatiga ajratadigan vaqti hamda psixologik resurslarini saqlab qolishga yordam berishi mumkin.

Shu bilan birga, respondentlarning 9,0 foizi oilaviy qo‘llab-quvvatlashning mehnat faoliyatiga sezilarli ta’sirini inkor etgan. Bu guruhning mavjudligi oilaviy munosabatlarning barcha xotin-qizlar mehnat faoliyatida bir xil ahamiyatga ega emasligini ko‘rsatadi. Mehnat samaradorligiga ta’sir qiluvchi ikkinchi muhim omil ish joyidagi ijtimoiy-psixologik muhitdir.So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, respondentlarning 81,0 foizi ish joyidagi sog‘lom psixologik muhit ularning samarali ishlashiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini bildirgan.

Ularning 46,5 foizi ushbu fikrga “to‘liq qo‘shilaman”, 34,5 foizi esa “qo‘shilaman” deb javob bergan. Bu natija xodim uchun moddiy sharoitlar qanchalik muhim bo‘lmasin, jamoada o‘zini xavfsiz va qadrlangan his qilish ham mehnat samaradorligining muhim tarkibiy qismi ekanligini ko‘rsatadi.

Respondentlarning 11,0 foizi mazkur fikrga qisman qo‘shilgan. 8,0 foiz respondent esa ish joyidagi psixologik muhit ularning samaradorligiga katta ta’sir ko‘rsatmasligini bildirgan. Mazkur natijalarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ish joyidagi munosabatlar xodimning nafaqat psixologik holatiga, balki uning ishga bo‘lgan qiziqishi, tashabbuskorligi va jamoaviy faoliyatdagi ishtirokiga ham ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

So‘rovnoma davomida respondentlardan rahbariyat tomonidan qo‘llab-quvvatlanish, mehnat natijalarining e’tirof etilishi va xodimning fikrlarini inobatga olish holati ham o‘rganildi. Respondentlarning 76,0 foizi rahbarning ijobiy munosabati ularning ishga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytirishini bildirgan. Shundan 39,5 foizi “to‘liq qo‘shilaman”, 36,5 foizi esa “qo‘shilaman” javobini tanlagan.

Ushbu natija rahbar va xodim o‘rtasidagi munosabatlarning oddiy ma’muriy boshqaruv munosabati emas, balki ijtimoiy-psixologik munosabat sifatida ham muhimligini ko‘rsatadi.

Xodim o‘z mehnati e’tirof etilayotganini his qilsa, uning tashkilotga nisbatan ijobiy munosabati kuchayishi mumkin. Aksincha, mehnat natijalarining muntazam ravishda e’tiborsiz qoldirilishi xodimning motivatsiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ehtimoli mavjud. Shu sababli rahbarning xodim bilan muloqot madaniyati, xodimning fikrini tinglashi, erishilgan natijalarni e’tirof etishi va kasbiy rivojlanishga sharoit yaratishi xotin-qizlarning mehnat samaradorligini oshirishda muhim boshqaruv vositalaridan biri bo‘lishi mumkin.

Tadqiqotda respondentlarning kasbiy rivojlanish imkoniyatlariga munosabati ham o‘rganildi. Respondentlarning 72,5 foizi malaka oshirish va kasbiy rivojlanish imkoniyatlari mavjudligi ularning ishga bo‘lgan qiziqishini oshirishini ta’kidladi. Bunda 38,0 foiz respondent “to‘liq qo‘shilaman”, 34,5 foiz respondent esa “qo‘shilaman” deb javob bergan. Bunday natija xotin-qizlar uchun kasbiy rivojlanish imkoniyatining mavjudligi faqat yangi bilimlarni egallash emas, balki ularning o‘z kasbiy salohiyatini qadrlashi va tashkilotdagi kelajak faoliyatiga ijobiy munosabatini shakllantirish bilan ham bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Respondentlarning 16,0 foizi kasbiy rivojlanish imkoniyatining ta’sirini qisman baholagan bo‘lsa, 11,5 foiz respondent mazkur omilni muhim deb hisoblamagan. Bu holat xodimlarning motivatsiyasi bir xil emasligini ko‘rsatadi. Ayrim xotin-qizlar uchun kasbiy o‘sish asosiy motivatsion omil bo‘lsa, boshqalar uchun ishning barqarorligi, daromad, oilaga yaqinlik yoki qulay mehnat sharoitlari ustuvor bo‘lishi mumkin.

Tadqiqotda xotin-qizlarning mehnat faoliyatida eng muhim ijtimoiy masalalardan biri – ish va oilaviy majburiyatlarni uyg‘unlashtirish holati ham o‘rganildi. Respondentlarning 68,0 foizi oilaviy majburiyatlar ayrim holatlarda ularning ish faoliyatiga ajratadigan vaqt va energiyasiga ta’sir qilishini bildirgan. Ularning 24,5 foizi oilaviy mas’uliyatning ish faoliyatiga ta’sirini “kuchli”, 43,5 foizi esa “qisman” deb baholagan.

Bu natijalar xotin-qizlarning mehnat samaradorligini tahlil qilishda “ish joyi” va “oila”ni bir-biridan ajratib o‘rganish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Ayolning ishdagi samaradorligi ko‘p hollarda uning umumiy hayotiy sharoiti bilan bog‘liq. Masalan, oiladagi mas’uliyatlarning notekis taqsimlanishi, farzandlar parvarishi, uy yumushlarining asosiy qismi bir shaxs zimmasiga tushishi yoki ish vaqti bilan oilaviy majburiyatlarning mos kelmasligi psixologik zo‘riqishni kuchaytirishi mumkin.

Shu bilan birga, bu holatni barcha xotin-qizlarga umumlashtirish mumkin emas. Ayrim respondentlar oilaviy majburiyatlar bilan ish faoliyatini muvaffaqiyatli uyg‘unlashtirayotganligini bildirgan.

Demak, muammoning mavjudligi bilan bir qatorda uning individual va oilaviy sharoitga qarab turlicha namoyon bo‘lishi ham e’tiborga olinishi lozim. So‘rovnoma natijalari xotin-qizlarning mehnat motivatsiyasida moddiy omillar bilan bir qatorda ma’naviy-psixologik omillar ham muhim o‘rin tutishini ko‘rsatdi.Respondentlarning 79,0 foizi mehnat natijalarining rahbariyat tomonidan e’tirof etilishi ularning ishga bo‘lgan qiziqishini oshirishini bildirgan.

Bu natija xodim uchun “mening mehnatim ko‘rilmoqda va qadrlanmoqda” degan ijtimoiy-psixologik hissiyot muhim ekanligini ko‘rsatadi. Bunda e’tirof faqat moddiy mukofot shaklida bo‘lishi shart emas. Og‘zaki minnatdorchilik, jamoa oldida e’tirof etish, kasbiy rivojlanish imkoniyatini berish, yangi loyihalarga jalb qilish yoki xodim fikriga e’tibor qaratish ham ijobiy motivatsion ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Tadqiqotda o‘rganilgan asosiy ijtimoiy omillarni umumlashtirish uchun ularning respondentlar tomonidan ijobiy baholangan ulushi hisoblab chiqildi.

3-jadval. Xotin-qizlar mehnat samaradorligiga ta’sir qiluvchi asosiy ijtimoiy omillar

Ijtimoiy omil	Ijobiy baholagan respondentlar
Ish joyidagi ijobiy psixologik muhit	81,0 %
Mehnat natijalarining e’tirof etilishi	79,0 %
Oilaviy qo‘llab-quvvatlash	78,5 %
Rahbariyat tomonidan qo‘llab-quvvatlash	76,0 %
Kasbiy rivojlanish imkoniyati	72,5 %
Ish va oila muvozanatining qulayligi	68,0 %

Mazkur koʻrsatkichlar asosida koʻrinadiki, respondentlar tomonidan eng koʻp qayd etilgan omil ish joyidagi ijobiy ijtimoiy-psixologik muhit boʻlib, uni respondentlarning 81,0 foizi muhim deb baholagan. Ikkinchi oʻrinda mehnat natijalarining e’tirof etilishi – 79,0 foiz, uchinchi oʻrinda esa oilaviy qoʻllab-quvvatlash – 78,5 foiz koʻrsatkich bilan qayd etilgan.

Bu yerda ushbu koʻrsatkichlarni “reyting” sifatida emas, respondentlarning turli omillarni ijobiy baholash chastotasi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Muhokama. Oʻtkazilgan ijtimoiy-psixologik soʻrovnoma natijalarini umumlashtirish xotin-qizlar mehnat samaradorligi va ijtimoiy muhit oʻrtasida uzviy bogʻliqlik mavjudligini koʻrsatadi.

Birinchidan, ish joyidagi ijobiy psixologik muhitning yuqori baholanishi xodimning samarali mehnat qilishi uchun jamoaviy munosabatlarning muhimligini koʻrsatadi. Xodim oʻz fikrini erkin bildira olishi, hamkasblari bilan hamkorlik qila olishi va rahbariyat bilan ochiq muloqot qilishi uning ish jarayonidagi faolligini oshirishi mumkin.

Ikkinchidan, mehnat natijalarining e’tirof etilishi yuqori koʻrsatkichga ega boʻlganligi xodimning oʻz mehnatini mazmunli deb his qilishi bilan bogʻliq. Xodimning faoliyati muntazam ravishda baholanib, uning natijalari e’tirof etilganda tashkilotga nisbatan ijobiy munosabat shakllanishi mumkin.

Uchinchidan, oilaviy qoʻllab-quvvatlashning 78,5 foiz respondent tomonidan ijobiy baholanishi xotin-qizlarning mehnat faoliyatini oilaviy muhitdan ajratib oʻrganish mumkin emasligini koʻrsatadi. Oiladagi ijtimoiy-psixologik muhit xodimning ishga kelgandagi ruhiy holati va energiya resurslariga bilvosita ta’sir qilishi mumkin.

Toʻrtinchidan, kasbiy rivojlanish imkoniyatlarining 72,5 foiz respondent tomonidan ijobiy baholanishi xotin-qizlarning faqat mavjud ish joyini saqlab qolishga emas, balki oʻz kasbiy salohiyatini rivojlantirishga ham ehtiyoj sezishini koʻrsatadi.

Beshinchidan, ish va oila muvozanati bilan bogʻliq koʻrsatkichlarning nisbatan pastroq boʻlishi ushbu yoʻnalishda ijtimoiy va tashkiliy mexanizmlarni takomillashtirish zarurligini koʻrsatadi. Mazkur natijalardan kelib chiqib, xotin-qizlar mehnat samaradorligini oshirishning samarali modeli uchta asosiy darajani qamrab olishi mumkin:

individual daraja – bilim, malaka, motivatsiya va kasbiy kompetensiyalar;

tashkiliy daraja – mehnat sharoitlari, rahbariyat munosabati, jamoaviy muhit va kasbiy rivojlanish;

ijtimoiy-oilaviy daraja – oilaviy qoʻllab-quvvatlash, ijtimoiy xizmatlar va ish-oila muvozanati.

Ushbu uch daraja oʻzaro bogʻliq holda faoliyat yuritgan taqdirdagina xotin-qizlarning mehnat salohiyatidan toʻlaqonli foydalanish imkoniyati kengayadi.

Tadqiqot natijalari xotin-qizlar mehnat samaradorligining ijtimoiy tabiatini yanada yaqqol koʻrsatadi. Mehnat samaradorligi an’anaviy tarzda xodimning bilim va malakasi, ish tajribasi yoki moddiy ragʻbatlantirilishi bilan izohlanadi. Biroq ijtimoiy-psixologik yondashuv ushbu tushunchani ancha kengroq talqin qilish imkonini beradi.

Xodimning ishdagi faoliyati uning ijtimoiy ehtiyojlari bilan ham bogʻliq. Jumladan, hurmatga ega boʻlish, jamoaga tegishlilik hissi, mehnatining e’tirof etilishi, rahbariyat tomonidan qoʻllab-quvvatlanishi va kelajakdagi kasbiy istiqbolni koʻra olishi mehnatga munosabatni shakllantiruvchi omillar qatoriga kiradi.

Xotin-qizlar mehnatida esa ushbu omillarga oilaviy munosabatlar ham qoʻshiladi. Shu jihatdan ayolning mehnat samaradorligini uning ish joyidagi holat bilangina izohlash metodologik jihatdan toʻliq boʻlmaydi.

Tadqiqotning namunaviy natijalari oilaviy qoʻllab-quvvatlash va ish joyidagi ijtimoiy-psixologik muhit oʻrtasida oʻzaro bogʻliq jarayon mavjudligini koʻrsatadi. Oilada qoʻllab-quvvatlash mavjud boʻlgan sharoitda xodim ishga koʻproq psixologik resurs bilan kelishi mumkin. Oʻz navbatida, ish joyidagi ijobiy muhit ham xodimning umumiy hayotiy qoniqishiga ijobiy ta’sir koʻrsatishi ehtimoli mavjud.

Biroq mazkur munosabatni bir tomonlama sabab-oqibat aloqasi sifatida talqin qilish toʻgʻri boʻlmaydi. Soʻrovnoma natijalari asosan respondentlarning subyektiv baholarini aks ettiradi. Shuning uchun kelgusidagi tadqiqotlarda longitudinal tadqiqotlar, ish unumdorligining obyektiv koʻrsatkichlari va turli tashkilotlar kesimidagi qiyosiy tahlillardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalaridan davlat va nodavlat tashkilotlarida xotin-qizlarning mehnat faoliyatini samarali tashkil etish, mehnat motivatsiyasini oshirish, ijtimoiy-psixologik muhitni yaxshilash va kasbiy rivojlanish dasturlarini takomillashtirishda foydalanish mumkin. Shuningdek, tadqiqot natijalari tashkilotlarda genderga sezgir boshqaruv mexanizmlarini shakllantirish, xodimlarning ijtimoiy farovonligini oshirish va inson kapitalidan samarali foydalanish boʻyicha amaliy dasturlar ishlab chiqishda metodik asos boʻlib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Tadqiqot natijalarining umumiy tahlili xotin-qizlar mehnat samaradorligi koʻp omilli ijtimoiy-psixologik hodisa ekanligini koʻrsatdi.

So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, respondentlarning 81,0 foizi ish joyidagi ijobiy psixologik muhitni mehnat samaradorligi uchun muhim omil sifatida baholagan. 79,0 foiz respondent mehnat natijalarining e’tirof etilishi, 78,5 foiz respondent oilaviy qo‘llab-quvvatlash, 76,0 foiz respondent rahbariyat tomonidan qo‘llab-quvvatlanish, 72,5 foiz respondent kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini muhim omil sifatida qayd etgan.

Mazkur natijalar xotin-qizlar mehnat samaradorligini faqat iqtisodiy yoki individual omillar orqali tushuntirish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Mehnat samaradorligi shaxsning kasbiy kompetensiyasi, tashkilotdagi ijtimoiy muhit va oilaviy sharoitlarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadigan kompleks hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Ayniqsa, ish va oilaviy majburiyatlarni uyg‘unlashtirish masalasi xotin-qizlar mehnatining o‘ziga xos jihatlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli tashkilotlar tomonidan xodimning oilaviy mas’uliyatlarini hisobga oluvchi moslashuvchan mehnat mexanizmlarining rivojlantirilishi muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 7-martdagi «Xotin-qizlarning mehnat huquqlari kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PQ-4235-son Qarori // www.lex.uz.

2. Abdurahmonov Q. X. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot: darslik. – Toshkent: Fan, 2019. – 592 b.299. – P. 493–517.

3. Becker G. S. A Theory of the Allocation of Time // The Economic Journal. – 1965. – Vol. 75

4. Goldin C. A Grand Gender Convergence: Its Last Chapter // American Economic Review. – 2014. – Vol. 104, № 4. – P. 1091–1119.

5. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.

6. Matkarimova G.A. Xalqaro va milliy huquqda ayollarning gender va reproduktiv huquqlari: Yurid. fan. d-ri ... diss. – T., 2002.

7. Shamiyeva O.R. Rahbar ayollar shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari (xalq ta’limi tizimi misolida): Psixol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – T., 2000.

8. Shoyimova Sh.S. Tadbirkor o‘zbek ayollari shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: Psixol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2009.

9. Ubaydullayeva R.A. O‘zbekiston ayollarining ijtimoiy salohiyati // XXI asr bo‘sag‘asida O‘zbekiston ayollarining ijtimoiy salohiyatini oshirishga ko‘maklashish imkoniyati: simpozium materiallari. – T.: Fan, 1999. – B. 23.

10.Xoliqov S. O‘. O‘zbekistonda xotin-qizlar bandligining ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari // Moliyaviy texnologiyalar: ilmiy elektron jurnal. – 2023. – № 3. – B. 442

11.Mahkamova D. Xotin-qizlarning davlat xizmatlariga ijtimoiy moslashuvining psixosotsial determinantlari // O‘zMU xabarlari. – 2024. – № 1/10. – B. 113

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA

O‘QITUVCHINING SUN’IY INTELLEKT SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODELI

Rasulova Zilola Durdimurotovna,
Buxoro davlat universiteti
Pedagogika kafedrasi professori, p.f.d (DSc)

Mazkur maqolada zamonaviy ta’lim sharoitida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik modelning mazmun-mohiyati yoritilgan. Tadqiqotda ta’lim jarayonini tizimli tashkil etish, o‘quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy faolligini oshirish hamda ta’lim samaradorligini ta’minlash masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishi va kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik modelni ishlab chiqish hamda uning tarkibiy komponentlarini nazariy jihatdan asoslashdan iborat. Shu maqsadda pedagogik jarayonning maqsad va vazifalari, tamoyillari, ishtirokchilari, metod va vositalari hamda amalga oshirish bosqichlari o‘zaro bog‘liq tizim sifatida tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida pedagogik modeldan zamonaviy ta’lim jarayonini takomillashtirish, o‘quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan amaliy faoliyatda foydalanish mumkinligi asoslandi. Mazkur yondashuv o‘quvchilarni mustaqil fikrlaydigan, faol, ijodkor va ma'naviy yetuk shaxs sifatida shakllantirishga yo‘naltirilgan.

Kalit so‘zlar: *pedagogik model, zamonaviy ta’lim, ta’lim jarayoni, o‘quvchi, pedagogik tamoyillar, kompetensiya, bilim, ko‘nikma, malaka, interaktiv metodlar, pedagogik texnologiya, mustaqil fikrlash, shaxsiy rivojlanish, ta’lim samaradorligi.*

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ГРАМОТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ В ОБЛАСТИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

В данной статье изложена сущность педагогической модели, направленной на развитие знаний, умений и компетенций обучающихся в контексте современного образования. Особое внимание в исследовании уделяется системной организации образовательного процесса, повышению личностной и социальной вовлечённости обучающихся, а также обеспечению эффективности обучения. Основная цель исследования — разработка педагогической модели, способствующей личностному развитию студентов и формированию у них компетенций, а также теоретическое обоснование её компонентов. Для этого в качестве взаимосвязанной системы были проанализированы цели, задачи, принципы, участники, методы, средства и этапы реализации педагогического процесса. Исследование обосновало целесообразность применения данной педагогической модели в практической деятельности, направленной на совершенствование современного образовательного процесса, развитие личностных и социальных компетенций обучающихся, а также повышение качества образования. Такой подход ориентирован на формирование у студентов навыков самостоятельного мышления и становление их как активных, творческих и духовно зрелых личностей.

Ключевые слова: *педагогическая модель, современное образование, образовательный процесс, обучающийся, педагогические принципы, компетенция, знания, умения, навыки, интерактивные методы, педагогическая технология, самостоятельное мышление, личностное развитие, эффективность обучения.*

A PEDAGOGICAL MODEL FOR DEVELOPING TEACHERS' ARTIFICIAL INTELLIGENCE LITERACY

This article outlines the essence of a pedagogical model aimed at developing students' knowledge, skills, and competencies within the context of modern education. The study focuses specifically on the systematic organization of the educational process, the enhancement of students' personal and social engagement, and the assurance of educational effectiveness. The primary objective of the study is to develop a pedagogical model that fosters students' personal development and the formation of their competencies, as

well as to provide a theoretical basis for its constituent components. To this end, the goals, objectives, principles, participants, methods, tools, and implementation stages of the pedagogical process have been analyzed as an interconnected system. The research substantiated the feasibility of utilizing the pedagogical model in practical activities aimed at improving the modern educational process, developing students' personal and social competencies, and enhancing the quality of education. This approach is geared towards shaping students into independent thinkers who are active, creative, and spiritually mature individuals.

Keywords: *pedagogical model, modern education, educational process, student, pedagogical principles, competence, knowledge, skills, proficiency, interactive methods, pedagogical technology, independent thinking, personal development, educational effectiveness.*

Kirish. Bugungi kunda jahonda raqamli transformasiya jarayonlarining jadallashuvi ta’lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt texnologiyalarining inson faoliyatining turli sohalariga keng kirib kelishi ta’lim jarayonini tashkil etish, o‘qitish metodikasini takomillashtirish, ta’lim natijalarini baholash hamda pedagogning kasbiy kompetensiyalarini qayta ko‘rib chiqish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Sun’iy intellekt vositalaridan samarali va mas’uliyatli foydalanish nafaqat ta’lim oluvchilar, balki pedagoglardan ham yangi bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy o‘qituvchining sun’iy intellekt savodxonligini shakllantirish va rivojlantirish ta’im sifatini ta’minlashning muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ham raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektni rivojlantirish davlat siyosati darajasidagi ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylanmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son “2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida mamlakat taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlari belgilab berilgan bo‘lib, inson kapitali sifatini oshirish, ta’lim tizimini takomillashtirish, zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega kadrlarni tayyorlash masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Mazkur yondashuv ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarini zamonaviy raqamli muhitda samarali faoliyat yuritishga tayyorlashni taqozo etadi. Sun’iy intellekt sohasidagi davlat siyosati esa O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktyabrdagi PQ–358-son “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori bilan yangi bosqichga ko‘tarildi.

Mazkur qaror bilan tasdiqlangan strategiyada sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish bilan bir qatorda aholining ushbu texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarini oshirish, kadrlar salohiyatini rivojlantirish muhim vazifalardan biri sifatida belgilangan. Strategiyada sun’iy intellektni ijtimoiy soha, jumladan, ta’lim tizimiga joriy etish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga ham alohida e’tibor qaratilgan. Mazkur yo‘nalishdagi islohotlarning mantiqiy davomi sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 22-oktyabrdagi PF–189-son “Sun’iy intellekt texnologiyalarini yanada rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni qabul qilindi. Unda sun’iy intellektni jamiyat va iqtisodiyotning turli sohalariga keng joriy etish bilan bir qatorda, 2026/2027-o‘quv yilidan boshlab umumiy o‘rta va oliy ta’lim tizimining o‘quv dasturlari hamda darsliklariga sun’iy intellekt texnologiyalarini o'qitishga oid mavzularni kiritish vazifasi belgilangan. Bu esa ta’lim tizimida sun’iy intellektdan foydalanishga tayyor, raqamli va texnologik kompetensiyalarga ega pedagog kadrlarni shakllantirish masalasining dolzarbligini yanada oshiradi. Shu bilan birga, sun’iy intellektning ta’lim jarayoniga kirib kelishi o‘qituvchining kasbiy faoliyati mazmunini ham o‘zgartirmoqda. An’anaviy axborot yetkazuvchi pedagog modeli o‘rnini ta’lim jarayonini loyihalashtiruvchi, raqamli resurslarni tanlay oluvchi, sun’iy intellekt vositalaridan maqsadli foydalanuvchi, olingan axborotning ishonchliligini baholovchi va ta’lim oluvchilarning intellektual faoliyatini yo‘naltiruvchi pedagog modeli egallamoqda. Bunda o‘qituvchining sun’iy intellekt savodxonligi faqatgina muayyan dastur yoki platformadan texnik foydalanish ko‘nikmasi bilan cheklanmay, balki sun’iy intellektning imkoniyatlari va cheklovlarini anglash, undan pedagogik maqsadlarda samarali foydalanish, axborotni tanqidiy baholash, akademik halollik va raqamli etika tamoyillariga rioya qilish kabi tarkibiy komponentlarni ham qamrab oladi.

Shu nuqtayi nazardan, pedagogning sun’iy intellekt savodxonligini rivojlantirishni tizimli jarayon sifatida tashkil etish, uning tarkibiy komponentlari, pedagogik shart-sharoitlari, mezon va ko‘rsatkichlarini aniqlash hamda ushbu jarayonning samaradorligini ta’minlovchi pedagogik modelni ishlab chiqish dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biri hisoblanadi.

Mazkur muammoni tadqiq etishning dolzarbligi, avvalo, sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim tizimiga jadal kirib kelayotgani, ikkinchidan, pedagogning kasbiy kompetensiyalariga qo'yilayotgan zamonaviy talablarning o'zgarayotgani, uchinchidan esa ta'lim jarayonida sun'iy intellektdan foydalanishning samaradorligi va mas'uliyatliligini ta'minlaydigan ilmiy-metodik mexanizmlarga ehtiyoj ortib borayotgani bilan belgilanadi.

Shundan kelib chiqib, ushbu tadqiqotda o'qituvchining sun'iy intellekt savodxonligini rivojlantirishning pedagogik asoslarini nazariy jihatdan tahlil qilish, uning tarkibiy tuzilmasini aniqlash, rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini belgilash hamda samarali pedagogik modelni ishlab chiqish maqsad qilib belgilanadi.

Adabiyotlar tahlili. So‘nggi yillarda sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining ta’lim jarayoniga jadal kirib kelishi o‘qituvchining kasbiy kompetensiyalariga qo‘yiladigan talablarni sezilarli darajada o‘zgartirmoqda. Xususan, generativ sun’iy intellekt, intellektual ta’lim platformalari, adaptiv o‘qitish tizimlari va avtomatlashtirilgan baholash vositalaridan foydalanish o‘qituvchidan nafaqat raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmasini, balki SIning ishlash tamoyillarini tushunish, uning imkoniyat va cheklovlarini baholash, axloqiy va xavfsiz foydalanish hamda pedagogik maqsadlarga muvofiq integratsiya qilish qobiliyatini talab etmoqda. Sun’iy intellekt savodxonligi tushunchasi umumiy raqamli savodxonlikdan farq qiluvchi, biroq u bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan kompleks kompetensiya sifatida shakllanmoqda. Ilmiy adabiyotlarda SI savodxonligi odatda sun’iy intellektning asosiy tushunchalarini bilish, SI vositalaridan foydalanish, ular natijalarini tanqidiy baholash, axloqiy masalalarni anglash va SIdan mas’uliyatli foydalanish qobiliyatlarining majmui sifatida qaraladi.

Bu borada UNESCO tomonidan 2024 yilda ishlab chiqilgan AI Competency Framework for Teachers muhim konseptual asos hisoblanadi. Mazkur hujjatda o‘qituvchilar uchun sun’iy intellekt kompetensiyalari beshta asosiy yo‘nalishga ajratilgan: insonga yo‘naltirilgan tafakkur, SI etikasi, SI asoslari va uning qo‘llanilishi, SI pedagogikasi hamda kasbiy rivojlanish uchun SIdan foydalanish. Shuningdek, kompetensiyalar “egallash”, “chuqurlashtirish” va “yaratish” darajalarida rivojlanishi nazarda tutilgan.

Sun’iy intellekt savodxonligi nisbatan yangi ilmiy tushuncha bo‘lib, uning mazmuni va tarkibiy qismlari hali ham tadqiqotchilar tomonidan aniqlashtirilmoqda. Katarina Sperling, Carl-Johan Stenberg, Cormac McGrath, Anna Åkerfeldt, Fredrik Heintz va Linnéa Stenliden tomonidan 2024-yilda amalga oshirilgan scoping review bu borada muhim tadqiqotlardan biri hisoblanadi. Mualliflar 2000–2023 yillar oralig'idagi adabiyotlarni o‘rganib, 34 ta ilmiy ishni tahlil qilganlar [3, 6, 7]. Ular SI savodxonligi o‘qituvchilar ta’limi kontekstida hali yetarlicha shakllanmagan tadqiqot yo‘nalishi ekanini aniqlaganlar.

Mualliflar o‘qituvchining SI bilan bog‘liq kasbiy bilimlarini uch jihatda tahlil qiladilar:

episteme – SI haqida nazariy va ilmiy bilim;

techne – SIdan amaliy va kasbiy foydalanish ko‘nikmasi;

phronesis – pedagogik vaziyatda SIdan to‘g‘ri va mas'uliyatli foydalanish bo‘yicha kasbiy mulohaza.

Bu tasnif tadqiqot uchun juda muhim hisoblanadi. Chunki o‘qituvchining SI savodxonligini faqat ”SI vositasidan foydalana oladi yoki olmaydi” degan mezon bilan baholash yetarli emas. O‘qituvchi SIning nazariy asoslarini bilishi, uni amalda qo‘llay olishi va eng muhimi, qaysi vaziyatda SIdan foydalanish mumkin, qaysi holatda esa undan voz kechish kerakligini pedagogik nuqtai nazardan baholay olishi lozim.

Sperling va hammualliflarining tahlilida yana bir muhim xulosa keltiriladi: mavjud adabiyotlarda SI savodxonligi ko‘p hollarda informatika va kompyuter texnologiyalari nuqtai nazaridan yoritilgan, o‘qituvchining kasbiy-pedagogik bilimi va amaliy tajribasi esa nisbatan kam o‘rganilgan.

Rossiya pedagogikasida axborot texnologiyalaridan ta’limda foydalanish muammosini o‘rgangan olimlar orasida Y.S. Polat, V.P. Bespalko, I.V. Robert, A.V. Xutorskoy va boshqalarning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Yelena Semyonovna Polatning ilmiy ishlarida ta’limda axborot va telekommunikasiya texnologiyalaridan foydalanish, masofaviy ta’lim, loyihaviy o‘qitish va zamonaviy pedagogik texnologiyalar masalalari keng yoritilgan [4]. Polat masofaviy ta’limni zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda tashkil etiladigan, o‘qituvchi va ta’lim oluvchilar o‘rtasida faol axborot almashinuviga asoslangan o‘quv jarayoni sifatida talqin qiladi. Rossiyada masofaviy ta’lim bo‘yicha dastlabki o‘quv qo‘llanmalardan biri ham 1998 yilda Y.S. Polat tahriri ostida nashr etilgani qayd etilgan.

Polatning yondashuvining asosiy ahamiyati shundaki, axborot texnologiyasi ta’lim jarayonining maqsadi emas, balki ta’lim maqsadlarini amalga oshirish vositasi sifatida qaraladi. Bu yondashuv bizning tadqiqotimiz uchun muhim. Chunki o‘qituvchining sun’iy intellekt savodxonligini ham faqat ChatGPT yoki boshqa SI vositalaridan texnik foydalanish qobiliyati sifatida emas, balki ulardan aniq pedagogik maqsadlarga erishish uchun foydalana olish kompetensiyasi sifatida qarash lozim.

I.V.Robertning ilmiy ishlarida ta’limni axborotlashtirish, axborot texnologiyalarining didaktik imkoniyatlari va ularni o‘quv jarayoniga integratsiya qilish masalalari muhim o‘rin egallaydi [5]. Robertning yondashuvida axborot texnologiyalari ta’lim jarayonining mazmuni, metodlari, tashkiliy shakllari va vositalari bilan uzviy bog‘liq holda qaraladi. Bu nuqtai nazardan axborot texnologiyalarini joriy qilish o‘qituvchidan nafaqat texnik bilim, balki ularning didaktik imkoniyatlarini tushunishni talab qiladi.

Mazkur yondashuv sizning tadqiqotingizda “texnologik bilim + pedagogik bilim” birligiga asos bo‘la oladi.

V.P.Bespalko pedagogik texnologiyalarni tizimli tashkil etish va ta’lim natijalarini oldindan loyihalash masalalariga katta hissa qo‘shgan olimlardan hisoblanadi. Bespalkoning texnologik yondashuvi ta’lim jarayonini maqsad, mazmun, metod, vosita va natijaning o‘zaro bog‘liq tizimi sifatida ko‘rish imkonini beradi [2]. Axborot texnologiyalarini ta’limga joriy qilish nuqtai nazaridan ushbu yondashuvning ahamiyati shundaki, yangi texnologiyaning o‘zi avtomatik ravishda ta’lim sifatini oshirmaydi. Texnologiya pedagogik maqsad, mazmun va metodlar bilan tizimli bog‘langandagina samarali natija berishi mumkin.

A.V.Xutorskoyning ta’limda zamonaviy texnologiyalar, kompetentlik yondashuvi va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim bo‘yicha ishlari ham mazkur tadqiqot uchun muhim metodologik ahamiyatga ega [9]. Kompetentlik yondashuvi nuqtai nazaridan texnologiyani bilishning o‘zi yetarli emas; ta’lim oluvchi yoki pedagog ushbu bilimni real faoliyatda qo‘llay olishi lozim.

F.Zakarova O‘zbekistonda ta’limda axborot texnologiyalaridan foydalanish va raqamli texnologiyalar bo‘yicha tadqiqot olib borayotgan olimlardan biri hisoblanadi [11]. Zakarova va hammualliflarining 2024 yilgi tadqiqotida O‘zbekiston oliy ta’limida o‘qituvchilar tomonidan qo‘llanilayotgan raqamli vositalar o‘rganilgan. Tadqiqotda 13 ta universitet va poytaxt hamda beshta viloyatdan 77 nafar o‘qituvchi ishtirok etgan onlayn so‘rov natijalari tahlil qilingan. Mualliflar oliy ta’limda raqamlashtirishning rivojlanishi bilan birga texnologik va inson omiliga bog‘liq muammolar mavjudligini ko‘rsatganlar.

S.Allayarova O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida pedagogik texnologiyalar va AKTdan foydalanish bo‘yicha empirik tadqiqotlar olib borgan. Uning tadqiqotlarida 23 ta oliy ta’lim muassasasida talabalar va o‘qituvchilarning AKTdan foydalanishga munosabati o‘rganilgan hamda oliy ta’limda AKTdan foydalanish holati va uni takomillashtirish imkoniyatlari tahlil qilingan [1].

B.D.Ulug‘ov va Sh.U.Qosimovning tadqiqotida O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida pedagogik axborot texnologiyalaridan foydalanish masalalari o‘rganilgan [8]. Mualliflar texnik fanlarni o‘qitishda talabalarning axborot kompetensiyasini shakllantirishga e’tibor qaratgan va zamonaviy ta’lim texnologiyalari hamda amaliy dasturlarni birlashtiruvchi metodik yondashuvlarni tahlil qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘qituvchining sun'iy intellekt savodxonligini rivojlantirishning pedagogik modelini ishlab chiqishda tizimli, kompetensiyaviy va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar metodologik asos sifatida qabul qilindi. Tizimli yondashuv doirasida o‘qituvchining SI savodxonligi alohida bilim yoki texnik ko‘nikmalar majmui emas, balki pedagogik faoliyatning maqsad, mazmun, metod, vosita va natijalarini o'zaro bog‘lovchi yaxlit tizim sifatida talqin etildi. Kompetensiyaviy yondashuv esa o‘qituvchining sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishini nazariy bilimlarni egallash bilan cheklamasdan, ularni ta’lim jarayonida maqsadli, pedagogik jihatdan asoslangan va mas’uuliyatli qo‘llay olish qobiliyati bilan baholash imkonini berdi. Shu asosda pedagogik modelning mazmuni texnologik, pedagogik-metodik, axborot-tanqidiy va etik komponentlarning o‘zaro integratsiyasi asosida shakllantirildi. Tadqiqotning mantiqiy tuzilishi aniqlashtiruvchi, loyihalashtiruvchi va baholovchi bosqichlar izchilligiga asoslandi. Birinchi bosqichda o‘qituvchilarning sun’iy intellekt haqidagi mavjud bilimlari, raqamli kompetensiyalari, SI vositalaridan foydalanish tajribasi va kasbiy ehtiyojlari tahlil qilindi. Ikkinchi bosqichda aniqlangan ehtiyojlar asosida SI savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik model ishlab chiqildi. Modelning maqsadli komponentida o‘qituvchining SI sohasidagi kompetentligini rivojlantirish maqsadi, mazmuniy komponentida esa SIning asosiy tushunchalari, generativ modellardan foydalanish, prompt tuzish, ta’limiy kontent yaratish, axborotni verifikasiya qilish, ma’lumotlar xavfsizligi va akademik halollik masalalari qamrab olindi. Texnologik komponentda amaliy mashg‘ulotlar, keys-metod, muammoli ta’im, loyiha usuli va refleksiv faoliyatdan foydalanish nazarda tutildi.

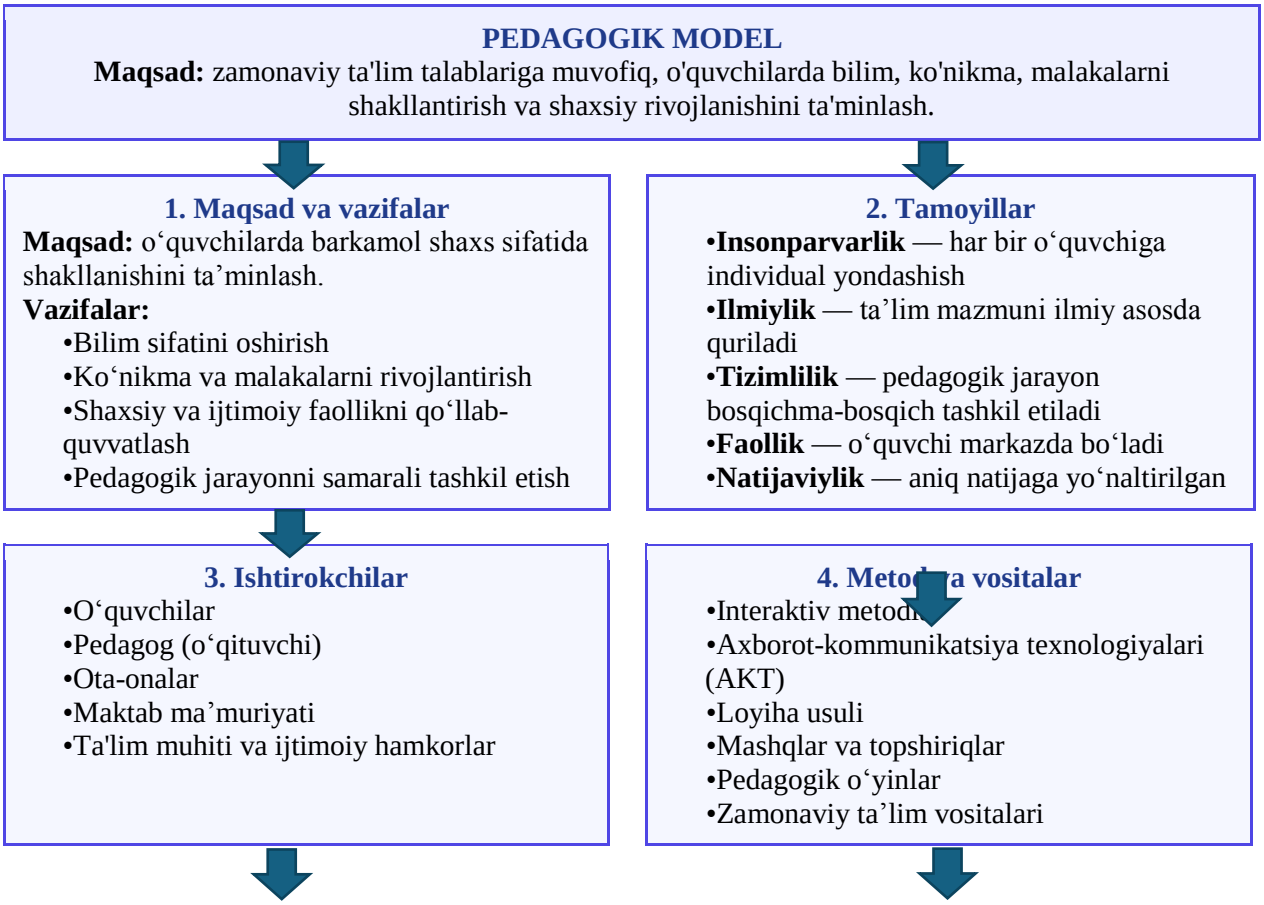
Muhokama va natijalar. Zamonaviy ta’lim muhitida sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi o‘qituvchining kasbiy faoliyati mazmuni va unga qo‘yiladigan kompetensiyaviy talablarni qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. An’anaviy raqamli savodxonlik o‘qituvchining axborotni izlash, saralash, saqlash va raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmalarini qamrab olgan bo‘lsa, sun'iy intellekt savodxonligi mazkur ko‘nikmalardan tashqari SIning ishlash tamoyillarini tushunish, uning imkoniyat va cheklovlarini anglash, SI tomonidan shakllantirilgan natijalarni tanqidiy baholash hamda ulardan pedagogik maqsadlarga muvofiq foydalanish qobiliyatini ham talab etadi. Shu nuqtai nazardan, o‘qituvchining SI savodxonligi faqat texnologik ko‘nikma emas, balki texnologik, pedagogik, kognitiv, axborot-tanqidiy va etik kompetensiyalarning integratsiyalashgan tizimi sifatida qaralishi lozim. O‘qituvchining sun’iy intellekt savodxonligi, avvalo, SI vositalaridan ongli va maqsadli foydalanishga tayyorlik bilan tavsiflanadi. Bunda o‘qituvchi muayyan SI vositasini qo‘llashning texnik imkoniyatlarini bilish bilan birga, uning qaysi pedagogik vazifani hal qilishga xizmat qilishini belgilay olishi muhim. Masalan, generativ SIdan o‘quv materiallarini tayyorlash, savol va topshiriqlar ishlab chiqish, ta’limiy ssenariylarni shakllantirish yoki individuallashtirilgan o‘quv faoliyatini qo‘llab-quvvatlash maqsadida foydalanish mumkin. Biroq bunday

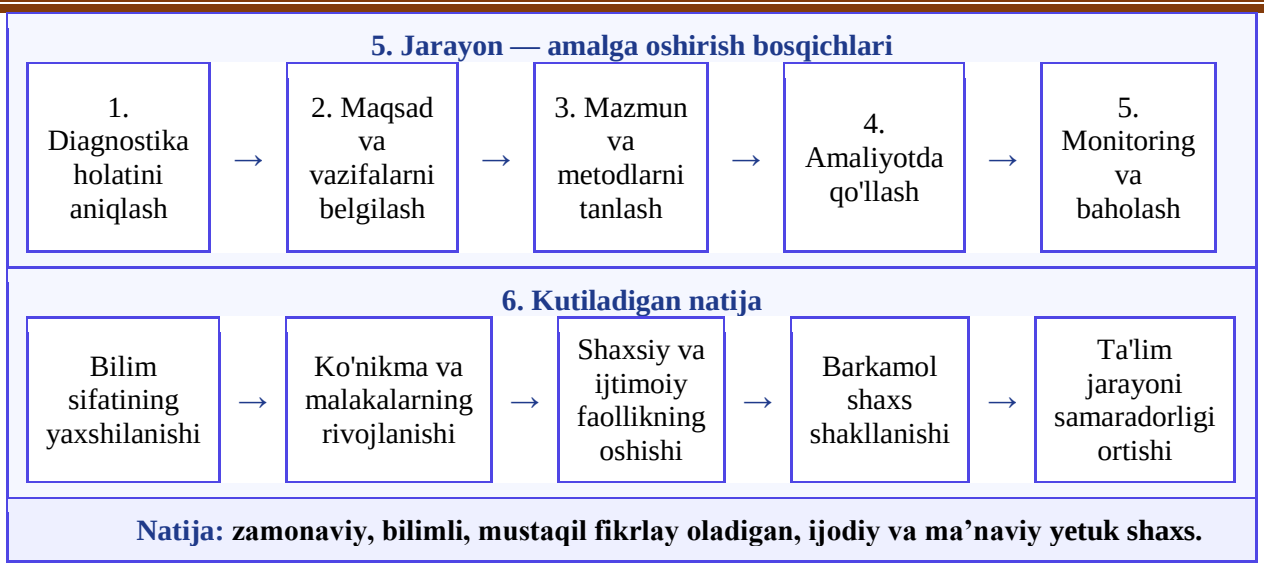
imkoniyatlardan samarali foydalanish SI natijalarini tayyor holda qabul qilishni emas, balki ularni pedagogik maqsad, o‘quvchi ehtiyoji va ta'lim mazmuniga moslashtirishni talab qiladi.

Sun’iy intellektdan foydalanish jarayonida o‘qituvchining tanqidiy-refleksiv pozitsiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan axborot har doim ham to‘g‘ri, to‘liq va kontekstga mos bo‘lavermaydi. Shu sababli o'qituvchi SI natijalarini tekshirish, manbalar bilan solishtirish, faktlarni verifikasiya qilish va zarur hollarda ularni qayta ishlash kompetensiyasiga ega bo‘lishi zarur. Bundan tashqari, ta’limda SIdan foydalanish shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, akademik halollik, mualliflik huquqi, algoritmik xato va adolatlilik kabi masalalarni ham kun tartibiga olib chiqadi. Demak, SI savodxonligi texnologik vositadan foydalanish mahorati bilan cheklanmay, mas’uliyatli va etik qaror qabul qilish qobiliyatini ham qamrab oladi.

Shu nazariy yondashuvlar asosida tadqiqotda o‘qituvchining sun’iy intellekt savodxonligi o‘zaro bog‘liq bir nechta komponentlarning yaxlit tizimi sifatida talqin qilindi. Ushbu komponentlar o‘qituvchining SI haqidagi nazariy bilimi, texnologik vositalardan foydalanish ko‘nikmasi, ularni pedagogik maqsadlarga integratsiya qilish qobiliyati, SI natijalarini tanqidiy tahlil qilish mahorati hamda etik va mas’uliyatli foydalanish kompetensiyalarini qamrab oladi. Mazkur nazariy asos pedagogik model mazmunini belgilash uchun tayanch vazifasini bajaradi. Shu bois keyingi bosqichda modelning maqsadi, vazifalari, tarkibiy komponentlari, pedagogik shart-sharoitlari va amalga oshirish mexanizmlarini aniqlash maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy ta’lim sharoitida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish jarayonini tizimli tashkil etish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan pedagogik model o‘quvchining shaxsiy faolligi, mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan yaxlit pedagogik tizim sifatida shakllantirildi. Taklif etilgan modelning mazmuni maqsad va vazifalar, pedagogik tamoyillar, ta’lim jarayoni ishtirokchilari, metod va vositalar, amalga oshirish bosqichlari hamda kutilgan natijalarning o‘zaro uzviy bog‘liqligi asosida belgilandi. Mazkur komponentlarning tizimli integratsiyasi ta’lim jarayonining izchilligi va samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Modelning birinchi tarkibiy qismi sifatida belgilangan maqsad va vazifalar o‘quvchilarda bilim sifatini oshirish, ko‘nikma va malakalarni rivojlantirish, shaxsiy hamda ijtimoiy faollikni qo‘llab-quvvatlashga qaratildi. Bu jarayonda o‘quvchi ta’lim jarayonining faol subyekti sifatida qaralib, uning individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olishga alohida e’tibor qaratildi.

1-rasm. O‘quvchilarning shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik model

Pedagogik modelni amalga oshirishda insonparvarlik, ilmiylik, tizimlilik, faollik va natijaviylik tamoyillariga tayanish maqsadga muvofiqligi aniqlandi. Xususan, insonparvarlik tamoyili har bir o‘quvchiga individual yondashuvni ta'minlasa, tizimlilik ta'lim jarayonini bosqichma-bosqich va mantiqiy izchillikda tashkil etish imkonini beradi. Faollik tamoyili esa o'quvchining ta’lim jarayonida mustaqil ishtirokini kuchaytiradi. Tadqiqotda pedagogik modelni amalga oshirish jarayoni besh bosqich asosida tashkil etildi: diagnostika, maqsad va vazifalarni belgilash, mazmun hamda metodlarni tanlash, amaliy qo‘llash, monitoring va baholash. Diagnostika bosqichida o‘quvchilarning mavjud bilim, ko‘nikma va malakalari aniqlanadi. Keyingi bosqichlarda aniq maqsadlar belgilanib, ularga mos ta’lim mazmuni va pedagogik metodlar tanlanadi. Amaliyot bosqichida tanlangan metod va vositalar ta'lim jarayoniga tatbiq etiladi hamda yakuniy bosqichda erishilgan natijalar monitoring qilinadi va baholanadi.

Modelda interaktiv metodlar, axborot-kommunikasiya texnologiyalari, loyiha usuli, mashq va topshiriqlar, pedagogik o‘yinlar hamda zamonaviy ta’lim vositalaridan foydalanish nazarda tutildi. Ushbu metodlarning maqsadga muvofiq qo‘llanilishi o‘quvchilarning dars jarayonidagi faolligini oshirish, mustaqil ishlash va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun pedagogik imkoniyatlarni kengaytiradi.

Shuningdek, pedagogik modelda ta'lim jarayonining asosiy ishtirokchilari – o‘quvchi, pedagog, ota-ona, maktab ma’muriyati va ijtimoiy hamkorlarning o‘zaro hamkorligiga alohida ahamiyat berildi. Bunday hamkorlik ta’lim-tarbiya jarayonining uzviyligini ta’minlash va o‘quvchining shaxsiy rivojlanishi uchun qulay pedagogik muhit yaratishga xizmat qiladi. Olib borilgan tahlillar asosida pedagogik modelni ta’lim jarayoniga tatbiq etish natijasida o‘quvchilarning bilim sifati, ko'nikma va malakalari, shaxsiy hamda ijtimoiy faolligida ijobiy o‘zgarishlarga erishish imkoniyati mavjudligi aniqlandi. Ayniqsa, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi, berilgan topshiriqlarga ijodiy yondashishi va o‘z faoliyatini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishda modelning ahamiyati namoyon bo‘ladi. Umuman olganda, ishlab chiqilgan pedagogik model ta’lim jarayonini maqsadli, tizimli va natijaga yo‘naltirilgan holda tashkil etish imkonini beradi. Modelning har bir komponenti o‘zaro bog‘liq holda amalga oshirilishi natijasida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning mustaqil fikrlaydigan, faol, ijodkor va ma’naviy yetuk shaxs sifatida shakllanishiga pedagogik sharoit yaratiladi. Shunday qilib, tadqiqot natijalari taklif etilgan pedagogik modelning ta’lim jarayonini takomillashtirish, o‘quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy faolligini oshirish hamda ta’lim samaradorligini ta’minlashda metodologik va amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Zamonaviy ta’lim sharoitida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish, ularning mustaqil fikrlashi, ijodiy qobiliyati va ijtimoiy faolligini shakllantirish ta’lim jarayonining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari mazkur vazifalarni samarali hal etishda tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan pedagogik modeldan foydalanish muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan pedagogik model maqsad va vazifalar, pedagogik tamoyillar, ta’lim jarayoni ishtirokchilari, metod va vositalar, amalga oshirish bosqichlari hamda kutilgan natijalarning o‘zaro uzviy bog'liqligi asosida shakllantirildi. Mazkur komponentlarning yaxlitligi ta’lim jarayonini izchil, tizimli va natijaga yo'naltirilgan holda tashkil etish imkonini beradi.

Modelni amalga oshirish jarayonida diagnostika, maqsad va vazifalarni belgilash, mazmun va metodlarni tanlash, amaliyotda qo‘llash, monitoring va baholash bosqichlarining o‘zaro bog‘liqligi ta'minlanishi ta’lim samaradorligini oshirish uchun muhim pedagogik shart sifatida belgilandi. Shuningdek, interaktiv metodlar, axborot-kommunikasiya texnologiyalari, loyiha usuli, pedagogik o‘yinlar, mashq va topshiriqlardan maqsadli foydalanish o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi faolligini oshirish, mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qilishi aniqlandi. Tadqiqot natijalari taklif etilgan pedagogik modeldan ta’lim jarayonini takomillashtirishda samarali vosita sifatida foydalanish mumkinligini ko‘rsatadi. Mazkur model o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularni mustaqil fikrlaydigan, faol, ijodkor va ijtimoiy jihatdan mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantirishga zamin yaratadi.

Adabiyotlar:

1. Allayarova S. Application of pedagogical technologiyes and ICT as a factor of improving the quality of higher education // Journal of Social Studiyes. – 2019. – Vol. 6, No. 1. – P. 40–49.

2. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 190 с.

3. Mishra P., Koyehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108, No. 6. – P. 1017–1054.

4. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные системы образования. – М., 2000. – 272 с.

5. Роберт И.В. Теория и методика информатизасии образования: психолого-педагогический и технологический аспекты. – М.: Бином. Лаборатория знаний, 2014. – 398 с.

6. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu / edited by Y. Puniye. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. – 95 p.

7. Sperling K., Stenberg C.-J., McGrath C., Åkerfeldt A., Heintz F., Stenliden L. In Search of Artificial Intelligence (AI) Literacy in Teacher Education: A Scoping Reviyew // Computers and Education: Artificial Intelligence. – 2024. – Vol. 6. – Article 100169.

8. Ulugov B.D., Kasimov Sh.U. Application of pedagogical information technologiyes in the educational process of universitiyes in Uzbekistan // International Journal of Information and Communication Technology Education. – 2021. – Vol. 17, No. 4. – P. 1–17.

9. Хуторской А.В. Современная дидактика: учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.

10. Хуторской А.В. Дидактическая эвристика: теория и технология креативного обучения. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 416 с.

11. Zakirova F., Zakirova M. Towards Education 4.0: Analysis of the Digital Tools Used by Uzbek University Teachers // International Journal of Social Sciyence and Humanity. – 2024. – Vol. 14, No. 6. – P. 294–299.

O‘SMIRLAR SHAXSIDA O‘Z-O‘ZINI BAHOLASH RIVOJIGA IJTIMOIY TARMOQLARNING PSIXOLOGIK TA’SIRI

Maxmudov Salimjon Uralovich,
Jizzax davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi
salimmaxmudov5@gmail.com

Ushbu maqolada ijtimoiy tarmoqlarning o‘smirlar shaxsida o‘z-o‘zini baholash rivojiga ko‘rsatadigan psixologik ta’siri tahlil qilinadi. Unda ijtimoiy solishtirish, virtual ma’qullanish (layklar) va onlayn identifikatsiya kabi mexanizmlarning o‘smirlarning o‘ziga bo‘lgan munosabatini shakllantirishdagi roli yoritilgan. Tadqiqot natijalari virtual muhitdagi ideal obrazlar bilan real “Men” o‘rtasidagi tafovut o‘z-o‘zini baholashga salbiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi. Maqolada ijtimoiy tarmoqlarning o‘smirlarning o‘z-o‘zini baholashiga ta’sir etish mexanizmlari tizimlashtirilib, sog‘lom o‘z-o‘zini baholashni rivojlantirish bo‘yicha psixologik-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *o‘smirlik davri, o‘z-o‘zini baholash, ijtimoiy tarmoqlar, ijtimoiy solishtirish, “Men” konsepsiyasi, onlayn identifikatsiya, virtual ma’qullanish, mediasavodxonlik, mediapsixologiya.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА РАЗВИТИЕ САМООЦЕНКИ У ПОДРОСТКОВ

В данной статье анализируется психологическое воздействие социальных сетей на развитие самооценки у подростков. Подчёркивается роль таких механизмов, как социальное сравнение, виртуальное одобрение (лайки) и онлайн-идентификация, в формировании отношения между идеализированными виртуальными образами и реальным «я». Результаты исследования показывают, что образ идеального образа в виртуальной среде и в реальном мире оказывает негативное влияние на самооценку. В статье систематизируются механизмы влияния социальных сетей на самооценку подростков, и излагаются психопедагогические рекомендации по формированию здоровой самооценки.

Ключевые слова: *подростковый возраст, самооценка, социальные сети, социальное сравнение, концепция «Я», онлайн-идентичность, виртуальное принятие, медиаграмотность, медиапсихология.*

THE PSYCHOLOGICAL IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON THE DEVELOPMENT OF SELF-ESTEEM AMONG ADOLESCENTS

This article analyzes the psychological impact of social media on the development of self-esteem among adolescents. It examines the role of mechanisms such as social comparison, virtual validation (likes), and online identity formation in shaping adolescents’ attitudes toward themselves. The research findings indicate that the discrepancy between idealized images in the virtual environment and the real “self” can have a negative impact on self-esteem. The article systematizes the mechanisms through which social media influences adolescents’ self-esteem and develops psychological and pedagogical recommendations for promoting healthy self-esteem.

Keywords: *adolescence, self-esteem, social media, social comparison, self-concept, online identity, virtual validation, media literacy, media psychology.*

Kirish. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida ijtimoiy tarmoqlar o‘smirlarning kundalik hayotidagi muhim kommunikativ va ijtimoiy muhitlardan biriga aylandi. O‘smirlar ijtimoiy tarmoqlardan nafaqat axborot olish va muloqot qilish, balki o‘zini namoyon qilish, tengdoshlar bilan munosabat o‘rnatish, ijtimoiy guruhlarga mansublikni his qilish hamda o‘z shaxsiy obrazini shakllantirish vositasi sifatida ham foydalanadilar. Shu sababli virtual muhitning o‘smir shaxsining rivojlanishiga, xususan, o‘z-o‘zini baholash jarayoniga ta’sirini o‘rganish zamonaviy psixologiyaning dolzarb masalalaridan biridir.

O‘smirlik davri shaxsning o‘zini anglash, o‘z imkoniyatlarini baholash, tengdoshlar bilan munosabatlarni qayta tashkil etish va nisbatan barqaror “Men” obrazini shakllantirish jarayonlari faollashadigan rivojlanish bosqichidir. Ushbu davrda shaxsning o‘ziga bergan bahosi tashqi ijtimoiy baholash, tengdoshlarning munosabati va ijtimoiy qabul qilinish ehtiyoji bilan chambarchas bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlar mazkur jarayon uchun yangi kommunikativ makonni yaratdi. Unda foydalanuvchi o‘zining tanlangan va ko‘pincha tahrirlangan obrazini namoyish etishi, boshqalarning faoliyatini kuzatishi va o‘z faoliyatiga bildirilgan reaksiyalarni muntazam ravishda qabul qilishi mumkin. Natijada o‘smirning o‘zini baholashi real hayotdagi tajribalar bilan bir qatorda virtual muhitdagi ijtimoiy signallar bilan ham bog‘lanadi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish va o‘smirlarning o‘z-o‘zini baholashi o‘rtasidagi munosabat murakkab va ko‘p omilli ekanligi ko‘rsatilmoqda. Masalan, 2023-yilda e’lon qilingan tizimli sharhda ijtimoiy tarmoqlardan intensiv yoki muammoli foydalanish o‘z-o‘zini past baholash va tana qiyofasidan qoniqmaslik kabi holatlar bilan bog‘langanligi qayd etilgan. Shu bilan birga, mualliflar bunday bog‘liqliklarni bir xil sabab-oqibat munosabati sifatida talqin qilishda ehtiyotkorlik zarurligini ta’kidlaydi.

O‘smirlarning ijtimoiy tarmoqlardagi xatti-harakatlarini tushuntirishda ijtimoiy solishtirish mexanizmi alohida ahamiyatga ega. 2024-yilda o‘tkazilgan kundalik tajribaga asoslangan tadqiqotda 94 nafar o‘smirning 14 kun davomida ijtimoiy tarmoqlardagi solishtirish tajribalari o‘rganilgan. Tadqiqotda yuqoriga yo‘nalgan ijtimoiy solishtirish holatlari o‘sha paytdagi nisbatan pastroq o‘z-o‘zini baholash bilan bog‘langanligi aniqlangan.

Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlardagi idealizatsiyalangan tashqi ko‘rinish va “mukammal hayot” obrazlari o‘smirlarning o‘ziga bo‘lgan munosabatiga ta’sir qilishi mumkin. Tizimli sharhlar idealizatsiyalangan tasvirlarga duch kelish ijtimoiy solishtirish jarayonini faollashtirishi va tana qiyofasidan norozilikni kuchaytirishi mumkinligini ko‘rsatgan.

Shu nuqtayi nazardan, ijtimoiy tarmoqlarning o‘smirlarning o‘z-o‘zini baholashiga ta’sirini faqat “ijobiy” yoki “salbiy” deb baholash yetarli emas. Ushbu ta’sirning xarakteri foydalanish mazmuni, foydalanish usuli, ijtimoiy solishtirish darajasi, o‘smirning individual psixologik xususiyatlari, oilaviy va tengdoshlar muhiti kabi omillar bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqilishi lozim.

Tadqiqotning maqsadi ijtimoiy tarmoqlarning o‘smirlar shaxsida o‘z-o‘zini baholash rivojiga ta’sir etuvchi asosiy psixologik mexanizmlarni nazariy jihatdan tahlil qilish va ushbu ta’sirning ijtimoiy-psixologik shartlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari

- O‘smirlik davrida o‘z-o‘zini baholashning psixologik xususiyatlarini tahlil qilish.
- Ijtimoiy tarmoqlarning o‘smirlar shaxsiy rivojlanishidagi o‘rnini aniqlash.
- Ijtimoiy solishtirishning o‘z-o‘zini baholashga ta’sir mexanizmini tahlil qilish.
- Virtual ma’qullanish va onlayn o‘zini namoyon qilishning psixologik ahamiyatini yoritish.
- Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning potensial ijobiy va salbiy psixologik oqibatlarini tizimlashtirish.
- O‘smirlarda sog‘lom o‘z-o‘zini baholashni rivojlantirish bo‘yicha psixologik-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqola nazariy-tahliliy tadqiqot xarakteriga ega. Tadqiqot jarayonida psixologiya va mediapsixologiya sohasidagi ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqotning nazariy asosini o‘smirlik davrida shaxs rivojlanishi, “Men” konsepsiyasi, ijtimoiy solishtirish va shaxsning o‘z-o‘zini baholashiga oid psixologik yondashuvlar tashkil etdi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarning o‘smirlarning psixologik rivojlanishiga ta’sirini o‘rgangan zamonaviy tizimli sharhlar va empirik tadqiqotlar tahlil qilindi.

Tahlil jarayonida ijtimoiy tarmoqlarning o‘z-o‘zini baholashga ta’siri quyidagi asosiy mexanizmlar bo‘yicha guruhlashtirildi:

- ijtimoiy solishtirish;
- virtual ijtimoiy ma’qullanish;
- o‘zini onlayn namoyon qilish;
- idealizatsiyalangan obrazlarni qabul qilish;
- tengdoshlar tomonidan ijtimoiy baholanish;
- guruhga mansublik va konformizm;
- virtual va real “Men” o‘rtasidagi tafovut; mediasavodxonlik darajasi.

Ushbu yondashuv ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish bilan o‘z-o‘zini baholash o‘rtasidagi munosabatni bir omilli emas, balki ko‘p omilli psixologik jarayon sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Natijalar. Nazariy manbalarni tahlil qilish natijasida ijtimoiy tarmoqlarning o‘smirlarning o‘z-o‘zini baholashiga ta’sirini tushuntiruvchi bir nechta asosiy psixologik mexanizmlar aniqlandi.

Ijtimoiy solishtirish mexanizmi – Bunda o‘smirlik davrida shaxs o‘zining qobiliyatlari, tashqi ko‘rinishi, ijtimoiy mavqei va boshqa xususiyatlarini tengdoshlar bilan taqqoslash orqali baholashi mumkin. Ijtimoiy tarmoqlar esa bunday solishtirish uchun juda katta miqdordagi ijtimoiy axborotni taqdim etadi.

Virtual muhitda o‘smir nafaqat o‘z tengdoshlari, balki ommaviy auditoriyaga ega bo‘lgan shaxslar, blogerlar va boshqa kontent yaratuvchilarning hayot tarzi bilan ham tanishadi. Bunda foydalanuvchining kundalik hayotidagi oddiy tajribalari boshqa shaxslarning saralangan, tahrirlangan va idealizatsiyalangan kontenti bilan taqqoslanishi mumkin.

Yaqinda o‘tkazilgan tadqiqotda o‘smirlarning yuqoriga yo‘nalgan ijtimoiy solishtirishlari o‘sha vaqtdagi nisbatan pastroq o‘z-o‘zini baholash bilan bog‘langanligi aniqlangan. Shu bilan birga, tadqiqot barcha ijtimoiy solishtirishlar bir xil psixologik natijaga olib kelmasligini ko‘rsatadi.

Demak, muhim omil faqat ijtimoiy tarmoqdan foydalanishning o‘zi emas, balki o‘smirning virtual kontentni qanday talqin qilishi va o‘zini kim bilan hamda qanday mezonlar asosida taqqoslashidir.

Virtual ma’qullanish va o‘z-o‘zini baholash - Ijtimoiy tarmoqlarda “layk”, izoh, ulashish va obunachilar soni kabi ko‘rsatkichlar foydalanuvchining kontentiga bildirilgan ijtimoiy reaksiyaning tashqi belgilaridir. O‘smirlik davrida tengdoshlar tomonidan qabul qilinish ehtiyoji yuqori bo‘lishi sababli bunday reaksiyalar shaxs uchun subyektiv jihatdan katta ahamiyat kasb etishi mumkin.

Agar o‘smir o‘zining ijtimoiy qadrini faqat virtual reaksiyalar orqali baholay boshlasa, o‘z-o‘zini baholashning tashqi omillarga bog‘liqligi kuchayishi mumkin. Biroq buni barcha o‘smirlarga xos universal holat sifatida baholash to‘g‘ri emas. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, do‘stlar bilan muloqot va ijobiy fikr-mulohazalar ayrim hollarda o‘smirning ijtimoiy kompetentligini his qilishiga yordam berishi mumkin.

Shu sababli virtual ma’qullanishning psixologik ta’sirini uning miqdoridan ko‘ra, o‘smirning unga bergan subyektiv ma’nosi bilan bog‘liq holda o‘rganish maqsadga muvofiq.

Idealizatsiyalangan obraz va “Men” konsepsiyasi - Ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchilar odatda o‘z hayotining barcha jihatlarini emas, balki boshqalarga namoyish etishni istagan qismlarini taqdim etadilar. Fotosuratlarni tahrirlash, filtrlar, tanlangan kadrlar va muvaffaqiyatli voqealarni namoyish qilish virtual muhitda idealizatsiyalangan obrazlarning ko‘payishiga olib keladi.

Tadqiqotlar ijtimoiy tarmoqlardagi idealizatsiyalangan tashqi ko‘rinish obrazlari bilan tanishish ijtimoiy solishtirish orqali tana qiyofasidan norozilikni kuchaytirishi mumkinligini ko‘rsatmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, o‘smirning virtual “Men” obrazi va real hayotdagi “Men” tasavvuri o‘rtasidagi tafovut uning o‘ziga munosabatini murakkablashtirishi mumkin. Biroq virtual o‘zini namoyon qilish har doim ham salbiy oqibatga ega emas: ijodiy faoliyat, qiziqishlarni namoyish qilish va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash ijobiy identifikatsiya jarayonlariga xizmat qilishi mumkin.

Guruhga mansublik va konformizm - O‘smirlik davrida tengdoshlar guruhiga mansublik muhim psixologik ehtiyojlardan biri hisoblanadi. Ijtimoiy tarmoqlar ushbu ehtiyojni yangi shaklda namoyon qilish imkonini beradi.

Trendlar, ommaviy kontent, guruhli muloqot va turli chaqiriqlar o‘smirning muayyan guruhga mansubligini his qilishiga yordam berishi mumkin. Shu bilan birga, guruh tomonidan qabul qilinish istagi ayrim hollarda o‘smirni o‘z qiziqishlari va qarashlarini guruh talablariga moslashtirishga undashi mumkin. Bunday vaziyatda o‘z-o‘zini baholash shaxsning real qobiliyatlari va qadriyatlaridan ko‘ra, guruhning munosabatiga ko‘proq bog‘liq bo‘lib qolish xavfi mavjud.

Ijtimoiy tarmoqlarning ikki tomonlama psixologik ta’siri - Tahlil natijalari ijtimoiy tarmoqlarning o‘smirlar shaxsiga ta’sirini faqat salbiy hodisa sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan to‘liq emasligini ko‘rsatadi.

- Ijobiy jihatdan ijtimoiy tarmoqlar:
- tengdoshlar bilan muloqot qilish;
- ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash olish;
- ijodiy o‘zini namoyon qilish;
- qiziqishlar bo‘yicha guruhlarga qo‘shilish;
- yangi bilim va axborot olish imkoniyatlarini kengaytiradi.
- Salbiy jihatdan esa ayrim foydalanish shakllari:
- yuqoriga yo‘nalgan ijtimoiy solishtirish;
- idealizatsiyalangan obrazlarni real mezon sifatida qabul qilish;
- tashqi ma’qullanishga haddan tashqari ehtiyoj;
- tana qiyofasidan norozilik;

ijtimoiy bosim va konformizm bilan bog‘lanishi mumkin.

Zamonaviy tizimli sharhlar ham ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish va o‘smirlarning psixologik farovonligi o‘rtasidagi munosabat murakkab ekanligini ko‘rsatadi.

Muhokama. Olingan nazariy natijalar ijtimoiy tarmoqlarning o‘smirlarning o‘z-o‘zini baholashiga ta’siri bevosita va bir yo‘nalishli emasligini ko‘rsatadi. Ushbu ta’sir ijtimoiy solishtirish, virtual o‘zini namoyon qilish, tengdoshlarning reaksiyasi, kontent mazmuni va o‘smirning individual psixologik xususiyatlari orqali vositalanishi mumkin.

Ayniqsa, ijtimoiy solishtirish mexanizmi mazkur munosabatni tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. O‘smir virtual muhitda boshqa shaxslarning hayotidagi tanlangan jihatlarni o‘zining kundalik hayoti bilan taqqoslaganda, o‘z imkoniyatlarini nisbatan past baholashi mumkin. 2024-yildagi empirik tadqiqot ham yuqoriga yo‘nalgan ijtimoiy solishtirishning o‘sha paytdagi o‘z-o‘zini baholash bilan salbiy bog‘liqligini ko‘rsatgan.

Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda tashqi ko‘rinishga yo‘naltirilgan kontentning ko‘pligi o‘smirlarning o‘z tanasini baholashiga ta’sir qilishi mumkin. Eksperimental tadqiqotlar bo‘yicha tizimli sharh idealizatsiyalangan tasvirlarni ko‘rish tana qiyofasidan norozilikni oshirishi mumkinligini, bunda tashqi ko‘rinish bo‘yicha ijtimoiy solishtirish muhim mexanizm ekanligini ko‘rsatgan.

Biroq mavjud ilmiy dalillarni sabab-oqibat munosabati sifatida haddan tashqari umumlashtirish mumkin emas. Masalan, ayrim tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish va psixologik ko‘rsatkichlar o‘rtasida bog‘liqlik aniqlangan bo‘lsa-da, bunday bog‘liqlikning yo‘nalishi barcha hollarda bir xil emas. Shu sababli kelgusidagi tadqiqotlarda longitudinal va eksperimental dizaynlardan foydalanish muhimdir.

2024-yilda chop etilgan o‘smirlarning identifikatsiyasi bo‘yicha tizimli sharh ham ijtimoiy tarmoqlarni o‘smirlik davridagi identifikatsiya jarayonlarining yangi ijtimoiy muhiti sifatida ko‘rib chiqadi. Bu holat virtual muhitni o‘smir shaxsining rivojlanishidan alohida hodisa sifatida emas, balki uning kundalik ijtimoiy tajribasining bir qismi sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Amaliy tavsiyalar

O‘smirlarda sog‘lom o‘z-o‘zini baholashni shakllantirish maqsadida quyidagi psixologik-pedagogik choralarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- Mediasavodxonlikni rivojlantirish. O‘smirlarga ijtimoiy tarmoqlardagi tasvirlar ko‘pincha tanlangan, tahrirlangan va real hayotning to‘liq ifodasi emasligini tushuntirish.
- Ijtimoiy solishtirishni anglash ko‘nikmasini shakllantirish. O‘smirga virtual muhitdagi boshqa shaxslarning hayoti bilan o‘z hayotini avtomatik tarzda mezonlarini rivojlantirish**.**
- O‘smirning o‘z qadrini faqat “layk”, obunachi yoki boshqa tashqi ko‘rsatkichlar orqali emas, balki shaxsiy rivojlanish, bilim, mehnat va real yutuqlar orqali baholashiga yordam berish.
- Real faoliyatni rag‘batlantirish. Sport, ijod, kitobxonlik, ta’lim va jamoaviy faoliyat o‘smirning real kompetentligini his qilishiga yordam berishi mumkin.
- Ota-ona va pedagoglarning psixologik qo‘llab-quvvatlashini kuchaytirish. O‘smirning ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishini faqat nazorat qilish emas, balki uning virtual tajribalarini muhokama qilish va zarur hollarda psixologik yordam ko‘rsatish muhim.
- Virtual va real “Men” uyg‘unligini qo‘llab-quvvatlash. O‘smirning internetdagi o‘zini namoyon qilishi bilan real hayotdagi qiziqishlari, qobiliyatlari va qadriyatlari o‘rtasida uyg‘unlikni shakllantirishga e’tibor qaratish.

Xulosa. Xulosa qiladigan bo‘lsak ijtimoiy tarmoqlar o‘smirlarning o‘z-o‘zini baholash rivojiga ta’sir ko‘rsatuvchi zamonaviy ijtimoiy-psixologik muhitlardan biridir. Nazariy manbalar tahlili ushbu ta’sirning bir yo‘nalishli emasligini ko‘rsatadi. Ijtimoiy tarmoqlar o‘smirlarga muloqot, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va ijodiy o‘zini namoyon qilish imkoniyatlarini yaratishi bilan birga, ayrim foydalanish shakllarida ijtimoiy solishtirish, tashqi ma’qullanishga bog‘liqlik va idealizatsiyalangan obrazlarni o‘zlashtirish kabi mexanizmlar orqali o‘z-o‘zini baholashga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Tadqiqotning asosiy nazariy xulosasi shundan iboratki, ijtimoiy tarmoqlarning o‘smir o‘z-o‘zini baholashiga ta’sirini faqat foydalanish vaqti bilan izohlash yetarli emas. Kontentning mazmuni, undan foydalanish maqsadi, ijtimoiy solishtirish yo‘nalishi, tengdoshlarning reaksiyasi va o‘smirning individual psixologik xususiyatlari ham muhim ahamiyatga ega. Shu sababli o‘smirlarning sog‘lom o‘z-o‘zini baholashini rivojlantirishda ijtimoiy tarmoqlarni to‘liq cheklashdan ko‘ra, ulardan ongli va tanqidiy foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish, mediasavodxonlikni oshirish, real hayotdagi kompetentlik va yutuqlarni qo‘llab-quvvatlash hamda oilaviy-pedagogik psixologik yordamni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Kelgusidagi tadqiqotlarda o‘smirlarning ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish intensivligi, kontent turi, ijtimoiy solishtirish darajasi va o‘z-o‘zini baholash ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi munosabatni empirik va

longitudinal metodlar asosida o‘rganish ushbu masala bo‘yicha yanada aniq ilmiy xulosalar olish imkonini beradi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ–901-son, 01.02.2024.
3. G‘oziyev E.G. O‘smir psixologiyasi. – Toshkent: “Noshir”, 2020.
4. Musurmanova O. Oila ma’naviyati va milliy qadriyatlar. – Toshkent: “Zarvaraq”, 2023.
5. Sodiqova N.I. Ijtimoiy tarmoqlarning o‘smirlar ruhiyatiga ta’siri: zamonaviy yondashuvlar. – 2023.
6. Latipova L.T. O‘smirlarda o‘z-o‘zini baholashning psixologik xususiyatlari. – 2026.
7. Voronina E.S. Ijtimoiy tarmoqlarning o‘smirlar o‘z-o‘zini baholashiga ta’siri. – 2024.
8. Makhmudov Salimjan Uralovich, Abdurashidov Og‘abek Shodiyor og‘li - The Importance of the Motivational Process in Different Periods of Personality Development.International Journal of Integrative and Modern Medicine
9. Maxmudov S.U. Kichik maktab yoshidagi bolalar ijtimoiylashuviga tasir etuvchi omillar. Kasb-hunar ta’limi №11, 2024
10. Maxmudov Salimjon Uralovich Kichik maktab yoshidagi bolalarning maktab ta‘limiga psixologik tayyorgarligi va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari. Journal of Pedagogy and psychology in modern education , Vol. 4 No.1 (2024)
11. Maxmudov Salimjon Uralovich, Jumaboyeva Sarvinoz Olimjon qizi -Oliy ta’lim sharoitida talabalar va o‘qituvchilar mas’uliyati: ba’zi muammo va munozaralar**.** Journal of Pedagogy and psychology in modern education , Vol. 4 No.(2024)
12. Makhmudov Salim Uralovich - Possibilities Of Using Electronic Literature in The Educational Process. Progress Annals: Journal of Progressive Research Volume 2, Issue 2, February 2024
13. Maxmudov Salimjon Uralovich O‘zaro bir birini anglash shaxslararo munosabatlarning fenomeni sifatida. www.pedagoglar.uz 33-son 2–to‘plam_ iyul_ 2022.
14. С.Махмудов - психология фанларини ўқитишда ал-бухорий хадисларидан фойдаланишнинг аҳамияти Vhttps://doi.org/10.5281/zenodo.7339029olume 2.
15. Maxmudov Salim Uralovichning o`zaro bir-birini anglash shaxslararo munosabatlarning fenomeni sifatida IInternational Conference on Developments in Education https: econferencezone.org April 20th 2022.
16. Maxmudov Salimjon Uralovich. (2022). Pedagogicheskie pouchenia mysliteley o vospitanii moloyoji. eurasian journal of academic research, 2(12), 550–553. https://doi.org/10.5281/zenodo.7337692me 2 Issue 12, November.
17. Salimjon Maxmudov. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini o‘qish malakalarini shakllantirishning psixologik asoslari. Ta’lim, fan va innovatsiya. 2-son, 2024-yil.
18. Makhmudov Salimjon Uralovich. (2022). Pedagogical teachings on the education of youth. eurasian journal of academic research, 2(12), 550–553. https://doi.org/10.5281/zenodo.7337692me 2 Issue 12, November.
19. Makhmudov Salimjon. Psychological basis of the formation of reading skills of primary grade students. Education, Science and Innovation. Issue 2, 2024.

EVTAGOGIK YONDASHUV ASOSIDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Islamova Moxichexra Bekmurzayevna,
Navoiy davlat universiteti Pedagogika kafedrasi, p.f.f.d.

Maqolada oliy ta’lim talabalarida tanqidiy fikrlashni evtagogik yondashuv asosida rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari nazariy-konseptual jihatdan tahlil qilingan. Evtagogika o‘rganuvchining o‘z ta’lim maqsadi, mazmuni, resurslari, faoliyat strategiyasi va natijalarini belgilashdagi subyektligini kuchaytiruvchi o‘z-o‘zini belgilovchi ta’lim konsepsiyasi sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, kontent-tahlil, konseptual modellashtirish va ilmiy sintez metodlaridan foydalanildi. Natijada evtagogik ta’lim muhitining tanqidiy fikrlashga ta’sir etuvchi yetti didaktik imkoniyati: o‘quv maqsadini hamkorlikda belgilash, muammoli-izlanish faoliyati, dalillarni verifikatsiya qilish, dialogik ekspertiza, ikki konturli refleksiya, individual-nolinear ta’lim trayektoriyasi hamda bilimni yangi vaziyatga transfer qilish imkoniyatlari tizimlashtirildi. Mualliflik natijasi sifatida “maqsad – dalil – dialog – refleksiya – transfer” didaktik sikli taklif etildi. Ushbu sikl tanqidiy fikrlashni alohida mashqlar to‘plami emas, balki talabaning o‘z o‘qishini boshqarishi, qarorini asoslash va qayta ko‘rib chiqishi bilan bog‘liq yaxlit didaktik jarayon sifatida tashkil etishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *evtagogika, tanqidiy fikrlash, didaktik imkoniyat, o‘z-o‘zini belgilovchi ta’lim, talaba agentligi, refleksiya, metakognitsiya, dalillash, transfer, individual ta’lim trayektoriyasi.*

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ ЭВТАГОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА

В статье с теоретико-концептуальных позиций проанализированы дидактические возможности развития критического мышления студентов высших образовательных учреждений на основе эвтагогического подхода. Эвтагогия интерпретируется как концепция самоопределяемого обучения, направленная на усиление субъектной позиции обучающегося в определении целей, содержания, ресурсов, стратегии деятельности и результатов собственного образовательного процесса. В исследовании использованы методы системного анализа, сравнительного анализа, контент-анализа, концептуального моделирования и научного синтеза. В результате систематизированы семь дидактических возможностей эвтагогической образовательной среды, оказывающих влияние на развитие критического мышления: совместное определение образовательных целей, проблемно-поисковая деятельность, верификация аргументов и доказательств, диалогическая экспертиза, двухконтурная рефлексия, индивидуальная нелинейная образовательная траектория, а также перенос знаний в новые ситуации. В качестве авторского результата предложен дидактический цикл «цель – доказательство – диалог – рефлексия – трансфер». Данный цикл позволяет организовать развитие критического мышления не как совокупность отдельных упражнений, а как целостный дидактический процесс, связанный с управлением студентом собственной учебной деятельностью, обоснованием принимаемых решений и их последующим критическим переосмыслением.

Ключевые слова: *эвтагогия, критическое мышление, дидактические возможности, самоопределяемое обучение, агентность студента, рефлексия, метакогниция, аргументация, трансфер, индивидуальная образовательная траектория.*

DIDACTIC OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING CRITICAL THINKING BASED ON THE EUTHAGOGICAL APPROACH

The article theoretically and conceptually analyzes the didactic potential of developing critical thinking in higher education students through a heutagogical approach. Heutagogy is interpreted as a self-determined learning framework that enhances learner agency in defining learning goals, content, resources, action strategies, and outcomes. The study utilized systems analysis, comparative analysis, content analysis, conceptual modeling, and scientific synthesis methods. As a result, seven didactic affordances of the heutagogical learning environment that influence critical thinking were systematized: collaborative goal-setting, problem-based inquiry, verification of evidence, dialogic peer review, double-loop reflection, individualized non-linear learning trajectories, and the transfer of knowledge to new contexts. As an original contribution of the author, a didactic cycle consisting of "goal – evidence – dialogue – reflection – transfer" is proposed. This cycle serves to structure critical thinking not as an isolated set of exercises, but as a holistic didactic process integrated with the student's self-management of learning, justification, and reassessment of decisions.

Keywords: *heutagogy, critical thinking, didactic potential, self-determined learning, student agency, reflection, metacognition, argumentation, transfer, individual learning trajectory.*

Kirish. Raqamli axborot oqimining keskin kengayishi, generativ sun’iy intellekt vositalarining ommalashuvi va kasbiy faoliyatda qaror qabul qilish vaziyatlarining murakkablashuvi oliy ta’lim oldiga yangi didaktik vazifani qo‘ymoqda: talaba tayyor bilimni qayta ishlab beruvchi emas, balki axborotni tanlaydigan, uning ishonchliligini tekshiradigan, muqobil pozitsiyalarni solishtiradigan, xulosasini dalillar bilan asoslaydigan va zarur bo‘lganda o‘z qarorini qayta ko‘rib chiqadigan subyekt sifatida shakllanishi lozim. Shu sababli tanqidiy fikrlash bugungi oliy ta’limda faqat umumiy intellektual ko‘nikma emas, balki kasbiy qaror, akademik halollik, ilmiy izlanish va hayot davomida o‘rganishning tayanch mexanizmlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

P.Fakione rahbarligidagi “Delphi” tadqiqotida tanqidiy fikrlash maqsadga yo‘naltirilgan va o‘zini o‘zi tartibga soluvchi hukm sifatida izohlanib, uning asosiy kognitiv tarkibiga talqin, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish va o‘zini o‘zi nazorat qilish kiritilgan. Mazkur yondashuv tanqidiy fikrlashni faqat “tanqid qilish” yoki xatoni topish bilan tenglashtirishning ilmiy jihatdan noto‘g‘ri ekanini ko‘rsatadi. Tanqidiy fikrlovchi talaba masalani tushunadi, dalillar o‘rtasidagi munosabatlarni ochadi, manbaning ishonchliligini baholaydi, alternativ xulosalarni ko‘radi va o‘z fikrlash jarayonini metakognitiv jihatdan nazorat qiladi [7; 36-38 b.].

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga oid empirik tadqiqotlar o‘qitish strategiyasining xarakteri muhimligini ko‘rsatadi. P.Abrami va hammualliflar 341 ta effekt kattaligini qamrab olgan meta-tahlilda dialog, autentik muammolar va murabbiylik elementlari tanqidiy fikrlash rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini aniqlagan [8]. Bu xulosa talabaning faqat ma’lumot olishi yetarli emasligini, u fikr yuritish jarayoniga kirishi, dalil yaratishi, boshqalarning qarashlari bilan to‘qnashishi va o‘z xulosasini himoya qilishi zarurligini ko‘rsatadi.

Biroq an’anaviy didaktik modelda o‘qituvchi maqsadni, o‘quv mazmunini, manbani, topshiriq algoritmini va baholash mezonlarini deyarli to‘liq oldindan belgilaydi. Talabaga beriladigan intellektual erkinlik ko‘pincha belgilangan vazifani bajarish doirasida qoladi. Bu holat tanqidiy fikrlashning eng muhim sharti bo‘lgan epistemik subyektlikni - “nimani o‘rganish kerak?”, “qaysi dalil yetarli?”, “nega aynan shu manbaga ishonish mumkin?”, “mening taxminim qaysi shartlarda noto‘g‘ri bo‘lishi mumkin?” kabi savollarni mustaqil qo‘yish imkoniyatini cheklaydi.

Evtagogik yondashuv ushbu didaktik ziddiyatni bartaraf etish imkonini beradi. S. Hase va C. Kenyon evtagogikani andragogiyadan keyingi, o‘rganuvchining o‘z o‘qishini belgilash darajasi yanada yuqori bo‘lgan ta’lim modeli sifatida asoslagan [5]. Unda talaba nafaqat qanday o‘rganishni, balki nimani, nima sababdan, qaysi resurslar va qanday natija mezonlari asosida o‘rganishini ham belgilashda ishtirok etadi. L. Blaschke evtagogikaning asosiy belgilariga avtonomiya, kapability, refleksiya, ikki konturli o‘rganish va nochiziqli ta’limni kiritadi [6]. Mazkur belgilar tanqidiy fikrlashning o‘zini o‘zi tartibga solish, dalilni tekshirish, fikrni qayta ko‘rib chiqish va transfer kabi xususiyatlari bilan funksional jihatdan mos keladi.

O‘zbekiston oliy ta’limining normativ-huquqiy rivojlanishi ham talabaning mustaqil ta’lim faoliyati, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va akademik mustaqillikni kuchaytirish yo‘nalishida shakllanmoqda. “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ-637-son Qonunda mustaqil ta’lim alohida ta’lim olish shakli sifatida qayd etilgan [1]. Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ta’lim jarayoniga ilg‘or texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [2]. Davlat OTMlariga akademik mustaqillik berishga oid PQ-60-son qaror esa o‘quv rejalari, dasturlar va ichki sifat mexanizmlarini moslashuvchan shakllantirish uchun institutsional sharoit yaratadi[3].

Milliy pedagogik tadqiqotlarda ham talaba faolligi, mustaqil o‘quv faoliyati, interfaol metodlar, pedagogik jarayonni loyihalash va refleksiv faoliyatning ta’lim natijalariga ta’siri izchil yoritilgan. Jumladan, O‘. Tolipov pedagogik texnologiyada o‘quv faoliyatini faollashtirish va shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni muhim tarkib sifatida ko‘rsatadi[9]. N. Muslimov, M. Usmonboyeva va M. Mirsoliyeva innovatsion ta’lim texnologiyalarida talabaning faol subyektligini, muammoli va interfaol faoliyatini kuchaytiruvchi mexanizmlarga alohida e’tibor qaratadi [10]. D. Ro‘ziyeva, M. Usmonboyeva va Z. Holiqova esa interfaol metodlarning mohiyatini o‘quvchilar o‘rtasidagi hamkorlik, fikr almashish va faol bilish jarayoni bilan bog‘laydi [11]. Evtagogika ushbu milliy didaktik qarashlarni inkor etmaydi, aksincha, ulardagi faollik va mustaqillik tamoyilini talabaning o‘z ta’lim qarorlarini belgilashi darajasiga olib chiqadi.

Mazkur maqolaning maqsadi evtagogik yondashuv asosida talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarini ilmiy jihatdan tizimlashtirish, ularning mazmuni va mexanizmini ochib berish hamda oliy ta’lim amaliyoti uchun konseptual didaktik siklni taklif etishdan iborat. Tadqiqot

savoli quyidagicha qo‘yildi: evtagogik ta’limning qaysi didaktik xususiyatlari tanqidiy fikrlashning kognitiv, refleksiv va transfer komponentlarini rivojlantirish uchun bevosita pedagogik resurs bo‘la oladi?

Material va metodlar. Tadqiqot nazariy-konseptual dizaynda olib borildi. Empirik tajriba natijalarini sun’iy ravishda modellashtirish o‘rniga, evtagogika va tanqidiy fikrlash bo‘yicha nazariy manbalar, xalqaro meta-tahlillar, O‘zbekiston pedagog olimlarining ta’lim texnologiyalari va mustaqil fikrlashga oid ishlari hamda amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar o‘zaro qiyosiy tahlil qilindi. Bunday dizaynning tanlanishi maqolaning vazifasi samaradorlik koeffitsientini hisoblash emas, balki didaktik imkoniyatlarning ichki mexanizmini ilmiy aniqlashtirish ekanligi bilan izohlanadi.

Manbalarni tahlil qilishda besh mezon qo‘llanildi: 1) o‘rganuvchi agentligi va avtonomiyasi; 2) muammo qo‘yish va izlanish faoliyati; 3) dalillash va axborotni verifikatsiya qilish; 4) refleksiya va o‘zini o‘zi tuzatish; 5) bilimni yangi vaziyatga transfer qilish. Har bir mezon tanqidiy fikrlashning Facione modeli bilan, so‘ng evtagogikaning Hase–Kenyon va Blaschke tomonidan asoslangan tamoyillari bilan funksional jihatdan solishtirildi. Milliy pedagogik manbalar esa mazkur mexanizmlarning O‘zbekiston oliy ta’limi didaktikasi bilan uyg‘unligini aniqlash maqsadida kontent-tahlil qilindi.

Normativ tahlilda O‘RQ-637-son “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun[1], PF-5847-son Farmon bilan tasdiqlangan O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi[2], PQ-60-son qaror va Vazirlar Mahkamasining 824-son qarori bilan bog‘liq kredit-modul tizimi[4] talablari o‘rganildi. Mazkur normativ-huquqiy hujjatlarda talabalarning mustaqil ta’limdagi ulushini oshirish, ta’lim natijalarini aniq belgilash hamda individual o‘quv trayektoriyasini shakllantirishga xizmat qiluvchi tashkiliy-didaktik shart-sharoitlarning yaratilishi evtagogik yondashuvni joriy etish uchun qulay pedagogik asos sifatida baholash mumkin.

Konseptual modellashtirish bosqichida aniqlangan didaktik imkoniyatlar “maqsad – dalil – dialog – refleksiya – transfer” ketma-ketligida birlashtirildi. Bu ketma-ketlik chiziqli algoritm sifatida emas, balki takrorlanuvchi sikl sifatida talqin qilindi: transfer bosqichida yuzaga kelgan yangi muammo navbatdagi o‘quv maqsadini hosil qiladi; refleksiya natijasi esa avvalgi maqsad va mezonlarning o‘zini qayta ko‘rib chiqishga olib kelishi mumkin. Shu jihat evtagogik modelning oddiy mustaqil ta’limdan farqini belgilaydi.

Natijalar. Nazariy tahlil natijasida evtagogik yondashuvning tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi yetti asosiy didaktik imkoniyati aniqlandi. Ular bir-biridan ajralgan metodlar emas, balki o‘quv maqsadi, mazmuni, topshiriq, kommunikatsiya, resurs va baholashni qayta tashkil etuvchi yagona didaktik tizimning elementlaridir.

1-jadval. Evtagogik yondashuvning tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga oid didaktik imkoniyatlari

Didaktik imkoniyat	Evtagogik mexanizm	Tanqidiy fikrlash komponenti	Amaliy vosita
Maqsadni hamkorlikda belgilash	Talaba muammo va natija mezonlarini tanlashda ishtirok etadi	Muammoni aniqlash, savol qo‘yish, pozitsiya yaratish	learning contract, individual tadqiqot savoli
Muammoli-izlanish faoliyati	Tayyor algoritm o‘rniga ochiq yechimli vazifa	Tahlil, gipoteza, muqobil yechim	case, inquiry, loyiha, autentik muammo
Dalillarni verifikatsiya qilish	Manbani tanlash va ishonchlilik mezonlarini ishlab chiqish	Baholash, dalillash, xulosa chiqarish	manba auditi, dalil xaritasi, fact-check
Dialogik ekspertiza	Tengdosh fikrini tahlil qilish va o‘z pozitsiyasini himoya qilish	Argumentatsiya, qarshi dalil, tushuntirish	peer review, munozara, sokratik dialog
Ikki konturli refleksiya	Faqat javobni emas, qarorni tug‘dirgan taxmin va mezonlarni qayta ko‘rish	Metakognitsiya, o‘zini o‘zi tuzatish	refleksiv kundalik, post-task memo
Nolinear individual trayektoriya	Resurs va o‘rganish yo‘lini tanlash erkinligi	Mustaqil qaror, epistemik mas’uliyat	choice board, microlearning, ochiq resurslar
Transfer va capability	Bilimni o‘zgargan kontekstda qayta tashkil etish	Qo‘llash, adaptatsiya, integratsiya	yangi vaziyatli topshiriq, professional scenario

Birinchi didaktik imkoniyat - o‘quv maqsadini hamkorlikda belgilash. Tanqidiy fikrlashning boshlanish nuqtasi tayyor savolga javob topish emas, muammoning o‘zini to‘g‘ri qo‘yishdir. Evtagogik modelda o‘qituvchi mavzuni butunlay tashlab qo‘ymaydi; u fan standartlari va kutiladigan natijalar doirasini

saqlagan holda talabaga muammo yo‘nalishi, tadqiqot savoli, foydalaniladigan manbalar va mahsulot shaklini tanlash imkonini beradi. Masalan, “Raqamli texnologiyalarning ta’limga ta’siri” mavzusida barcha talabalarga bir xil referat topshirig‘i berish o‘rniga, har bir talaba muammoni turli nuqtadan: akademik halollik, generativ AI, media savodxonlik yoki baholash ishonchliligi jihatidan aniqlashtirishi mumkin. Bunda talaba savolni toraytirish, asosiy tushunchalarni aniqlash va mezon tanlash orqali tanqidiy fikrlashning muammoni strukturalash bosqichini bajaradi.

Ikkinchi imkoniyat - muammoli-izlanish faoliyatini kuchaytirish. Evtagogik topshiriqning didaktik qiymati uning “javobi noma’lum” ekanida emas, balki yechim yo‘li oldindan to‘liq berilmaganida namoyon bo‘ladi. Talaba ma’lumot yetishmasligini aniqlashi, qo‘shimcha manba izlash strategiyasini ishlab chiqishi, bir nechta yechimni solishtirishi va tanlagan variantining cheklovlarini ko‘rsatishi kerak. Bu jarayon tanqidiy fikrlashning tahlil, inference va explanation komponentlarini tabiiy vaziyatda faollashtiradi. P.K. Abrami, R.M. Bernard, E. Borokhovski, D.I. Vaddington, K.A.Vade, T. Perssonlar tadqiq etgan autentik muammolar va dialogning ijobiy ta’siri aynan shu didaktik mexanizmni qo‘llab-quvvatlaydi [8; 280-300 – b.].

Uchinchi imkoniyat - dalillarni verifikatsiya qilish madaniyatini shakllantirish. Axborot ko‘pligi sharoitida talabaning asosiy muammosi ma’lumot topa olmaslik emas, ishonchli va ishonchsiz ma’lumotni farqlashdir. Evtagogik yondashuvda o‘qituvchi yagona majburiy manbani bermasdan, manba tanlash mezonlarini birgalikda ishlab chiqadi: muallif kompetentligi, nashrning ilmiy maqomi, metodning shaffofligi, dalilning tekshiriluvchanligi, manfaatlar to‘qnashuvi va ma’lumotning dolzarbligi. Talaba esa o‘z xulosasining “dalil pasporti”ni yaratadi. Natijada baholash faqat yakuniy javobga emas, xulosaga qanday epistemik yo‘l bilan kelganiga ham qaratiladi.

To‘rtinchi imkoniyat - dialogik ekspertiza. Tanqidiy fikrlash ichki monolog bilangina rivojlanmaydi. Tengdoshning qarshi dalili, savoli yoki muqobil izohi talabaning o‘z xulosasidagi yashirin farazlarni ko‘rishiga yordam beradi. Interfaol metodlar bo‘yicha milliy tadqiqotlarda fikr almashish, hamkorlik va faol ishtirokning didaktik ahamiyati qayd etilgan. Evtagogik muhitda peer review oddiy “bir-birining ishini tekshirish” emas, balki dalil sifatini mezonlar asosida ekspertiza qilish jarayoniga aylanadi. Talaba boshqaning argumentini tahlil qilibgina qolmay, berilgan fikr asosida o‘z pozitsiyasini qayta ko‘rib chiqish yoki asosli ravishda saqlab qolishni o‘rganadi [11; 26-29-b.].

Beshinchi imkoniyat - ikki konturli refleksiya. An’anaviy refleksiyada talaba ko‘pincha “nima o‘rgandim?” yoki “qaysi joyda xato qildim?” degan savolga javob beradi. Evtagogik refleksiya bundan chuqurroq: “men nima uchun aynan shu mezonni tanladim?”, “qaysi farazim xato natijaga olib keldi?”, “agar vaziyat o‘zgarsa, men tanlagan strategiya ishlaydimi?” kabi savollar asosida fikrlashning o‘zini tahlil qiladi. Blaschke ta’kidlagan double-loop learning shundan iboratki, o‘rganuvchi faqat xatti-harakatni emas, uni boshqarib turgan asosiy qarash va qoidalarni ham qayta ko‘radi. Bu didaktik mexanizm tanqidiy fikrlashning self-regulation komponentini bevosita rivojlantiradi [6; 62-68-b.].

Oltinchi imkoniyat - nolinear va individual ta’lim trayektoriyasi. Bir xil maqsadga barcha talabalar bir xil manba va ketma-ketlik orqali yetib borishi shart emas. Evtagogik dizayn talabalarga resurs, ketma-ketlik, hamkorlik shakli va mahsulot turini ma’lum chegaralarda tanlash imkonini beradi. Mazkur erkinlik didaktik anarxiya emas; o‘qituvchi natija mezonlarini aniq belgilaydi, talabalar esa ularga eltuvchi yo‘lni asoslaydi. Bunday sharoitda tanqidiy fikrlash “to‘g‘ri javobni topish”dan “eng maqbul o‘rganish strategiyasini tanlash” darajasiga ko‘tariladi.

Yettinchi imkoniyat - bilim transferi va capabilityni rivojlantirish. Kompetent talaba ma’lum tipdagi topshiriqni bajarishi mumkin; capabilityga ega talaba esa bilimni yangi, noaniq va o‘zgaruvchan sharoitga moslashtira oladi. Shu sababli evtagogik baholashda vazifaning ikkinchi bosqichi bo‘lishi maqsadga muvofiq: avval talaba tanish kontekstda qaror ishlab chiqadi, keyin shartlar o‘zgartiriladi va u o‘z modelini moslashtiradi. Masalan, bir ilmiy maqoladagi dalillarni baholagan talaba keyingi bosqichda ijtimoiy tarmoq posti yoki generativ AI javobining ishonchliligini xuddi shu mezonlar asosida tekshiradi. Shunda bilimning reproduktiv o‘zlashtirilishi emas, funksional ko‘chirilishi tekshiriladi.

Tahlil qilingan imkoniyatlar asosida “maqsad – dalil – dialog – refleksiya – transfer” didaktik sikli taklif etildi. Maqsad bosqichida talaba muammoni aniqlaydi va o‘z o‘quv savolini shakllantiradi; dalil bosqichida manbalarni topadi, saralaydi va verifikatsiya qiladi; dialog bosqichida xulosani tengdosh va o‘qituvchi ekspertizasiga chiqaradi; refleksiya bosqichida nafaqat natijani, balki qo‘llangan mezon va farazlarni qayta baholaydi; transfer bosqichida esa shakllangan strategiyani yangi vaziyatga tatbiq etadi. Yangi vaziyatda paydo bo‘lgan muammo navbatdagi siklning maqsadiga aylanadi. Shuning uchun model spiral shaklda rivojlanadi va talabaning epistemik mustaqilligini bosqichma-bosqich kengaytiradi.

2-jadval. An’anaviy va evtagogik didaktik tashkil etishning qiyosiy tavsifi

Didaktik parametr	An’anaviy tashkil etish	Evtagogik tashkil etish
Maqsad	O‘qituvchi tomonidan to‘liq belgilanadi	Fan natijalari doirasida talaba bilan hamkorlikda aniqlashtiriladi
Manbalar	Asosan tavsiya etilgan adabiyotlar	Talaba tanlaydi, lekin ishonchlilik mezonlari bilan asoslaydi
Topshiriq	Algoritmik yoki oldindan belgilangan	Ochiq yechimli, autentik, izlanishga yo‘naltirilgan
O‘qituvchi roli	Axborot beruvchi va nazorat qiluvchi	Fasilitator, mentor, savol beruvchi va mezonlar moderatori
Baholash	Asosan yakuniy natija	Natija + dalil sifati + refleksiya + transfer
Refleksiya	Xatoni tuzatish	Xato ortidagi taxmin, mezon va strategiyani qayta ko‘rish

Muhokama. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, evtagogikaning tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi qiymati alohida “yangi metod” taklif qilishida emas. Uning asosiy didaktik yangiligi o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi qaror vakolatlarini qayta taqsimlashdadir. Talabaga tanlov berishning o‘zi tanqidiy fikrlashni avtomatik shakllantirmaydi. Agar tanlov mezonsiz, mas’uliyatsiz va refleksiyasiz amalga oshirilsa, u faqat erkin faoliyatga aylanadi. Shuning uchun evtagogik ta’limda avtonomiya doimo epistemik javobgarlik bilan birga qo‘llanishi zarur: talaba nimani tanlaganini emas, nega aynan shuni tanlaganini dalillay olishi kerak.

Bu nuqtada evtagogik yondashuvni “o‘qituvchisiz o‘rganish” sifatida talqin qilish xato. O‘qituvchi roli kamaymaydi, balki murakkablashadi. U mazmunni to‘liq boshqaruvchi shaxsdan o‘quv dizayneri, mentor, savol beruvchi, fikrlash mezonlarini aniqlashtiruvchi va refleksiyani tashkil etuvchi mutaxassisga aylanadi. O‘qituvchining professional vazifasi talaba o‘rniga qaror qabul qilish emas, talaba sifatli qaror qabul qila oladigan intellektual va didaktik sharoitni qurishdan iborat bo‘ladi.

O‘zbekiston oliy ta’limidagi kredit-modul tizimi bu yondashuv uchun tashkiliy imkoniyat yaratadi, chunki u mustaqil ta’lim, o‘quv natijalarini rejalashtirish va individual trayektoriyaga nisbatan talabni kuchaytiradi. Biroq mustaqil ta’lim soatining ko‘payishi evtagogika degani emas. Agar mustaqil ta’lim faqat referat, konspekt yoki reproduktiv topshiriqlar bilan to‘ldirilsa, didaktik mazmun o‘zgarmaydi. Evtagogik transformatsiya uchun mustaqil ishning o‘zida muammo tanlash, manba verifikatsiyasi, qaror chiqarish, peer review, refleksiya va transfer elementlari bo‘lishi zarur.

Milliy pedagogik an’anada shaxsga yo‘naltirilganlik, interfaollik va mustaqil fikrlashga katta e’tibor berilgani evtagogik modelni mahalliy ta’lim muhitiga moslashtirish uchun metodologik poydevor yaratadi. Masalan, Tolipovning pedagogik jarayonni loyihalash va faoliyatni faollashtirish haqidagi qarashlari, Muslimov va hammualliflarning innovatsion texnologiyalar orqali kasbiy kompetentlikni rivojlantirish yondashuvlari, Ro‘ziyeva va hammualliflarning interfaol metodlar tizimi evtagogikaning amaliy vositalari bilan tabiiy integratsiyalashadi. Farq shundaki, evtagogika bu metodlarni faqat darsni jonlantirish vositasi sifatida emas, talabaning o‘z o‘quv qarorini ishlab chiqish mexanizmi sifatida qayta tashkil etadi.

Evtagogik ta’limni joriy etishda uchta didaktik xavfni hisobga olish lozim. Birinchisi - tayyorgarlik darajasi yetarli bo‘lmagan talabaga haddan tashqari katta tanlov yukini berish. Bunda “avtonomiya zinapoyasi” tamoyili maqsadga muvofiq: dastlab cheklangan variantlar orasidan tanlov, keyin resurs tanlash, so‘ng muammo va mahsulotni mustaqil belgilash. Ikkinchi xavf - baholash mezonlarining noaniqligi. Erkin trayektoriya umumiy sifat mezonlarini bekor qilmaydi; aksincha, analitik rubrikalar, dalil sifati indikatorlari va refleksiya mezonlari yanada aniq bo‘lishi kerak. Uchinchi xavf - raqamli muhitdagi ma’lumot ko‘pligi. Talaba resurs tanlash vakolatiga ega bo‘lgan sari manba ishonchliligi, akademik halollik va generativ AI natijalarini tekshirish bo‘yicha maxsus didaktik ko‘rsatmalar zarur bo‘ladi.

Shu asosda oliy ta’lim amaliyoti uchun quyidagi didaktik shartlar muhim deb hisoblanadi: o‘quv natijalarining ochiq va tushunarli ifodalanishi; talaba tanlovining bosqichma-bosqich kengaytirilishi; kamida bir autentik muammo; manbalarni tekshirish uchun aniq mezonlar; majburiy peer review yoki dialog bosqichi; refleksiv yozuv; yakuniy topshiriqda yangi kontekstga transfer talabi. Mazkur shartlar birgalikda qo‘llangandagina evtagogika tanqidiy fikrlashni real didaktik mexanizm orqali rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, taklif etilgan model nazariy-konseptual xarakterga ega va uning samaradorligi alohida eksperimental dizaynda tekshirilishi lozim. Keyingi tadqiqotlarda “maqsad – dalil – dialog – refleksiya – transfer” siklining ta’sirini nazorat va tajriba guruhlarida Facione asosidagi ko‘rsatkichlar, Watson–Glaser yoki moslashtirilgan rubrikalar yordamida aniqlash, shuningdek talaba agentligi va akademik motivatsiya dinamikasi bilan bog‘liqligini statistik tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Evtagogik yondashuv asosida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning didaktik mohiyati talabaga ko‘proq topshiriq berishda emas, uning o‘quv jarayonidagi qaror vakolatini, dalillash mas’uliyatini va refleksiv nazoratini oshirishda namoyon bo‘ladi. Nazariy tahlil natijasida mazkur yondashuvning yetti didaktik imkoniyati: maqsadni hamkorlikda belgilash, muammoli-izlanish faoliyati, dalillarni verifikatsiya qilish, dialogik ekspertiza, ikki konturli refleksiya, nolinear individual trayektoriya hamda bilim transferi tizimlashtirildi.

Taklif etilgan “maqsad – dalil – dialog – refleksiya – transfer” sikli tanqidiy fikrlashni alohida metodlar yoki epizodik mashqlar majmuasi sifatida emas, balki butun o‘quv jarayonini tashkil etish prinsipi sifatida ko‘rishga imkon beradi. Ushbu modelda talaba savol qo‘yadi, dalil izlaydi, fikrini ekspertizadan o‘tkazadi, o‘z qarorining asoslarini qayta ko‘radi va shakllangan fikrlash strategiyasini yangi vaziyatda qo‘llaydi. Aynan shu siklik jarayon tanqidiy fikrlashning metakognitiv va transfer jihatlarini kuchaytiradi.

O‘zbekiston oliy ta’limida mustaqil ta’lim, kredit-modul tizimi va akademik mustaqillikning kengayishi evtagogik yondashuvni joriy etish uchun zarur institutsional sharoitlarni shakllantirmoqda. Endigi vazifa ushbu tashkiliy imkoniyatlarni didaktik mazmun bilan boyitishdir. Buning uchun mustaqil ishlarni reproduktiv topshiriqlardan ochiq muammolar, manba auditi, peer review, refleksiv tahlil va transfer vazifalariga yo‘naltirish maqsadga muvofiq. Natijada talaba bilim iste’molchisi emas, o‘z bilim faoliyatini boshqaruvchi, qarorlarini tekshiruvchi va yangi vaziyatlarda asosli xulosa chiqara oladigan subyekt sifatida shakllanishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi. https://lex.uz/docs/-5013007

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. PF-5847-son, 2019-yil 8-oktabr // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi. https://lex.uz/docs/-4545884

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Davlat oliy ta’lim muassasalarining akademik va tashkiliy-boshqaruv mustaqilligini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori. PQ-60-son, 2021-yil 24-dekabr // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. https://lex.uz/docs/-5793261

4. Oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etish tartibi to‘g‘risida Nizom: O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrdagi 824-son qaroriga 1-ilova // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. https://lex.uz/docs/-5193564

5. Hase S., Kenyon C. From Andragogy to Heutagogy // UltiBASE In-Site. – 2000. – Vol. 5, No. 3. – P. 1–10.

6. Blaschke L.M. Heutagogy and Lifelong Learning: A Review of Heutagogical Practice and Self-Determined Learning // The International Review of Research in Open and Distributed Learning. 2012. Vol. 13, No. 1. P. 56-71.

7. Facione P.A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. Research Findings and Recommendations. – Millbrae, CA: California Academic Press, 1990. – 112 p. – ERIC ED315423. – URL: https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED315423.pdf

8. Abrami P.C., Bernard R.M., Borokhovski E., Waddington D.I., Wade C.A., Persson T. Strategies for Teaching Students to Think Critically: A Meta-Analysis // Review of Educational Research. 2015. Vol. 85, No. 2. P. 275-314.

9. Tolipov O‘. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2019. – 276 b.

10. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Mirsoliyeva M. Innovatsion ta’lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik. – Toshkent, 2016. -147 b.

11. Ro‘ziyeva D., Usmonboyeva M., Holiqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti, 2013. – 136 b.

12. Olimov Sh., Umarov V. Talabalarda mustaqillik tafakkurini shakllantirish: monografiya. – Toshkent, 2011. – 100 b.

UO‘K 378.147

AKADEMIK YOZUVNI O‘QITISHDA TADQIQOT KOMPETENTSIYASINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI: EMPIRIK TAHLIL

Musoyeva Aziza Botirovna,
Samarqand davlat chet tillar instituti
Ingliz tili leksikologiyasi va stilistikasi kafedrasi dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID: 0000-0002-3845-0790;
musoyeva@samdchti.uz

Maqolada O‘zbekistonning uchta oliy ta’lim muassasasida faoliyat yuritayotgan 35 nafar o‘qituvchi o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda o‘qituvchilarning tadqiqot kompetensiyasi qay darajada shakllangani va bu kompetensiya talabalar faoliyatiga qanchalik singib borayotgani o‘rganildi. O‘qituvchilar ilmiy ishda raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmalarini yuqori baholaydi, ammo ularning kuzatuvicha, talabalar amaliyotida ilmiy vositalar deyarli uchramaydi: talabalarning 91,4 foizi kundalik raqamli vositalardan, atigi 8,6 foizi ilmiy vositalardan foydalanadi. Javoblarning ishonchliligi alohida tekshirilgan va mazkur tafovut so‘rovnoma kamchiligidan kelib chiqmagani aniqlangan. Xulosada o‘quv dasturiga kiritilishi lozim bo‘lgan aniq takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: *tadqiqot kompetensiyasi, akademik yozuv, oliy ta’lim o‘qituvchisi, raqamli vositalar, iqtibos boshqaruvi dasturlari, kompetensiyani uzatish, javoblar sifati, o‘quv dasturi.*

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПРИ ОБУЧЕНИИ АКАДЕМИЧЕСКОМУ ПИСЬМУ: ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

В статье анализируются результаты опроса 35 преподавателей трёх высших учебных заведений Узбекистана. Исследование посвящено тому, насколько у преподавателей сформирована исследовательская компетентность, и в какой мере она закрепляется в работе студентов. Преподаватели высоко оценивают свои умения использовать цифровые инструменты в научной работе, однако, по их наблюдениям, в практике студентов научные инструменты почти не встречаются: 91,4 % студентов пользуются повседневными цифровыми средствами и лишь 8,6 % — научными. Качество ответов проверялось отдельно; установлено, что выявленное расхождение не объясняется недостатками инструмента опроса. В заключении сформулированы конкретные предложения по изменению учебных программ.

Ключевые слова: *исследовательская компетентность, академическое письмо, преподаватель вуза, цифровые инструменты, программы управления библиографией, передача компетентности, качество ответов, учебная программа.*

PROBLEMS OF DEVELOPING RESEARCH COMPETENCE IN TEACHING ACADEMIC WRITING: AN EMPIRICAL ANALYSIS

This article analyzes the results of a survey conducted among 35 instructors working across three higher education institutions in Uzbekistan. The study examined the extent to which instructors' research competence is developed and how effectively this competence is being transferred to student work. While instructors rate their own skills in using digital tools for academic research highly, they observe that specialized academic tools are almost entirely absent from student practice: 91.4% of students rely on everyday digital tools, whereas only 8.6% utilize academic tools. The reliability of the responses was verified separately, confirming that this discrepancy did not stem from flaws in the survey design. Finally, the conclusion offers specific recommendations for integration into the curriculum.

Keywords: *research competence, academic writing, higher education instructor, digital tools, citation management software, competence transfer, response quality, curriculum.*

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktabrdagi PF-6097-son Farmoni bilan tasdiqlangan “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”da yuqori malakali ilmiy kadrlar tayyorlash ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan [1]. Bu vazifani hal etish oliy ta’limning dastlabki bosqichidan boshlanadi: bo‘lajak mutaxassis talabalik yillaridayoq ilmiy matn ustida ishlashni o‘rganishi

lozim. Tadqiqot kompetensiyasi akademik yozuv ko‘nikmalari bilan chambarchas bog‘liq: tizimli sharhlar bu ikki ko‘nikma birgalikda shakllanishini ko‘rsatadi [2].

Ushbu masalani avvalgi ishlarimizda talabalar nuqtayi nazaridan o‘rgangan edik. O‘zbekistonning besh oliy ta’lim muassasasida 800 nafar talaba so‘rovnomani to‘ldirgan, 114 nafar talaba esa obyektiv testni bajargan. Natijalar talabalarning o‘zlariga bergan bahosi test orqali o‘lchangan bilim darajasidan ancha yuqori ekanini ko‘rsatdi. Ayniqsa, talabalar o‘zlarida bor deb hisoblagan raqamli ko‘nikmalar ular amalda foydalanadigan vositalar haqidagi ma’lumotlar bilan tasdiqlanmadi [3].

Bu natija e’tiborni o‘qituvchiga qaratadi: talabalarning tayyorgarligi yetarli emas ekan, sababi o‘qitish jarayonida bo‘lishi mumkin. Bunday qarash keng tarqalgan, ammo u hozirgacha empirik tarzda tekshirilmagan. Mazkur maqolada oliy ta’lim o‘qituvchilarida tadqiqot kompetensiyasi qay darajada shakllanganini va, eng muhimi, u talabalar faoliyatiga qanchalik singib borayotganini aniqlashni maqsad qilib qo‘ydik. Tadqiqot uch savolga javob izlaydi: o‘qituvchilar o‘z ilmiy ko‘nikmalari va o‘qitish amaliyotini qanday baholaydi; talabalarning qiyinchiliklari hamda foydalanadigan vositalari haqida nima deydi; o‘qituvchidagi kompetensiya talabalar ishida o‘z aksini topadimi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqot kompetensiyasi ko‘p qirrali tushuncha bo‘lib, u tadqiqot savolini shakllantirish, adabiyotlar sharhi, metodologik mulohaza yuritish, ma’lumotlarni tahlil qilish va ilmiy muloqot ko‘nikmalarini qamrab oladi [2]. Bu tushunchaning ikki tomoni bor: shaxsning o‘zi haqidagi tasavvuri va uning obyektiv o‘lchangan darajasi. Bo‘lajak o‘qituvchilar orasida uzoq muddat davomida olib borilgan kuzatuv bu ikki tomon faqat amaliy tajriba to‘plangan sari bir-biriga yaqinlashishini ko‘rsatdi [4]. Xalqaro tadqiqotlarda bo‘lajak o‘qituvchilarning tadqiqot metodlari haqidagi bilimi ancha past ekani qayd etilgan [5].

Ishimizning nazariy asosi sifatida o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasi bo‘yicha Yevropa ramkasi (DigCompEdu) olindi. Ramkada 22 ta kompetensiya olti sohaga ajratilgan [6]. Ular orasida oltinchi soha, ya’ni ta’lim oluvchilarning raqamli kompetensiyasini shakllantirishga ko‘maklashish, o‘qituvchining o‘z raqamli ko‘nikmalaridan alohida kompetensiya sifatida belgilangan. Boshqacha aytganda, o‘qituvchining raqamli vositalarni bilishi va ularni talabaga o‘rgata olishi bir xil narsa emas. Ana shu farq ishimizning asosiy tahlil o‘qini tashkil etadi.

O‘qituvchilar talabalarning qiyinchiliklarini qanday izohlashi ham alohida o‘rganilgan. 79 ta ishni qamrab olgan tizimli sharh natijalariga ko‘ra, o‘qituvchilar talabaning muvaffaqiyatsizligini ko‘pincha uning o‘ziga bog‘liq sabablar bilan izohlaydi. Tajribasi ortib borgan sari esa o‘qituvchi o‘z metodikasidan tashqaridagi sabablarga ko‘proq murojaat qiladi [7]. Talabalar akademik yozuvda duch keladigan qiyinchiliklarni ichki va tashqi omillarga ajratish Budjalemba va Listyani tomonidan taklif etilgan [8]; so‘rovnomamizda ana shu tasnifga tayanganmiz.

Iqtibos boshqaruvi dasturlari bo‘yicha tadqiqotlar bir qonuniyatni qayd etadi: bu vositalar haqida yaxshi bilgan taqdirda ham foydalanuvchilar soni past bo‘lib qolaveradi [9]. Ganadagi ikki texnika universitetida o‘tkazilgan tadqiqot esa xabardorlik va foydalanish darajasini avvalo ta’lim muassasasi ko‘rsatadigan o‘quv va texnik yordam belgilashini aniqladi [10]. Demak, muammo shaxsiy qiziqish bilan emas, balki ta’minot va o‘quv dasturi darajasida hal qilinadi.

O‘zbekiston sharoitida bu masala hozirgacha asosan talabalar nuqtayi nazaridan o‘rganilgan. O‘qituvchilarda tadqiqot kompetensiyasi qay darajada shakllangani va u talabalar faoliyatiga qanday singib borishi empirik tekshirilmagan. Ishimiz ana shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ish miqdoriy strategiyaga asoslangan bo‘lib, bir bosqichli so‘rovnoma shaklida tashkil etildi. So‘rovnomani 2023-yil 31-maydan 11-noyabrgacha bo‘lgan davrda uchta oliy ta’lim muassasasining 35 nafar o‘qituvchisi Google Forms platformasi orqali to‘ldirdi. Ular quyidagi muassasalarda faoliyat yuritadi: Samarqand davlat chet tillar instituti (26 nafar), O‘zbekiston Milliy universiteti (7 nafar) va O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti (2 nafar).

So‘rovnoma yigirma savoldan iborat bo‘lib, oltita blokni qamrab oladi. Ular quyidagilar: demografik ma’lumotlar; akademik yozuvni o‘qitish tajribasi; talabalarning yozuvdagi qiyinchiliklari hamda ularning ichki va tashqi omillari; talabalar foydalanadigan raqamli vositalar; o‘qituvchining ilmiy ishda raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmalari (o‘nta band, “ha / yo‘q / ishonchim komil emas”); o‘qitish amaliyotining muntazamligi (beshta band, “doim / ba’zan / kamdan-kam”). Qiyinchiliklar va omillarga oid bandlarni Budjalemba va Listyani tasnifi asosida moslashtirganmiz [8].

Tahlil uchun ikkita yig‘ma ko‘rsatkich hisoblandi. Birinchisi o‘qituvchining ilmiy ishda raqamli vositalardan foydalanish ko‘rsatkichi bo‘lib, o‘nta banddan tashkil topgan (Kronbax alfasi 0,73). Ikkinchisi o‘qitish amaliyoti ko‘rsatkichi bo‘lib, beshta bandni qamrab oladi (alfa 0,77). Har ikki ko‘rsatkichning ichki mosligi ta’lim tadqiqotlari uchun qabul qilingan chegaradan yuqori.

Javoblarning ishonchliligi alohida tekshirildi. So‘rovnomaning munosabat blokida bir-biriga zid uchta juft fikr bor. Ikkala fikrga ham rozilik bildirgan respondent bir vaqtda to‘g‘ri bo‘la olmaydigan ikki javob bergan hisoblanadi. Bunday tekshiruv usulini talabalar namunasida ilgari qo‘llaganmiz. Hisob-kitoblar Python muhitida bajarildi. Guruhlar orasidagi farqlar taqsimot shakliga bog‘liq bo‘lmagan mezonlar yordamida baholandi.

Tadqiqot etikasi quyidagicha ta’minlandi. Ishtirok ixtiyoriy bo‘lgan. Respondentlar tadqiqot maqsadi, ma’lumotlar anonim yig‘ilishi hamda istalgan bosqichda ishtirokni to‘xtatish huquqi haqida oldindan xabardor qilingan. Shaxsni aniqlashga imkon beruvchi ma’lumotlar to‘planmagan. So‘rovnoma o‘tkazish ishtirokchi muassasalar rahbariyati bilan kelishilgan.

Ish cheklovlarini boshidanoq qayd etamiz. Namuna hajmi kichik (n = 35) va u ehtimoliy usulda shakllantirilmagan. Respondentlarning 35 nafaridan 33 nafari ayol bo‘lgani sababli jins bo‘yicha tahlil o‘tkazilmadi, muassasalar bo‘yicha taqsimot ham notekis. Javoblar ikki to‘lqinda kelib tushgan (2023-yil iyun va noyabr) va muassasa mansubligi to‘lqin bilan deyarli to‘liq mos keladi, shu bois muassasalararo qiyoslashdan voz kechdik. Nihoyat, talabalar amaliyoti haqidagi ma’lumotni o‘qituvchilar bergani sababli u bilvosita dalil hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Namuna tavsifi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Respondentlar tavsifi (n = 35)

Ko‘rsatkich	Toifa	Soni	Ulushi, %
Yosh	20–25	4	11,4
	26–30	8	22,9
	31–35	14	40,0
	36–40	7	20,0
	41 va undan yuqori	2	5,7
Ilmiy daraja	Magistr	23	65,7
	Doktorantura darajasi	11	31,4
	Bakalavr	1	2,9
Pedagogik staj	1–5 yil	11	31,4
	6–10 yil	13	37,1
	11–15 yil	6	17,1
	16–20 yil	4	11,4
	21 yil va undan yuqori	1	2,9
Ingliz tili darajasi	Advanced	25	71,4
	Upper-intermediate	6	17,1
	Intermediate	4	11,4

Manba: muallif tomonidan olingan empirik ma’lumotlar asosida hisoblangan.

Respondentlarning 26 nafari (74,3 %) akademik yozuv kursini olib boradi. Tadqiqot kompetentsiyasi tushunchasi bilan tanishlik darajasi yuqori: 19 nafar (54,3 %) asosiy mazmunini biladi, 13 nafar (37,1 %) yaxshi tanish, atigi 2 nafar bu tushunchani eshitmagan.

O‘qituvchilar o‘zlarining raqamli tadqiqot ko‘nikmalarini yuqori baholaydi (2-jadval). O‘nta banddan o‘rtacha 8,23 tasiga ijobiy javob berilgan.

2-jadval. O‘qituvchilarning raqamli tadqiqot savodxonligi (n = 35)

Ko‘nikma	“Ha” javobi	Ulushi, %
Video/audio konferensiya xizmatlaridan foydalanish	33	94,3
Ishonchli manbalardan foydalanish	32	91,4
Plagiat nima ekanini tushunish	32	91,4
Kalit so‘zlar orqali manba topish	32	91,4
Internetdagi qaysi ma’lumot manba bo‘la olishini farqlash	31	88,6
O‘z maqolasini topshirishdan oldin plagiatga tekshirish	30	85,7
Onlayn materiallar mualliflik huquqidan xabardorlik	29	82,9
Ilmiy tarmoqlarda profilga ega bo‘lish	26	74,3
Iqtibos tahlili dasturlaridan foydalanish	24	68,6
Onlayn so‘rovnoma yaratish	19	54,3

Manba: muallif tomonidan olingan empirik ma’lumotlar asosida hisoblangan.

O‘qitish amaliyoti ham muntazam deb baholanadi: respondentlarning 71,4 foizi yozma topshiriq berish bilan birga uni bajarish yo‘lini doimo ko‘rsatib berishini, yana 71,4 foizi matn tuzilishi bo‘yicha doimo qayta aloqa berishini bildirgan. Beshta banddan o‘rtacha ko‘rsatkich 15 balldan 13,11 ni tashkil etdi.

Talabalar haqidagi baholar esa ancha ehtiyotkor. O‘qituvchilarning 21 nafari (60,0 %) talabalar uchun yozma topshiriqlar qiyin ekanini qayd etadi. Talabalar yozuvidagi qiyinchiliklar va ularning omillari 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval. Talabalar yozuvidagi qiyinchiliklar va ularning omillari (n = 35)

Ko‘rsatilgan qiyinchilik yoki omil	Soni	Ulushi, %
Qiyinchiliklar: parafrazlash va xulosalash	18	51,4
Qiyinchiliklar: matn izchilligi va bog‘lanishi	17	48,6
Qiyinchiliklar: til vositalari (imlo, grammatika, leksika)	16	45,7
Qiyinchiliklar: adabiyotlar sharhini yozish	11	31,4
Qiyinchiliklar: iqtibos keltirish va havola berish	11	31,4
Qiyinchiliklar: mos manbalarni topish	10	28,6
Ichki omil: bilim va g‘oyalar yetishmasligi	28	80,0
Ichki omil: o‘ziga ishonchsizlik	12	34,3
Ichki omil: motivatsiya pastligi	8	22,9
Tashqi omil: o‘quv materiallari	20	57,1
Tashqi omil: sinf muhiti	14	40,0
Tashqi omil: o‘qituvchining o‘qitish uslubi	5	14,3
Tashqi omil: o‘qituvchi qayta aloqasining yetishmasligi	5	14,3

Manba: muallif tomonidan olingan empirik ma’lumotlar asosida hisoblangan.

Jadvaldan ko‘rinadiki, barcha 35 respondent kamida bitta ichki, ya’ni talabaning o‘ziga tegishli omilni ko‘rsatgan, ammo o‘z o‘qitish faoliyatiga tegishli biror omilni faqat 13 nafari (37,1 %) qayd etgan. Ikkala turdagi omilni birga ko‘rsatmagan 22 respondentning barchasi bir xil yo‘nalishda – talabaning foydasiga emas, uning zarariga – javob bergan. Bu farq statistik jihatdan yuqori darajada ahamiyatli ($p < 0,001$).

Eng muhim natija talabalar foydalanadigan raqamli vositalarga tegishli (4-jadval).

4-jadval. O‘qituvchi kompetensiyasi va talabalar amaliyotidagi vositalar

Vosita yoki ko‘nikma	O‘qituvchi, %	Talaba, %
Google (qidiruv tizimi)	91,4	57,1
Google lug‘ati	—	54,3
Onlayn saytlar	—	51,4
Google tarjimon	—	42,9
Grammatika tekshirgich (Grammarly)	—	31,4
QuillBot	—	20,0
Plagiatga tekshirish vositalari	85,7	8,6
Iqtibos boshqaruvi dasturlari (Mendeley, Zotero)	68,6	5,7
Kamida bitta oddiy vosita	—	91,4
Kamida bitta ilmiy vosita	—	8,6

Manba: muallif tomonidan olingan empirik ma’lumotlar asosida hisoblangan.

Talabalarning 91,4 foizi kamida bitta oddiy raqamli vositadan foydalanadi, ilmiy vositalardan foydalananlar esa atigi 8,6 foizni tashkil etadi. Iqtibos boshqaruvi dasturlari amalda uchramaydi: Mendeley va Zoteroni jami ikki respondent qayd etgan. Holbuki, o‘qituvchilarning 85,7 foizi o‘z ishini plagiatga tekshirishini, 68,6 foizi iqtibos tahlili dasturlaridan foydalana olishini bildirgan. Yigirma sakkiz holatda o‘qituvchi plagiat tekshirish vositasidan foydalanadi, lekin uning talabalari foydalanmaydi; teskari holat bir marta uchraydi. Iqtibos boshqaruvi dasturlari bo‘yicha bunday nomutanosiblik yigirma uch holatda kuzatiladi va teskari holat umuman yo‘q. Har ikkala tafovut statistik jihatdan yuqori darajada ahamiyatli ($p < 0,001$).

Bu natijani o‘qituvchilarning o‘zini ortiqcha baholashi bilan izohlash mumkinmi degan savol tug‘iladi. Shu sababli javoblar sifati alohida tekshirildi. Bir-biriga zid uchta juft fikr bo‘yicha respondentlarning 68,6 foizi to‘liq izchil javob bergan; hech bo‘lmasa bir marta o‘ziga zid javob berganlar 31,4 foizni tashkil etadi. Bu ko‘rsatkich muallifning talabalar namunasida olingan natijasidan sezilarli yaxshi: u yerda har bir juft

bo‘yicha nomuvofiqlik 51–59 foizni tashkil etgan edi [12]. Muhimi, o‘ziga zid javob bergan o‘qituvchilar raqamli kompetentsiya ko‘rsatkichini oshirib ko‘rsatmagan: nomuvofiq guruhda o‘rtacha 8,27, izchil guruhda 8,21 (farq ahamiyatsiz). Nomuvofiq javob berganlar tahlildan chiqarilganda umumiy ko‘rsatkich 8,23 dan 8,21 ga o‘zgaradi, xolos. Demak, o‘qituvchi kompetentsiyasi bilan talaba amaliyoti o‘rtasidagi tafovut o‘lchov nuqsoni emas.

Nihoyat, o‘qituvchining ilmiy darajasi, pedagogik staji va ingliz tili darajasi na raqamli kompetentsiya, na o‘qitish amaliyoti ko‘rsatkichi bilan bog‘liq emasligi aniqlandi (barcha qiyoslashlarda farqlar ahamiyatsiz). Yagona ahamiyatli bog‘liqlik teskari yo‘nalishda: pedagogik staj ortgan sari tadqiqot kompetentsiyasi tushunchasi bilan tanishlik darajasi pasayadi ($p = 0,038$).

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, muammoning ildizi o‘qituvchining bilim yetishmasligida emas. O‘qituvchilar ishonchli manbani tanlashni, plagiat nima ekanini va iqtibos qoidalarini biladi hamda bu bilimni o‘z ishida qo‘llaydi. Biroq shu bilim talabaning kundalik ish uslubiga o‘tmayapti. Talaba Google, lug‘at va tarjimondan foydalanadi, iqtibos boshqaruvi dasturlari va plagiatga tekshirish vositalari esa uning ish qurollari qatoriga kirmaydi.

Bu holatni DigCompEdu ramkasi yordamida izohlash mumkin. Ramkada o‘qituvchining o‘z raqamli kompetensiyasi va ta’lim oluvchining raqamli kompetensiyasini shakllantirishga ko‘maklashish alohida sohalar sifatida ajratilgan [6]. Ma’lumotlarimiz ana shu ajratishni amalda tasdiqlaydi: dastlabki sohalar bo‘yicha ko‘rsatkich yuqori bo‘lgani holda oltinchi soha bo‘yicha natija past. Ya’ni kompetensiya bor, ammo u talabaga yetib bormayapti.

Buning bir sababi qiyinchilik sabablarini izohlashdagi nomutanosiblikda ko‘rinadi. Barcha respondentlar talabaning qiyinchiligini uning o‘ziga bog‘lagan, uchdan bir qismigina o‘z faoliyatiga oid biror omilni tilga olgan. Bu natija o‘qituvchilarning sabab izohlari bo‘yicha xalqaro tizimli sharh xulosalariga mos keladi [7]. Muammo talabada deb qaralsa, uni hal qilish ham talabadan kutiladi va o‘quv jarayonini qayta ko‘rib chiqish zarurati sezilmaydi. Holbuki, respondentlarning 80 foizi ko‘rsatgan “bilim va g‘oyalar yetishmasligi” aynan o‘qitish orqali bartaraf etiladigan omildir.

Ikkinchi sabab baholash tizimiga borib taqaladi. Talaba baholanadigan narsanigina o‘rganadi. Kurs topshirig‘ida iqtibos boshqaruvi dasturidan foydalanish talab qilinmasa va uning natijasi baholanmasa, talabada bu dasturni o‘rganishga ehtiyoj tug‘ilmaydi. Ganada o‘tkazilgan tadqiqot ham shunday xulosaga olib keladi: talabalarning bu vositalardan xabardorligi va ulardan foydalanishi muassasa ko‘rsatadigan o‘quv va texnik yordamga bevosita bog‘liq [10]. Xabardorlikning o‘zi yetarli emasligi boshqa tadqiqotlarda ham qayd etilgan [9].

Pedagogik staj bilan tadqiqot kompetensiyasi tushunchasidan xabardorlik orasidagi teskari bog‘liqlik alohida izohni talab qiladi. Bu, ehtimol, atama bilan bog‘liq holatdir. “Tadqiqot kompetensiyasi” tushunchasi o‘qituvchilar tayyorlash amaliyotiga yaqinda kirib kelgan: o‘qishni yaqinda tugatgan yosh o‘qituvchilar u bilan tanish, uzoq yillik tajribaga ega o‘qituvchilar esa xuddi shu ishni boshqa atamalar bilan ataydi. Namuna hajmi kichik bo‘lgani sababli bu izoh taxmin bo‘lib qolaveradi va alohida tekshirishni talab qiladi.

Nihoyat, javoblar ishonchliligini tekshirish natijasi mustaqil ahamiyatga ega. Talabalar namunasida o‘tkazgan tahlilimiz o‘z-o‘zini baholash ro‘yxatlari va muntazamlik shkalalari ancha oshirib ko‘rsatilishini aniqlagan edi [11]. Xuddi shu usul o‘qituvchilar namunasiga qo‘llanganda esa bunday holat kuzatilmadi. Demak, o‘zini oshirib baholash barcha respondentlarga xos umumiy xususiyat emas: amaliyotdagi o‘qituvchi o‘z ishi haqida talabaga qaraganda ishonchliroq ma’lumot beradi. Bu metodik jihatdan foydali xulosa bo‘lib, ayni paytda asosiy natijamizni ham mustahkamlaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosaga olib keladi: oliy ta’lim o‘qituvchilarida tadqiqot kompetensiyasi shakllangan, biroq u talabalar faoliyatiga singib bormayapti. O‘qituvchilarning 85,7 foizi o‘z ishini plagiatga tekshiradi, talabalarning esa atigi 8,6 foizi shunday vositalardan foydalanadi. Iqtibos boshqaruvi dasturlari talabalar ishida deyarli uchramaydi. Bu tafovut javoblar ishonchliligi tekshirilgandan keyin ham saqlanib qoldi, ya’ni u haqiqiy holatni aks ettiradi.

Shu asosda quyidagi takliflarni ilgari suramiz. Birinchidan, iqtibos boshqaruvi dasturlari va plagiatga tekshirish vositalari bilan ishlashni akademik yozuv hamda tadqiqot metodologiyasi kurslarining baholanadigan topshiriqlariga kiritish lozim. Bu ko‘nikmani talabaning mustaqil o‘rganishiga qoldirmasdan, kurs natijasi sifatida belgilash kerak.

Ikkinchidan, mazkur talab o‘qituvchining shaxsiy tashabbusiga emas, fan dasturi matniga bog‘lanishi zarur. O‘qituvchida tegishli bilim bor, yetishmayotgani esa uni o‘quv jarayonida qo‘llash bo‘yicha aniq ko‘rsatmadir.

Uchinchidan, malaka oshirish kurslarida e’tiborni o‘qituvchining o‘z raqamli ko‘nikmalariga emas, balki ularni talabaga o‘rgatish metodikasiga qaratish maqsadga muvofiq. DigCompEdu ramkasi atamalari bilan aytganda, ehtiyoj dastlabki sohalarda emas, oltinchi sohada sezilmoqda.

To‘rtinchidan, talabalar qiyinchiligini izohlashda muvozanatni tiklash zarur. Respondentlarning 80 foizi ko‘rsatgan “bilim va g‘oyalar yetishmasligi” pedagogik ta’sir doirasidagi omildir. Uni faqat talabaning kamchiligi deb qarash esa muammoni hal qilish yo‘lini yopadi.

Keyingi tadqiqotlarda o‘qituvchilardan olingan ma’lumotlarni talabalarning bevosita javoblari bilan qiyoslash, shuningdek namunani kengaytirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktabrdagi PF-6097-son “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz/uz/docs/-5073447

2. Castillo-Martínez I.M., Ramírez-Montoya M.S. Research Competencies to Develop Academic Reading and Writing: A Systematic Literature Review // Frontiers in Education. – 2021. – Vol. 5. – Article 576961. – DOI: 10.3389/feduc.2020.576961.

3. Мусоева А.Б. Исследовательская компетентность и академическое письмо студентов вузов Узбекистана: результаты эмпирического исследования // Замонавий таълим. – 2026.

4. Matjašič M., Vogrinc J. Supporting the Development of the Perceived and Actual Research Competence of Pre-Service Teachers // Education Sciences. – 2025. – Vol. 15, No. 6. – Article 652. — DOI: 10.3390/educsci15060652.

5. Gussen L., Schumacher F., Großmann N., Ferreira González L., Schlüter K., Großschedl J. Supporting pre-service teachers in developing research competence // Frontiers in Education. – 2023. – Vol. 8. – Article 1197938. — DOI: 10.3389/feduc.2023.1197938.

6. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu / Punie Y. (ed.). – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. – EUR 28775 EN. – DOI: 10.2760/159770.

7. Wang H., Hall N.C. A Systematic Review of Teachers’ Causal Attributions: Prevalence, Correlates, and Consequences // Frontiers in Psychology. – 2018. – Vol. 9. – Article 2305. – DOI: 10.3389/fpsyg.2018.02305.

8. Budjalemba A.S., Listyani L. Factors Contributing to Students’ Difficulties in Academic Writing Class: Students’ Perceptions // UC Journal: ELT, Linguistics and Literature Journal. – 2020. – Vol. 1, No. 2. – P. 135–149.

9. Williams L., Woods L. Reference management practices of students, researchers, and academic staff // The Journal of Academic Librarianship. – 2024. – Vol. 50, No. 3. – Article 102879. – DOI: 10.1016/j.acalib.2024.102879.

10. Buadi D., Ocloo P.D. Use of Reference Management Software among Students: Experiences from Ghana’s Technical Universities // International Journal of Information Science and Management. – 2024. – Vol. 22, No. 3. – P. 177–196.

11. Musoyeva A.B. Problems and Solutions in Testing Future Teachers’ Knowledge in the National System of Foreign Language Proficiency // International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding. – 2021. – Vol. 8, No. 12. – P. 209–215.

12. Musoyeva A. Enhancing research competence through reflective practice: a framework for pre-service teacher development // The Lingua Spectrum. – 2025. – Vol. 9, No. 1. – P. 252–259.

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA TURIZMNING TARBIYAVIY SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Nafasov Doniyor Shernafasovich,
Urganch davlat pedagogika instituti dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

Maqolada oliy ta’lim muassasalarida turizmning tarbiyaviy samaradorligini oshirishning nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinadi. Turizmning tarbiyaviy ta’siri sayohatning o‘zidan avtomatik kelib chiqmasligi, balki maqsad, mazmun, tajriba, refleksiya va baholashning pedagogik birligi orqali yuzaga kelishi asoslanadi. Tizimli, aksiologik, faoliyatga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy, madaniyatshunoslik va tajribaviy ta’lim yondashuvlari integratsiyasi taklif etilib, turistik faoliyatning bilish, qadriyatli, fuqarolik-vatanparvarlik, ijtimoiy-kommunikativ, ekologik va refleksiv funksiyalari aniqlashtiriladi. Xalqaro tadqiqotlar, O‘zbekistonning me’yoriy-huquqiy hujjatlari va muallifning avvalgi ilmiy ishlari asosida “maqsadli oriyentatsiya – tayyorgarlik – real/virtual turistik tajriba – refleksiya – ijtimoiy-amaliy transfer – diagnostika” sikli asoslanadi.

Kalit so‘zlar: *turizm, tarbiyaviy samaradorlik, oliy ta’lim, pedagogik tizim, tajribaviy ta’lim.*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR INCREASING THE EDUCATIONAL EFFICIENCY OF TOURISM IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article analyzes theoretical and methodological foundations for increasing the educational effectiveness of tourism in higher education. It argues that tourism produces educational outcomes only when goals, content, experience, reflection and assessment are pedagogically integrated. A combination of systems, axiological, activity-based, competence-based, cultural and experiential-learning approaches is proposed. Cognitive, value-oriented, civic-patriotic, socio-communicative, ecological and reflective functions of tourism are specified. Based on international studies, Uzbekistan’s regulatory framework and the author’s previous research, a conceptual cycle is substantiated: goal orientation – preparation – real or virtual tourism experience – reflection – social-practical transfer – diagnostics. Tourism is therefore interpreted as a measurable pedagogical system rather than an episodic extracurricular event.

Keywords: *tourism, educational effectiveness, higher education, pedagogical system, experiential learning.*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОВЫШЕНИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ТУРИЗМА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

В статье анализируются теоретико-методологические основы повышения воспитательной эффективности туризма в высшем образовании. Обосновано, что воспитательный результат возникает при педагогической интеграции цели, содержания, опыта, рефлексии и оценивания. Предложено сочетание системного, аксиологического, деятельностного, компетентностного, культурологического подходов и обучения через опыт. Уточнены познавательная, ценностная, гражданско-патриотическая, социально-коммуникативная, экологическая и рефлексивная функции туризма. На основе международных исследований, нормативной базы Узбекистана и работ автора обоснован цикл: целевая ориентация – подготовка – реальный/виртуальный туристский опыт – рефлексия – социально-практический трансфер – диагностика.

Ключевые слова: *туризм, воспитательная эффективность, высшее образование, педагогическая система, обучение через опыт.*

Kirish. Zamonaviy oliy ta’limning vazifasi kasbiy bilim bilan cheklanmay, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayangan, ijtimoiy mas’uliyatli, madaniy meros va tabiatga ongli munosabatda bo‘ladigan shaxsni tarbiyalashni ham qamrab oladi. Turizm tarix, madaniyat, tabiiy muhit va ijtimoiy muloqotni bevosita tajriba bilan birlashtirgani sababli mazkur vazifani amalga oshirishda kuchli pedagogik resursdir. O‘zbekiston Respublikasining “Turizm to‘g‘risida”gi O‘RQ-549-son Qonunida turistik resurslardan oqilona foydalanish, tarixiy-madaniy va tabiiy merosni asrash bilan bog‘liq tamoyillar belgilangan [1]. Prezidentning 2024-yil 18-iyuldagi PQ-269-son qarorida turizm ta’limini amaliyot bilan uyg‘unlashtirish, dual ta’lim,

amaliyot bazalari hamda xalqaro standartlarga mos dasturlarni rivojlantirish ko‘zda tutilgan [2]. Turizm qo‘mitasi ma’lumotiga ko‘ra, 2024–2025-o‘quv yilida 30 ta OTMda 11,5 ming talaba turizm yo‘nalishida tahsil olgan, 2025-yilda OTMlar va turistik operatorlar hamkorligida 194 ta turpaket hamda 6 809 ta axborot, video va foto kontent yaratilgan [14]. Bu ko‘rsatkichlar oliy ta’limda turizm faoliyati kengayayotganini, endi uning pedagogik natijasini ilmiy boshqarish zarurligini ko‘rsatadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Masalaning metodologik ildizlari J. Deweyning tajriba va ta’lim uzviyligi haqidagi qarashlari hamda D. Kolbning tajribaviy ta’lim nazariyasiga borib taqaladi. Dewey ta’limiy tajriba maqsadli tashkil etilib, keyingi rivojlanishga xizmat qilishi kerakligini ta’kidlagan [3]. Kolb o‘rganishni konkret tajriba, refleksiv kuzatish, abstrakt konseptualizatsiya va faol sinovning siklik birligi sifatida izohlaydi [4]. Turistik faoliyat shu mantiqqa mos: talaba obyektni ko‘radi, hissiy va bilish tajribasini boshdan kechiradi, uni tahlil qiladi va xulqiy qarorga aylantiradi. C. Arcodia va hammualliflar ta’limiy dala sayohatlarida o‘rganish, ijtimoiy-professional aloqalar va jalb qiluvchi o‘qitish usullarini muhim omillar sifatida qayd etgan [5]. S. Chau oliy ta’limdagi ta’limiy sayohatlarning akademik hamda ijtimoiy-madaniy ta’sirlarini tizimlashtirgan [6]. S. X. Chen va hammualliflarning 2025-yildagi aralash metodli tadqiqoti ta’limiy turizmda kognitiv, affektiv va xulqiy sohalarda ijobiy o‘zgarishlar yuz berishini ko‘rsatgan [7].

Madaniy merosga sayohatning tarbiyaviy mexanizmi identiklik va qadriyatlarga ta’sir bilan ham izohlanadi. S. A. Dabamona va hammualliflar madaniy obyektlarga ta’limiy tashrif yoshlarning o‘z madaniy identikligini anglashiga, merosni asrashga nisbatan mas’uliyatli munosabatiga yordam berishini aniqlagan [8]. UNESCOning O‘zbekistondagi nomoddiy madaniy merosni ta’limga integratsiyalash tajribasi ham merosni avlodlararo bilim va qadriyatlarni uzatish vositasi sifatida talqin qilishga asos beradi [9]. Muallifning avvalgi ishlarida turizmda edutainment texnologiyasi [10], turistik faoliyatning didaktik va tarbiyaviy-rivojlantiruvchi vazifalari [11], ijtimoiy-madaniy kompetensiyani shakllantirishning nazariy-pedagogik jihatlari [12] hamda student turizmining ta’lim tizimidagi pedagogik imkoniyatlari [13] yoritilgan. Ushbu natijalar “turizmning tarbiyaviy imkoniyati” kategoriyasidan “tarbiyaviy samaradorlik” kategoriyasiga o‘tishni taqozo etadi: imkoniyat potensialni, samaradorlik esa maqsadlangan pedagogik ta’sirning o‘lchanadigan ijobiy natijaga aylanish darajasini bildiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-metodologik xarakterga ega. Ilmiy manbalarni kontent-tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, abstraksiyalash, ilmiy sintez, pedagogik modellashtirish va normativ-huquqiy hujjatlarni mazmuniy tahlil qilish metodlaridan foydalanildi. Tahlil birligi sifatida “ta’limiy turizm”, “tajribaviy ta’lim”, “madaniy meros ta’limi”, “ijtimoiy-madaniy kompetensiya”, “tarbiyaviy ta’sir” va “tarbiyaviy samaradorlik” tushunchalari olindi. Manbalarni saralashda oliy ta’lim bilan bog‘liqlik, kognitiv natijalar bilan bir qatorda qadriyatli va xulqiy natijalarni yoritish, shuningdek turistik tajribani pedagogik loyihalashga oid xulosalarning mavjudligi asosiy mezon bo‘ldi.

Metodologik asos sifatida olti yondashuv integratsiyasi qabul qilindi. Tizimli yondashuv turizm orqali tarbiyalashni maqsad, mazmun, faoliyat, vosita, muhit, refleksiya va natijadan iborat yaxlit jarayon sifatida ko‘radi. Aksiologik yondashuv Vatanga daxldorlik, tarixiy xotira, madaniy merosga hurmat, ekologik mas’uliyat va bag‘rikenglikni markazga qo‘yadi. Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv talabani passiv ekskursantdan kuzatuvchi, tahlilchi, tadqiqotchi va hamkor subyektga aylantiradi. Kompetensiyaviy yondashuv bilimni real vaziyatda qo‘llash va mas’uliyatli qaror qabul qilishga urg‘u beradi. Madaniyatshunoslik yondashuvi tarixiy-madaniy makonni “jonli darslik” sifatida talqin qiladi. Tajribaviy ta’lim yondashuvi esa bevosita yoki virtual tajribaning refleksiya va amaliy transfer orqali o‘zlashtirilishini ta’minlaydi [3; 4]. Shunga ko‘ra, turizmning tarbiyaviy samaradorligi pedagogik maqsad bilan tashkil etilgan turistik tajriba natijasida talabaning bilim, qadriyatli munosabat, ijtimoiy xulq, madaniy-ekologik mas’uliyat va refleksiv pozitsiyasida yuzaga keladigan ijobiy o‘zgarishlarning barqarorligi hamda diagnostika qilinuvchanligini ifodalovchi integral pedagogik natija sifatida aniqlashtirildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Turizmning tarbiyaviy samaradorligini oshirishning birinchi sharti “sayohatning o‘zi tarbiyalaydi” degan spontan yondashuvdan voz kechishdir. Turistik makon tarbiyaviy potensialga ega, biroq u pedagogik ssenariyga aylantirilmasa, ko‘ngilochar taassurot darajasida qolishi mumkin. Shu sababli har bir marshrut uch natijani oldindan belgilashi lozim: talaba nimani bilib oladi; nimaga nisbatan munosabati o‘zgaradi; sayohatdan keyin qanday mas’uliyatli xatti-harakatni namoyon eta oladi. Bu uchlik kognitiv, aksiologik-affektiv va faoliyat-xulqiy natijalarni birlashtiradi. Chen va hammualliflarning kognitiv, affektiv va xulqiy domenlarni birgalikda baholashi [7] mazkur yondashuvning ilmiy asosini kuchaytiradi.

Ikkinchi shart – turistik obyektni tarbiyaviy kontentga pedagogik transformatsiyalashdir. Tarixiy obida, muzey, ziyorat maskani yoki tabiiy hudud talaba uchun shunchaki ko‘rish obyekti bo‘lib qolmasligi kerak. U muammoli savol, tarixiy dalil, qadriyatli konflikt, ekologik vaziyat yoki ijtimoiy loyiha bilan bog‘langanda tarbiyaviy mazmun kasb etadi. Masalan, tarixiy shaharga tashrifda faqat obidalar nomini eslab

qolish emas, merosni saqlashning fuqarolik mas’uliyatini anglash, mahalliy hamjamiyat va turizm munosabatini tahlil qilish, turist etikasi bo‘yicha qaror qabul qilish kabi vazifalar qo‘yiladi. Madaniy tashriflarning identiklik va merosga mas’uliyatli munosabatni rivojlantirishi haqidagi natijalar [8] ham bunday transformatsiyaning zarurligini ko‘rsatadi.

Uchinchi shart – tajriba, refleksiya va transferning uzviyligidir. Refleksiyasiz taassurot chuqur pedagogik natijaga aylanmasligi mumkin. Kolb sikliga muvofiq, konkret tajriba refleksiv kuzatish va konseptual umumlashtirish orqali yangi faoliyat strategiyasiga o‘tadi [4]. Shu sababli turistik tadbirdan oldin kutilayotgan tarbiyaviy natija va kuzatuv topshiriqlari belgilanadi, jarayonda talaba dalil to‘playdi va muloqot qiladi, yakunda refleksiv esse, e-portfolio, keys, guruhiy munozara yoki ijtimoiy loyiha orqali tajriba qayta ishlanadi. Transfer bosqichida esa o‘zlashtirilgan qadriyat ko‘ngillilik, merosni asrash, ekologik tashabbus yoki ma’rifiy targ‘ibotga ko‘chiriladi.

To‘rtinchi shart – real va raqamli turizmni pedagogik integratsiyalashdir. Virtual sayohat real tajribani to‘liq almashtirmaydi, ammo tayyorgarlik, diagnostika, obyektlarni oldindan o‘rganish, inklyuziv ishtirok va sayohatdan keyingi tahlilda muhim vosita hisoblanadi. EduTour singari platforma oddiy axborot ombori emas, balki pedagogik siklni boshqaruvchi muhit bo‘lishi maqsadga muvofiq: boshlang‘ich diagnostika → tarbiyaviy maqsadga mos AI-marshrut → tarbiyaviy kontent → real yoki virtual sayohat → vaziyatli topshiriq → refleksiya → e-portfolio → yakuniy diagnostika. Raqamli vositaning samarasi funksiyalar ko‘pligi bilan emas, individual tajribani maqsadli va o‘lchanadigan qilish darajasi bilan baholanadi.

Beshinchi shart – tarbiyaviy samaradorlikni ko‘p mezonli diagnostika qilishdir. Turistik tadbir hisobotida qatnashchilar soni yoki tashrif buyurilgan obyektlar soni pedagogik natijani to‘liq ifodalamaydi. Tadqiqotda beshta mezon taklif etiladi: kognitiv-ma’rifiy mezon – tarixiy, madaniy va ekologik bilimlarning tizimliligi; aksiologik mezon – milliy va umuminsoniy qadriyatlarga ongli munosabat; ijtimoiy-faoliyat mezoni – hamkorlik, mas’uliyatli turistik xulq va ijtimoiy tashabbus; madaniy-ekologik mezon – meros va tabiatni asrashga amaliy tayyorlik; refleksiv mezon – tajribani tahlil qilish va shaxsiy rivojlanish maqsadini belgilash qobiliyati. Ular diagnostik test, vaziyatli topshiriq, kuzatuv, analitik rubrika, e-portfolio va o‘z-o‘zini baholash orqali o‘lchanadi.

Muhokama. Nazariy va empirik manbalarni qiyosiy tahlil qilish birinchi navbatda “tarbiyaviy imkoniyat” va “tarbiyaviy samaradorlik”ni farqlash zarurligini ko‘rsatdi. Imkoniyat turistik muhitda mavjud potensialni, samaradorlik esa shu potensialning pedagogik maqsad asosida talaba shaxsidagi o‘lchanadigan o‘zgarishga aylanishini bildiradi. Demak, tadqiqot markazi turistik tadbirlar soni yoki marshrutlar xilma-xilligidan talabaning qadriyatli, xulqiy va refleksiv rivojlanishiga ko‘chiriladi. Bu DSc darajasidagi pedagogik tizim uchun konseptual jihatdan muhim farqdir.

Ikkinchi natija sifatida tarbiyaviy ta’sirning yadro mexanizmi “tajriba – refleksiya – transfer” uchligi ekani aniqlandi. Turistik obyekt bilan uchrashuv hissiy va kognitiv impuls beradi; refleksiya uni shaxsiy ma’no va qadriyatli xulosaga aylantiradi; transfer esa ushbu xulosani amaliy xulq va ijtimoiy faoliyatga ko‘chiradi. Arcodia va hammualliflarning o‘rganish hamda ijtimoiy aloqalar haqidagi xulosalari [5], Chau tomonidan aniqlangan ta’limiy va ijtimoiy-madaniy ta’sirlar [6], shuningdek Chen va hammualliflarning kognitiv-affektiv-xulqiy natijalari [7] ushbu mexanizmni qo‘llab-quvvatlaydi.

Uchinchi natija – turistik faoliyatning birlamchi pedagogik birligi “obyektga tashrif” emas, “tarbiyaviy ssenariy” bo‘lishi kerak. Bir xil obyekt vatanparvarlik, madaniyatlararo muloqot, ekologik mas’uliyat yoki ijtimoiy hamkorlik maqsadiga qarab turlicha topshiriqlar bilan mazmunlantiriladi. Shuning uchun marshrutning pedagogik qiymati geografik masofa yoki obyektlar soni bilan emas, maqsad – kontent – faoliyat – refleksiya – baholashning izchilligi bilan belgilanadi. Bu yondashuv muallifning turistik faoliyatning didaktik va tarbiyaviy vazifalariga oid avvalgi xulosalarini [11; 12] tizimli darajada rivojlantiradi.

To‘rtinchi natija – raqamlashtirish tarbiyaviy ta’sirni personalizatsiya va monitoring qilishga xizmat qilishi mumkin. Boshlang‘ich diagnostika talabaning qiziqishi hamda rivojlantirilishi zarur bo‘lgan sifatlarni ko‘rsatadi; AI-marshrut mos turizm yo‘nalishini tavsiya qiladi; tarbiyaviy kontent safar oldidan zarur kontekstni beradi; virtual laboratoriya kuzatish va tahlil imkonini kengaytiradi; e-portfolio esa natijaning dalillarini jamlaydi. Bunday arxitektura PQ-269 qaroridagi amaliyotga yo‘naltirilgan ta’lim bilan uyg‘un [2] va OTMlarda turistik kontent hamda turpaketlar soni ortib borayotgan sharoitda [14] ularni tarbiyaviy maqsadga yo‘naltirishga imkon beradi.

Beshinchi natija sifatida oliy ta’lim uchun konseptual sikl shakllantirildi: maqsadli oriyentatsiya → tayyorgarlik va boshlang‘ich diagnostika → real/virtual turistik tajriba → refleksiv qayta ishlash → ijtimoiy-amaliy transfer → yakuniy diagnostika. Ushbu siklda tarbiyaviy samaradorlik sayohatning yakunida emas, butun jarayon davomida yaratiladi. Natijada turizmning asosiy funksiyalari – bilish-ma’rifiy, qadriyatli-orientatsion, fuqarolik-vatanparvarlik, ijtimoiy-kommunikativ, ekologik va refleksiv yo‘nalishlar – yagona

pedagogik tizimga birlashtiriladi. Mazkur sikl kelgusida DSc tajriba-sinov ishlarida mezonlar, indikatorlar, darajalar va elektron monitoring mexanizmlarini ishlab chiqish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Oltinchi natija – milliy tarbiya mazmuni bilan turistik tajriba o‘rtasidagi bog‘lanish tarbiyaviy samaradorlikning alohida sharti ekanidir. Muallifning turizmning tarbiyaviy imkoniyatlaridan foydalanishning tarixiy-pedagogik jihatlariga bag‘ishlangan tadqiqotida [15], yoshlar turizmining ta’lim-tarbiyaviy yo‘nalishlarini tahlil qilgan ishida [16] hamda oliy ta’limda turizmning tarbiyaviy imkoniyatlarini rivojlantirishning milliy asoslariga doir maqolasida [17] tarixiy xotira, milliy qadriyatlar va madaniy merosning shaxs tarbiyasidagi o‘rni izchil ochib berilgan. Shu ilmiy davomiylik mazkur tadqiqotda turizmning tarbiyaviy samaradorligini tizimli kategoriya sifatida asoslashga xizmat qildi. Natijada, mazkur maqolada milliy mazmun tajribaviy ta’lim, refleksiya va diagnostika bilan integratsiyalanib, tarbiyaviy samaradorlikning nazariy yadrosi sifatida talqin qilindi.

Xulosa. Oliy ta’limda turizmning tarbiyaviy samaradorligini oshirish turizmni sayohat yoki bo‘sh vaqtni mazmunli tashkil etish shakli sifatida emas, talabaning bilim, qadriyat, ijtimoiy xulq va refleksiv pozitsiyasini o‘zgartiruvchi pedagogik tizim sifatida ko‘rishni talab qiladi. Turistik tajribaning kuchi uning real madaniy va tabiiy muhit bilan aloqa yaratishi, hissiy va kognitiv jarayonlarni birlashtirishidadir. Biroq bu potensial maqsad, tayyorgarlik, faol topshiriq, refleksiya, amaliy transfer va mezonli baholash bilan boshqarilgandagina tarbiyaviy samaradorlikka aylanadi.

Tadqiqot natijasida tizimli, aksiologik, faoliyatga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy, madaniyatshunoslik va tajribaviy ta’lim yondashuvlari integratsiyasi metodologik baza sifatida asoslandi; kognitiv-ma’rifiy, aksiologik, ijtimoiy-faoliyat, madaniy-ekologik va refleksiv mezonlar belgilandi; “maqsadli orientatsiya – tayyorgarlik – real/virtual tajriba – refleksiya – transfer – diagnostika” sikli taklif etildi. Amaliyotda EduTour kabi raqamli platformalar orqali individual marshrut, tarbiyaviy kontent, virtual sayohat, vaziyatli topshiriq va e-portfolioni bir tizimga birlashtirish maqsadga muvofiq. Keyingi empirik bosqichda ushbu sikl va mezonlarning validligi tajriba-nazorat guruhlari hamda statistik tahlil orqali tekshirilishi zarur.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 18-iyuldagi O‘RQ-549-son “Turizm to‘g‘risida”gi Qonuni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 18-iyuldagi PQ-269-son “Turizm sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori.

3. Dyui J. Experience and Education. New York: Macmillan, 1938. 96 p.

4. Kolb D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1984. 256 p.

5. Arcodia C., Abreu Novais M., Cavlek N., Humpe A. Educational tourism and experiential learning: students’ perceptions of field trips // Tourism Review. 2021. Vol. 76, No. 1. P. 241–254. DOI: 10.1108/TR-05-2019-0155.

6. Chau S. Antecedents and outcomes of educational travel in higher education // Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education. 2021. Vol. 29. Article 100331. DOI: 10.1016/j.jhlste.2021.100331.

7. Chen S. X., Yu L., Tse S. W. T., Zhang Y. When travel teaches: Unpacking student outcomes in educational tourism // Tourism Management Perspectives. 2025. Vol. 58. Article 101385. DOI: 10.1016/j.tmp.2025.101385.

8. Dabamona S. A., Cater C., Cave J., Low T. Cultural identity through an educational school trip: Voices of native Papuan students // Tourism Management Perspectives. 2021. Vol. 38. Article 100807. DOI: 10.1016/j.tmp.2021.100807.

9. UNESCO. Uzbekistan: Periodic reporting on the implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris: UNESCO, 2024; UNESCO Tashkent. Uzbekistan reinforces teachers’ capacity to integrate living heritage in schools. 2019.

10. Nafasov D. Sh. Edutainment as an effective technology in preparing specialists in tourism industry // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. 2019. Vol. 7, No. 6. P. 17–21.

11. Nafasov D. Sh. Talabalar turistik faoliyatining didaktik tamoyillari va tarbiyaviy-rivojlantiruvchi vazifalari // Ilm sarchashmalari. 2020. № 5. B. 136–139.

12. Nafasov D. Theoretical and pedagogical aspects of forming sociocultural competence of students in tourism // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. 2020. Vol. 8, No. 12. P. 70–73.

13. Nafasov D. Sh. Педагогические возможности студенческого туризма в системе образования // Педагогические исследования. 2024. Вып. 1. С. 22–33.

14. O‘zbekiston Respublikasi Turizm qo‘mitasi. 2025-yilda oliy ta’lim muassasalari tomonidan turizm sohasida amalga oshirilgan ishlar raqamlarda. 15.01.2026.

15. Nafasov D. Sh. Turizmning tarbiyaviy imkoniyatlaridan foydalanishning tarixiy-pedagogik jihatlari // O‘zMU xabarlari. 2021. № 1/2/1. B. 109–112.

16. Nafasov D. Sh. Yoshlar turizmini tashkil qilishning ta’lim-tarbiyaviy imkoniyatlari va asosiy yo‘nalishlari // Kasb-hunar ta’limi. 2023. № 2. B. 167–171.

17. Nafasov D. Sh. Turizmning tarbiyaviy imkoniyatlarini oliy ta’lim tizimida rivojlantirishning milliy asoslari // Science Time. 2026. DOI: 10.66345/st.7132.

TALABALARDA METAKOGNITIV YONDASHUV ASOSIDA OG‘ZAKI VA YOZMA NUTQ KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Abduraxmonova Dinara Yusupovna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
katta o‘qituvchisi, PhD

Mazkur maqolada talabalarning og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishda metakognitiv yondashuvning nazariy va amaliy imkoniyatlari tahlil qilingan. Metakognitsiya talabaning o‘z bilish jarayonlari, o‘quv strategiyalari va nutqiy faoliyatini anglashi, rejalashtirishi, monitoring qilishi hamda natijalarini baholashini ta’minlovchi psixologik-pedagogik mexanizm sifatida talqin etilgan. Maqolada og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarining tarkibiy komponentlari aniqlashtirilib, ularni rivojlantirishda rejalashtirish, o‘zini nazorat qilish, o‘zini baholash, refleksiya va tengdoshlar bahosi kabi metakognitiv strategiyalarni qo‘llash imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *metakognitsiya, metakognitiv yondashuv, nutqiy kompetensiya, og‘zaki nutq, yozma nutq, refleksiya, o‘zini nazorat qilish, o‘zini baholash, metakognitiv strategiya, pedagogik texnologiya, kommunikativ kompetensiya.*

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ У СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ МЕТАКОГНИТИВНОГО ПОДХОДА

В данной статье анализируются теоретические и практические возможности метакогнитивного подхода в развитии навыков устной и письменной речи у студентов. Метакогниция рассматривается как психолого-педагогический механизм, обеспечивающий понимание, планирование, мониторинг и оценку студентом собственных познавательных процессов, стратегий обучения и речевой деятельности. В статье определены структурные компоненты навыков устной и письменной речи, и освещены возможности использования метакогнитивных стратегий, таких как планирование, самоконтроль, самооценка, рефлексия и взаимная оценка, в их развитии.

Ключевые слова: *метакогниция, метакогнитивный подход, речевая компетентность, устная речь, письменная речь, рефлексия, самоконтроль, самооценка, метакогнитивная стратегия, педагогические технологии, коммуникативная компетентность.*

TECHNOLOGY FOR DEVELOPING STUDENTS' ORAL AND WRITTEN SPEECH SKILLS BASED ON A METACOGNITIVE APPROACH

This article analyzes the theoretical and practical possibilities of the metacognitive approach in the development of students' oral and written speech skills. Metacognition is interpreted as a psychological-pedagogical mechanism that ensures that the student understands, plans, monitors and evaluates the results of his cognitive processes, learning strategies and speech activities. The article clarifies the structural components of oral and written communication skills, and highlights the possibilities of using metacognitive strategies such as planning, self-control, self-evaluation, reflection and peer assessment in their development.

Keywords: *metacognition, metacognitive approach, speech competence, oral speech, written speech, reflection, self-monitoring, self-assessment, metacognitive strategies, pedagogical technology, communicative competence.*

Kirish. Zamonaviy oliy ta’limning muhim vazifalaridan biri talabalarda nafaqat muayyan fan sohasiga oid bilimlarni, balki mustaqil fikrlash, muloqot qilish, o‘z faoliyatini boshqarish va o‘z-o‘zini rivojlantirish kompetensiyalarini shakllantirishdan iborat. Axborot hajmining tez sur’atlarda ortib borishi, ta’limning raqamlashuvi va kasbiy faoliyatga qo‘yilayotgan talablarning murakkablashuvi talabaning o’z o’quv va nutqiy faoliyatini mustaqil ravishda boshqara olishini taqozo etmoqda.

Bu jarayonda og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalari alohida ahamiyatga ega. Chunki talaba o‘zining nazariy bilimlarini amaliyotda qo‘llashi, ilmiy fikrni bayon qilishi, muloqotga kirishishi, o‘z nuqtai nazarini asoslashi, matn yaratishi va boshqalar bilan professional kommunikatsiyaga kirishishi uchun yuqori darajadagi nutqiy kompetensiyaga ega bo‘lishi lozim. Biroq nutqiy kompetensiyani shakllantirish faqat

grammatik qoidalarni, leksik birliklarni yoki nutq namunalarini o‘zlashtirish bilan cheklanmaydi. Talaba o‘z nutqiy faoliyatini anglashi, uni rejalashtirishi, jarayonda o‘zini nazorat qilishi, xatolarini aniqlashi va natijani baholay olishi ham zarur. Mazkur jarayonlar metakognitiv faoliyat bilan bevosita bog‘liq.

Metakognitsiya tushunchasi psixologiya va ta’lim fanlarida, avvalo, insonning o‘z kognitiv jarayonlari haqidagi bilimi va mazkur jarayonlarni boshqarish qobiliyati bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. J.Flavell metakognitsiyani shaxsning o‘z bilish jarayonlari va ularga bog‘liq faoliyat haqidagi bilimi hamda kognitiv jarayonlarni monitoring qilish bilan bog‘laydi.

Keyingi tadqiqotlarda metakognitiv faoliyatning rejalashtirish, monitoring va baholash kabi tarkibiy jarayonlari ta’lim natijalarini yaxshilashning muhim omili sifatida ko‘rib chiqilgan.

Shu nuqtai nazardan talabalarning og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarini metakognitiv yondashuv asosida rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Talabalarda og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishda metakognitiv yondashuvdan foydalanish masalasi zamonaviy pedagogika, psixologiya, lingvodidaktika va ta’lim metodikasi fanlarining kesishgan nuqtasida shakllanayotgan muhim ilmiy yo‘nalishlardan biridir. Mavzuga oid ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, metakognitiv yondashuv talabaning faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirishini emas, balki o‘zining bilish va nutqiy faoliyatini anglash, rejalashtirish, boshqarish, monitoring qilish, baholash va natijaga ko‘ra faoliyatini korreksiya qilishini nazarda tutadi.

Metakognitsiya tushunchasining nazariy asoslari J.H. Flavell tadqiqotlari bilan bog‘liq bo‘lib, olim metakognitsiyani shaxsning o‘z kognitiv jarayonlari va ushbu jarayonlarni boshqarish haqidagi bilimlari sifatida talqin qiladi. Flavellning qarashlaridan kelib chiqib, ta’lim jarayonida talaba nafaqat “nimani bilaman?”, balki “qanday bilaman?”, “qanday o‘rganyapman?”, “qaysi strategiyadan foydalanishim kerak?” va “o‘z faoliyatim natijasini qanday nazorat qilaman?” kabi savollarga javob topishi zarur. Shu sababli metakognitiv yondashuv ta’lim oluvchini faol, ongli va o‘z faoliyatini boshqara oladigan subyekt sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

G. Schraw va D. Moshman tadqiqotlarida metakognitiv faoliyatning ikki muhim jihati – metakognitiv bilim va kognitiv faoliyatni boshqarish jarayonlari ajratib ko‘rsatiladi. Ularning qarashlariga ko‘ra, rejalashtirish, monitoring va baholash metakognitiv boshqaruvning asosiy komponentlari hisoblanadi. Ushbu nazariy yondashuv nutqiy faoliyatga tatbiq etilganda talaba nutq yoki yozma topshiriqni bajarishdan oldin maqsadni belgilashi va reja tuzishi, faoliyat davomida o‘z fikrini va nutqini kuzatib borishi, yakunda esa natijani baholab, aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etishi kerakligini anglatadi.

Yozma nutqni rivojlantirish sohasida S. Graham va K. Harris tomonidan ishlab chiqilgan Self-Regulated Strategy Development – SRSD modeli alohida ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur yondashuvda talabalarga faqat qanday yozish kerakligi emas, balki yozish jarayonini qanday rejalashtirish, strategiyani qanday tanlash, o‘z faoliyatini qanday monitoring qilish va yakuniy natijani qanday baholash kerakligi ham o‘rgatiladi. Ushbu qarashlar yozma nutqni rivojlantirish jarayonini “rejalashtirish – yozish – tekshirish – qayta ishlash” sikli asosida tashkil etish uchun nazariy-metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

B. Zimmerman va A. Banduraning o‘z-o‘zini boshqarish hamda self-efficacyga oid tadqiqotlari esa nutqiy faoliyatda motivatsion omillarning ahamiyatini ko‘rsatadi. Ularning qarashlaridan kelib chiqib, talabaning o‘z nutqiy imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi, mustaqil maqsad belgilashi, shaxsiy mezonlarni shakllantirishi va o‘z faoliyatini boshqarishi nutqiy natijalarga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Demak, metakognitiv yondashuvni faqat kognitiv nazorat mexanizmi sifatida emas, balki talabaning motivatsiyasi, mustaqilligi va refleksiv faoliyati bilan uzviy bog‘liq pedagogik jarayon sifatida ko‘rish lozim.

Og‘zaki nutqni rivojlantirishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham metakognitiv strategiyalarning ahamiyati asoslab berilgan. Xususan, Dewi, Haryanti Kahfi va Kurniawati tadqiqotlarida talabalarning og‘zaki nutq faoliyatida oldingi bilimlarni faollashtirish, nutqiy maqsadni belgilash, faoliyatni rejalashtirish, nutq jarayonini monitoring qilish va o‘z-o‘zini baholash kabi metakognitiv strategiyalardan foydalanishi o‘rganilgan. Forbes va Fisher tadqiqotlari esa metakognitiv strategiyalardan foydalanishning og‘zaki nutqdagi ishonch va kommunikativ kompetensiya bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Keyingi tadqiqotlarda, xususan, universitet talabalari bilan olib borilgan ishlarda metakognitiv strategiyalarga asoslangan ta’limning speaking fluency, pronunciation va vocabulary kabi ko‘rsatkichlarga ijobiy ta’siri qayd etilgan.

2024–2026-yillardagi tadqiqotlar metakognitiv yondashuvning yozma nutqdagi rolini yanada chuqurroq ochib bermoqda. Tadqiqotlarda metakognitiv bilim, metakognitiv tajriba va metakognitiv strategiyalar talabaning yozish jarayonidagi o‘z-o‘zini boshqarishi bilan bog‘liqligi ko‘rsatilmoqda. Ayniqsa, yozuvga xos metakognitiv jarayonlar — yozma topshiriqni tushunish, maqsadni belgilash, mazmunni rejalashtirish, matn yaratish, matnni monitoring qilish, xatolarni aniqlash, qayta ishlash va yakuniy baholash — samarali yozma faoliyatning muhim tarkibiy qismlari sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy

tadqiqotlarda metakognitiv strategiyalarning samaradorligi talabaning til kompetensiyasi, motivatsiyasi, yozuv tajribasi, topshiriq xususiyati va feedback kabi omillar bilan ham bog‘liq ekanligi ta’kidlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning maqsadi talabalarning og‘zaki va yozma nutq ko’nikmalarini rivojlantirishda metakognitiv yondashuvning pedagogik imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslash hamda metakognitiv strategiyalarga asoslangan pedagogik texnologiyani ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatish, modellashtirish, umumlashtirish va metodik loyihalash usullaridan foydalanish mumkin.

Empirik bosqichda esa diagnostik testlar, o‘zini baholash so‘rovnomalari, nutqiy vazifalar, pedagogik kuzatuv, ekspert baholash va tajriba-sinov metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Metakognitiv yondashuvning nazariy asoslari. “Metakognitsiya” atamasi ilmiy adabiyotlarda shaxsning o‘z fikrlash jarayonlari haqida bilishi va ularni boshqarishi bilan bog‘liq tushuncha sifatida qo‘llanadi. Metakognitiv bilim insonning muayyan vazifani bajarish uchun qanday strategiyalardan foydalanishi, qaysi strategiya samarali yoki samarasiz ekanini anglashi bilan bog‘liq bo‘lsa, metakognitiv regulyatsiya mazkur strategiyalarni rejalashtirish, monitoring qilish va baholash jarayonlarini qamrab oladi.

Ta’lim jarayonida metakognitiv yondashuvning asosiy xususiyati talabaning passiv bilim oluvchidan o‘z ta’lim faoliyatini boshqara oladigan faol subyektga aylanishidir.

Metakognitiv jarayonlarni shartli ravishda uch asosiy bosqichga ajratish mumkin: Rejalashtirish → Monitoring → Baholash.

Rejalashtirish bosqichida talaba vazifaning maqsadi, mazmuni, talablari va uni bajarish strategiyasini belgilaydi.

Monitoring bosqichida talaba o‘z faoliyatini jarayon davomida kuzatadi, qiyinchiliklarni aniqlaydi va zarur hollarda strategiyasini o‘zgartiradi.

Baholash bosqichida esa talaba erishilgan natijani belgilangan mezonlar asosida tahlil qiladi va keyingi faoliyati uchun xulosa chiqaradi.

Mazkur uch bosqich og‘zaki va yozma nutq faoliyatiga tatbiq etilganda, talaba nutqiy faoliyatning nafaqat yakuniy natijasiga, balki uning qanday tashkil etilganiga ham e’tibor qaratadi.

Og‘zaki nutq ko‘nikmalarini metakognitiv yondashuv asosida rivojlantirish

Og‘zaki nutq insonning fikr va munosabatlarini og‘zaki shaklda ifodalashi, suhbatdosh bilan muloqotga kirishishi, savollarga javob berishi, fikrni asoslashi va kommunikativ vaziyatga muvofiq nutqiy strategiya tanlashi bilan bog‘liq.

Oliy ta’limda og‘zaki nutqning quyidagi ko’rsatkichlari muhim ahamiyatga ega: fikrning aniqligi; nutqning mantiqiyligi; ravonlik; leksik boylik; grammatik to‘g‘rilik; argumentatsiya; kommunikativ maqsadga muvofiqlik; savol va javoblarda faol ishtirok etish; o‘z nutqini nazorat qilish.

Metakognitiv yondashuv asosida og‘zaki nutqni rivojlantirishda “O‘yla – rejalashtir – so‘zla – kuzat – bahola” algoritmidan foydalanish mumkin.

Masalan, talabaga muayyan mavzu bo‘yicha 3–5 daqiqalik taqdimot qilish vazifasi berilganda, u dastlab o‘z nutqining maqsadi va auditoriyasini belgilaydi. Keyin asosiy fikrlarini rejalashtiradi va dalillarni tanlaydi. Nutq jarayonida o‘zining fikrni bayon qilish tezligi, mantiqiy izchilligi va auditoriya bilan aloqasini kuzatadi. Taqdimotdan keyin esa o‘z nutqini belgilangan mezonlar asosida baholaydi.

Bunda quyidagi metakognitiv savollardan foydalanish mumkin:

“Mening asosiy maqsadim nima edi?”, “Men asosiy fikrimni aniq ifodalay oldimmi?”, “Qaysi qismda qiyinchilikka duch keldim?, “Mening dalillarim yetarlimi?”, “Qaysi nutqiy xatolarni takrorladim?”, “Keyingi chiqishimda nimani o‘zgartiraman?” Bunday savollar talabaning o’z nutqini tashqi baholashni kutish o‘rniga, uni mustaqil tahlil qilish qobiliyatini shakllantiradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Yozma nutq ko‘nikmalarini metakognitiv yondashuv asosida rivojlantirish. Yozma nutq og‘zaki nutqqa nisbatan yuqori darajada rejalashtirish va tahrirlashni talab qiladi. Chunki yozma matnda fikrlar strukturasi, mantiqiy bog‘liqlik, terminologiya, grammatik to‘g‘rilik va uslubiy yaxlitlik aniq namoyon bo‘ladi.

Metakognitiv yondashuv asosida yozma nutqni rivojlantirishni quyidagi algoritm orqali tashkil etish mumkin: Rejalashtirish → Qoralama yozish → Monitoring → Tahrirlash → O’zini baholash → Refleksiya.

Rejalashtirish bosqichida talaba mavzuni tahlil qiladi, yozishdan ko‘zlangan maqsadni belgilaydi, asosiy tezisni shakllantiradi va matnning umumiy strukturasini ishlab chiqadi.

Qoralama yozish bosqichida talaba dastlabki matnni yaratadi. Monitoring bosqichida matnning mazmuni va shakli tekshiriladi. Talaba o‘zidan quyidagilarni so‘raydi:”Mening tezisim aniqmi?”, “Har bir fikr dalil bilan asoslanganmi?”, “Paragraflar o’rtasida mantiqiy bog‘liqlik bormi?”, ”Men mavzu doirasidan chiqib ketmadimmi?”, Qaysi fikrni qayta ishlash zarur?” Tahrirlash bosqichida talaba aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etadi.

O‘zini baholash va refleksiya bosqichida esa bajarilgan ishning kuchli va zaif tomonlari aniqlanadi. Bu jarayon talabani “matn yozib berish”dan “matn yaratish jarayonini anglash” darajasiga olib chiqadi.

Metakognitiv yondashuv asosida nutqni rivojlantirish texnologiyasi.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirish asosida talabalarning og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun quyidagi texnologiyani taklif qilish mumkin.

1-bosqich. Diagnostika. Talabaning dastlabki nutqiy kompetensiyasi va metakognitiv tayyorgarligi aniqlanadi.

2-bosqich. Metakognitiv strategiyalarni o‘rgatish. Talabalarga rejalashtirish, o‘zini nazorat qilish, o‘zini baholash va refleksiya strategiyalari tushuntiriladi.

3-bosqich. Nutqiy vazifani rejalashtirish. Talaba vazifaning maqsadi, auditoriyasi, mazmuni va bajarish strategiyasini belgilaydi.

4-bosqich. Nutqiy faoliyat. Talaba og‘zaki yoki yozma nutq vazifasini amalga oshiradi.

5-bosqich. Monitoring. Talaba o‘z faoliyatini belgilangan mezonlar asosida kuzatadi.

6-bosqich. Tahrir va korrektsiya. Aniqlangan xatolar mustaqil ravishda yoki o‘qituvchi va tengdoshlar feedbacki asosida tuzatiladi.

7-bosqich. O‘zini baholash. Talaba o‘z natijasini rubrika yoki chek-list asosida baholaydi.

8-bosqich. Refleksiya. Talaba o‘zining o‘rganish jarayoni va nutqiy faoliyati haqida xulosa chiqaradi.

Mazkur bosqich siklning takroriy tashkil etilishi talabaning o‘z nutqiy faoliyatini mustaqil boshqarish darajasini bosqichma-bosqich oshirish imkonini beradi.

Muhokama. Metakognitiv yondashuv asosida tashkil etilgan nutq ta’limida asosiy e’tibor tayyor natijaga emas, balki natijaga olib keluvchi kognitiv jarayonlarni anglashga qaratiladi. Bu yondashuvning muhim jihati shundaki, talaba nutqiy vazifani bajarish strategiyasini ongli ravishda tanlaydi va uning samaradorligini baholaydi.

Nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda metakognitiv yondashuvdan foydalanish talabaning mustaqilligini oshirish, o‘z xatolarini aniqlash, o‘z-o‘zini baholash va keyingi faoliyatini rejalashtirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, mazkur yondashuvni joriy etishda bir qator shartlarga amal qilish zarur. Birinchidan, metakognitiv strategiyalar talabaga avtomatik ravishda shakllanmaydi; ularni maxsus o‘rgatish talab etiladi. Ikkinchidan, o‘zini baholash aniq va tushunarli mezonlarga asoslanishi kerak. Uchinchidan, refleksiya muntazam va maqsadli tashkil etilishi lozim.

Xulosa. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, metakognitiv yondashuv talabalarning og‘zaki va yozma nutq ko’nikmalarini rivojlantirish uchun muhim pedagogik imkoniyatlarga ega. U talabani faqat nutqiy vazifani bajaruvchi subyekt sifatida emas, balki o‘z nutqiy faoliyatini rejalashtiruvchi, nazorat qiluvchi, baholovchi va takomillashtiruvchi faol subyekt sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Talabalarning og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirishda «rejalashtirish – amalga oshirish – monitoring – korrektsiya – baholash – refleksiya» sikliga asoslangan texnologiyadan foydalanish maqsadga muvofiq.

Mazkur texnologiyaning samaradorligi, avvalo, talabaning o‘z nutqiy faoliyatini anglash darajasi, metakognitiv strategiyalardan mustaqil foydalana olishi va o‘z natijalarini obyektiv baholash qobiliyati bilan belgilanadi.

Adabiyotlar:

1. Flavell, J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. // American Psychologist, 34(10), 906–911, 1979.

2. Flavell, J. H. Metacognition. In E. M. Hetherington (Ed.), Handbook of Child Psychology: Cognitive Development. Wiley, 1983.

3. Brown, A. L. Metacognition, executive control, self-regulation, and other more mysterious mechanisms. In F. E. Weinert & R. H. Kluwe (Eds.), Metacognition, Motivation, and Understanding. Lawrence Erlbaum Associates, 1987.

4. Schraw, G., & Moshman, D. Metacognitive theories. // Educational Psychology Review, 7, 351–371, 1995.

5. Schraw, G. Promoting general metacognitive awareness. Instructional Science, 26, 113–125, 1998.

6. Zimmerman, B. J. Becoming a self-regulated learner: An overview. // Theory into Practice, 41(2), 64–70, 2002.

7. Pintrich, P. R. The role of metacognitive knowledge in learning, teaching, and assessing. // Theory into Practice, 41(4), 219–225, 2002.

MARKAZIY OSIYO, XITOY VA HINDISTONDA NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN’ATI: QIYOSIY TAHLIL

Haydarova Dilafruz Inoyatulloyevna,
Navoiy davlat universiteti
Maktabgacha ta’lim kafedrasi
katta o‘qituvchisi (PhD)
dilafruzhaydarova83@gmail.com

Maqolada Markaziy Osiyo, Xitoy va Hindistonda nutq madaniyati hamda notiqlik san’atining shakllanish yo‘llari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Uch mintaqa asrlar davomida Buyuk Ipak yo‘li orqali o‘zaro bog‘langan bo‘lsa-da, ulardagi notiqlik an’analari turli falsafiy, diniy va ijtimoiy-siyosiy zaminda yuzaga kelgan. Shunga qaramay, har uchala an’anada so‘z axloqiy tarbiya, davlat boshqaruvi va jamiyat birligini ta’minlash vositasi sifatida qadrlangan. Tadqiqot natijalari ritorikani qiyosiy o‘rganishda yevrosentrizmdan xoli yondashuv zarurligini ko‘rsatadi hamda O‘zbekiston oliy ta’limida nutq madaniyati fanini o‘qitish uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: *nutq madaniyati, notiqlik, ritorika, Markaziy Osiyo, Xitoy, Hindiston, qiyosiy ritorika, Buyuk Ipak yo‘li, Alisher Navoiy, Konfutsiy ritorikasi, Nyaya, vada.*

РЕЧЕВАЯ КУЛЬТУРА И ПУБЛИЧНЫЕ ВЫСТУПЛЕНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ, КИТАЕ И ИНДИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

В статье проводится сравнительный анализ становления речевой культуры и ораторского искусства в Центральной Азии, Китае и Индии. Несмотря на то, что эти регионы на протяжении веков были связаны Великим шёлковым путём, их ораторские традиции сложились в различных философских, религиозных и социально-политических условиях. Тем не менее, во всех трёх традициях слово ценилось как средство нравственного воспитания, государственного управления и общественного единства. Результаты исследования обосновывают необходимость неевроцентристского подхода к сравнительному изучению риторики и имеют практическое значение для преподавания речевой культуры в высших учебных заведениях Узбекистана.

Ключевые слова: *речевая культура, ораторское искусство, риторика, Центральная Азия, Китай, Индия, сравнительная риторика, Великий шёлковый путь, Алишер Навои, конфуцианская риторика, ньяя, вада.*

SPEECH CULTURE AND PUBLIC SPEAKING IN CENTRAL ASIA, CHINA, AND INDIA: A COMPARATIVE ANALYSIS

The article offers a comparative analysis of how speech culture and the art of oratory took shape in Central Asia, China and India. Although the three regions were linked for centuries by the Great Silk Road, their oratorical traditions emerged on different philosophical, religious and socio-political foundations. Nevertheless, in all three traditions the spoken word was valued as an instrument of moral education, governance and social cohesion. The findings support the need for a non-Eurocentric approach to comparative rhetoric and are of practical value for teaching speech culture in higher education institutions of Uzbekistan.

Keywords: *speech culture, oratory, rhetoric, Central Asia, China, India, comparative rhetoric, Great Silk Road, Alisher Navoi, Confucian rhetoric, Nyaya, vada.*

Kirish. Nutq madaniyati va notiqlik – insoniyat tafakkuri eng qadimdan qiziqib kelgan mavzulardan biri. Ritorika yunon-rim dunyosida alohida fan sifatida tizimga solinishidan ancha avval ham Yevrosiyoning turli hududlaridagi jamiyatlar omma oldida so‘zlashning o‘z qoidalarini yaratgan edi: nima haqida gapirish joiz, kim gapirishga haqli, fikr qanday shaklda aytiladi va u tinglovchiga qanday axloqiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu jihatdan Markaziy Osiyo, Xitoy va Hindiston alohida e’tiborga loyiq, chunki bu mintaqalar hech qachon bir-biridan uzilib qolmagan. Buyuk Ipak yo‘li ming yildan ortiq davr mobaynida Markaziy Osiyoni Xitoy va Hindiston bilan bog‘lab turdi. Bu yo‘l orqali faqat ipak, ziravor va diniy ta’limotlar emas, balki qo‘lyozmalar, ta’lim usullari va ilmiy bahs yuritish tajribasi ham bir mintaqadan boshqasiga o‘tgan.

Maqolada quyidagi savolga javob izlanadi: tarixan mustaqil shakllangan uch notiqlik an’anasini qanday umumiy tuzilmaviy mantiq birlashtiradi va ular qaysi jihatlarda bir-biridan farqlanadi? Ritorikaning qiyosiy tadqiqi uzoq vaqt Aristotel, Sitseron va Kvintilian asarlariga tayanib keldi, boshqa an’analar esa shu kanonning chekkadagi variantlari sifatida baholandi. 1990-yillardan boshlab bu qarash jiddiy tanqidga uchradi: qiyosiy ritorika bo‘yicha tadqiqotchilar Xitoy va Hindiston nutq an’analari g‘arbona tushunchalarga sig‘maydigan, o‘ziga xos va izchil nazariy tizimga ega ekanini asoslab berdi (Garrett, 1993; Kennedy, 1998; Lu, 1998).

O‘zbekistonda va umuman turkiy dunyoda ham nutq madaniyati bo‘yicha salmoqli tadqiqotlar mavjud. Ularda nutq madaniyati Alisher Navoiy va boshqa mumtoz mualliflarning didaktik merosiga tayangan me’yoriy, kommunikativ va axloqiy hodisa sifatida o‘rganiladi (Rahimjonova, 2022; Xongeldiyeva va Umurqulov, 2024). Biroq bu ishlar xalqaro ilmiy muhitda kam tanilgan, Sharq notiqlik an’analarini o‘zaro qiyoslash esa hali yetarli darajada yoritilmagan. Tadqiqotning dolzarbligi ham aynan shu bilan belgilanadi.

Metodlar va materiallar. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy metod matnlarni tavsiflab tahlil qilish bilan uyg‘unlashtirildi. Bu yondashuv qiyosiy ritorikada keng qo‘llanib kelinadi (Kennedy, 1998; Lu, 1998). Tadqiqot materiali uch guruhga bo‘lib to‘plandi.

Birinchi guruhni har bir an’ananing asosiy (kanonik) matnlari tashkil etadi. Markaziy Osiyo bo‘yicha VIII asrga oid O‘rxun yodgorliklari (Kul tegin, Bilga xoqon va To‘nyuquq bitiktoshlari) hamda Alisher Navoiyning XV asrda yaratilgan didaktik-axloqiy asarlari tahlil qilindi. Xitoy bo‘yicha Qin sulolasigacha (mil. av. 221-yilgacha) bo‘lgan falsafiy manbalar – Konfutsiy, Mo-szi va legistlar merosi olindi. Bu matnlarda *yan* (言, so‘z, nutq), *ci* (辭, badiiy-ritorik ifoda) va *bian* (辯, bahs, munozara) tushunchalari muhokama qilinadi (Lu, 1998). Hindiston bo‘yicha Veda madhiyalari, Upanishadlardagi dialoglar, «Mahabharata»ning «Sabha-parva» kitobi hamda «Nyaya-sutra» an’anasidagi vada (bahs) nazariyasi o‘rganildi.

Ikkinchi guruh – qiyosiy ritorika, Markaziy Osiyo filologiyasi va o‘zbek tilshunosligiga oid ilmiy adabiyotlar. Xususan, qadimgi Xitoy ritorikasi (Lu, 1998; You, 2025), hind munozara nazariyasi (Lloyd, 2013; Matilal, 1998; Paudel, 2025) va o‘zbek nutq madaniyati (Rahimjonova, 2022; Turabayeva, 2022) bo‘yicha ishlar tahlilga tortildi.

Uchinchidan, an’analarni tizimli taqqoslash uchun beshta tahliliy mezon belgilanib, har uchala an’anaga bir xilda qo‘llanildi: 1) notiqlik amalga oshirilgan institutsional muhit (saroy, kengash, monastir, madrasa); 2) so‘z qadrining falsafiy yoki diniy asosi; 3) notiqlik bilan axloqiy fazilat o‘rtasidagi aloqa; 4) omma oldidagi nutqning asosiy janrlari; 5) an’ananing avloddan avlodga yetkazilish shakli (og‘zaki, bitiktosh, qo‘lyozma). Mazkur mezonlar bo‘yicha olingan natijalar 1-jadvalda umumlashtirilgan va Munozara qismidagi xulosalarga asos bo‘lgan.

Natijalar.

1. Markaziy Osiyoda nutq madaniyati va notiqlik san’ati. Turkiy notiqlikning bizgacha yetib kelgan eng qadimgi namunasi qo‘lyozma emas, toshga bitilgan matndir. Ikkinchi Turk xoqonligi davrida Kul tegin (732-y.) va Bilga xoqon (735-y.) sharafiga o‘rnatilgan bitiktoshlar, shuningdek, maslahatchi To‘nyuquq nomidagi yodgorlik turkiy ritorikaning ilk yozma namunalari hisoblanadi (Tekin, 1968). Bu matnlar aslida xalqqa qaratilgan murojaatdir: xoqon tilidan bitilgan matn o‘tmish voqealarini hikoya qiladi, xalqni ogohlikka chaqiradi va hukmdor hokimiyatining qonuniyligini asoslaydi. Tarixiy hikoya, nasihat va siyosiy da’vo bitta nutqda birlashadi. Keyinchalik turkiy davlatchilik an’anasida bu uslub ko‘p marta takrorlanadi.

O‘rta asrlarda Movarounnahrning turkiy va forsiy adabiy muhiti og‘zaki an’ana zaminida rivojlandi; og‘zaki va yozma so‘z badiiy ijodning ham, ta’limning ham asosiy vositasiga aylandi (Afsahzod va boshq., 2000). Bu muhitda nutq madaniyati masalasida markaziy o‘rinni XV asr shoiri va davlat arbobi Alisher Navoiy egallaydi. Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarida madaniyatli nutqning aniq mezonlarini ko‘rsatib beradi: so‘z rost bo‘lishi kerak (“chin so‘z – mo‘tabar”), yaxshi so‘z esa qisqa va lo‘nda bo‘ladi (“yaxshi so‘z – muxtasar”) (Navoiy, 1500). Shoir ortiqcha takror va zerikarli bayondan qochishni, notiqlikni o‘zini ko‘rsatish uchun emas, axloqiy mas’uliyat bilan qo‘llashni talab qiladi (Rahimjonova, 2022).

Zamonaviy o‘zbek filologiyasi ham nutq madaniyatini me’yoriy to‘g‘rilik, kommunikativ samaradorlik va odob birligidan iborat murakkab hodisa sifatida talqin etadi (Turabayeva, 2022; Xongeldiyeva va Umurqulov, 2024). Bu ta’rif mumtoz Sharq ritorikasidagi axloqiy yo‘nalish bilan hamohang, garchi u mustaqil ravishda, umumnazariy asosda ishlab chiqilgan bo‘lsa-da.

Institutsional jihatdan Markaziy Osiyoda notiqlik xon saroyi va elchilik qabullarida (O‘rxun bitiklarida ko‘rinib turganidek), so‘fiylar suhbatlarida, keyinroq esa madrasalarda amalda bo‘lgan. Madrasa ta’limida munozara va bahs keng fors-islom olamidan meros qolgan sxolastik o‘quv dasturining ajralmas qismi edi. Shunday qilib, an’ananing yetkazilish shakli ham o‘zgarib borgan: islomgacha bo‘lgan davrdagi og‘zaki va bitiktosh shakllaridan taxminan X asrdan e’tiboran boy qo‘lyozma madaniyatiga o‘tilgan.

2. Xitoyning ritorik an’anasi. Ishontirish va axloqiy nutq haqidagi Xitoy tafakkurining ildizlari mil. av. V–III asrlarga borib taqaladi. Aynan shu davrda og‘zaki va yozma so‘zni tushunishning o‘ziga xos xitoycha tizimi shakllangan (Lu, 1998). Yunonistonda ritorika sud va xalq majlisi bilan bog‘liq holda rivojlangan bo‘lsa, Xitoyda til haqidagi mulohazalar asosan hukmdorni ishontirish va shaxsni axloqiy tarbiyalash doirasida kechgan (Lu, 1998).

Konfutsiy ta’limotida to‘g‘ri nutq ijtimoiy tartibdan ajralmas deb qaralgan. «Nomlarni tuzatish» (*zhengming*, 正名) g‘oyasiga ko‘ra, hukmdor, vazir yoki farzand o‘z nomi va mavqeiga mos gapirib, shunga yarasha ish tutsa, jamiyatda uyg‘unlik saqlanadi; nomlar noto‘g‘ri qo‘llangan joyda esa so‘z ham, ish ham izdan chiqadi (Lau, 1979, XIII, 3). Keyingi davrlarda Konfutsiy klassikasi nafaqat falsafiy, balki adabiy-ritorik namuna sifatida ham o‘qilgan. Masalan, neokonfutsiylikni tizimga solgan Chju Si (1130–1200) matnning til va uslub xususiyatlarini (*wenyi*, 文義) tahlil qilishni talqin metodining asosiy qismi deb bilgan (You, 2025). Bu qarashga ko‘ra, adabiy shakl matnda ifodalangan axloqiy Yo‘ldan (*dao*) ajralmaydi.

Moistlar va “Nomlar maktabi” vakillari esa bahs-munozara (*bian*) bo‘yicha ancha aniq, mantiqqa asoslangan tushunchalar tizimini yaratdilar (Graham, 1989). Bu hodisa Urushayotgan podsholiklar davri (mil. av. 475–221-yy.) muhitini aks ettiradi: o‘sha paytda bir saroydan boshqasiga ko‘chib yuruvchi ishontiruvchilar – *shuike* (說客) – hukmdorlar e’tiborini qozonish uchun o‘zaro raqobatlashgan. Legist Xan Fey-szining hukmdorni ishontirish qiyinchiliklariga alohida bob bag‘ishlagani ham shu muhit mahsulidir (Lu, 1998).

Mumtoz Xitoy notiqligi fuqarolar yig‘iniga emas, podsho yoki knyaz saroyiga va falsafiy maktab davrasiga qaratilgan edi. U asosan qo‘lyozma, keyinchalik esa bosma matnlar orqali tarqalgan va nihoyatda barqaror ta’sir kuchiga ega bo‘lgan. Tadqiqotchilar XX asr Xitoy siyosiy ritorikasida, jumladan, «Madaniy inqilob» davri nutqlarida ham an’anaviy ritorik tushunchalarning izlari saqlanib qolganini ko‘rsatadi (Lu, 2004).

3. Hindistonning ritorik an’anasi. Qadimgi Hindiston dunyodagi eng murakkab rasmiy munozara madaniyatlaridan birini yaratgan. “Brihadaranyaka Upanishad”da tasvirlanishicha, Videha podshosi Janaka donishmandlar va kohinlar o‘rtasidagi falsafiy bahslarni o‘zi tashkil etgan va ularda shaxsan ishtirok etgan. Yajnavalkya bilan bahslashgan Gargi Vachaknavi kabi ayol donishmandlar ham bu munozaralarning faol ishtirokchisi bo‘lgan (Olivelle, 1998). Bunday muhokamalar uchun asosiy maskan sabha – kengash yoki yig‘in zali edi. Bu atama “Rigveda”da bir necha bor uchraydi, “Mahabharata”ning ikkinchi kitobi esa to‘liq “Sabha-parva” deb ataladi.

Aynan shu munozara muhitida Nyaya falsafiy maktabi vujudga keldi. An’anaga ko‘ra Akshapada Gautamaga nisbat beriladigan “Nyaya-sutra” bahs yuritishning besh bosqichli usulini qonunlashtirdi: da’vo (*pratijna*), asos (*hetu*), misol (*udaharana*), tatbiq (*upanaya*) va xulosa (*nigamana*) (Matilal, 1998). Nyaya bahsning uch turini farqlaydi: haqiqatni birgalikda izlashga qaratilgan vada, faqat g‘alaba uchun olib boriladigan jalpa hamda o‘z pozitsiyasini bildirmay, raqibni rad etish bilan cheklanadigan vitanda (Matilal, 1998).

1-jadval.

Uch notiqlik an’anasining qiyosiy tavsifi

Mezon	Markaziy Osiyo	Xitoy	Hindiston
Institutsional muhit	Xon saroyi; elchilik qabullari; so‘fiylar suhbati; madrasa	Podsho yoki knyaz saroyi; falsafiy maktab	Sabha va samiti; guru-shishya davrasi; monastir
So‘z qadrining asosi	Turkiy-islomiy axloq; odob	Konfutsiyning «nomlarni tuzatish» ta’limoti; Yo‘l (dao)	Veda va Upanishad kosmologiyasi; dharma
Notiqlik va fazilat	Rostgo‘y, lo‘nda va vazmin nutq (Navoiy)	Nutq axloqiy-ijtimoiy tartib ko‘rsatkichi sifatida	Haqiqatni izlovchi, to‘qnashuvsiz vada
Asosiy janrlar	Bitiktoshdagi murojaat; didaktik she’riyat; munozara	Saroyda ishontirish; falsafiy dialog; bahs (bian)	Ommaviy munozara; epik nutq; sutra bahsi
Yetkazilish shakli	Og‘zaki va bitiktoshdan qo‘lyozmaga	Og‘zaki shakldan keng qo‘lyozma va bosma an’anaga	Og‘zaki Veda an’anasidan sanskrit qo‘lyozmasiga

Ideal holatdagi vadani K. Lloyd “ritorik jihatdan teng huquqli” munozara deb ataydi: unda ikki tomon masalani to‘g‘ri tushunish uchun hamkorlikda izlanadi, raqibni yengish maqsad qilinmaydi (Lloyd, 2013). J.

Paudel bu dialogik, to‘qnashuvsiz ideal “Bhagavadgita”dagi Krishna va Arjuna suhbatida badiiy ifodasini topganini qayd etadi (Paudel, 2025). “Ramayana” va “Mahabharata” eposlari ham rasmiy nutqlar va bahsli muloqotlarning boy xazinasi bo‘lib, hind notiqlik amaliyotini o‘rganishda muhim manba sanaladi (Kennedy, 1998).

Institutsional jihatdan hind notiqligi podsho saroyidagi sabha va samiti, ustoz-shogird (guru-shishya) munosabatlari, keyinroq esa buddaviy va brahman ta’lim maskanlaridagi ilmiy bahslar bilan bog‘liq bo‘lgan. Xitoydagi kabi bu yerda ham an’ana og‘zaki Veda madaniyatidan keng sanskrit qo‘lyozma an’anasiga o‘tgan.

Munozara. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, Markaziy Osiyo, Xitoy va Hindiston notiqlik an’analari mustaqil ravishda va turli diniy-falsafiy olamlarda shakllangan bo‘lsa-da, ularni bitta umumiy tamoyil birlashtiradi: nutqning qonuniyligi va ta’sir kuchi so‘zlovchining axloqiy qiyofasidan ajratib qaralmaydi. Navoiyda madaniyatli nutq me’yoriy to‘g‘rilik, kommunikativ mahorat va odob birligida namoyon bo‘ladi (Xongeldiyeva va Umurqulov, 2024). Konfutsiylikda to‘g‘ri nutq «nomlarni tuzatish» orqali ijtimoiy rol va axloqiy tartib bilan bog‘lanadi. Nyayada esa ideal munozarachi g‘alabaga emas, haqiqatni birgalikda anglashga intiladi (Lloyd, 2013).

Bizningcha, aynan shu yaqinlik uch an’anani yunon xalq majlisi va sudiga xos bo‘lgan raqobatli, g‘alabaga yo‘naltirilgan modeldan ajratib turadi. Bu Lu (1998) va Garrett (1993) kabi qiyosiy ritorika tadqiqotchilarining fikrini tasdiqlaydi: yevrosentrik ritorik kanon boshqa tamoyillarga asoslangan nog‘arbiy an’analarni yoritish o‘rniga ularni ko‘zdan pana qilib qo‘yishi mumkin.

Ikkinchi umumiylik institutsional muhit bilan bog‘liq. Uch an’anada ham eng nufuzli nutq Afinadagi ekklesiya singari fuqarolar yig‘iniga emas, hukmdorga, saroyga yoki olimlar davrasiga qaratilgan: turk xoqoni va uning kengashi, xitoy knyazi va uning huzuriga kelgan ishontiruvchilar, sabhani boshqargan hind podshosi. Shu sababli faqat yunon-rim demokratik modeliga tayangan qiyosiy ritorika saroy va ta’lim muhitida shakllangan notiqlik an’analarini muntazam ravishda past baholaydi. Holbuki, bu an’analar uslub, dalillash va axloqiy chegaralar haqida o‘ziga xos puxta nazariyalarni yaratgan.

Shu bilan birga, an’analar nutqni tahlil qilish uchun yaratilgan atamalar tizimi jihatidan sezilarli farqlanadi. Xitoyda, ayniqsa moistlar va “Nomlar maktabi” doirasida, mantiqiy bahs (*bian*) atrofida boy tahliliy lug‘at vujudga keldi. Hindistonda “Nyaya-sutra”ning tizimli, sillogizmga yaqin besh bosqichli usuli yaratildi. Markaziy Osiyoning turkiy-forsiy madaniyati esa nutq me’yorlarini ko‘proq didaktik va she’riy janrlar orqali ishlab chiqdi. To‘g‘ri, Abu Nasr Forobiy Aristotel «Ritorika»siga bag‘ishlab “Kitob al-xitoba” risolasini yozgan va notiqlikni mantiqning tarkibiy qismlaridan biri sifatida ko‘rib chiqqan (Langhade & Grignaschi, 1971; Black, 1990); biroq bu yo‘nalish ko‘proq yunon an’anasining davomi bo‘lib, turkiy nutq odobi asosan didaktik adabiyotda shakllangan. Fikrimizcha, bu farqni institutsional omillar bilan izohlash to‘g‘riroq: Urushayotgan podsholiklar davridagi Xitoyda ko‘chib yuruvchi ishontiruvchilar o‘rtasidagi raqobat, brahman va buddaviy Hindistonda ilmiy bahs madaniyati, fors-islom Markaziy Osiyosida esa didaktik-axloqiy adabiyot yetakchi o‘rinda turgan.

Bu xulosalar O‘zbekiston oliy ta’limida nutq madaniyati va ritorikani o‘qitish uchun ham amaliy ahamiyatga ega. O‘zbek tadqiqotlarida xalqaro qiyoslar ko‘pincha yunon-rim kanonidan olinadi: Sitseron nutqlari va qadimgi Yunoniston notiqlik san’ati asosiy mezon sifatida keltiriladi (Xongeldiyeva va Umurqulov, 2024). Tahlilimiz ko‘rsatadiki, Xitoy va Hindiston an’analari ham xuddi shunday qimmatli, ba’zi jihatlarda esa bizga yanada yaqinroq qiyosiy material beradi. Buning sababi – umumiy Ipak yo‘li konteksti va notiqlikning axloqiy asoslariga birdek urg‘u berilgani. Bu materialni notiqlik kurslariga kiritish talabalarga taklif etiladigan manbalar doirasini kengaytiradi va nutq madaniyatini faqat G‘arbdan kelib chiqqan emas, haqiqiy qiyosiy fan sifatida mustahkamlaydi.

Tadqiqotning ayrim cheklovlari ham bor. Tahlil asosan ikkilamchi ilmiy adabiyotga va har bir an’ana bo‘yicha cheklangan miqdordagi asosiy matnlarga tayanadi. Markaziy Osiyodagi mahalliy notiqlik amaliyotlarining butun rang-barangligi, xususan, qozoq, qirg‘iz va tojik an’analari faqat qisqacha tilga olindi. Markaziy Osiyo, Hindiston va Xitoyni tarixan bevosita bog‘lagan buddaviy ritorik an’ana esa alohida tadqiqot mavzusi bo‘lib qoldi. Kelgusida kengroq manbalar korpusiga, eng avvalo tarjima qilingan birlamchi matnlarni bevosita qiyoslashga asoslangan izlanishlar bu yerda taklif etilgan qiyosiy modelni sinab ko‘rish va takomillashtirish imkonini beradi.

Xulosa. Maqolada Markaziy Osiyo, Xitoy va Hindistondagi nutq madaniyati va notiqlik san’ati besh mezon asosida qiyoslandi: institutsional muhit, so‘zning falsafiy asosi, notiqlik va fazilat o‘rtasidagi aloqa, asosiy janrlar hamda an’ananing yetkazilish shakli. Tahlil ko‘rsatdiki, atamalar tizimi va institutsional sharoitdagi jiddiy farqlarga qaramay, uch an’ananing barchasida notiqlik axloqiy zaminga ega: nutqning qadri so‘zlovchining axloqiy mavqeyidan ajralmaydi. Bu g‘oya Navoiyda rostgo‘y va lo‘nda so‘z ideali,

Konfutsiyda nomlarni tuzatish ta’limoti, Nyayada esa haqiqatni birgalikda izlovchi vada ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

Ushbu umumiylik ritorikani qiyosiy o‘rganishni an’anaviy yunon-rim o‘qidan tashqariga olib chiqish mumkinligini ko‘rsatadi. Ipak yo‘li bo‘ylab Markaziy Osiyo, Xitoy va Hindiston o‘rtasida tarixan kechgan almashinuvlar esa nutq madaniyatining faqat g‘arbona emas, chinakam yevroosiyocha nazariyasi va pedagogikasini yaratish uchun mustahkam zamin bo‘la oladi.

Adabiyotlar:

1. Afsahzod, A., Kayumov, A., Kara, G., Shackle, C., & Kydyrbaeva, R. Z. (2000). Oral tradition and the literary heritage. In C. E. Bosworth & M. S. Asimov (Eds.), History of civilizations of Central Asia: Vol. IV. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century. Part two. Paris: UNESCO Publishing.

2. Black, D. L. (1990). Logic and Aristotle’s Rhetoric and Poetics in medieval Arabic philosophy. Leiden: E. J. Brill.

3. Garrett, M. M. (1993). Pathos reconsidered from the perspective of classical Chinese rhetorical theories. Quarterly Journal of Speech, 79(1), 19–39.

4. Graham, A. C. (1989). Disputers of the Tao: Philosophical argument in ancient China. La Salle, IL: Open Court.

5. Kennedy, G. A. (1998). Comparative rhetoric: An historical and cross-cultural introduction. New York: Oxford University Press.

6. Lau, D. C. (Trans.). (1979). Confucius: The Analects (Lun yü). Harmondsworth: Penguin Books.

7. Langhade, J., & Grignaschi, M. (Eds.). (1971). Al-Fārābī: Deux ouvrages inédits sur la Rhétorique. I. Kitāb al-Ḫaṭāba. II. Didascalia in Rethoricam Aristotelis ex glosa Alpharabii. Beyrouth: Dar el-Machreq.

8. Lloyd, K. (2013). Learning from India’s Nyāya rhetoric: Debating analogically through vāda’s fruitful dialogue. Rhetoric Society Quarterly, 43(3), 285–299. https://doi.org/10.1080/02773945.2013.792698

9. Lu, X. (1998). Rhetoric in ancient China, fifth to third century B.C.E.: A comparison with classical Greek rhetoric. Columbia: University of South Carolina Press.

10. Lu, X. (2004). Rhetoric of the Chinese Cultural Revolution: The impact on Chinese thought, culture, and communication. Columbia: University of South Carolina Press.

11. Matilal, B. K. (1998). The character of logic in India (J. Ganeri & H. Tiwari, Eds.). Albany: State University of New York Press.

12. Navoiy, A. (1966). Mahbub ul-qulub. In P. Shamsiyev (Nashrga tayyorl.), *Asarlar: 15 tomlik* (13-tom). Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti.

13. Olivelle, P. (Trans.). (1998). The early Upaniṣads: Annotated text and translation. New York: Oxford University Press.

14. Paudel, J. (2025). Vāda discussion as a rhetorical practice: Reimagining dialogue through ancient South Asian traditions [Teaching resource]. American Society for the History of Rhetoric. https://ashr.org/wp-content/uploads/2025/11/Vada-Discussion-as-a-Rhetorical-Practice-Paudel-REV.pdf

15. Rahimjonova, S. T. (2022). Qadimgi faylasuflarda nutq madaniyati va texnikasining shakllanishi. Science and Innovation, (2), 312–314. https://doi.org/10.5281/zenodo.6632738

16. Tekin, T. (1968). A grammar of Orkhon Turkic. Bloomington: Indiana University Publications.

17. Xongeldiyeva, S., & Umurqulov, B. (2024). Nutq madaniyati va notiqlik. Modern Science and Research, 3(6). https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/35216

18. You, M. J. (2025). Rhetoric and the perception of the sacred in Confucian classics: Insights from premodern East Asian scholars. Religions, 16(6), 678. https://doi.org/10.3390/rel16060678

UO‘K 37.091.3

TEXNOLOGIYA FANI MASHG‘ULOTLARIDA O‘QUVCHILARNI MUSTAQIL VA IJODIY FIKRLASHLARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Karimov Habibulla Qodomboyevich,
Urganch pedagogika instituti o‘qituvchisi
habibullakarimov49@gmail.com

Mazkur maqolada texnologiya fani mashg‘ulotlarida o‘quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlashlarini shakllantirishning pedagogik-metodik imkoniyatlari yoritilgan. Texnologiya ta’limining amaliy xarakteri o‘quvchilarga bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llash, muammoli topshiriqlarni hal qilish, turli yechimlarni taqqoslash, yangi g‘oyalarni ilgari surish va mustaqil qaror qabul qilish imkonini berishi asoslangan. Maqolada muammoli ta’lim, ijodiy topshiriqlar, loyiha faoliyati, modellashtirish, konstruksiyalash, guruhli ish, ochiq savollar va refleksiv yondashuvlardan foydalanishning metodik jihatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *texnologiya ta’limi, mustaqil fikrlash, ijodiy fikrlash, ijodkorlik, amaliy mashg‘ulot, muammoli ta’lim, ijodiy topshiriq, loyiha faoliyati, modellashtirish, konstruksiyalash.*

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО И ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ПРЕДМЕТУ “ТЕХНОЛОГИЯ”

В статье рассматриваются педагогико-методические возможности формирования самостоятельного и творческого мышления учащихся на занятиях по технологии. Обосновано, что практический характер технологического образования создаёт условия для применения знаний в практических ситуациях, решения проблемных задач, сравнения различных вариантов, выдвижения новых идей и принятия самостоятельных решений. Анализируются методические возможности проблемного обучения, творческих заданий, проектной деятельности, моделирования, конструирования, групповой работы, открытых вопросов и рефлексивного подхода.

Ключевые слова: *технологическое образование, самостоятельное мышление, творческое мышление, творчество, практическое занятие, проблемное обучение, творческое задание, проектная деятельность, моделирование, конструирование.*

METHODOLOGY FOR DEVELOPING STUDENTS' INDEPENDENT AND CREATIVE THINKING IN TECHNOLOGY LESSONS

This article examines pedagogical and methodological opportunities for developing students’ independent and creative thinking in technology lessons. The practical nature of technology education creates conditions for applying knowledge in practical situations, solving problem-based tasks, comparing alternative solutions, generating new ideas and making independent decisions. The article analyses the methodological potential of problem-based learning, creative tasks, project activities, modelling, designing, group work, open-ended questions and reflective approaches.

Keywords: *technology education, independent thinking, creative thinking, creativity, practical lesson, problem-based learning, creative task, project activity, modelling, designing.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchining faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirishi bilan cheklanib qolmasdan, o‘z bilimlarini yangi vaziyatlarda qo‘llashi, muammoni tahlil qilishi, turli yechimlarni taqqoslashi va mustaqil xulosa chiqarishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, texnologiya fani mashg‘ulotlarining amaliy yo‘nalganligi o‘quvchilarni mustaqil faoliyatga jalb etish va ijodiy fikrlashini rivojlantirish uchun qulay pedagogik sharoit yaratadi.

Texnologiya mashg‘ulotlarida o‘quvchi material tanlash, o‘lchash, loyihalash, modellashtirish, texnologik ketma-ketlikni belgilash, buyum tayyorlash va tayyor mahsulotni baholash kabi faoliyatlarni bajaradi. Bunday jarayonlarda o‘quvchidan faqat o‘qituvchi ko‘rsatmasini takrorlash emas, balki muayyan vaziyatga mos qaror qabul qilish talab etiladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. “Pedagogik mahorat” jurnalining 2026-yil №1 sonida ham texnologiya mashg‘ulotlarida o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishga bag‘ishlangan maqola e’lon qilingan. Unda o‘quvchining ilgari olgan bilimlarini mustaqil qo‘llashi, obyektlarni

taqqoslashi, xulosa chiqarishi va ularga nisbatan o‘z munosabatini bildirishi ijodiy faoliyat bilan bog‘langan. [1]

Texnologiya darslarini zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham o‘quvchilarning mustaqil va ijodiy fikr yuritishi, amaliy faoliyatda o‘z fikrini ifodalashi, muammoli vaziyatlardan foydalanish hamda mantiqiy xulosa chiqarishiga e’tibor qaratilgan. [2]

Xalqaro tadqiqotlarda ham ijodiy fikrlash o‘quv jarayonida rivojlantirilishi mumkin bo‘lgan kompetensiya sifatida qaraladi. OECD PISA 2022 doirasida ijodiy fikrlash g‘oyalarni yaratish, baholash va takomillashtirish jarayonlari bilan bog‘lanadi hamda ta’lim orqali rivojlantirilishi mumkinligi ta’kidlanadi. [6]

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda pedagogik va metodik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, pedagogik kuzatish hamda texnologiya fani mashg‘ulotlarining mazmunini metodik jihatdan tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

Natijalar va ularning tahlili. Texnologiya mashg‘ulotlarida mustaqil fikrlashni shakllantirish, avvalo, o‘quvchiga tayyor yechimni berishdan ko‘ra, uni muammoni mustaqil anglash va yechim izlashga yo‘naltirishni talab qiladi. Bunda o‘qituvchi bilimni bevosita beruvchi emas, balki o‘quvchining izlanish faoliyatini tashkil etuvchi va yo‘naltiruvchi sifatida namoyon bo‘ladi.

Texnologiya fanini o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishga bag‘ishlangan metodik manbada ham zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, interfaol metodlarni qo‘llash hamda o‘quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirish masalalariga e’tibor qaratilgan. [3]

Mustaqil fikrlash jarayonida o‘quvchi:

-topshiriqning maqsadini anglaydi;

- muammoni aniqlaydi;
- zarur ma’lumotlarni izlaydi;
- material va asboblarni tanlaydi;
- ish ketma-ketligini belgilaydi;
- turli yechimlarni taqqoslaydi;
- o‘z qarorini asoslaydi;
- bajarilgan ishni tahlil qiladi;
- natijani baholaydi.

Mazkur faoliyatlarning izchil tashkil etilishi o‘quvchini tayyor namunani takrorlashdan mustaqil qaror qabul qilishga olib keladi.

Muammoli topshiriqlardan foydalanish

O‘quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlashlarini shakllantirishda muammoli topshiriqlar muhim metodik vosita hisoblanadi. Muammoli topshiriqda o‘quvchiga tayyor algoritm yoki yagona javob berilmaydi. U mavjud bilimlari va amaliy tajribasidan foydalanib, muammoning mumkin bo‘lgan yechimlarini izlaydi.

Masalan, texnologiya mashg‘ulotida o‘quvchilarga ma’lum bir buyumni tayyorlash vazifasi berilib, uning shakli, materiali yoki konstruktiv yechimini mustaqil tanlash imkoniyati yaratilishi mumkin. Bunday vaziyatda o‘quvchi topshiriqni oddiy takrorlash orqali emas, balki tahlil qilish, taqqoslash va qaror qabul qilish orqali bajaradi.

Texnologiya darslarini zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etishga bag‘ishlangan maqolada ham muammoli vaziyatlar yaratish, o‘quvchilarni mantiqiy xulosalar chiqarishga undash va mustaqil fikr yuritishini rivojlantirish zarurligi qayd etilgan. [2]

Ijodiy topshiriqlarni tashkil etish

Ijodiy topshiriqlar o‘quvchidan mavjud namunani aynan takrorlashni emas, balki yangi variant yoki yechim yaratishni talab qiladi. Bunday topshiriqlar orqali o‘quvchi o‘z g‘oyasini ilgari suradi, uni asoslaydi va amaliy jihatdan sinab ko‘radi.

Masalan, o‘quvchilarga bir xil funksiyani bajaruvchi buyumning ikki yoki uch xil konstruktiv variantini ishlab chiqish topshirilishi mumkin. O‘quvchi materialning xususiyatlari, buyumning vazifasi, mustahkamligi, qulayligi va tashqi ko‘rinishini hisobga olgan holda o‘z variantini tanlaydi.

O‘quvchilar ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi Sh.S. Sharipov tadqiqotlarida ham izchil yoritilgan. Muallif o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishni uzluksiz pedagogik jarayon sifatida qaraydi. [4]

Tolipov va Sharipov tomonidan ishlab chiqilgan metodik yondashuvlarda ham o‘quvchi shaxsining ijodkorlik faoliyatini rivojlantirishning pedagogik asoslariga e’tibor qaratilgan. [5]

Loyiha faoliyatidan foydalanish

Texnologiya mashg‘ulotlarida loyiha faoliyatidan foydalanish o‘quvchining mustaqil va ijodiy faoliyatini tizimli tashkil etish imkonini beradi. Loyiha topshirig‘i doirasida o‘quvchi muammoni aniqlash, g‘oya ishlab chiqish, material tanlash, eskiz tayyorlash, texnologik jarayonni rejalashtirish, mahsulotni tayyorlash va natijani baholash bosqichlaridan o‘tadi.

Loyiha faoliyatining muhim jihati shundaki, o‘quvchi yakuniy natijaga olib boruvchi jarayonning ayrim bosqichlarida mustaqil qaror qabul qiladi. Bu esa o‘quvchining mas’uliyatini va o‘z faoliyatini nazorat qilish imkoniyatini oshiradi.

Modellashtirish va konstruksiyalash

Texnologiya mashg‘ulotlarida modellashtirish va konstruksiyalash topshiriqlaridan foydalanish ham ijodiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi. O‘quvchi buyumning tuzilishini tahlil qiladi, uning ayrim qismlarini o‘zgartirish yoki takomillashtirish imkoniyatlarini izlaydi.

Texnik ijodkorlik va konstruksiyalashga bag‘ishlangan o‘quv qo‘llanmada texnik ijodkorlik, konstruksiyalash va o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini tashkil etish masalalariga e’tibor qaratilgan. [7]

Masalan, o‘quvchiga mavjud buyum modelini takomillashtirish, uning ayrim qismlarini o‘zgartirish yoki muayyan funksiyasini yaxshilash vazifasi berilishi mumkin. Bunda o‘quvchi muammoni aniqlaydi, g‘oya ishlab chiqadi, variantlarni taqqoslaydi va amaliy yechimni sinab ko‘radi.

Guruhli ish va fikr almashish

Kichik guruhlarda ishlash ham mustaqil va ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun muhim sharoit yaratadi. Guruh a’zolari bir xil muammoga turlicha yondashishlari, o‘z fikrlarini asoslashlari va boshqa o‘quvchilarning takliflarini tahlil qilishlari mumkin.

Bunday faoliyatda o‘quvchi nafaqat o‘z fikrini bildirish, balki boshqa fikrlarni tinglash, taqqoslash va ulardan foydali jihatlarni ajratib olishni ham o‘rganadi.

Ijodiy fikrlashning hamkorlikdagi faoliyat bilan bog‘liqligi OECDning PISA 2022 ijodiy fikrlash konsepsiyasida ham qayd etilgan. Unda o‘quvchilarning boshqalarning g‘oyalariga tayanishi, ularni rivojlantirishi va hamkorlikda ijodiy faoliyat olib borishi muhim omillar qatorida ko‘rsatiladi. [6]

Ochiq savollardan foydalanish

Texnologiya mashg‘ulotlarida o‘quvchilarni fikrlashga undovchi ochiq savollardan foydalanish maqsadga muvofiq. Jumladan:

“Nima uchun aynan shu materialni tanladingiz?”

“Boshqa usul bilan bajarish mumkinmi?”

“Materialni o‘zgartirsak, natija qanday o‘zgaradi?”

“Buyum konstruksiyasini qanday takomillashtirish mumkin?”

“Sizningcha, qaysi yechim samaraliroq va nima uchun?”

kabi savollar o‘quvchini tayyor javobni aytishga emas, o‘z fikrini asoslashga undaydi.

Refleksiya va o‘z-o‘zini baholash

Mustaqil va ijodiy fikrlashni shakllantirishda mashg‘ulot yakunidagi refleksiya ham muhim ahamiyatga ega. O‘quvchi bajarilgan ishni tahlil qilib, nimani to‘g‘ri bajargani, qaysi bosqichda qiyinchilikka duch kelgani va kelgusida nimani takomillashtirishi kerakligini aniqlaydi.

Bunday yondashuv o‘quvchining o‘z faoliyatiga tanqidiy munosabatini shakllantirishga yordam beradi.

OECDning PISA 2022 ijodiy fikrlash doirasida ijodiy faoliyat g‘oyalarni yaratish, ularni baholash va takomillashtirish jarayonlari bilan bog‘lanadi. [6]

Shu sababli texnologiya mashg‘ulotida faqat tayyor mahsulotni baholash emas, balki o‘quvchining g‘oya ishlab chiqishi, yechim variantlarini ko‘rib chiqishi, qaror qabul qilishi va o‘z ishini takomillashtirishga intilishi ham e’tiborga olinishi lozim.

Muhokama. Texnologiya fani mashg‘ulotlarida mustaqil va ijodiy fikrlashni shakllantirish o‘qitish metodlarini o‘zgartirish bilan birga, o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyatining o‘zaro nisbatini ham qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.

An’anaviy yondashuvda o‘qituvchi topshiriqni tushuntiradi, bajarish tartibini ko‘rsatadi va o‘quvchi shu namunani takrorlaydi. Bunday mashg‘ulotlarda amaliy ko‘nikma shakllanishi mumkin, biroq o‘quvchining mustaqil yechim izlash imkoniyati nisbatan cheklangan bo‘ladi.

Shuning uchun texnologiya mashg‘ulotlarida topshiriqlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish maqsadga muvofiq:

birinchi bosqich - namunaga asoslangan topshiriq;

ikkinchi bosqich -berilgan shartlar asosida mustaqil bajariladigan topshiriq;

uchinchi bosqich -bir nechta yechimga ega muammoli topshiriq;

to‘rtinchi bosqich - o‘quvchining o‘z g‘oyasi asosida bajariladigan ijodiy loyiha.

Mazkur ketma-ketlik o‘quvchini oddiy takrorlashdan mustaqil faoliyatga, undan esa ijodiy faoliyatga olib borishga imkon beradi.

Texnologiya mashg‘ulotlarida materiallar va asbob-uskunalar bilan ishlashning o‘zi ham mustaqil qaror qabul qilish uchun sharoit yaratadi. O‘quvchi materialning xususiyatlarini hisobga olib, mos ishlov berish usulini tanlaydi, ish ketma-ketligini belgilaydi va yakuniy natijani tahlil qiladi.

Bunda o‘qituvchi barcha qarorlarni o‘zi belgilab bermasdan, o‘quvchiga muayyan tanlov imkoniyatlarini yaratishi muhim. Masalan, bir xil vazifani bajarish uchun bir nechta material yoki konstruktiv yechim taklif qilinishi mumkin. O‘quvchi ularning afzallik va cheklovlarini tahlil qilib, o‘z variantini tanlaydi.

Texnik ijodkorlik va konstruksiyalashga oid metodik yondashuvlar ham o‘quvchilarning konstruktorlik va ijodiy faoliyatini rivojlantirish imkoniyatlarini ko‘rsatadi. [7]

Shu bilan birga, ijodiy fikrlashni baholashda faqat yakuniy mahsulotning tashqi ko‘rinishiga tayanish yetarli emas. O‘quvchining muammoni qanday hal qilgani, nima sababdan muayyan material yoki texnologiyani tanlagani, qanday variantlarni ko‘rib chiqqani va natijani qanday takomillashtirgani ham hisobga olinishi kerak.

Bu yondashuv texnologiya mashg‘ulotlarida baholash mezonlarini kengaytirishga imkon beradi. Xususan, quyidagi mezonlardan foydalanish mumkin:

- muammoni tushunish;
- mustaqil g‘oya taklif qilish;
- bir nechta yechim variantlarini ishlab chiqish;
- tanlangan yechimni asoslash;
- amaliy faoliyatni rejalashtirish;
- natijani tahlil qilish;
- mahsulot yoki yechimni takomillashtirish.

Bunday baholash o‘quvchini faqat “to‘g‘ri javob”ga emas, balki fikrlash jarayoniga e’tibor qaratishga undaydi.

Shuni ham ta’kidlash kerakki, mazkur maqolada maxsus pedagogik tajriba-sinov natijalari keltirilmagan. Tadqiqotning asosiy natijasi pedagogik va metodik manbalarni tahlil qilish asosida texnologiya mashg‘ulotlarida mustaqil va ijodiy fikrlashni shakllantirishga xizmat qiluvchi metodik imkoniyatlarni tizimlashtirishdan iborat. Shu sababli maqolada aniq foizlar yoki tajriba-sinov samaradorligini ko‘rsatuvchi raqamlar berilmagan.

Xulosa. Texnologiya fani mashg‘ulotlari o‘quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlashlarini shakllantirish uchun keng pedagogik imkoniyatlarga ega. Buning asosiy sababi texnologiya ta’limining amaliy xarakteri bo‘lib, o‘quvchi bilimni amaliy faoliyatda qo‘llash, material va asboblarni tanlash, buyumni loyihalash, texnologik jarayonni rejalashtirish hamda natijani baholash jarayonida mustaqil qarorlar qabul qiladi.

Tadqiqot natijasida texnologiya mashg‘ulotlarida muammoli topshiriqlar, ijodiy vazifalar, loyiha faoliyati, modellashtirish, konstruksiyalash, kichik guruhlarda ishlash, ochiq savollar va refleksiv topshiriqlardan foydalanish o‘quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlash faoliyatini tashkil etish uchun metodik jihatdan maqbul vositalar ekanligi asoslandi.

O‘quvchining ijodiy fikrlashini rivojlantirishda unga tayyor yechimni berishdan ko‘ra, muammoni mustaqil anglash, turli g‘oyalarni ilgari surish, ularni taqqoslash, amaliy sinab ko‘rish va natijani takomillashtirish imkoniyatini yaratish muhimdir. Bu yondashuv texnologiya mashg‘ulotlarini faqat amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish jarayoni emas, balki o‘quvchining fikrlash faoliyatini rivojlantiruvchi pedagogik jarayon sifatida tashkil etish imkonini beradi.

Texnologiya mashg‘ulotlarida topshiriqlarning murakkabligini bosqichma-bosqich oshirish, o‘quvchiga tanlov imkoniyatini berish va yakuniy natija bilan bir qatorda uning fikrlash jarayonini ham baholash mustaqil va ijodiy fikrlashni shakllantirishning muhim metodik shartlari sifatida qaralishi mumkin.

Shunday qilib, texnologiya fani mashg‘ulotlarida mustaqil va ijodiy fikrlashni shakllantirish o‘qituvchi tomonidan o‘quvchining faol izlanishini qo‘llab-quvvatlash, muammoli va ijodiy topshiriqlarni tizimli tashkil etish, amaliy faoliyatni loyiha va konstruksiyalash elementlari bilan boyitish hamda refleksiv baholashni yo‘lga qo‘yish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Matyoqubov H.R., Sotimova F.S., Kalandarova N.K. Texnologiya mashg‘ulotlarida o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari // Pedagogik mahorat. – 2026. – №1.

2. Jo‘rayev A.R., Xalloqova O.O. Zamonaviy yondashuvlar asosida texnologiya darslarini tashkil etish zarurati // Pedagogik mahorat. – 2023. – №2.

3. Sharipov Sh.S., Qo‘ysinov O.A., Ergashev Sh.T. va boshqalar. Texnologiya fanini o‘qitish va psixologik xizmatni tashkil etishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. – Toshkent, 2017.

4. Sharipov Sh.S. Kasb-hunar ta’limi tizimida o‘quvchilar ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishning uzluksizligi. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2005. – 130 b.

5. Tolipov O‘.Q., Sharipov Sh.S. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida o‘quvchi shaxsi ijodkorlik faoliyatini rivojlantirishning pedagogik asoslari. Metodik qo‘llanma. – Toshkent, 2011.

6. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. Paris: OECD Publishing, 2023. DOI: 10.1787/dfe0bf9c-en.

7. Sharipov Sh.S., Zaripov L.R., Qodirov B.E. Texnik ijodkorlik va konstruksiyalash. O‘quv qo‘llanma. – Termiz: TerDU, 2022. – 132 b.

HKT-AI OPERATIV FIDBEK MODULINI OLIY HARBIY TA’LIMDA INTEGRATSIYA QILISH VA UNING KURSANTLAR KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDAGI DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Pulatova Zulfiya Abduazizovna,
Jamoat xavfsizligi universiteti dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Toshkent, O‘zbekiston
zulfiyapulatova79@mail.ru

Mazkur tadqiqot oliy harbiy ta’lim tizimida HKT–AI Operativ Fidbek Moduli integratsiyasining kursantlar kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlarini chuqur ilmiy tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy harbiy ta’limda kompetensiyaga asoslangan yondashuvni raqamli transformatsiya va sun’iy intellekt texnologiyalari bilan uyg‘unlashtirish zarurati bilan belgilanadi.

Tadqiqotda tizimli yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, funksional va qiyosiy tahlil, pedagogik modellashtirish hamda empirik ma’lumotlarni matematik-statistik qayta ishlash usullaridan kompleks foydalanildi. Shuningdek, kommunikativ kompetensiyaning lingvistik, sotsiolingvistik, pragmatik va kasbiy komponentlarini integratsiyalashgan holda baholash yondashuvi ishlab chiqildi.

Olingan natijalar HKT–AI Operativ Fidbek Moduli asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni kursantlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda sezilarli darajada tezkorlik, aniqlik, obyektivlik va individual yondashuvni ta’minlashini ko‘rsatdi. Modul baholash jarayonini avtomatlashtirish, real vaqt rejimida operativ qayta aloqa berish hamda o‘quv jarayonini adaptiv boshqarish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, kursantlarning individual rivojlanish dinamikasi monitoringini joriy etish ta’lim samaradorligini oshiradi.

Tadqiqot natijalari HKT–AI modelining oliy harbiy ta’limda kompetensiyaga asoslangan baholash tizimini modernizatsiya qilish, pedagogik qarorlar qabul qilish jarayonini optimallashtirish hamda ta’lim sifatini oshirishdagi muhim didaktik vosita ekanligini tasdiqlaydi. Ushbu yondashuv raqamli pedagogika va sun’iy intellekt asosidagi ta’lim tizimlarini integratsiyalash uchun ilmiy-metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *HKT–AI, kommunikativ kompetensiya, oliy harbiy ta’lim, didaktik imkoniyatlar, operativ fidbek, kompetensiyaviy yondashuv, raqamli pedagogika, baholash tizimi.*

ИНТЕГРАЦИЯ МОДУЛЯ ОПЕРАТИВНОЙ ОБРАТНОЙ СВЯЗИ НКТ–AI В СИСТЕМУ ВЫСШЕГО ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ЕГО ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ В РАЗВИТИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ КУРСАНТОВ

Данное исследование направлено на комплексное изучение дидактических возможностей интеграции модуля оперативной обратной связи НКТ–AI в систему высшего военного образования для развития коммуникативной компетентности курсантов. Актуальность исследования обусловлена необходимостью интеграции компетентностного подхода с технологиями искусственного интеллекта в условиях цифровой трансформации современного военного образования.

В исследовании применены методы системного подхода, компетентностного анализа, функционального и сравнительного анализа, педагогического моделирования и математико-статистической обработки эмпирических данных. Дополнительно разработан интегрированный подход к оценке коммуникативной компетентности, включающий лингвистический, социолингвистический, прагматический и профессионально-коммуникативный компоненты.

Результаты исследования показали, что внедрение модуля НКТ–AI обеспечивает значительное повышение эффективности развития коммуникативной компетентности курсантов за счёт оперативности, объективности, индивидуализации и автоматизации процесса оценивания. Система позволяет осуществлять обратную связь в режиме реального времени, оптимизировать процедуры оценивания и адаптивно управлять образовательным процессом. Кроме того, повышается эффективность дифференцированного обучения на основе мониторинга индивидуальных траекторий развития компетенций.

Полученные результаты подтверждают, что модель НКТ–AI является эффективным дидактическим инструментом модернизации компетентностно-ориентированных систем

оценивания в высшем военном образовании, оптимизации педагогических решений и повышения качества образовательного процесса. Исследование вносит вклад в развитие методологических основ интеграции искусственного интеллекта и цифровой педагогики в системе военного образования.

Ключевые слова: *HKT–AI, коммуникативная компетентность, высшее военное образование, дидактические возможности, оперативная обратная связь, компетентностный подход, цифровая педагогика, система оценивания.*

INTEGRATION OF THE HKT–AI OPERATIVE FEEDBACK MODULE IN HIGHER MILITARY EDUCATION AND ITS DIDACTIC POTENTIAL FOR DEVELOPING CADETS’ COMMUNICATIVE COMPETENCE

This study investigates the didactic potential of integrating the HKT–AI Operative Feedback Module into higher military education for the development of cadets’ communicative competence. The relevance of the research is determined by the growing need to integrate competency-based education with artificial intelligence technologies and digital transformation in modern military pedagogy.

The study employed a combination of systematic analysis, competency-based approach, functional and comparative analysis, pedagogical modeling, and statistical processing of empirical data. In addition, an integrated assessment framework was developed to evaluate communicative competence through linguistic, sociolinguistic, pragmatic, and professional dimensions.

The findings demonstrate that the implementation of the HKT–AI Operative Feedback Module significantly enhances the development of cadets’ communicative competence by ensuring rapid, objective, reliable, and individualized assessment processes. The system enables real-time feedback generation, automation of assessment procedures, and adaptive management of the learning process. Furthermore, it improves the effectiveness of differentiated instruction through continuous monitoring of individual learning trajectories and competence development dynamics.

The results confirm that the proposed HKT–AI model serves as an effective didactic tool for modernizing competency-based assessment systems in higher military education, optimizing pedagogical decision-making processes, and improving overall educational quality. The study contributes to the methodological foundation of integrating artificial intelligence and digital pedagogy in military education systems.

Keywords: *HKT–AI, communicative competence, higher military education, didactic potential, operative feedback, competency-based learning, digital pedagogy, assessment system.*

Kirish. Kommunikativ kompetensiya tushunchasi til o‘qitish metodikasida markaziy o‘rinlardan birini egallaydi va u dastlab D. Hymes tomonidan sotsiologik va pragmatik yondashuv asosida ilmiy muomalaga kiritilgan [Hymes, 1972]. Keyinchalik M. Canale va M. Swain ushbu tushunchani tizimlashtirib, uni lingvistik, sotsiolingvistik, pragmatik va strategik komponentlarga ajratgan holda kommunikativ kompetensiyaning zamonaviy modelini ishlab chiqdilar [Canale & Swain, 1980]. L. F. Bachman va A. S. Palmer esa kommunikativ kompetensiyani o‘lchash va baholashga yo‘naltirilgan integratsiyalashgan modelni taklif qilib, uni testologik yondashuv bilan boyitdilar [Bachman & Palmer, 1996].

Zamonaviy tadqiqotlarda kommunikativ kompetensiya nafaqat til bilimi, balki real professional muhitda samarali muloqot qilish qobiliyati sifatida talqin etiladi. Bu yondashuv M. Celce-Murcia hamda J. C. Richards va T. S. Rodgers ishlanmalarida yanada rivojlantirilgan bo‘lib, kommunikativ kompetensiya ijtimoiy-madaniy va funksional nutq faoliyati bilan uzviy bog‘liq ekanligi ta’kidlanadi [Celce-Murcia, 2007; Richards & Rodgers, 2014].

So‘nggi yillarda ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt asosidagi baholash tizimlariga bo‘lgan qiziqish sezilarli darajada oshdi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, AI asosidagi fidbek tizimlari o‘quvchilarning tezkor rivojlanishi, individual yondashuv va samarali monitoringni ta’minlaydi [Shute, 2008]. Shuningdek, adaptiv va generativ AI tizimlari ta’lim jarayonida real vaqt rejimida teskari aloqa berish orqali o‘quv samaradorligini oshirishi aniqlangan [Buckingham Shum va boshq., 2023].

Biroq mavjud ilmiy adabiyotlarda AI asosidagi baholash tizimlarini aynan harbiy oliy ta’lim muhitida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga integratsiya qilish masalasi yetarlicha o‘rganilmagan. Ko‘plab tadqiqotlar umumiy ta’lim yoki til o‘qitish kontekstiga qaratilgan bo‘lib, harbiy-professional kommunikatsiya sharoitining o‘ziga xosligi (tezkorlik, aniqlik va operativlik talablari) yetarli darajada inobatga olinmagan.

Shu nuqtayi nazardan, HKT–AI Operativ Fidbek Moduli kommunikativ kompetensiyani baholash va rivojlantirishni integratsiyalashgan, avtomatlashtirilgan va real vaqt rejimida ishlovchi tizim sifatida yangi ilmiy yondashuvni taklif etadi. Ushbu model mavjud nazariy yondashuvlarni rivojlantirib, kompetensiyaga asoslangan baholashni raqamli pedagogika va sun’iy intellekt texnologiyalari bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotning ilmiy-metodologik asoslanganligi, o‘rganish jarayonining tizimli va izchil tashkil etilishi hamda olingan natijalarning ishonchliligi va obyektivligini ta’minlash maqsadida metodlar majmuasidan kompleks va integratsiyalashgan tarzda foydalanildi.

Tadqiqot jarayonida nazariy metodlar muhim o‘rin egalladi. Jumladan, ilmiy-pedagogik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish orqali muammoning mavjud holati o‘rganildi, qiyosiy tahlil yordamida mahalliy va xorijiy yondashuvlar solishtirildi. Tizimli yondashuv asosida kommunikativ kompetensiyani baholash jarayoni yaxlit pedagogik tizim sifatida ko‘rib chiqildi. Kompetensiyaviy yondashuv orqali kursantlarning kommunikativ kompetensiyasi tarkibiy komponentlarga ajratildi hamda ularning o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilindi. Shuningdek, pedagogik modellashtirish usuli yordamida HKT–AI Operativ Fidbek Moduli asosida baholash va rivojlantirishning konseptual modeli ishlab chiqildi.

Empirik metodlar doirasida pedagogik kuzatish, so‘rovnoma, test sinovlari va intervyu (suhbat) usullaridan foydalanildi. Ushbu metodlar kursantlarning kommunikativ kompetensiyasi darajasi, ularning real o‘quv faoliyatidagi ishtiroki hamda kommunikativ ko‘nikmalarining shakllanish darajasini aniqlash imkonini berdi. Shuningdek, tajriba-sinov ishlari tashkil etilib, HKT–AI Operativ Fidbek Moduli integratsiyasi asosida o‘qitish jarayonining samaradorligi amaliy jihatdan sinovdan o‘tkazildi.

Diagnostik metodlar yordamida kursantlarning kommunikativ kompetensiyasi lingvistik, sotsiolingvistik, pragmatik hamda kasbiy-kommunikativ indikatorlar asosida kompleks baholandi. Bu esa kompetensiyaning strukturaviy rivojlanish darajasini aniqlashga xizmat qildi.

Eksperimental metod orqali tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida qiyosiy tahlil amalga oshirildi. HKT–AI Operativ Fidbek Moduli joriy etilgan guruhlarda natijalarning dinamik o‘sishi kuzatildi, an’anaviy tizim qo‘llanilgan guruhlarda esa o‘sish nisbatan past darajada bo‘ldi.

Matematik-statistik metodlar esa olingan empirik ma’lumotlarni qayta ishlash, o‘rtacha qiymatlar va foiz ko‘rsatkichlarini hisoblash, natijalarning ishonchliligini aniqlash hamda Styudent t-mezoni asosida statistik tahlil qilishga yo‘naltirildi. Shuningdek, natijalar grafik va jadval ko‘rinishida vizuallashtirildi.

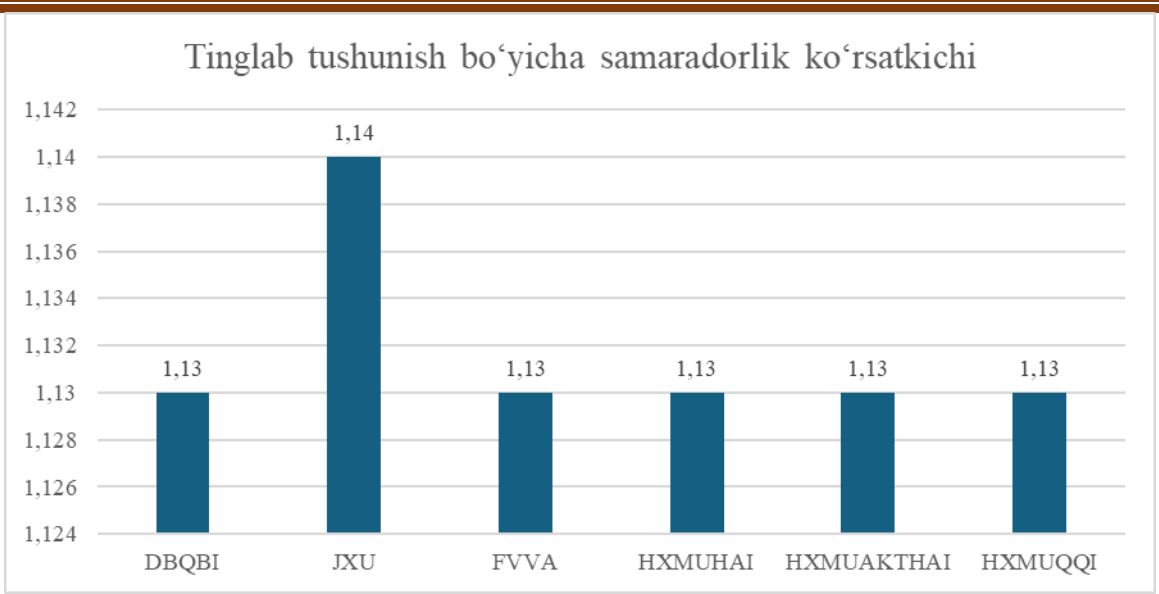
Mazkur metodlar majmuasi tadqiqotning ilmiy aniqligi, natijalarning ishonchliligi hamda amaliy tavsiyalarining asoslanganligini ta’minladi va HKT–AI Operativ Fidbek Moduli samaradorligini ilmiy jihatdan tasdiqlashga xizmat qildi.

Natijalar. Tajriba-sinov ishlari natijalari HKT–AI Operativ Fidbek Moduli asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni kursantlarning kommunikativ kompetensiyasini barcha asosiy komponentlar bo‘yicha sezilarli darajada rivojlantirganini ko‘rsatdi. O‘tkazilgan statistik tahlillar tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida barqaror va ishonchli farqlar mavjudligini tasdiqladi.

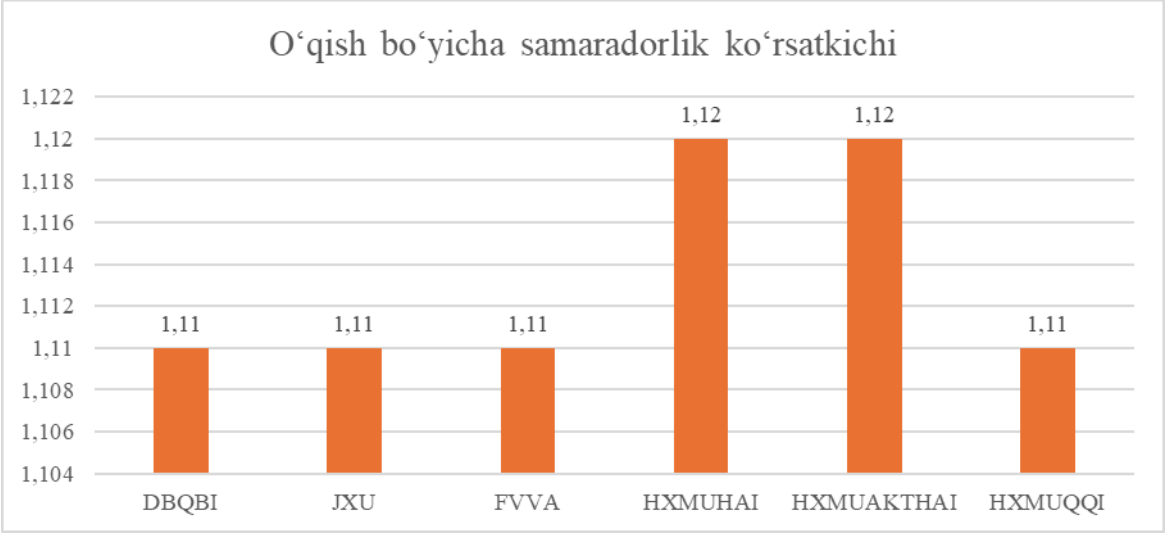
Xususan, kommunikativ kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismlari bo‘yicha samaradorlik ko‘rsatkichlari quyidagicha bo‘ldi: tinglab tushunish bo‘yicha 1,13; o‘qish bo‘yicha 1,12; yozish bo‘yicha 1,14; gapirish bo‘yicha 1,13; grammatika bo‘yicha 1,10; hamda lug‘at boyligi bo‘yicha 1,13 barobar o‘sish qayd etildi. Ushbu natijalar tajriba guruhida HKT–AI metodikasining barcha kommunikativ yo‘nalishlarda ijobiy ta’sir ko‘rsatganini yaqqol namoyon etadi.

Olingan ko‘rsatkichlar diagrammalar orqali vizuallashtirilgan bo‘lib, ular har bir komponent bo‘yicha dinamik o‘sish tendensiyasini tasdiqlaydi. Umumiy o‘rtacha samaradorlik ko‘rsatkichi 1,13 barobar yoki 13 % ga teng bo‘lib, bu tajriba guruhidagi kursantlarning o‘zlashtirish darajasi nazorat guruhiga nisbatan ancha yuqori ekanligini ko‘rsatadi.

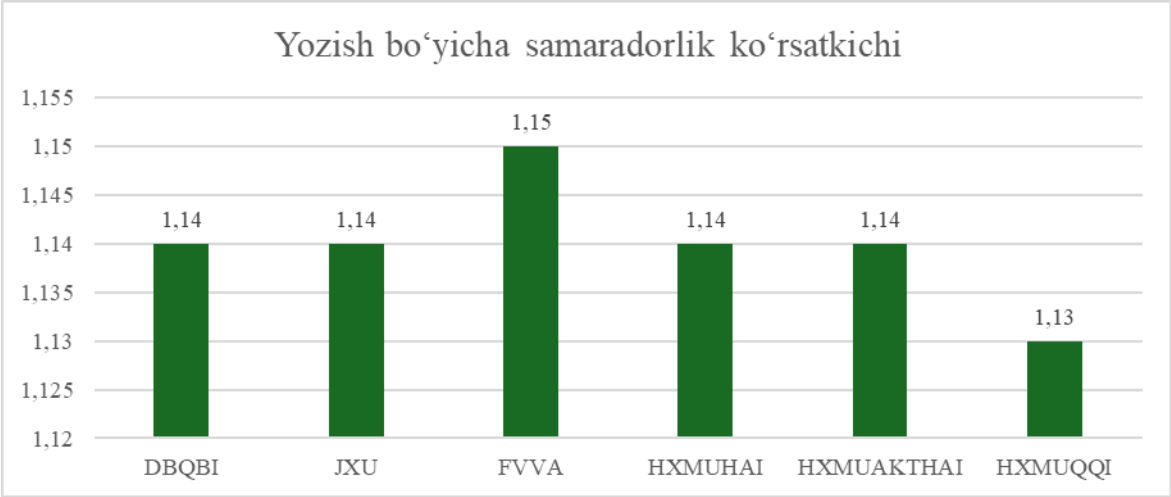
Shu asosda, tadqiqot natijalari HKT–AI Operativ Fidbek Moduli integratsiyasining kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi hamda uning amaliyotga joriy etilishi ta’lim sifatini oshirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi. (1-rasmga qarang). Olingan ushbu ko‘rsatkichlar diagramma ko‘rinishda aks etgan.

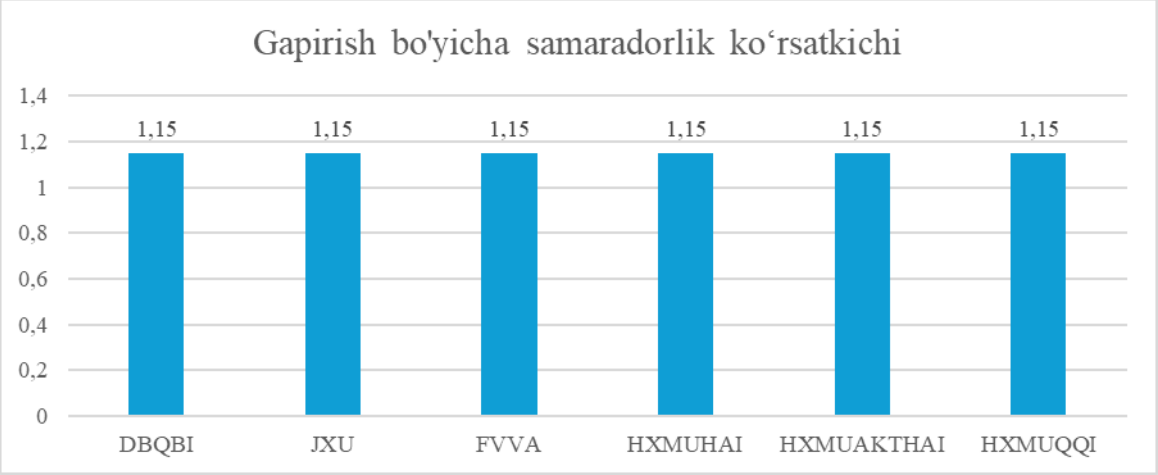
1-rasm. Tajribadan keyingi tinglab tushunish bo‘yicha samaradorlik ko‘rsatkichlari

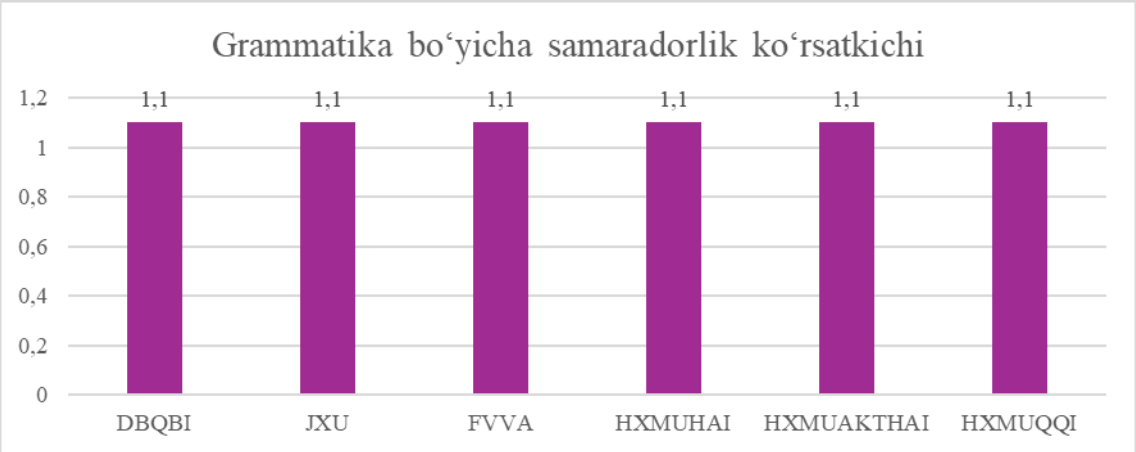
2-rasm. Tajribadan keyingi o‘qish bo‘yicha samaradorlik ko‘rsatkichlari

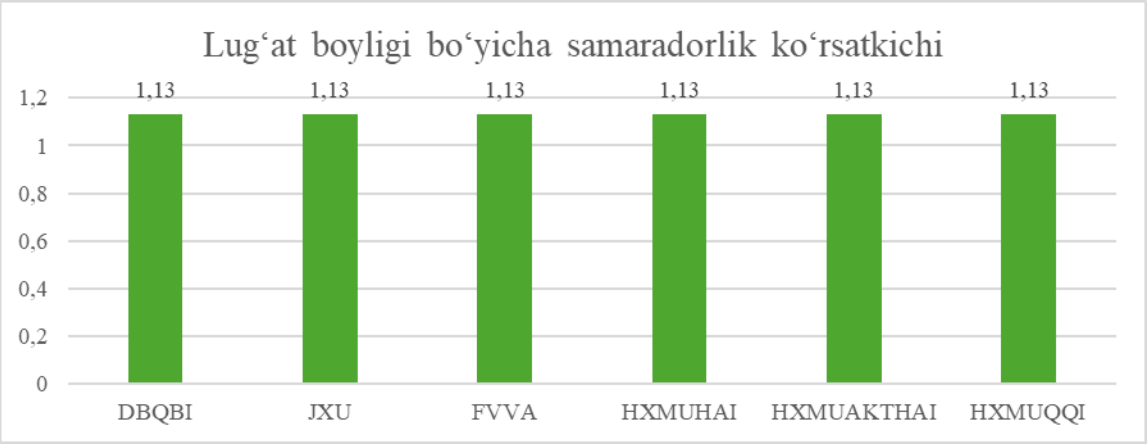
3-rasm. Tajribadan keyingi yozish bo‘yicha samaradorlik ko‘rsatkichlari

4-rasm. Tajribadan keyingi gapirish bo‘yicha samaradorlik ko‘rsatkichlari

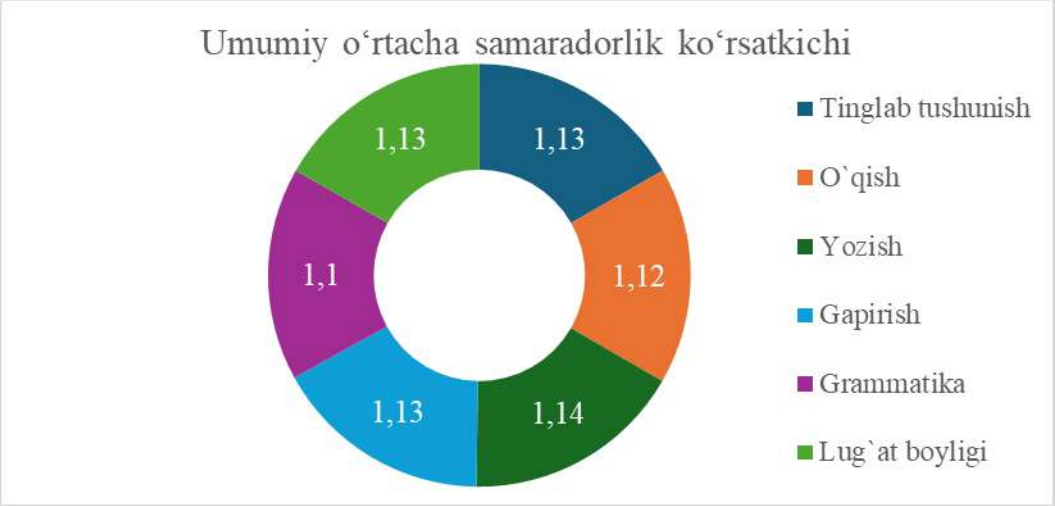

5-rasm. Tajribadan keyingi grammatika bo‘yicha samaradorlik ko‘rsatkichlari

6-rasm. Tajribadan keyingi lug‘at boyligi bo‘yicha samaradorlik ko‘rsatkichlari

Ushbu natijalar HKT metodikasining barcha asosiy kommunikativ komponentlar bo‘yicha samarali ta’sir ko‘rsatganini tasdiqlaydi. Umumiy o‘rtacha samaradorlik ko‘rsatkichi 1,13 barobarni yoki 13 % ga yuqori ekanligi statistik jihatdan isbotlandi (7-rasmga qarang):

7-rasm. Barcha komponentlar bo‘yicha umumiy o‘rtacha samaradorlik ko‘rsatkichlari

Demak, tajriba guruhidagi kursantlar o‘zlashtirishining o‘rtacha qiymati nazorat guruhiga nisbatan yuqori ekan. Natijada, olib borilgan tadqiqot ishlari samarali ekanligi isbotlandi.

Munozara. Mazkur tadqiqot natijalari oliy harbiy ta’limda HKT–AI Operativ Fidbek Moduli integratsiyasining kursantlar kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishdagi didaktik samaradorligini tasdiqlaydi. Olingan empirik ma’lumotlar va statistik tahlillar tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida sezilarli farqlar mavjudligini ko‘rsatib, ilgari surilgan ilmiy gipotezaning amaliy jihatdan asoslanganligini isbotladi.

Natijalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kommunikativ kompetensiyaning barcha asosiy komponentlari — tinglab tushunish, o‘qish, yozish, gapirish, grammatika va lug‘at boyligi — bo‘yicha tajriba guruhida barqaror o‘sish tendensiyasi kuzatildi. Bu holat HKT–AI Operativ Fidbek Moduli asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonining kursantlarning individual rivojlanishiga moslashuvchan, tezkor va obyektiv teskari aloqa mexanizmini ta’minlashini anglatadi.

Shu bilan birga, an’anaviy baholash tizimi qo‘llanilgan nazorat guruhida o‘sish sur’atlarining nisbatan pastligi baholash jarayonining kechikkanligi va subyektivlik elementlarining mavjudligi bilan izohlanadi. Bu esa zamonaviy harbiy ta’limda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt asosidagi fidbek tizimlariga ehtiyoj mavjudligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Adabiyotlar tahlili ham shuni ko‘rsatadiki, kommunikativ kompetensiyani baholashda integratsiyalashgan yondashuv, ayniqsa real vaqt rejimidagi avtomatlashtirilgan fidbek tizimlari pedagogik samaradorlikni oshirishda muhim omil hisoblanadi. Shu jihatdan HKT–AI modeli mavjud ilmiy yondashuvlarni rivojlantirib, baholash jarayonini optimallashtirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari HKT–AI Operativ Fidbek Moduli oliy harbiy ta’limda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning samarali didaktik vositasi ekanligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, ushbu modelni yanada takomillashtirish, uni boshqa kompetensiya turlariga kengaytirish hamda sun’iy intellekt algoritmlarini chuqurroq integratsiya qilish kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun dolzarb yo‘nalish bo‘lib qoladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari oliy harbiy ta’limda HKT–AI Operativ Fidbek Moduli integratsiyasi kursantlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda samarali didaktik vosita ekanligini tasdiqladi. O‘tkazilgan nazariy va empirik tahlillar hamda tajriba-sinov ishlari asosida olingan natijalar HKT–AI modeli ta’lim jarayonida tezkor, obyektiv va individual yondashuvni ta’minlash orqali kommunikativ ko‘nikmalarning barcha asosiy komponentlarini sezilarli darajada rivojlantirishga xizmat qilishini ko‘rsatdi.Shuningdek, tadqiqot davomida aniqlanishicha, HKT–AI Operativ Fidbek Moduli baholash va teskari aloqa jarayonlarini optimallashtirib, kursantlarning o‘quv faoliyatini doimiy monitoring qilish va ularning rivojlanish dinamikasini aniq belgilash imkonini beradi. Bu esa an’anaviy baholash tizimlariga nisbatan yuqori samaradorlikni ta’minlaydi.

Mazkur tadqiqotning ayrim cheklovlari mavjud. Birinchidan, tajriba-sinov ishlari faqat oltita oliy harbiy ta’lim muassasasida o‘tkazilganligi sababli, olingan natijalarni barcha harbiy ta’lim muassasalariga umumlashtirishda ehtiyotkorlik talab etiladi. Ikkinchidan, HKT–AI Operativ Fidbek Moduli faqat ingliz tili fanini o‘qitish jarayonida sinovdan o‘tkazildi, shu bois uning boshqa xorijiy tillar yoki harbiy mutaxassislik fanlari bo‘yicha samaradorligi alohida tadqiqotlarni talab etadi. Uchinchidan, sun’iy intellekt modulining ayrim funksiyalari prototip darajasida sinovdan o‘tkazilgan bo‘lib, ularning barcha algoritmlari real ta’lim

muhitida to‘liq integratsiyalashmagan. Bundan tashqari, tadqiqot davomiyligi cheklangan vaqt oralig‘ini qamrab olganligi sababli modulning kursantlar kommunikativ kompetensiyasiga uzoq muddatli ta’siri baholanmadi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda HKT–AI Operativ Fidbek Modulini boshqa harbiy ta’lim yo‘nalishlari va fanlariga moslashtirish, sun’iy intellekt algoritmlarini yanada takomillashtirish, adaptiv baholash mexanizmlarini rivojlantirish hamda modul samaradorligini ko‘p bosqichli va uzoq muddatli eksperimental tadqiqotlar orqali baholash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Kelgusida ushbu modelni yanada takomillashtirish va sun’iy intellekt texnologiyalarini chuqurroq integratsiya qilish ta’lim sifatini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar:

1. Bachman, L. F. (1990). Fundamental considerations in language testing. Oxford University Press.
2. Bachman, L. F., & Palmer, A. S. (1996). Language testing in practice: Designing and developing useful language tests. Oxford University Press.
3. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics, 1(1), 1–47.
4. Celce-Murcia, M. (2007). Rethinking the role of communicative competence. In Intercultural language use and language learning. Springer.
5. Hymes, D. H. (1972). On communicative competence. In Sociolinguistics. Penguin.
6. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and methods in language teaching. Cambridge University Press.
7. Shute, V. J. (2008). Focus on formative feedback. Review of Educational Research, 78(1), 153–189.
8. Buckingham Shum, S., et al. (2023). AI in education systems. International Journal of Educational Technology in Higher Education.
9. Ellis, R. (2003). Task-based language learning and teaching. Oxford University Press.
10. Weir, C. J. (2005). Language testing and validation. Palgrave Macmillan.
11. Krashen, S. D. (1982). Principles and practice in second language acquisition. Pergamon Press.
12. Swain, M. (1985). Communicative competence: Some roles of comprehensible input and output. In Input in second language acquisition. Newbury House.
13. Long, M. H. (1996). The role of the linguistic environment in second language acquisition. In Handbook of SLA. Academic Press.
14. Brown, H. D. (2007). Principles of language learning and teaching. Pearson Education.
15. Johnson, K. (2009). Second language teacher education. Routledge.

OILA MUHITINING QANDLI DIABETLI BEMORLARNING EMOTSIONAL HOLATIGA PSIXOLOGIK TA’SIRI

Sadikova Umida Botirovna,
Ma’mun universiteti Psixologiya va sport kafedrasi,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
usadikova74@gmail.com

Ushbu maqolada diabet bilan og‘rigan bemorlarning hissiy holatiga oilaviy muhitning psixologik ta’siri o‘rganiladi. Diabet kabi surunkali kasallik bilan yashash nafaqat tibbiy davolanishni, balki kuchli hissiy va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni ham talab qiladi. Oila bemorlarning hissiy barqarorligini, davolanishga rioya qilish uchun motivatsiyani va umumiy psixologik farovonlikni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Qo‘llab-quvvatlovchi, tushunarli va hissiy jihatdan iliq oilaviy munosabatlar xavotirni kamaytirishga, depressiya darajasini pasaytirishga va kasallikni boshqarishda o‘zini yaxshiroq nazorat qilishga yordam beradi. Aksincha, mojaroli, befarq yoki haddan tashqari nazorat qilinadigan oilaviy muhit hissiy stressni, ojizlik hissini va davolanishga rioya qilmaslikni kuchaytirishi mumkin. Tadqiqotda oilaviy psixologik qo‘llab-quvvatlash diabet bilan og‘rigan bemorlarning hissiy salomatligi va hayot sifatini yaxshilashda muhim omil ekanligi ta’kidlangan. Shuning uchun, diabetni davolashga oilaviy yo‘naltirilgan psixologik aralashuvlarni integratsiya qilish ham hissiy moslashuvni, ham davolash natijalarini yaxshilashi mumkin.

Kalit so‘zlar: *diabet, oilaviy muhit, hissiy holat, psixologik qo‘llab-quvvatlash, hissiy farovonlik, xavotir, depressiya, oilaviy munosabatlar, surunkali kasalliklarga moslashish.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ СЕМЕЙНОЙ СРЕДЫ НА ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ ПАЦИЕНТОВ С ДИАБЕТОМ

В данной статье рассматривается психологическое влияние семейной среды на эмоциональное состояние пациентов с диабетом. Жизнь с хроническим заболеванием, таким как диабет, требует не только медицинского лечения, но и сильной эмоциональной и социальной поддержки. Семья играет важную роль в формировании эмоциональной стабильности пациентов, мотивации к соблюдению режима лечения и общего психологического благополучия. Поддерживающие, понимающие и эмоционально тёплые семейные отношения помогают снизить тревожность, уменьшить депрессию и улучшить самоконтроль в управлении заболеванием. И наоборот, конфликтная, безразличная или чрезмерно контролирующая семейная среда может усиливать эмоциональный стресс, чувство беспомощности и несоблюдение режима лечения. Исследование подчёркивает, что психологическая поддержка со стороны семьи является важным фактором улучшения эмоционального здоровья и качества жизни пациентов с диабетом. Следовательно, интеграция ориентированных на семью психологических вмешательств в лечение диабета может улучшить как эмоциональную адаптацию, так и результаты лечения.

Ключевые слова: *диабет, семейная среда, эмоциональное состояние, психологическая поддержка, эмоциональное благополучие, тревога, депрессия, семейные отношения, адаптация к хроническому заболеванию.*

PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF THE FAMILY ENVIRONMENT ON THE EMOTIONAL STATE OF PATIENTS WITH DIABETES

This article examines the psychological impact of the family environment on the emotional state of patients with diabetes. Living with a chronic disease such as diabetes requires not only medical treatment, but also strong emotional and social support. The family plays an important role in shaping the emotional stability of patients, motivation to adhere to treatment, and overall psychological well-being. Supportive, understanding, and emotionally warm family relationships help reduce anxiety, reduce depression, and improve self-control in managing the disease. Conversely, a conflictive, indifferent, or overly controlling family environment can increase emotional stress, feelings of helplessness, and noncompliance with treatment. The study highlights that family psychological support is an important factor in improving the emotional health and quality of life of patients with diabetes. Therefore, integrating family-focused

psychological interventions into diabetes care may improve both emotional adjustment and treatment outcomes.

Keywords: *diabetes, family environment, emotional state, psychological support, emotional well-being, anxiety, depression, family relationships, adjustment to chronic illness.*

Kirish. Diabet butun dunyoda eng keng tarqalgan surunkali kasalliklardan biri bo‘lib, bemorlar uchun nafaqat tibbiy, balki jiddiy psixologik qiyinchilik hamdir. Qon glyukoza darajasini doimiy ravishda kuzatib borish, qat’iy parhez nazorati, muntazam dori-darmonlarni qabul qilish va turmush tarzini o‘zgartirish shaxslarga og‘ir hissiy yuk yuklaydi. Natijada, diabet bilan og‘rigan bemorlar ko‘pincha xavotir, hissiy beqarorlik, stress va depressiv alomatlarni boshdan kechiradilar, bu ularning hayot sifatiga va davolanishga rioya qilishlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, oilaviy muhit bemorlarning hissiy holatiga ta’sir qiluvchi muhim psixososyal omilga aylanadi. Oila hissiy qo‘llab-quvvatlash, tushunish, motivatsiya va psixologik xavfsizlikning asosiy manbai bo‘lib xizmat qiladi. Hamdardlik, dalda va hamkorlik bilan tavsiflangan ijobiy oilaviy muhit bemorlarga kasalliklarini boshqarishda hissiy barqarorlik va ishonchni rivojlantirishga yordam beradi. Aksincha, nizolar, qo‘llab-quvvatlashning yo‘qligi, tushunmovchilik yoki haddan tashqari bosim kabi salbiy oilaviy munosabatlar hissiy stressni kuchaytirishi va kasalliklarni samarali boshqarishga xalaqit berishi mumkin.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlar diabet kabi surunkali kasalliklarga biopsixososyal yondashuvning ahamiyatini tobora ko‘proq ta’kidlamoqda. Ushbu yondashuv sog‘liqni saqlash natijalarini aniqlashda hissiy va ijtimoiy omillar biologik jihatlar kabi muhimligini tan oladi. Oilaviy muhitning diabet bilan og‘rigan bemorlarning hissiy holatiga psixologik ta’sirini o‘rganish shaxslararo munosabatlar kasallikka hissiy moslashishni qanday shakllantirishini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Shuning uchun, ushbu tadqiqot diabet bilan og‘rigan bemorlarning hissiy holatini tartibga solishda oilaviy muhitning psixologik rolini tahlil qilishga va ularning hissiy farovonligi va umumiy hayot sifatini yaxshilashda oilaviy psixologik yordamning ahamiyatini ta’kidlashga qaratilgan.

Tadqiqot obyekti va qo‘llaniladigan metodlar. Ushbu tadqiqotning obyekti diabet tashxisi qo‘yilgan bemorlarning hissiy holati va oilaviy muhitning ularning hissiy farovonligiga psixologik ta’siridir. Tadqiqot oilaviy munosabatlarning turli xususiyatlari, masalan, hissiy qo‘llab-quvvatlash, muloqot uslubi, tushunish, hamkorlik va nizolar darajasi bemorlarning hissiy barqarorligi, xavotiri va kasalliklariga umumiy psixologik moslashuviga qanday ta’sir qilishini aniqlashga qaratilgan. Bemorlarning davolanishga rioya qilish motivatsiyasini va surunkali kasallik bilan yashash bilan bog‘liq kundalik psixologik qiyinchiliklarni yengish qobiliyatini shakllantirishda oila a’zolarining roliga alohida e’tibor qaratiladi.

Tadqiqot ishtirokchilari orasida turli yoshdagi va kasallik davomiyligidagi, oilaviy muhitda yashovchi diabet bilan og‘rigan bemorlar bor. Bu tadqiqotga real hayotdagi ijtimoiy va shaxslararo kontekstlarda hissiy reaksiyalarni tahlil qilish va hissiy tartibga solishda oilaviy o‘zaro ta’sir modellarining ahamiyatini ochib berish imkonini beradi. Oila nafaqat ijtimoiy birlik, balki bemorning hissiy muvozanati va xavfsizlik tuyg‘usiga bevosita ta’sir qiluvchi psixologik makon sifatida ham qaraladi.

Tadqiqot maqsadlariga erishish uchun psixologik tadqiqot usullari to‘plami qo‘llanildi. Asosiy usul bemorlarning hissiy holatini va ularning oilaviy muhitni idrok etishini baholash uchun mo‘ljallangan tuzilgan anketalarga asoslangan psixologik so‘rovnoma edi. Ushbu anketalarda hissiy barqarorlik, xavotir darajasi, depressiv alomatlarning mavjudligi va oilaviy munosabatlardan sub’ektiv qoniqish kabi ko‘rsatkichlar baholandi. Bundan tashqari, bemorlarning oila a’zolari bilan o‘zaro munosabatlaridagi hissiy reaksiyalari va xulq-atvor naqshlarini tahlil qilish uchun kuzatuv usullari qo‘llanildi. Ushbu yondashuv hissiy qaramlik, chekinish yoki oilaviy munosabatlarga nisbatan sezgirlikning oshishi kabi nozik psixologik ko‘rinishlarni aniqlash imkonini berdi.

Suhbat usuli ham yarim tuzilgan shaklda qo‘llanildi, bu bemorlarga o‘z his-tuyg‘ularini, tajribalarini va oilaviy yordamga bo‘lgan shaxsiy munosabatlarini erkin ifoda etish imkonini berdi. Ushbu sifatli usul tadqiqotni chuqur psixologik tushunchalar bilan boyitdi va bemorlarning oilaviy munosabatlarga bo‘lgan hissiy ma’nosini yaxshiroq tushunishga yordam berdi.

Ma’lumotlarni qayta ishlash uchun oilaviy muhit sifati va bemorlarning hissiy holati o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash uchun qiyosiy va analitik usullar qo‘llanildi. Turli usullardan olingan natijalar integratsiyalashgan tarzda talqin qilindi, bu esa topilmalarning ishonchliligi va psixologik asosliligini ta’minladi. Ushbu metodologik yondashuv diabet bilan og‘rigan bemorlarning hissiy holatiga oilaviy muhitning psixologik ta’sirini har tomonlama baholash imkonini berdi.

Adabiyotlar tahlili. Jahon ilmiy adabiyotlarida surunkali kasalliklarga chalingan bemorlarning, xususan, diabet bilan og‘rigan bemorlarning hissiy holati biopsixososyal model doirasida keng ko‘rib

chiqiladi. Engel G.L.[1] sog‘liq va kasallik biologik, psixologik va ijtimoiy omillar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir natijasi ekanligini ta’kidladi. Ushbu konsepsiya surunkali kasalliklarga chalingan bemorlarning psixologik moslashuvida oila va ijtimoiy muhitning roliga qaratilgan keyingi tadqiqotlar uchun asos yaratdi.

Anderson B.J. va boshqalar[2] oila a’zolarining hissiy qo‘llab-quvvatlashi diabet bilan og‘rigan bemorlarda stress va depressiv alomatlarni sezilarli darajada kamaytirishini ko‘rsatdilar. Ularning tadqiqotlari oilaning ijobiy ishtiroki bemorlarning o‘zini o‘zi parvarish qilish va davolanishga rioya qilish motivatsiyasini oshirishini tasdiqladi. Xuddi shunday, Fisher L. va boshqalar[3] qo‘llab-quvvatlovchi oilaviy munosabatlar glikemik nazoratni yaxshiroq boshqarishga va hissiy stress darajasini pasaytirishga hissa qo‘shishini aniqladilar.

Whittemore R. va Dixon J. ga ko‘ra, oilaviy muhit bemorlarning kurashish strategiyalarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi[4]. Uyg‘un oilaviy muhit hissiy bardoshlilikni kuchaytiradi, nizolar va tushunmovchilik esa xavotir va hissiy beqarorlikni oshiradi. Bu topilmalar oila surunkali kasalliklarni boshqarishda asosiy psixologik resurs ekanligi haqidagi fikrni qo‘llab-quvvatlaydi.

Baek R.N. va boshqalar[5] oilaviy hamjihatlik va ochiq muloqot diabet bilan og‘rigan bemorlarda depressiya xavfini kamaytirishini ta’kidladilar. Ularning tadqiqoti oilaviy munosabatlarda hissiy iliqlik va hamdardlikning himoya psixologik omillar sifatidagi ahamiyatini ta’kidlaydi. Bundan tashqari, Mayberry L.S. va Osborn C.Y.[6] oila a’zolarining haddan tashqari nazorati yoki tanqidi bemorlarning hissiy farovonligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini ta’kidladilar. Haddan tashqari himoya ojizlik, qaramlik va hissiy taranglikni keltirib chiqarishi mumkin, bu esa o‘z navbatida davolanishga rioya qilishni kamaytiradi.

Sog‘liqni saqlash psixologiyasi nuqtayi nazaridan, Rolland J.S.[7] surunkali kasallik nafaqat shaxsga, balki butun oila tizimiga ta’sir qilishini ta’kidladi. Shuning uchun psixologik aralashuvlar oilaga yo‘naltirilgan bo‘lishi va shaxslararo muloqot va hissiy tushunishni yaxshilashga qaratilgan bo‘lishi kerak.

O‘zbek psixologik va tibbiy adabiyotlarida surunkali kasalliklarning psixososyal jihatlariga tobora ko‘proq e’tibor qaratilmoqda. Sodiqova M.B.[8] va Karimov A.R.[9] kabi tadqiqotchilar diabet bilan og‘rigan bemorlarda hissiy beqarorlik, xavotir va depressiya keng tarqalganligini va oilaviy qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog‘liqligini ta’kidladilar.

O‘zbek tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, o‘zaro mas’uliyat, g‘amxo‘rlik va hurmat kabi an’anaviy oilaviy qadriyatlar bemorlar uchun kuchli psixologik resurslarga aylanishi mumkin. Shu bilan birga, oilaviy nizolar, diabet haqida xabardorlikning yo‘qligi va hissiy befarqlik bemorlarning hissiy holatini yomonlashtirishi va kasalliklarni boshqarishni murakkablashtirishi mumkin.

Huquqiy va dasturiy nuqtayi nazardan, O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarning sog‘liqni saqlash va psixologik farovonligini yaxshilashga qaratilgan bir qator muhim normativ hujjatlarni qabul qildi. O‘zbekiston Respublikasining “Fuqarolar sog‘lig‘ini himoya qilish to‘g‘risida”gi qonunida bemorlarni har tomonlama tibbiy va psixologik qo‘llab-quvvatlash muhimligi ta’kidlangan. Prezident farmonlari va sog‘liqni saqlashni rivojlantirish bo‘yicha davlat dasturlari ham psixologik xizmatlarni tibbiy amaliyotga, jumladan, surunkali kasalliklarni davolashga integratsiya qilish zarurligini ta’kidlaydi[10].

Masalan, 2022–2026-yillarda O‘zbekiston Respublikasi sog‘liqni saqlash tizimini rivojlantirish to‘g‘risidagi Prezident farmonida ruhiy salomatlik xizmatlarini kuchaytirish va psixologik yordamni kengaytirishga alohida e’tibor qaratilgan[11].

Shunday qilib, ham xalqaro, ham o‘zbek adabiyotlari oilaviy muhit qandli diabet bilan og‘rigan bemorlarning hissiy holatini shakllantirishda hal qiluvchi psixologik omil ekanligini tasdiqlaydi. Qo‘llab-quvvatlovchi oilaviy munosabatlar xavotirni kamaytiradi, depressiyaning oldini oladi va hissiy barqarorlikni yaxshilaydi, salbiy oilaviy dinamika esa hissiy stressni kuchaytiradi va kasalliklarni samarali boshqarishga to‘sqinlik qiladi. Shuning uchun diabetni davolashga oilaviy psixologik yondashuvlarni integratsiyalash ilmiy va amaliy jihatdan asosli hisoblanadi.

Munozara. Ushbu tadqiqot natijalari diabet bilan og‘rigan bemorlarning hissiy holatini shakllantirishda oilaviy muhit hal qiluvchi psixologik rol o‘ynashini tasdiqlaydi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, bemorlarning hissiy barqarorligi, xavotir darajasi va umumiy psixologik farovonligi oilaviy munosabatlar sifati bilan chambarchas bog‘liq. Qo‘llab-quvvatlovchi, hissiy jihatdan iliq va tushunarli oilaviy muhit ijobiy hissiy moslashuvning rivojlanishiga hissa qo‘shadi, salbiy oilaviy munosabatlar esa hissiy taranglik va psixologik zaiflikni kuchaytiradi.

Eng muhim natijalardan biri shundaki, o‘z oilalarini hissiy qo‘llab-quvvatlash manbai sifatida qabul qiladigan bemorlarda xavotir va depressiv moyilliklarning past darajasi kuzatiladi. Bu natija surunkali kasalliklar jarayonida psixologik va ijtimoiy omillar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirga urg‘u beradigan biopsixososyal yondashuvga mos keladi. Oilaviy hamdardlik, dalda berish va kundalik parvarish qilish

tartiblarida faol ishtirok etish bemorlarning xavfsizlik va o‘ziga ishonch hissini kuchaytiradi, bu ularga diabetning hissiy muammolarini samaraliroq hal qilish imkonini beradi.

1-jadval.

Qandli diabetli bemorlarning emotsional holatiga oila muhitining psixologik ta’siri

Oila muhiti omillari	Psixologik ta’sir xususiyati	Bemor emotsional holatiga ta’siri
Emotsional qo‘llab-quvvatlash	Mehr, tushunish va ruhiy dalda berish orqali psixologik xavfsizlikni ta’minlaydi	Xavotir kamayadi, emotsional barqarorlik oshadi
Ijobiy muloqot	Ochiq va samimiy suhbat orqali ichki hissiyotlarni ifodalashga yordam beradi	Stress kamayadi, ruhiy yengillik paydo bo‘ladi
Haddan ortiq nazorat	Mustaqillikni cheklab, psixologik bosimni kuchaytiradi	Asabiylik, norozilik va tushkunlik holati kuchayadi
Oila ichidagi nizolar	Salbiy emotsional fonni yuzaga keltiradi	Xavotir va emotsional zo‘riqish oshadi
Empatiya va tushunish	Bemorning ruhiy holatini anglash va qabul qilishni ta’minlaydi	O‘ziga ishonch va emotsional muvozanat mustahkamlanadi
Bemorni rag‘batlantirish	Motivatsiyani oshiradi va ijobiy munosabatni shakllantiradi	Umid va ijobiy kayfiyat kuchayadi
E’tiborsizlik	Yolg‘izlik hissini kuchaytiradi	Depressiv holatlar paydo bo‘lishi mumkin

Jadvalda qandli diabet bilan og‘rigan bemorlarning hissiy holatiga oilaviy muhitning psixologik muhiti kuchli ta’sir ko‘rsatishi ko‘rsatilgan. Hissiy qo‘llab-quvvatlash, hamdardlik, ijobiy muloqot va rag‘batlantirish kabi omillar himoya psixologik ta’sirga ega bo‘lib, hissiy barqarorlikka va xavotir va stress darajasini pasaytirishga hissa qo‘shadi. Bu elementlar bemorlarga tushunilgan, qadrlangan va psixologik jihatdan xavfsiz his qilishlariga yordam beradi, bu ularning hissiy chidamliligi va kasallik bilan kurashish uchun motivatsiyasini kuchaytiradi.

Shu bilan birga, jadvalda oiladagi salbiy omillar, jumladan, haddan tashqari nazorat, oilaviy nizolar va hissiy beparvolik bemorlarning hissiy farovonligiga halokatli ta’sir ko‘rsatishi ko‘rsatilgan. Bunday holatlar hissiy zo‘riqish, asabiylashish va depressiv holatlar xavfini oshiradi. Ular bemorlarning avtonomiya tuyg‘usini susaytiradi va ojizlik va norozilik hissiyotlariga olib kelishi mumkin.

Jadvaldan muhim bir kuzatuv shundaki, oilaning ishtiroki muvozanatli bo‘lishi kerak. Qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish hissiy barqarorlikni ta’minlasa-da, haddan tashqari qattiq nazorat yoki bosim hissiy noqulaylikni oshirish orqali teskari ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bu nafaqat oilaning ishtiroki, balki uning psixologik sifati ham uning samaradorligini belgilaydi, degan fikrni ta’kidlaydi. Umuman olganda, jadvalda oilaviy muhit diabet bilan og‘rigan bemorlarda hissiy holatlarning asosiy psixologik regulyatori vazifasini bajarishi tasdiqlanadi. Ijobiy, hamdardlik va qo‘llab-quvvatlovchi oilaviy muhit hissiy moslashishni osonlashtiradi va psixologik farovonlikni yaxshilaydi, salbiy yoki ziddiyatli muhit esa hissiy stressni kuchaytiradi va hissiy muvozanatga xalaqit beradi. Ushbu topilmalar diabetni davolash va reabilitatsiya dasturlariga oilaga yo‘naltirilgan psixologik yondashuvlarni kiritish zarurligini ta’kidlaydi.

Shu bilan birga, tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, oila ichidagi haddan tashqari nazorat, tanqid yoki hissiy masofa bemorlarning hissiy muvozanatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Haddan tashqari himoya xatti-harakatlari bemorlarning avtonomiyasini bexosdan kamaytirishi va ojizlik hissini kuchaytirishi mumkin, hissiy beparvolik esa yolg‘izlik, umidsizlik va hissiy beqarorlikka olib kelishi mumkin. Bu topilmalar nafaqat oilaning ishtiroki, balki uning sifati va psixologik ohangi ham hissiy farovonlik uchun juda muhimligini ko‘rsatadi.

Muhokama oiladagi muloqot shakllarining rolini ham ta’kidlaydi. Ochiq, hurmatli va qo‘llab-quvvatlovchi muloqot hissiy ifodani osonlashtiradi va ichki taranglikni kamaytiradi. Oila a’zolari tomonidan tushunilgan va qabul qilingan deb hisoblangan bemorlar davolanishga rioya qilish uchun ko‘proq hissiy chidamlilik va motivatsiyani namoyon etishga moyil bo‘ladilar. Aksincha, tez-tez uchraydigan nizolar va tushunmovchiliklar psixologik stressni kuchaytirishi va kasalliklarni boshqarishga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan stressli hissiy muhitni yaratadi.

Yana bir muhim jihat - bu oilaviy munosabatlarning madaniy konteksti. O‘zbekiston kabi kuchli oilaviy aloqalarga ega jamiyatlarda oila ko‘pincha asosiy hissiy va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimini ifodalaydi. Ushbu madaniy xususiyat diabet bilan og‘rigan bemorlar uchun kuchli psixologik resurs bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Biroq, agar oila a’zolari kasallik haqida yetarli bilimga ega bo‘lmasalar yoki nazorat qiluvchi va hukm qiluvchi munosabatlarni qabul qilsalar, bu hissiy bosim manbai bo‘lishi mumkin. Shuning

uchun, oila a’zolarining qo‘llab-quvvatlashi konstruktiv va hissiy jihatdan sog‘lom bo‘lib qolishini ta’minlash uchun oila a’zolari uchun psixologik ta’lim juda muhimdir.

Ushbu tadqiqot natijalari avvalgi xalqaro va milliy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlaydi, bu oilaga asoslangan psixologik aralashuvlar diabetga hissiy moslashishni sezilarli darajada yaxshilay olishini ko‘rsatadi. Oila a’zolarini o‘z ichiga olgan psixologik maslahat oilaviy tizimda hissiy stressni kamaytirishga, o‘zaro tushunishni kuchaytirishga va muloqot ko‘nikmalarini yaxshilashga yordam berishi mumkin. Bunday aralashuvlar nafaqat hissiy farovonlikka, balki davolanishga yaxshiroq rioya qilish va umumiy hayot sifatiga ham hissa qo‘shadi.

Bundan tashqari, munozarada psixologik xizmatlarni diabetni davolash dasturlariga integratsiya qilish muhimligi ta’kidlangan. Tibbiy davolanishning o‘zi bemorlar duch keladigan hissiy muammolarni to‘liq hal qila olmaydi. Oilaga yo‘naltirilgan psixologik yordamni o‘z ichiga olgan yaxlit yondashuv diabetni yanada keng qamrovli va samarali boshqarishni ta’minlaydi. Bu ruhiy salomatlikni jismoniy salomatlikning ajralmas qismi sifatida tan oladigan zamonaviy sog‘liqni saqlash strategiyalariga mos keladi.

Natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot natijalari oilaviy muhit sifati va diabet bilan og‘rigan bemorlarning hissiy holati o‘rtasida kuchli va mazmunli bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Oilaviy muhitini qo‘llab-quvvatlovchi, tushunarli va hissiy jihatdan iliq deb ta’riflagan bemorlar sezilarli darajada yuqori hissiy barqarorlikni va xavotir va hissiy zo‘riqish darajasining pastligini ko‘rsatdilar. Ular kasalliklarini boshqarishda o‘zlarini ishonchliroq, xotirjam va psixologik jihatdan xavfsiz his qilishlarini aytishdi. Bu shuni ko‘rsatadiki, oila a’zolarining hissiy qo‘llab-quvvatlashi psixologik stressdan himoya qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

Aksincha, oilalarida mojarolar, hissiy masofa yoki haddan tashqari nazoratni boshdan kechirgan bemorlarda yuqori darajadagi xavotir, asabiylashish va hissiy beqarorlik kuzatildi. Bu bemorlar ko‘pincha ojizlik, norozilik va hissiy charchoq hissini namoyon qilishdi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, salbiy oilaviy muhit hissiy stressni kuchaytiradi va bemorlarning diabet bilan yashashning psixologik talablariga samarali javob berish qobiliyatini pasaytiradi.

Yana bir muhim topilma shundaki, oilada ochiq va ijobiy muloqot bevosita hissiy farovonlikni yaxshilash bilan bog‘liq. Oila a’zolariga o‘z tashvishlari, qo‘rquvlari va hissiy ehtiyojlarini erkin ifoda etishni his qilgan bemorlar muvozanatliroq hissiy holatni namoyish etdilar. Ular ko‘proq hissiy bardoshlilik va davolanishga va kelajakdagi sog‘liq natijalariga nisbatan optimistik munosabatni namoyish etdilar. Bu muloqot sifati oilaviy muhit hissiy tartibga solishga ta’sir qiluvchi asosiy psixologik mexanizm ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot shuningdek, oilalarini haddan tashqari nazorat qilmasdan, ularni parvarish qilishda faol ishtirok etayotgan deb hisoblagan bemorlarda hissiy stress darajasi pastroq ekanligini ko‘rsatdi. Hamkorlik va rag‘batlantirish bilan tavsiflangan muvozanatli ishtirok bemorlarda avtonomiya va o‘ziga ishonch hissini kuchaytirdi. Boshqa tomondan, haddan tashqari nazorat yoki tanqid hissiy qulaylikni kamaytirdi va qaramlik va umidsizlik hissini kuchaytirdi. Bu shuni ko‘rsatadiki, oilaviy qo‘llab-quvvatlashning samaradorligi nafaqat uning mavjudligiga, balki uning psixologik jihatdan mosligiga ham bog‘liq.

Tahliliy nuqtayi nazardan, natijalar diabet bilan og‘rigan bemorlarning hissiy holati oila tizimidagi psixologik va ijtimoiy omillarning murakkab o‘zaro ta’siri natijasida shakllanishini ko‘rsatadi. Hissiy qo‘llab-quvvatlash, empatiya va hurmat hissiy barqarorlikni ta’minlaydi, nizolar, tushunmovchiliklar va hissiy bosim esa psixologik zaiflikka olib keladi. Ushbu naqshlar biopsixososyal modelning taxminlarini tasdiqlaydi, unga ko‘ra hissiy farovonlikka shaxslararo munosabatlar va ijtimoiy kontekst ta’sir qiladi.

Topilmalar, shuningdek, oilaviy ta’sirni shakllantirishda madaniy qadriyatlarning rolini ta’kidlaydi. G‘amxo‘rlik va mas’uliyatning an’anaviy qadriyatlari empatiya va tushunish orqali ifodalangan oilalarda bemorlar kuchliroq hissiy moslashuvni ko‘rsatdilar. Biroq, bu qadriyatlar nazorat va qat’iy nazorat orqali ifodalanganida, ular salbiy hissiy ta’sir ko‘rsatdi. Bu shuni ko‘rsatadiki, madaniy normalar psixologik aralashuvlarga moslashuvchan va psixologik jihatdan sezgir tarzda integratsiya qilinishi kerak.

Bir so‘z bilan aytganda, olingan natijalar oilaviy muhit diabet bilan og‘rigan bemorlarning hissiy faoliyatida hal qiluvchi omil ekanligini isbotlaydi. Qo‘llab-quvvatlovchi va hissiy jihatdan muvozanatli oilaviy muhit hissiy barqarorlikni ta’minlaydi, xavotirni kamaytiradi va kasallikka psixologik moslashishni kuchaytiradi. Aksincha, oiladagi salbiy muhit hissiy stressni kuchaytiradi va hissiy chidamlilikni zaiflashtiradi. Ushbu natijalar bemorlarning hissiy salomatligini va umumiy hayot sifatini yaxshilash uchun diabetni davolashga oilaviy psixologik yordamni kiritish zarurligini ta’kidlaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, oilaviy muhit diabet bilan og‘rigan bemorlarning hissiy holatini aniqlashda muhim psixologik rol o‘ynaydi. Qo‘llab-quvvatlovchi, tushunarli va hissiy jihatdan ijobiy oilaviy muhit hissiy barqarorlikka sezilarli darajada hissa qo‘shadi, xavotirni kamaytiradi va depressiv moyilliklarning rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi. Bunday muhit bemorlarning o‘ziga

bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi va kasallikning surunkali tabiatiga psixologik jihatdan moslashish qobiliyatini oshiradi. Aksincha, nizolar, hissiy masofa, tushunmovchilik va haddan tashqari nazorat kabi salbiy oilaviy omillar hissiy taranglikni oshiradi va bemorlarning hissiy chidamliligini zaiflashtiradi. Bu holatlar bemorlar uchun stressga dosh berishni qiyinlashtiradi va ularning motivatsiyasi va davolanishga rioya qilishlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Tadqiqot natijalari diabetni boshqarishni nafaqat tibbiy jarayon sifatida, balki psixologik va ijtimoiy jarayon sifatida ham ko‘rib chiqish muhimligini ta’kidlaydi. Oilaviy psixologik yordamni sog‘liqni saqlash amaliyotiga integratsiya qilish bemorlarning hissiy farovonligini va umumiy hayot sifatini yaxshilash uchun juda muhimdir. Oila a’zolari uchun psixo-ta’lim dasturlari va oilaviy maslahatlarni kiritish uzoq muddatli psixologik moslashuv va kasalliklarni samarali boshqarishni rag‘batlantiradigan sog‘lomroq hissiy muhit yaratishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Engel G. L. The need for a new medical model: A challenge for biomedicine. Science. 1977. Vol. 196, No. 4286. P. 129–136.

2. Anderson B. J., Vangsness L., Connell A., Butler D., Goebel-Fabbri A., Laffel L. Family conflict, adherence, and glycemic control in youth with short duration Type 1 diabetes. Diabetes Care. 2002. Vol. 25, No. 12. P. 2205–2210.

3. Fisher L., Gonzalez J. S., Polonsky W. H. The confusing tale of depression and distress in patients with diabetes: A call for greater clarity and precision. Diabetologia. 2012. Vol. 55, No. 5. P. 1236–1242.

4. Whittemore R., Dixon J. Chronic illness: The process of integration. Journal of Clinical Nursing. 2008. Vol. 17, No. 13. P. 1777–1787.

5. Baek R. N., Tanenbaum M. L., Gonzalez J. S. Diabetes burden and diabetes distress: The buffering effect of social support. Annals of Behavioral Medicine. 2014. Vol. 48, No. 2. P. 145–155.

6. Mayberry L. S., Osborn C. Y. Family support, medication adherence, and glycemic control among adults with Type 2 diabetes. Diabetes Care. 2012. Vol. 35, No. 6. P. 1239–1245.

7. Rolland J. S. Families, illness, and disability: An integrative treatment model. New York: Basic Books, 1994. 336 p.

8. Sodiqova M. B. Qandli diabet bilan og‘rigan bemorlarning emotsional holatiga psixologik omillarning ta’siri. O‘zbekiston Psixologiya Jurnali. 2019. № 2. B. 45–50.

9. Karimov A. R. Surunkali kasalliklarda shaxs-emotsional moslashuvning psixologik jihatlari. Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. 120 b.

10. O‘zbekiston Respublikasining 1996-yil 29-avgustdagi 265-I-son “Fuqarolar sog‘lig‘ini saqlash to‘g‘risida”gi Qonuni.

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 15-martdagi PF–106-sonli “O‘zbekiston Respublikasida sog‘liqni saqlash tizimini 2022–2026-yillarda rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.

UO‘K 378.147:622.276

SANOAT 5.0 TAMOYILLARI ASOSIDA BO‘LAJAK NEFT-GAZ MUHANDISLARINING LOYIHALASH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

To‘raqulova Marjona Qiyom qizi,
Buxoro davlat texnika universiteti dotsenti, (PhD),
marjonaturakulova79@gmail.com
Salimova Zarnigor Sa’dullayevna,
Buxoro davlat texnika universiteti o‘qituvchi-stajyori

Maqolada Sanoat 5.0 konsepsiyasining inson markaziyligi, barqarorlik va rezilyentlik tamoyillari asosida bo‘lajak neft-gaz muhandislarining loyihalash kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi ilmiy-metodik jihatdan asoslangan. Neft-gaz sanoatida sun’iy intellekt, raqamli egizak, IoT, simulyatsiya va kiber-fizik tizimlarning jadal qo‘llanilishi muhandisning nafaqat texnik hisob-kitoblarni bajarishi, balki murakkab obyektlarni inson xavfsizligi, ekologik barqarorlik, iqtisodiy samaradorlik va texnologik ishonchlilik mezonlari asosida loyihalashini talab etadi. Tadqiqotda tizimli, kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan va loyiha asosida o‘qitish yondashuvlari, qiyosiy tahlil, kontent-tahlil va pedagogik modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Natijada motivatsion-diagnostik, nazariy-analitik, amaliy-loyihaviy hamda refleksiv-integrativ bosqichlardan iborat metodik model taklif etildi. Model tarkibiga real ishlab chiqarish muammosi, raqamli model, muqobil yechim, xavfsizlik va ekologik ekspertiza, virtual prototip hamda refleksiv baholash ketma-ketligi kiritildi. Taklif etilgan yondashuv neft-gaz ta’limida kasbiy-amaliy, raqamli va loyihaviy kompetensiyalarni integrativ rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *Sanoat 5.0, neft-gaz muhandisligi, loyihalash kompetensiyasi, raqamli egizak, sun’iy intellekt, loyiha asosida ta’lim, barqarorlik, rezilyentlik, inson markaziyligi, raqamli transformatsiya.*

METHODOLOGY FOR DEVELOPING THE DESIGN COMPETENCE OF FUTURE OIL AND GAS ENGINEERS BASED ON INDUSTRY 5.0 PRINCIPLES

The article substantiates a methodology for developing the design competence of future oil and gas engineers on the basis of the core Industry 5.0 principles: human-centricity, sustainability and resilience. The growing use of artificial intelligence, digital twins, the Internet of Things, simulation and cyber-physical systems in the oil and gas sector requires engineers not only to perform technical calculations but also to design complex facilities in terms of human safety, environmental sustainability, economic efficiency and operational reliability. Systems, competency-based, activity-based and project-based approaches, comparative analysis, content analysis and pedagogical modelling were applied. A methodological model consisting of motivational-diagnostic, theoretical-analytical, practical-design and reflective-integrative stages was developed. The model links a real industrial problem with digital modelling, generation of alternative solutions, safety and environmental assessment, virtual prototyping and reflective evaluation. Its implementation can support the integrated development of professional, digital and project competences and prepare students for multidisciplinary engineering decision-making in the Industry 5.0 environment.

Keywords: *Industry 5.0, oil and gas engineering, design competence, digital twin, artificial intelligence, project-based learning, sustainability, resilience, human-centricity, digital transformation.*

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ПРОЕКТНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ НА ОСНОВЕ ПРИНЦИПОВ ИНДУСТРИИ 5.0

В статье в научно-методическом аспекте обоснована методика развития проектной компетентности будущих инженеров нефтегазовой отрасли на основе ключевых принципов Индустрии 5.0: человекоцентричности, устойчивости и резильентности. Расширение применения искусственного интеллекта, цифровых двойников, Интернета вещей, симуляционных и киберфизических систем требует от инженера не только выполнения технических расчётов, но и проектирования сложных объектов с учётом безопасности человека, экологической устойчивости, экономической эффективности и надежности. Использованы системный, компетентностный, деятельностный и проектный подходы, сравнительный анализ, контент-анализ и педагогическое моделирование. Предложена методическая модель, включающая мотивационно-диагностический, теоретико-аналитический, практико-проектный и рефлексивно-интегративный этапы. В модели

объединены производственная проблема, цифровое моделирование, разработка альтернативных решений, оценка безопасности и экологичности, виртуальное прототипирование и рефлексивная оценка. Предложенный подход ориентирован на интегративное развитие профессиональных, цифровых и проектных компетенций будущих инженеров.

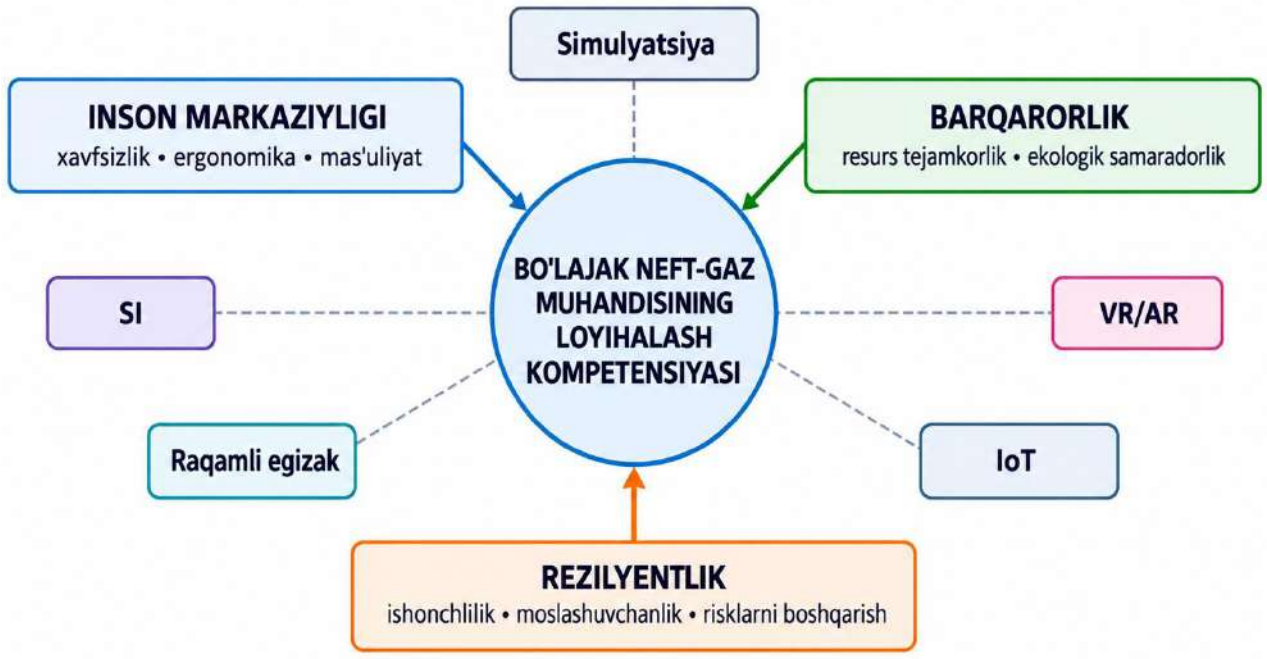
Ключевые слова: *Индустрия 5.0, нефтегазовая инженерия, проектная компетентность, цифровой двойник, искусственный интеллект, проектное обучение, устойчивость, резильентность, человекоцентричность, цифровая трансформация.*

Kirish. Raqamli transformatsiya jarayoni sanoatning texnologik bazasini yangilash bilan bir qatorda muhandis kadrlarni tayyorlash mazmuniga ham yangi talablarni qo‘ymoqda. Sanoat 4.0 avtomatlashtirish, robotlashtirish, katta ma’lumotlar, IoT va kiber-fizik tizimlar orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, Sanoat 5.0 ushbu texnologik imkoniyatlarni inson manfaatlari, ekologik mas’uliyat va tizimlarning tashqi ta’sirlarga bardoshliligi bilan uyg‘unlashtiradi. Yevropa Komissiyasi Sanoat 5.0 ning uchta asosiy ustunini inson markaziyligi, barqarorlik va rezilyentlik sifatida belgilaydi [1, 2].

Neft-gaz tarmog‘ida mazkur yondashuv alohida dolzarblik kasb etadi. Quduqlarni burg‘ilash va ishlatish, neft va gazni tayyorlash, quvurlar orqali uzatish hamda texnologik qurilmalarni boshqarish yuqori bosim, harorat, portlash-yong‘in xavfi va ekologik tavakkalchilik bilan bog‘liq. Shu sababli zamonaviy muhandis tayyor texnologik reglamentni bajaruvchi mutaxassis bo‘lib qolmasdan, real jarayonni tahlil qiladigan, raqamli model yaratadigan, bir nechta loyiha variantini taqqoslaydigan va yakuniy qarorni texnik, xavfsizlik, ekologik hamda iqtisodiy mezonlar asosida asoslaydigan mutaxassis bo‘lishi zarur.

Muhandislik ta’limi bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlarda Sanoat 5.0 sharoitida transdissiplinar ta’lim, barqaror va inson markaziy dizayn, ma’lumotlar bilan ishlash, inson–mashina hamkorligi va uzluksiz o‘rganish muhim yo‘nalishlar sifatida ko‘rsatilgan [3]. CDIO Standards 3.0 ham muhandislik ta’limida mahsulot, jarayon va tizimning butun hayotiy siklini Conceive–Design–Implement–Operate ketma-ketligida o‘rgatish, barqarorlik va raqamlashtirishni integratsiyalashni tavsiya etadi [4, 5].

Tadqiqotning dolzarbligi neft-gaz ta’limida mavjud fan bilimlari, zamonaviy raqamli texnologiyalar va loyiha faoliyatining ko‘pincha alohida o‘qitilishi bilan izohlanadi. Bunday fragmentar yondashuv talabaning real ishlab chiqarish muammosiga nisbatan kompleks muhandislik qarorini ishlab chiqish qobiliyatini yetarli darajada shakllantirmaydi. Shu bois Sanoat 5.0 tamoyillari asosida loyihalash kompetensiyasini maqsadli rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish pedagogik va amaliy jihatdan muhimdir.

1-rasm. Sanoat 5.0 tamoyillari va bo‘lajak neft-gaz muhandisining loyihalash kompetensiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlik

Tadqiqot maqsadi – Sanoat 5.0 ning inson markaziyligi, barqarorlik va rezilyentlik tamoyillarini neft-gaz muhandisligi ta’limiga integratsiyalash orqali bo‘lajak mutaxassislarning loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan metodik modelni ishlab chiqish va uning tarkibiy qismlarini ilmiy asoslash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilarda namoyon bo‘ladi: bo‘lajak neft-gaz muhandisining loyihalash kompetensiyasi Sanoat 5.0 qiymatlari bilan integratsiyalashgan holda aniqlashtirildi; kompetensiyaning motivatsion-maqsadli, kognitiv-texnologik, loyihaviy-amaliy va refleksiv-baholash komponentlari tizimlashtirildi; “muammo → raqamli model → muqobil yechim → xavfsizlik va ekologik ekspertiza → virtual prototip → refleksiv baholash” algoritmi ishlab chiqildi; loyiha asosida ta’lim, CDIO, Design Thinking, Reverse Engineering hamda raqamli egizak va SI vositalarini birlashtiruvchi metodik mexanizm taklif etildi.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Tadqiqot obyekti sifatida oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak neft-gaz muhandislarini kasbiy tayyorlash jarayoni, tadqiqot predmeti sifatida esa Sanoat 5.0 tamoyillari asosida ularning loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishning mazmuni, metodlari, vositalari va pedagogik shart-sharoitlari belgilandi.

Tadqiqot metodologiyasi tizimli, kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan va loyiha asosida o‘qitish yondashuvlariga tayandi. Nazariy bosqichda Sanoat 5.0, muhandislik ta’limi, raqamli egizak, neft-gaz sanoatini raqamlashtirish va CDIO bo‘yicha 2016–2026-yillarda chop etilgan ilmiy manbalar qiyosiy va mazmuniy tahlil qilindi. Pedagogik modellashtirish orqali maqsad, bosqich, vosita, metod, topshiriq va baholash mezonlari o‘rtasidagi funksional aloqalar aniqlandi. Kasbiy-amaliy mazmunni ishlab chiqishda case-study, Problem-Based Learning, Project-Based Learning, Design Thinking va Reverse Engineering elementlari birlashtirildi.

Neft-gaz sanoatining raqamlashtirish bo‘yicha sharhlarida raqamli egizak real obyektning holatini uzluksiz kuzatish, prognozlash, prediktiv texnik xizmat va samaradorlikni baholash imkonini berishi qayd etiladi [6]. Shu bilan birga bulutli va edge-hisoblash, ma’lumotlar sifati, axborot xavfsizligi va modelning verifikatsiyasi muhim shartlar sifatida ko‘rsatiladi. Bu omillar ta’lim jarayonida ham talabaning “model natijasiga ko‘r-ko‘rona ishonish” emas, balki ma’lumot va modelning ishonchliligini tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirish zarurligini ko‘rsatadi.

1-jadval.

Sanoat 5.0 tamoyillarining loyihalash kompetensiyasi mazmuniga ta’siri

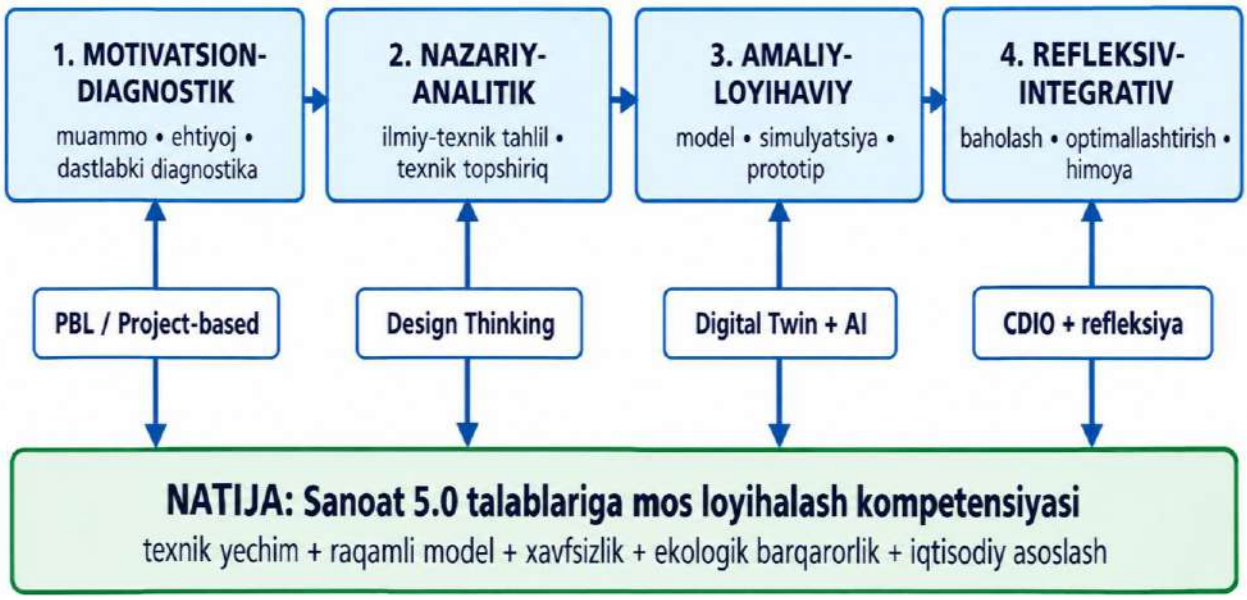
Tamoyil	Neft-gaz sohasidagi mazmun	Ta’lim natijasi
Inson markaziyligi	Operator xavfsizligi, ergonomika, inson xatosini kamaytirish	Inson omilini hisobga olgan loyiha yechimini asoslaydi
Barqarorlik	Energiya, suv va xomashyo sarfini kamaytirish; emissiyalarni nazorat qilish	Resurs va ekologik mezonlarni loyiha hisobiga kiritadi
Rezilyentlik	Avariya, uzilish va tashqi o‘zgarishlarga bardoshlilik	Risklarni baholaydi va zaxira ssenariylarini ishlab chiqadi
Raqamlashtirish	SI, IoT, raqamli egizak, simulyatsiya	Virtual model yaratadi va natijani verifikatsiya qiladi
Tizimli integratsiya	Texnik, iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy mezonlarni uyg‘unlashtirish	Ko‘p mezonli muhandislik qarorini qabul qiladi

Olingan natijalar va ularning tahlili. Loyihalash kompetensiyasi mazmuni. Tadqiqot natijasida bo‘lajak neft-gaz muhandisining loyihalash kompetensiyasi real texnologik muammoni aniqlash, texnik topshiriqni shakllantirish, zarur ma’lumotlarni tanlash, muqobil variantlarni yaratish, ularni raqamli muhitda modellashtirish, xavfsizlik va ekologik ta’sirni baholash, iqtisodiy samaradorlikni asoslash hamda loyiha yechimini refleksiv takomillashtirish qobiliyatlarining integrativ majmui sifatida talqin qilindi.

Mazkur kompetensiya to‘rtta o‘zaro bog‘liq komponentni qamrab oladi. Motivatsion-maqsadli komponent kasbiy mas’uliyat, innovatsiyaga qiziqish va xavfsiz-barqaror yechim yaratishga yo‘nalganlikni; kognitiv-texnologik komponent neft-gaz texnologiyasi, jarayon va apparatlar, avtomatlashtirish, modellashtirish, SI va ma’lumotlar tahlili bo‘yicha bilimlarni; loyihaviy-amaliy komponent texnik topshiriq, hisob, sxema, virtual model va prototip yaratishni; refleksiv-baholash komponenti esa loyiha natijalarini verifikatsiya qilish, risk va cheklovlarni aniqlash, loyiha variantini qayta ko‘rib chiqish ko‘nikmalarini ifodalaydi.

Metodik modelning birinchi – motivatsion-diagnostik bosqichida talabaga real yoki realga yaqin neft-gaz ishlab chiqarish muammosi taqdim etiladi. Masalan, quduq mahsuldorligining pasayishi, quvur liniyasida bosim yo‘qotilishining ortishi, separator energiya sarfining yuqoriligi, kompressor vibratsiyasining me’yordan chiqishi yoki avariya ehtimolining oshishi. Talaba muammoni ishlab chiqarish, inson xavfsizligi

va ekologik oqibatlar nuqtayi nazaridan tavsiflaydi; mavjud bilim va ko‘nikmalar diagnostika qilinadi; loyiha maqsadi va mezonlari belgilanadi.

2-rasm. Sanoat 5.0 asosida loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishning metodik modeli

Ikkinchi – nazariy-analitik bosqichda ilmiy-texnik va patent axborotlari o‘rganiladi, obyektning fizik-texnologik mohiyati tahlil qilinadi, kirish va chiqish parametrlarining bog‘lanishi aniqlanadi hamda texnik topshiriq ishlab chiqiladi. Ushbu bosqichda talabaga “qaysi dasturdan foydalanish” emas, “qanday model va ma’lumot muammoni ishonchli ifodalaydi” degan savol markaziy didaktik vazifa sifatida qo‘yiladi.

Uchinchi – amaliy-loyihaviy bosqichda hisob-kitob, CAD/CAE, texnologik simulyatsiya, raqamli egizak yoki SI asosidagi prognoz vositalari qo‘llanadi. Raqamli egizakdan foydalanish real obyektga aralashmasdan turib turli ish rejimlari, favqulodda ssenariylar va parametrlar o‘zgarishini sinash imkonini beradi. Zamonaviy tadqiqotlar raqamli egizakni muhandislik ta’limiga integratsiyalash fanlararo bilim, qaror qabul qilish va loyiha ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun istiqbolli ekanini ko‘rsatadi [7].

2-jadval.

Neft-gaz ta’limida Sanoat 5.0 texnologiyalarini loyiha topshiriqlariga integratsiyalash

Texnologiya	Didaktik vazifa	Namunaviy loyiha topshirig‘i
Sun’iy intellekt	Prognoz, anomaliyani aniqlash, optimallashtirish	Quduq ish rejimini tarixiy ma’lumotlar asosida optimallashtirish
Raqamli egizak	Obyektning dinamik virtual modelini yaratish	Separator yoki quvur uchastkasining raqamli egizagini tuzish
IoT va sensorlar	Real vaqt ma’lumotini yig‘ish va interpretatsiya qilish	Bosim, harorat va sarf monitoringi arxitekturasini loyihalash
VR/AR	Xavfsiz virtual mashq va fazoviy tushunish	Burg‘ilash qurilmasidagi favqulodda vaziyat algoritmini mashq qilish
CAE/simulyatsiya	Variantlarni hisoblash va taqqoslash	Quvurdagi gidravlik yo‘qotishlarni turli diametrlarda modellashtirish
Kiber-fizik tizim	Fizik obyektda raqamli boshqaruv	Avtomatik nazorat

To‘rtinchi – refleksiv-integrativ bosqichda loyiha natijasi faqat texnik samaradorlik bilan emas, balki xavfsizlik, resurs tejamkorligi, ekologik ta’sir, ishonchlilik, moslashuvchanlik va iqtisodiy maqsadga muvofiqlik bilan baholanadi. Talaba modelning cheklovlari va noaniqligini ko‘rsatishi, muqobil variantlar orasidagi kompromisslarni izohlashi va qabul qilingan qarorni dalillar bilan himoya qilishi lozim. Shunday qilib, refleksiya loyiha ishining yakuniy “hisoboti” emas, balki optimallashtirishning majburiy sikli sifatida tashkil etiladi.

O‘qitish metodlari. Metodik modelni amalga oshirishda Project-Based Learning yakuniy muhandislik mahsulotini yaratishga, Problem-Based Learning muammoni mustaqil aniqlash va bilimga ehtiyojni yuzaga chiqarishga, Design Thinking inson ehtiyojlari va xavfsizlik omilini loyihaga kiritishga, Reverse Engineering mavjud qurilma yoki texnologik yechimni tahlil qilib takomillashtirishga xizmat qiladi. CDIO yondashuvi

esa g‘oya–loyiha–amalga oshirish–ekspluatatsiya mantiqini ta’lim jarayoniga olib kiradi. Bunda biror metod alohida dominant bo‘lmaydi; ularning tanlovi loyiha vazifasining murakkabligi va o‘quv natijasiga bog‘liq holda amalga oshiriladi.

3-rasm. Raqamli egizak va sun’iy intellektni neft-gaz loyihalash faoliyatiga integratsiyalashning o‘quv arxitekturasi (talaba qarorni faqat texnik natija bo‘yicha emas, inson-ekologiya tizim mezonlari bo‘yicha tekshiradi)

Baholash tizimi. Loyihalash kompetensiyasini faqat tayyor loyiha fayli bo‘yicha baholash yetarli emas. Shu sababli kirish diagnostikasi, jarayon bo‘yicha formatif baholash, loyiha mahsuloti, taqdimot-himoya va refleksiv hisobotdan iborat kompleks baholash taklif etiladi. Mezonga asoslangan rubrikada muammoni qo‘yish sifati, muhandislik hisobining to‘g‘riligi, raqamli model adekvatligi, variantlilik, xavfsizlik va ekologik mezonlar, iqtisodiy asoslash, jamoaviy hamkorlik va refleksiya alohida kuzatiladi.

3-jadval.

Loyihalash kompetensiyasini baholash mezonlari va darajalari

Mezon	Asosiy indikator	Reproduktiv	Produktiv	Kreativ
Muammoni qo‘yish	Maqsad, cheklov va mezonlar	Tayyor topshiriqni takrorlaydi	Muammoni mustaqil aniqlashtiradi	Yashirin muammo va qarama-qarshiliklarni ochadi
Raqamli modellashtirish	Model tanlash va verifikatsiya	Tayyor modeldan foydalanadi	Model parametrlarini moslashtiradi	Yangi/kompleks model yaratadi va asoslaydi
Variantlilik	Muqobil yechimlar	Bitta yechim	2–3 variantni taqqoslaydi	Ko‘p mezonli optimallashtirishni amalga oshiradi
Sanoat 5.0 mezonlari	Xavfsizlik, barqarorlik, rezilyentlik	Alohida mezonni qayd etadi	Mezonlarni hisobga oladi	Mezonlar o‘rtasidagi kompromissni asoslaydi
Refleksiya	Cheklov va takomillashtirish	Natijani bayon qiladi	Kamchiliklarni aniqlaydi	Model va qarorni iterativ takomillashtiradi

Muhokama. Taklif etilgan metodikaning asosiy farqi loyihalash faoliyatini faqat konstruktorlik yoki hisoblash vazifasi sifatida emas, balki inson–texnologiya–atrof-muhit o‘rtasidagi tizimli muvozanatni ta’minlovchi faoliyat sifatida talqin qilishidadir. Sanoat 5.0 da samaradorlik muhim bo‘lib qoladi, ammo u yakka mezon emas. Texnik yechim operator uchun xavfsiz, resurs tejamkor, favqulodda ta’sirlarga moslashuvchan va ijtimoiy-ekologik jihatdan asoslangan bo‘lishi lozim [1, 2].

Neft-gaz sanoatida raqamli egizak va ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish imkoniyatlari kengaymoqda. Biroq raqamli modelni ta’limda qo‘llashning pedagogik qiymati dasturiy vositaning o‘zida emas, balki talabani modelning chegaralarini aniqlashga, kirish ma’lumotlari sifatini tekshirishga, fizik qonuniyat bilan raqamli natijani solishtirishga va yakuniy qaror uchun inson javobgarligini saqlashga o‘rgatishidadir. Shu nuqtayi nazardan Sanoat 5.0 yondashuvi sun’iy intellektni muhandisni almashtiruvchi emas, balki uning tahliliy imkoniyatini kengaytiruvchi vosita sifatida joylashtiradi.

Metodikaning amaliy joriy etilishi “Texnologik jarayonlarni loyihalash”, “Neft va gaz konlarini ishlatish”, “Neft-gaz sanoati jihozlari”, “Jarayonlarni modellashtirish va optimallashtirish”, “Avtomatlashtirish va boshqarish” kabi fanlarda fanlararo loyiha modullari orqali amalga oshirilishi mumkin. Har bir modul real korxona yoki virtual stend ma’lumotlariga yaqinlashtirilgan topshiriq bilan boshlanib, texnik topshiriq, hisob, raqamli model, xavfsizlik va barqarorlik auditi, loyiha himoyasi bilan yakunlanishi maqsadga muvofiq.

Mazkur maqola nazariy-metodik xarakterga ega bo‘lib, tajriba-sinovning statistik natijalari keltirilmagan. Keyingi bosqichda taklif etilgan modelni tajriba va nazorat guruhlarida sinash, kompetensiya komponentlari bo‘yicha diagnostik ko‘rsatkichlarni aniqlash va o‘zgarishlarning statistik ishonchliligini baholash zarur. Bu yondashuv metodik modelning amaliy samaradorligini empirik jihatdan asoslash imkonini beradi.

Xulosa. Sanoat 5.0 tamoyillari bo‘lajak neft-gaz muhandisini tayyorlashda texnik bilim, raqamli vosita, inson xavfsizligi, ekologik barqarorlik va tizimning rezilyentligini yagona loyihalash jarayonida integratsiyalashni talab qiladi. Shu asosda loyihalash kompetensiyasi muammoni aniqlashdan tortib raqamli model yaratish, muqobil variantlarni baholash, xavfsizlik va ekologik ekspertiza o‘tkazish hamda yechimni refleksiv takomillashtirishgacha bo‘lgan kompleks faoliyat sifatida aniqlashtirildi**.**

Taklif etilgan to‘rt bosqichli metodik model – motivatsion-diagnostik, nazariy-analitik, amaliy-loyihaviy va refleksiv-integrativ bosqichlar – loyiha asosida ta’lim, CDIO, Design Thinking, Reverse Engineering, raqamli egizak va sun’iy intellekt vositalarini yagona didaktik mantiqqa birlashtiradi. Modelning asosiy pedagogik natijasi talabani tayyor algoritm ijrochisidan ko‘p mezonli muhandislik qarorini mustaqil ishlab chiqadigan va uning oqibatlari uchun professional mas’uliyatni anglaydigan subyektga aylantirishdir.

Mazkur metodika neft-gaz yo‘nalishidagi fanlarda real ishlab chiqarish vaziyatlariga yaqin loyiha topshiriqlarini tashkil etish, kasbiy-amaliy va raqamli kompetensiyalarni birgalikda rivojlantirish hamda kelajakdagi Sanoat 5.0 muhitiga mos muhandislarni tayyorlash uchun ilmiy-metodik asos sifatida foydalanilishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Breque M., De Nul L., Petridis A. Industry 5.0: Towards a Sustainable, Human-Centric and Resilient European Industry. European Commission, Directorate-General for Research and Innovation. Brussels, 2021.

2. European Commission. Industry 5.0: A Transformative Vision for Europe. Governing Systemic Transformations Towards a Sustainable Industry. Brussels, 2022.

3. Broo D.G., Kaynak O., Sait S.M. Rethinking engineering education at the age of Industry 5.0. Journal of Industrial Information Integration. 2022;25:100311. https://doi.org/10.1016/j.jii.2021.100311.

4. Worldwide CDIO Initiative. CDIO Standards 3.0. Conceive–Design–Implement–Operate framework for engineering education. Updated framework, 2020–2022.

5. Malmqvist J., Edström K., Rosén A. CDIO Standards 3.0 – updates to the CDIO framework. Proceedings of the International CDIO Conference, 2020.

6. Knebel F.P., Trevisan R., Nascimento G.S., Abel M., Wickboldt J.A. A study on cloud and edge computing for the implementation of digital twins in the Oil & Gas industries. Computers & Industrial Engineering. 2023;182:109363. https://doi.org/10.1016/j.cie.2023.109363.

7. Hazrat M.A., Hassan N.M.S., Chowdhury A.A., Rasul M.G., Taylor B.A. Developing a Skilled Workforce for Future Industry Demand: The Potential of Digital Twin-Based Teaching and Learning Practices in Engineering Education. Sustainability. 2023;15(23):16433. https://doi.org/10.3390/su152316433.

8. Al-Rbeawi S. A Review of Modern Approaches of Digitalization in Oil and Gas Industry. Upstream Oil and Gas Technology. 2023;11:100098. https://doi.org/10.1016/j.upstre.2023.100098.

9. Motaei E., Ganat T. Smart proxy models art and future directions in the oil and gas industry: A review. Geoenergy Science and Engineering. 2023;227:211918. https://doi.org/10.1016/j.geoen.2023.211918.

10. Korotkova N., Benders J., Mikalef P., Cameron D. Maneuvering between skepticism and optimism about hyped technologies: Building trust in digital twins. Information & Management. 2023;60(4):103787. https://doi.org/10.1016/j.im.2023.103787.

11. Nasurov H.Sh., Dukuzov A.-M.S. A multidisciplinary model for developing competencies in the use of artificial intelligence in industrial engineering education. 2025. DOI: 10.36871/ek.up.p.r.2025.12.16.025.

TA’LIM MIGRATSIYASI FENOMENINING SOTSIO-ANTROPOLOGIK PARADIGMALARI: TRANSNATSIONALIZM, ADAPTATSIYA VA GIBRID IDENTIKLIK

Turdimirzayev Mirjalol Xamidjon o‘g‘li,
Namangan viloyati Najot ta’lim maktabi
Tarix fani o‘qituvchisi
turdimirzaevmirjalol@gmail.com

Mazkur maqolada ta’lim migratsiyasi fenomeni sotsio-antropologik nuqtayi nazardan, transnatsionalizm, akkulturatsiya va gibrid identiklik nazariyalari asosida chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi — O‘zbekistonlik talabalarning, xususan Janubiy Koreyadagi ta’lim migratsiyasi misolida, madaniy adaptatsiya jarayonlarini nazariy jihatdan tizimlashtirish hamda zamonaviy metodologik yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot germenevtik tahlil va qiyosiy modellashtirish usullariga asoslanib, Arjun Appadurayning etnoskeplar konsepsiyasi, Jon Berrining akkulturatsiya strategiyalari modeli, Pyer Burdyening habitus va kapital nazariyasi hamda Ulf Xannerzning kosmopolitanizm g‘oyalari o‘zaro qiyoslanadi. Tahlil natijasida talabalarning madaniy moslashuvi Lysgaard tavsiflagan U-simon model — asal oyi, madaniy shok, moslashuv va integratsiya bosqichlari — orqali namoyon bo‘lishi aniqlangan. Shuningdek, migrant talabalarda vaziyatga qarab o‘zgaruvchan yumshoq identiklik (soft identity), shuningdek Homi Bhabha ta’kidlagan uchinchi makonda shakllanuvchi gibrid madaniyat hodisasi kuzatilgan. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, ta’lim migratsiyasi shaxsning shunchaki bilim olish jarayoni emas, balki uning madaniy va ijtimoiy qayta tug‘ilishi bo‘lib, vatanga qaytgan talabalarning gibrid tajribasi kelajakda mamlakat modernizatsiyasi uchun muhim ijtimoiy-madaniy resurs sifatida xizmat qilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: *ta’lim migratsiyasi, transnatsionalizm, sotsial antropologiya, akkulturatsiya, madaniy kapital, gibrid identiklik, habitus, etnoskep.*

СОЦИАЛЬНО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ ФЕНОМЕНА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ МИГРАЦИИ: ТРАНСНАЦИОНАЛИЗМ, АДАПТАЦИЯ И ГИБРИДНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ

В данной статье глубоко анализируется феномен образовательной миграции с социально-антропологической точки зрения, на основе теорий транснационализма, аккультурации и гибридной идентичности. Цель исследования заключается в теоретической систематизации процессов культурной адаптации на примере образовательной миграции узбекистанских студентов, в частности в Южную Корею, а также в сравнительном анализе современных методологических подходов. Исследование опирается на методы герменевтического анализа и сравнительного моделирования, сопоставляя концепцию этноскейпов Арджуна Аппадураи, модель аккультурационных стратегий Джона Берри, теорию габитуса и капитала Пьера Бурдье, а также идеи космополитизма Ульфа Ханнерца. В результате анализа установлено, что культурная адаптация студентов проявляется через описанную Лисгаардом U-образную модель – этапы медового месяца, культурного шока, адаптации и интеграции. Также у студентов-мигрантов наблюдается изменчивая в зависимости от ситуации мягкая идентичность (soft identity), а также явление гибридной культуры, формирующейся в третьем пространстве, о котором говорил Хоми Бхабха. Исследование показывает, что образовательная миграция – это не просто процесс получения знаний, а культурное и социальное перерождение личности, и гибридный опыт вернувшихся на родину студентов в будущем может служить важным социально-культурным ресурсом для модернизации страны.

Ключевые слова: *образовательная миграция, транснационализм, социальная антропология, аккультурация, культурный капитал, гибридная идентичность, габитус, этноскейп.*

SOCIO-ANTHROPOLOGICAL PARADIGMS OF THE PHENOMENON OF EDUCATIONAL MIGRATION: TRANSNATIONALISM, ADAPTATION, AND HYBRID IDENTITY

This article provides an in-depth analysis of the phenomenon of educational migration from a socio-anthropological perspective, based on the theories of transnationalism, acculturation, and hybrid identity.

The aim of the study is to theoretically systematize the processes of cultural adaptation using the example of Uzbek students’ educational migration, particularly to South Korea, and to conduct a comparative analysis of contemporary methodological approaches. The research relies on hermeneutic analysis and comparative modeling methods, comparing Arjun Appadurai’s concept of ethnoscapes, John Berry’s model of acculturation strategies, Pierre Bourdieu’s theory of habitus and capital, and Ulf Hannerz’s ideas of cosmopolitanism. The analysis found that students’ cultural adaptation manifests through the U-shaped model described by Lysgaard — the stages of the honeymoon, culture shock, adjustment, and integration. It was also observed that migrant students exhibit a situationally variable soft identity, as well as a phenomenon of hybrid culture forming in the third space emphasized by Homi Bhabha. The study shows that educational migration is not merely a process of acquiring knowledge but a cultural and social rebirth of the individual, and that the hybrid experience of students who return to their homeland may in the future serve as an important socio-cultural resource for the country’s modernization.

Keywords: *educational migration, transnationalism, social anthropology, acculturation, cultural capital, hybrid identity, habitus, ethnoscape.*

Kirish. Globallashuv jarayonlari inson kapitali harakatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqdi. Xususan, oliy ta’limning internatsionalizatsiyasi natijasida talabalar migratsiyasi global demografik va madaniy landshaftni o‘zgartiruvchi kuchga aylandi. Agar XX asrda migratsiya asosan iqtisodiy (push-pull omillar) prizmasi orqali o‘rganilgan bo‘lsa, bugungi kunga kelib uning sotsio-antropologik mohiyati — shaxsning o‘zgarishi, madaniy kodlarning almashinuvi va yangi ijtimoiy qatlamlarning paydo bo‘lishi — tadqiqotchilar e’tibor markazidadir.

Ta’lim migratsiyasi tushunchasining sotsioantropologik mohiyati shundan iboratki, u individni nafaqat bilim oluvchi obyekt, balki ikki madaniyat oralig‘ida yashovchi, doimiy ravishda o‘z menini qayta kashf etuvchi subyekt sifatida qaraydi. O‘zbekistonlik talabalarning Janubiy Koreyadagi ta’lim migratsiyasi misolida shuni ko‘rish mumkinki, ular transnatsional ko‘prik vazifasini bajarmoqdalar.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — ta’lim migratsiyasini tadqiq etishda fundamental hisoblangan transnatsionalizm, akkulturatsiya va identiklik nazariyalarini qiyosiy tahlil qilish hamda ularning zamonaviy metodologik yondashuvlarini tizimlashtirishdan iboratdir.

Adabiyotlar tahlili. An’anaviy qarashlarga ko‘ra, migrant talaba o‘z vatanini tark etib, yangi jamiyatga kirib boruvchi va u yerga singib ketuvchi (assimilyatsiya) shaxs sifatida ko‘rilardi. Biroq, zamonaviy antropologiya bu jarayonni transnatsionalizm nazariyasi orqali tushuntiradi.

Arjun Appadurai o‘zining Modernity at Large (1996) asarida globallashuvni 5 ta oqim (scapes) orqali tushuntiradi [2]. Ta’lim migratsiyasi uchun eng muhimi — etnoskeplar (ethnospaces) tushunchasidir. Bu tushuncha shuni anglatadiki, talabalar harakati barqaror jamiyatlarni o‘zgartiruvchi jonli insoniy landshaftdir.

Stiven Vertovec (Steven Vertovec) esa zamonaviy migrantlarning holatini bifocality (ikki yoqlama nigoh) tushunchasi orqali ochib beradi [15]: talaba jismonan qabul qiluvchi mamlakatda bo‘lsa-da, ijtimoiy jihatdan raqamli aloqa vositalari orqali vataniga bog‘liqligicha qoladi.

Migrant talabalarning madaniy adaptatsiyasini tushuntirishda uchta yirik nazariy model muhim o‘rin tutadi. John Berryning akkulturatsiya strategiyalari modeli [3] individning yangi madaniyat bilan munosabatini to‘rtta strategiya (integratsiya, assimilyatsiya, separatsiya, marjinalizatsiya) orqali tavsiflaydi. Pierre Bourdieuning habitus va kapital nazariyasi [5] madaniy hamda ijtimoiy kapitalning bir muhitdan ikkinchisiga o‘tishda qanday transformatsiyalanishini ko‘rsatadi. Ulf Hannerzning kosmopolitanizm kontseptsiyasi [8] esa migrantni ikki madaniyat o‘rtasidagi madaniy broker sifatida talqin qiladi. Ushbu uch model quyida (1-jadval) qiyosiy tahlil qilinadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot nazariy-metodologik sintez va qiyosiy tahlil (comparative analysis) usullariga asoslangan. Empirik ma’lumotlarni nazariy modellar bilan bog‘lashda quyidagi yondashuvlardan foydalanildi:

1. Germenevtik tahlil: Arjun Appadurai va Stiven Vertovecning klassik matnlari dekonstruksiya qilinib, transnatsional makon tushunchasi ta’lim kontekstiga moslashtirildi.

2. Qiyosiy modellashtirish: Jon Berri, Pyer Burdye va Ulf Xannerzning adaptatsiya modellari o‘zaro solishtirildi va ularning kuchli hamda kuchsiz tomonlari aniqlandi (1-jadvalda aks ettirilgan).

3. Vizualizatsiya metodi: madaniy moslashuv jarayonidagi psixologik o‘zgarishlarni ko‘rsatuvchi grafik model (U-Curve) ishlab chiqildi.

Natijalar. Qiyosiy modellashtirish metodi natijasida uchta antropologik-sotsiologik modelning ta’lim migratsiyasi kontekstidagi amaliy ahamiyati aniqlandi (1-jadval).

1-jadval. Ta’lim migratsiyasida madaniy adaptatsiyaning nazariy modellari qiyosiy tahlili

Nazariya muallifi	Asosiy tushuncha	Modelning mohiyati	Talaba uchun amaliy ahamiyati
John Berry (Jon Berri) [3]	Akkulturatsiya strategiyalari	4 ta strategiya: integratsiya, assimilyatsiya, separatsiya, marjinalizatsiya.	Talaba ikki madaniyatni birlashtiradimi (integratsiya) yoki faqat o‘z millatdoshlari bilan cheklanib qoladimi (separatsiya)?
Pierre Bourdieu (Pyer Burdye) [5]	Habitus va kapital	Madaniy kapital (bilim, diplom) va ijtimoiy kapital (aloqalar) almashinuvi.	Talaba O‘zbekistondagi “obro‘”sini Koreyada “kapital”ga aylantira oladimi? Tana harakatlarining o‘zgarishi.
Ulf Hannerz (Ulf Xannerz) [8]	Kosmopolitanizm	Migrant — “madaniy broker”. U ikki madaniyat o‘rtasida ko‘prikdir.	Talabalarning o‘zbek va koreys madaniyatini bir-biriga tarjima qiluvchi agentlar sifatida shakllanishi.

Manba: Muallif tomonidan nazariy manbalar asosida tizimlashtirildi.

Nazariy tahlildan tashqari, Vertovec va Appadurai nazariyalarining O‘zbekistonlik talabalar amaliyotidagi ko‘rinishi ham aniqlandi: talaba jismonan Seulda darsda o‘tirgan bo‘lsa-da, ijtimoiy jihatdan (Telegram, videoqo‘ng‘iroqlar orqali) O‘zbekistondagi oilasi davrasida bo‘ladi. Bu transnatsional ta’lim muhiti bo‘lib, unda chegara tushunchasi yo‘qoladi.

Adaptatsiya dinamikasi va U-simon model

Talabalarning yangi muhitga kirib borishi bir tekis kechmaydi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, madaniy adaptatsiya Lysgaard [11] tomonidan tavsiflangan U-Curve (U-simon egri chiziq) shaklida namoyon bo‘ladi.

1. Honeymoon (asal oyi): (1–3 oy) yangi davlatga kelishdan zavqlanish, men chet elda o‘qiyapman degan eyforiya.
2. Culture Shock (madaniy shok): (3–6 oy) til to‘sig‘i, yolg‘izlik, moliyaviy qiyinchiliklar va begonalik hissi. Grafikning eng quyi nuqtasi.
3. Adjustment (moslashuv): (6–12 oy) tilni o‘rganish, do‘stlar orttirish va qoidalarni tushunish.
4. Mastery (integratsiya): (1 yildan so‘ng) ikki madaniyatda ham o‘zini erkin his qilish, bifocality holatiga erishish.

“Soft Identity” va “Hybrid Culture” konseptlari

Migratsiya jarayonida talabaning identikligi (kimligi) qotib qolgan dogma emas, balki o‘zgaruvchan jarayondir.

Soft Identity (yumshoq identiklik): bu vaziyatga qarab o‘zgaruvchan kimlik. Talaba o‘zbeklar davrasida an’anaviy o‘zbek (musulmon), koreys professorlari oldida zamonaviy global talaba, ish joyida esa intizomli ishchi roliga kirishadi. Bu moslashuvchanlik — zamonaviy migrantning yashab qolish qurolidir.

Hybrid Culture (gibrid madaniyat): Homi Bhabha [4] nazariyasiga ko‘ra, madaniyatlar to‘qnashganda uchinchi makon (third space) paydo bo‘ladi. O‘zbek talabalari koreyscha palli-palli (tezkorlik) va intizomni o‘zbekcha oqibat va mehmondo‘stlik bilan aralashtirib, yangi xulq-atvor modelini yaratadilar.

Muhokama. O‘tkazilgan nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, G‘arbda ishlab chiqilgan modellar O‘zbekiston kontekstiga to‘liq mos tushmasligi mumkin, shuning uchun ularni Pyer Burdyening habitus nazariyasi [5] bilan boyitish lozim.

Koreya jamiyati qat’iy iyerarxiyaga (yoshga va mansabga hurmat) asoslangan. O‘zbek talabasi o‘zining habitusini (ichki va tashqi ko‘nikmalarini) o‘zgartirmasdan turib, bu jamiyatda muvaffaqiyatga erisha olmaydi. Masalan, professorga tik qarab gapirmaslik yoki ikki qo‘llab narsa uzatish — bu shunchaki odob emas, balki ijtimoiy kapital yig‘ish vositasidir.

Transnatsionalizm nazariyasi esa raqamli texnologiyalar davrida yanada dolzarbdir. Appadurai aytganidek [2], bugungi migrant uzilib qolgan yaproq emas. Telegram va Zoom orqali ular O‘zbekistondagi ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok etadilar. Bu holat ba'zida separatsiya (ajralib qolish) xavfini tug‘diradi: talaba jismonan Koreyada, lekin xayolan O‘zbekistonda yashaydi va koreys tilini chuqur o‘rganmaydi. Bu Berri modelidagi [3] integratsiya o‘rniga separatsiya ustuvor bo‘lishiga olib kelishi mumkin.

Xulosa. Ta’lim migratsiyasi fenomeni sotsio-antropologik nuqtayi nazardan tahlil qilinganda, u shunchaki diplom olish jarayoni emas, balki shaxsning madaniy va ijtimoiy qayta tug‘ilishi ekanligi ma’lum bo‘ladi.

Asosiy ilmiy xulosalar quyidagilardan iborat:

1. Metodologik yondashuv: O‘zbek talabalarini o‘rganishda eng samarali yondashuv — bu Appaduraining “etnoskeplar” [2] va Berrining akkulturatsiya strategiyasi [3]ni sintez qilishdir.

2. Identiklik transformatsiyasi: qat’iy milliy o‘zlik o‘rnini vaziyatga moslashuvchi soft identity egallamoqda. Bu globallashuv davridagi muvaffaqiyatli adaptatsiyaning kalitidir.

3. Gibridlik: talabalar uchinchi makonda [4] yangi gibrid madaniyatni shakllantirmoqdalar, bu esa kelajakda O‘zbekistonga qaytganda mamlakat modernizatsiyasi uchun muhim resurs bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Abduhalilov A. (2020). Transnational Practices of Uzbek Migrants in East Asia. Journal of Silk Road Studies, 4, 112-130.

2. Appadurai A. (1996). Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization. Minneapolis: University of Minnesota Press.

3. Berry J. W. (1997). Immigration, Acculturation, and Adaptation. Applied Psychology, 46(1), 5-34.

4. Bhabha H. K. (1994). The Location of Culture. London: Routledge.

5. Bourdieu P. (1986). The Forms of Capital. In J. Richardson (Ed.), Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education (pp. 241-258). Westport, CT: Greenwood.

6. Castles S., & Miller M. J. (2014). The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

7. Glick Schiller N., Basch L., & Blanc-Szanton C. (1992). Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration. Annals of the New York Academy of Sciences, 645, 1-24.

8. Hannerz U. (1996). Transnational Connections: Culture, People, Places. London: Routledge.

9. Kim Y. Y. (2001). Becoming Intercultural: An Integrative Theory of Communication and Cross-Cultural Adaptation. Thousand Oaks, CA: Sage.

10. Levitt P. (2001). The Transnational Villagers. Berkeley: University of California Press.

11. Lysgaard S. (1955). Adjustment in a Foreign Society: Norwegian Fulbright Grantees Visiting the United States. International Social Science Bulletin, 7, 45-51.

12. Portes A. (1997). Immigration Theory for a New Century: Some Problems and Opportunities. International Migration Review, 31(4), 799-825.

13. Said E. (1978). Orientalism. New York: Pantheon.

14. Urry, J. (2007). Mobilities. Cambridge: Polity.

15. Vertovec S. (2009). Transnationalism. London: Routledge.

16. Zokirov S. (2021). Educational Migration from Uzbekistan to South Korea: Push and Pull Factors. Central Asian Journal of Social Sciences, 12(3), 45-58.

BO‘LAJAK METROLOGLARDA O‘LCHASH MA’LUMOTLARINI INTELLEKTUAL TAHLIL QILISH KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-DIDAKTIK MEXANIZMLARI

Ikramov Dilshod Ikramovich,
Jizzax politexnika instituti mustaqil tadqiqotchisi
ikramovd@internet.ru

Mazkur maqolada zamonaviy raqamli transformatsiya sharoitida bo‘lajak metrologlarning o‘lchash ma’lumotlarini intellektual tahlil qilish kompetentligini rivojlantirishning pedagogik-didaktik asoslari tadqiq etilgan. Metrologik faoliyatda o‘lchash natijalarining hajmi va murakkabligi ortib borishi, raqamli o‘lchash tizimlari, avtomatlashtirilgan monitoring vositalari hamda sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi bo‘lajak mutaxassislarni tayyorlash mazmuniga yangi talablarni yuzaga keltirayotgani asoslangan

Kalit so‘zlar: *metrologiya, bo‘lajak metrolog, o‘lchash natijasi, o‘lchash ma’lumotlari, sun’iy intellekt, intellektual tahlil, o‘lchash noaniqligi, metrologik kompetentlik, raqamli kompetentlik, verifikatsiya, interpretatsiya, raqamli laboratoriya, kasbiy kompetentlik.*

ПЕДАГОГИКО-ДИДАКТИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ МЕТРОЛОГОВ В ОБЛАСТИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО АНАЛИЗА ИЗМЕРИТЕЛЬНЫХ ДАННЫХ

В данной статье исследованы педагогико-дидактические основы развития компетентности будущих метрологов в области интеллектуального анализа измерительных данных в условиях современной цифровой трансформации. Обосновано, что увеличение объёма и сложности результатов измерений в метрологической деятельности, стремительное развитие цифровых измерительных систем, средств автоматизированного мониторинга и технологий искусственного интеллекта обусловливают новые требования к содержанию подготовки будущих специалистов.

Ключевые слова: *метрология, будущий метролог, результат измерения, измерительные данные, искусственный интеллект, интеллектуальный анализ, неопределённость измерений, метрологическая компетентность, цифровая компетентность, верификация, интерпретация, цифровая лаборатория, профессиональная компетентность.*

PEDAGOGICAL AND DIDACTIC MECHANISMS FOR DEVELOPING FUTURE METROLOGISTS’ COMPETENCE IN INTELLIGENT ANALYSIS OF MEASUREMENT DATA

This article examines the pedagogical and didactic foundations for developing future metrologists’ competence in the intelligent analysis of measurement data in the context of contemporary digital transformation. It is substantiated that the increasing volume and complexity of measurement results in metrological activities, along with the rapid development of digital measurement systems, automated monitoring tools, and artificial intelligence technologies, impose new requirements on the content of professional training for future specialists.

Keywords: *metrology, future metrologist, measurement result, measurement data, artificial intelligence, intelligent analysis, measurement uncertainty, metrological competence, digital competence, verification, interpretation, digital laboratory, professional competence.*

Kirish. Jahon miqyosida sanoat, energetika, transport, elektronika, mashinasozlik, tibbiyot, ekologik monitoring va boshqa texnik sohalarning raqamlashtirilishi o‘lchash jarayonlarining mazmunini tubdan o‘zgartirmoqda. Zamonaviy ishlab chiqarish tizimlarida o‘lchashlar alohida amalga oshiriladigan texnik operatsiyadan real vaqt rejimida uzluksiz ma’lumot hosil qiluvchi, ularni qayta ishlovchi va boshqaruv qarorlariga aylantiruvchi murakkab axborot jarayoniga aylanmoqda. Natijada metrolog-mutaxassis faoliyatida o‘lchash vositasidan to‘g‘ri foydalanish bilan bir qatorda katta hajmdagi o‘lchash ma’lumotlarini saralash, qayta ishlash, statistik tahlil qilish, xatolik va noaniqlik manbalarini aniqlash, anomal qiymatlarni ajratish, natijalar orasidagi bog‘lanishlarni izohlash va ular asosida kasbiy qaror qabul qilish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro metrologik yondashuvlarda ham o‘lchash natijasi faqat bitta son qiymati bilan chegaralanmaydi. O‘lchash natijasining to‘laqonli ifodalanishi o‘lchanayotgan kattalikka tegishli

qiymatlar va ular haqidagi relevant axborotni qamrab olishi, amaliyotda esa o‘lchangan qiymat tegishli o‘lchash noaniqligi bilan birgalikda qaralishi zarur. O‘lchash noaniqligi o‘lchanayotgan kattalikka tegishli qiymatlarning tarqalishini tavsiflovchi parametr sifatida metrologik tahlilning fundamental kategoriyalaridan biridir. Shu sababli raqamli yoki intellektual algoritm tomonidan olingan har qanday natijani uning metrologik asoslanganligidan ajratib baholash mumkin emas.

Sun’iy intellekt, mashinali o‘qitish, ma’lumotlarni intellektual tahlil qilish, bashoratli analitika va avtomatlashtirilgan qaror qabul qilish texnologiyalarining rivojlanishi metrologik ma’lumotlarni qayta ishlash imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirmoqda [1]. Bunday texnologiyalar katta hajmdagi ma’lumotlar ichidan yashirin qonuniyatlarni aniqlash, qiymatlarni guruhlash, klassifikatsiyalash, noodatiy kuzatuvlarni ajratish, vaqtli qatorlardagi tendensiyalarni aniqlash va prognoz qiymatlarini hosil qilish imkonini beradi. Biroq sun’iy intellekt texnologiyasining mavjudligi undan olingan natijaning avtomatik ravishda metrologik jihatdan ishonchli ekanligini anglatmaydi. O‘zbekiston Respublikasida ham sun’iy intellekt texnologiyalarini iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarga joriy qilish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan. 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qaror bilan Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasining tasdiqlanishi yuqori malakali, raqamli va intellektual texnologiyalar bilan ishlay oladigan mutaxassislarni tayyorlash zaruratini kuchaytiradi [2].

Material va metodlar. Tadqiqot nazariy-metodologik xususiyatga ega bo‘lib, unda pedagogik va metrologik manbalarni nazariy-qiyosiy tahlil qilish, tizimli tahlil, kontent-tahlil, pedagogik modellashtirish, umumlashtirish, tasniflash, taqqoslash hamda metodik konstruksiyalash usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini kompetensiyaviy, tizimli, faoliyatli, shaxsga yo‘naltirilgan, muammoli va raqamli-didaktik yondashuvlar tashkil etdi.

Kompetensiyaviy yondashuv bo‘lajak metrologning tayyorgarligini alohida bilimlar majmui emas, balki real kasbiy vaziyatlarda bilim, ko‘nikma, tajriba, raqamli vositalar va kasbiy mas’uliyatni integrativ ravishda qo‘llash qobiliyati sifatida qarash imkonini berdi.

Tizimli yondashuv o‘lchash ma’lumotlarini intellektual tahlil qilish jarayonining maqsad, mazmun, metod, vosita, faoliyat va natija komponentlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashga xizmat qildi.

Faoliyatli yondashuv talabaning tayyor ma’lumotni qabul qiluvchi subyekt sifatida emas, o‘lchash ma’lumotlarini mustaqil yig‘uvchi, qayta ishlovchi, tekshiruvchi, tahlil qiluvchi va kasbiy xulosa chiqaruvchi faol subyekt sifatidagi pozitsiyasini belgiladi.

Muammoli yondashuv real metrologik vaziyatlarga yaqin topshiriqlar, qarama-qarshi natijalar, anomal o‘lchash qiymatlari va qaror qabul qilishni talab qiladigan keyslar asosida analitik fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirildi.

Raqamli-didaktik yondashuv esa sun’iy intellekt va raqamli vositalarni o‘quv maqsadiga muvofiq tanlash, ularning funksional imkoniyatlarini pedagogik vazifalar bilan uyg‘unlashtirish va inson nazoratini saqlash tamoyillariga tayandi.

Metrologik nuqtai nazardan tadqiqotda o‘lchash natijasi, o‘lchash noaniqligi, statistik qayta ishlash, kuzatuvchanlik, takrorlanuvchanlik, qayta tiklanuvchanlik, anomal qiymatlar va natijalar ishonchliligi kabi tushunchalar asosiy metodik kategoriyalar sifatida qaraldi. O‘lchash ma’lumotlarini intellektual tahlil qilish kompetentligini rivojlantirish jarayoni quyidagi o‘zaro bog‘liq bosqichlar asosida konstruksiyalandi: o‘lchash ma’lumotlarini olish, ma’lumotlarni tayyorlash, statistik-metrologik tahlil, sun’iy intellekt asosida tahlil, natijalarni klassik usullar bilan verifikatsiyalash, metrologik interpretatsiya, refleksiv baholash.

Natijalar. O‘lchash ma’lumotlarini intellektual tahlil qilish kompetentligining pedagogik mazmuni tadqiqot natijasida “bo‘lajak metrologning o‘lchash ma’lumotlarini intellektual tahlil qilish kompetentligi” tushunchasini aniqlashtirish zarurati yuzaga keldi. Mazkur kompetentlikni talabaning o‘lchash jarayonida hosil bo‘lgan ma’lumotlarni metrologik talablar asosida yig‘ish, tayyorlash va statistik qayta ishlash, sun’iy intellekt hamda raqamli tahlil vositalari yordamida ulardagi qonuniyat va anomal holatlarni aniqlash, olingan natijalarni klassik metrologik usullar bilan verifikatsiyalash, interpretatsiya qilish hamda aniqlik, noaniqlik, ishonchlilik va kasbiy mas’uliyat mezonlari asosida qaror qabul qilishga tayyorligini ifodalovchi integrativ kasbiy sifat sifatida talqin qilish taklif etiladi. Ushbu ta’rifda to‘rtta muhim jihat mujassamlashgan. Birinchidan, metrologik bilimlar sun’iy intellektdan oldin turadi. Ikkinchidan, sun’iy intellekt tahlil vositasi sifatida qaraladi. Uchinchidan, intellektual tahlil natijasi albatta verifikatsiyadan o‘tkaziladi. To‘rtinchidan, yakuniy qaror inson — ya’ni mutaxassis tomonidan qabul qilinadi. Tadqiqot davomida kompetentlikning to‘rtta asosiy tarkibiy komponenti ajratildi.

Kognitiv-metrologik komponent o‘lchash nazariyasi, fizik kattalik, o‘lchash birligi, o‘lchash usuli, o‘lchash vositasi, xatolik, o‘lchash noaniqligi, statistik qayta ishlash, kalibrlash, qiyoslash, metrologik kuzatuvchanlik va natijalar ishonchliligi to‘g‘risidagi bilimlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu komponent talabaning keyingi analitik faoliyati uchun nazariy poydevor vazifasini bajaradi.

Analitik-faoliyatli komponent o‘lchash ma’lumotlarini saralash, guruhlash, qayta ishlash, qiyoslash, grafik ifodalash, statistik ko‘rsatkichlarni hisoblash, xatolik manbalarini aniqlash, anomal qiymatlarni ajratish va natijalar o‘rtasidagi sababiy hamda statistik bog‘lanishlarni tahlil qilish ko‘nikmalarini qamrab oladi.

Raqamli-intellektual komponent zamonaviy dasturiy vositalar, elektron jadvallar, statistik paketlar, ma’lumotlarni vizuallashtirish platformalari hamda sun’iy intellekt algoritmlaridan maqsadga muvofiq foydalanish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu komponentda dasturiy vositani ishlata olishning o‘zi yetarli emas; talaba qaysi vazifaga qaysi vosita mosligini anglay olishi zarur.

Refleksiv-baholash komponenti sun’iy intellekt tomonidan hosil qilingan natijalarni tanqidiy baholash, ularni klassik metrologik hisob-kitoblar bilan qiyoslash, mumkin bo‘lgan xato va cheklovlarni aniqlash, o‘z faoliyatini tahlil qilish va kasbiy qaror uchun javobgarlikni his etish qobiliyatini qamrab oladi.

Mazkur komponentlar mustaqil elementlar emas, balki yagona kasbiy faoliyatning o‘zaro bog‘langan qismlaridir. Masalan, metrologik bilim yetarli bo‘lmasa, sun’iy intellekt natijasini baholash imkoniyati cheklanadi. Raqamli ko‘nikma shakllanmagan bo‘lsa, katta hajmdagi ma’lumotlarni samarali qayta ishlash murakkablashadi. Refleksiv baholash mavjud bo‘lmasa, talaba algoritm natijasini tanqidiy tekshirmasdan qabul qilish xavfiga duch keladi.

O‘lchash ma’lumotlarini intellektual tahlil qilishning metodik algoritmi.

Taklif etilayotgan metodikaning birinchi bosqichi — o‘lchash ma’lumotlarini olish. Ushbu bosqichda talabalar real yoki modellashtirilgan o‘lchash jarayonida ma’lumotlarni hosil qiladilar. Bunda o‘lchash vositasining texnik va metrologik tavsiflari, o‘lchash sharoiti, diapazon, aniqlik sinfi va boshqa parametrlar qayd etiladi.

Ikkinchi bosqich — ma’lumotlarni tayyorlash. Raqamli tahlilning sifati kirish ma’lumotlarining sifatiga bevosita bog‘liq. Shu sababli talabalar ma’lumotlarni tekshirish, formatlash, takroriy yozuvlarni aniqlash, yetishmayotgan qiymatlar bilan ishlash va ehtimoliy anomal qiymatlarni dastlabki belgilash faoliyatini bajaradilar.

Uchinchi bosqich — statistik-metrologik tahlil. Ushbu bosqichda o‘rtacha qiymat, dispersiya, standart og‘ish, takrorlanuvchanlik, xatolik va o‘lchash noaniqligi singari ko‘rsatkichlar aniqlanadi. Bu bosqichning mavjudligi intellektual algoritm natijasini keyinchalik taqqoslash uchun “metrologik tayanch” hosil qiladi.

To‘rtinchi bosqich — sun’iy intellekt asosida tahlil qilish. Talaba ma’lumotlar to‘plamining xususiyatiga qarab intellektual vositadan foydalanadi. Mazkur jarayonda tasniflash, klasterlash, regressiya, anomaliyalarni aniqlash yoki boshqa ma’lumotlar tahlili mexanizmlaridan foydalanilishi mumkin.

Beshinchi bosqich — natijalarni klassik usullar bilan verifikatsiyalash. Bu metodikaning eng muhim pedagogik bo‘g‘inlaridan biridir. Talaba sun’iy intellekt hosil qilgan natijani “to‘g‘ri” deb avtomatik qabul qilmaydi. U natijani statistik-metrologik hisob-kitoblar, ma’lum qonuniyatlar, o‘lchash vositasining tavsiflari va tajriba sharoiti bilan qiyoslaydi.

Oltinchi bosqich — metrologik interpretatsiya. Talaba olingan natijaning fizik va metrologik mazmunini izohlaydi. Masalan, algoritm ma’lum o‘lchashni anomal deb topgan bo‘lsa, buning sababi o‘lchash vositasining nosozligi, tashqi muhit ta’siri, operator xatosi, obyektning real o‘zgarishi yoki ma’lumotlarni uzatishdagi xato bo‘lishi mumkin. Talaba mavjud dalillarga asoslanib ehtimoliy sabablarni farqlashi zarur.

Yettinchi bosqich — refleksiv baholash. Talaba qanday usul tanlagani, nima uchun tanlagani, natijaning ishonchliligi va cheklovlari, boshqa usul qo‘llanganda qanday natija olinishi mumkinligi haqida xulosa chiqaradi.

Natijada “algoritmga topshiriq berish — javob olish” shaklidagi sodda raqamli faoliyat o‘rniga “muammoni aniqlash — ma’lumot olish — tahlil qilish — intellektual vositadan foydalanish — tekshirish — interpretatsiya — qaror” ko‘rinishidagi kasbiy faoliyat shakllanadi [5].

Intellektual tahlil kompetentligini baholash mezonlari

Tadqiqot natijasida kompetentlikni baholash uchun to‘rtta asosiy mezondan foydalanish maqsadga muvofiq deb topildi.

Kognitiv-metrologik mezon talabaning o‘lchash nazariyasi, o‘lchash natijasi, xatolik, noaniqlik, statistik qayta ishlash, kuzatuvchanlik va ishonchlilikka oid bilimlarini ifodalaydi.

Uning asosiy ko‘rsatkichlari: metrologik tushunchalarni to‘g‘ri izohlash; o‘lchash natijasiga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlash; xatolik va noaniqlikni farqlash; statistik ko‘rsatkichlarning metrologik mazmunini tushuntirishdan iborat.

Analitik-faoliyatli mezon ma’lumotlarni amaliy qayta ishlash va muammoli metrologik vazifalarni hal etish qobiliyatini tavsiflaydi.

Ko‘rsatkichlari: ma’lumotlarni tozalash va guruhlash; statistik qayta ishlash; anomal qiymatlarni aniqlash; grafik va jadvallarni tahlil qilish; turli natijalarni qiyoslash va sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlash.

Raqamli-intellektual mezon raqamli va sun’iy intellekt vositalaridan kasbiy vazifaga muvofiq foydalanish qobiliyatini baholaydi.

Ko‘rsatkichlari: vazifaga mos raqamli vositani tanlash; ma’lumotni to‘g‘ri kiritish; algoritm parametrlarini maqsadga muvofiq belgilash; natijalarni vizuallashtirish va sun’iy intellekt natijasining texnologik cheklovlarini anglash.

Refleksiv-baholash mezoni natijaning ishonchliligini tekshirish, xatolarni aniqlash, o‘z faoliyatini tahlil qilish va asoslangan kasbiy qaror qabul qilishni tavsiflaydi.

Ko‘rsatkichlari: SI natijasini klassik hisob-kitob bilan qiyoslash; algoritm xatosi ehtimolini baholash; natijaning cheklovlarini ko‘rsatish; metrologik dalillar asosida yakuniy qaror chiqarish va ushbu qarorni asoslash.

Kompetentlikning rivojlanganligini reproduktiv, produktiv va kreativ-tadqiqotchilik darajalarida baholash mumkin.

Reproduktiv darajada talaba tayyor algoritm asosida hisoblashlarni bajaradi, biroq tahlil usulini mustaqil tanlash va SI natijasini chuqur baholashda yordamga muhtoj bo‘ladi.

Produktiv darajada talaba vazifaga mos vositalarni tanlaydi, o‘lchash ma’lumotlarini mustaqil tahlil qiladi, SI natijasini klassik usullar bilan qiyoslaydi va asoslangan xulosa chiqaradi.

Kreativ-tadqiqotchilik darajasida talaba murakkab, noaniq va ko‘p variantli metrologik vaziyatlarda mustaqil strategiya ishlab chiqadi, bir necha tahlil usulini integratsiyalaydi, natijalarning cheklovlarini aniqlaydi va yangi yechim taklif qiladi.

Muhokama. Olingan nazariy natijalar metrologiya ta’limiga sun’iy intellekt texnologiyalarini integratsiya qilish masalasini faqat texnik vositalarni o‘zlashtirish bilan chegaralash mumkin emasligini ko‘rsatadi. Bu yerda asosiy pedagogik masala “talaba sun’iy intellektdan foydalana oladimi?” degan savoldan “talaba sun’iy intellekt hosil qilgan natijani metrologik jihatdan tushuna, tekshira va asoslay oladimi?” degan savolga o‘tishdan iborat. Bunday o‘zgarish ta’lim mazmuniga ham ta’sir ko‘rsatadi. An’anaviy metrologiya kurslarida o‘lchash vositalari, usullari, xatoliklar va noaniqlik masalalari o‘rganilsa, raqamli sharoitda ushbu mazmun ma’lumotlar bilan ishlash madaniyati, algoritmik fikrlash, raqamli tahlil va sun’iy intellekt natijalarini verifikatsiyalash elementlari bilan boyitilishi kerak. Xalqaro metrologik yondashuvlarda o‘lchash noaniqligining alohida ahamiyatga ega ekanligi ham mazkur metodikaning zarurligini tasdiqlaydi. Sun’iy intellekt modeli juda aniq ko‘rinadigan raqamli natija hosil qilishi mumkin, ammo bu natijaning o‘lchash noaniqligi, kirish ma’lumotlarining sifati va metrologik kuzatuvchanlik bilan aloqasi aniqlanmas ekan, uni kasbiy qaror uchun yetarli deb hisoblash to‘g‘ri bo‘lmaydi. Shu ma’noda “verifikatsiya” taklif qilinayotgan metodikaning markaziy tushunchalaridan biridir. Talaba sun’iy intellektga ishonish yoki ishonmaslik o‘rtasida tanlov qilmaydi. U natijani dalillar asosida tekshiradi. Bunday faoliyat metrologik tafakkurning mohiyatiga mos keladi [6].

Taklif etilgan yondashuvning yana bir muhim jihati — klassik va intellektual tahlilning integratsiyasi. Ayrim holatlarda sun’iy intellekt texnologiyalarini ta’limga joriy etish mavjud metodlarni to‘liq almashtirish sifatida tushunilishi mumkin. Metrologiya uchun bunday yondashuv maqsadga muvofiq emas. Talaba o‘rtacha qiymat, standart og‘ish, noaniqlik, korrelyatsiya va boshqa fundamental tushunchalarni bilmasdan turib algoritm natijasini kasbiy talqin qila olmaydi. Demak, raqamlashtirish metrologik fundamental bilimlarning ahamiyatini kamaytirmaydi, aksincha, ularni yangi kontekstda qo‘llash zaruratini oshiradi. Taklif qilinayotgan metodikada o‘qituvchining roli ham o‘zgaradi [7]. O‘qituvchi tayyor bilimni uzatuvchi asosiy axborot manbaidan o‘quv-tadqiqot faoliyatini tashkil qiluvchi, muammoli vaziyat yaratuvchi, ma’lumotlar bilan ishlash jarayonini boshqaruvchi va talabaning xulosalarini metrologik jihatdan asoslashga yo‘naltiruvchi pedagogik fasilitatorga aylanadi. Talabaning roli esa bajaruvchidan tadqiqotchiga tomon o‘zgaradi. U o‘lchash ma’lumotlarini tayyor shaklda qabul qilmaydi, balki ularning kelib chiqishi va sifatini baholaydi, turli tahlil usullarini sinab ko‘radi, natijalarni qiyoslaydi va yakuniy qarorni himoya qiladi. Bu yondashuv “Metrologiya asoslari”, “O‘lchash usullari va vositalari”, “O‘lchash natijalarini qayta ishlash”, “Metrologik ta’minot”, “Intellektual o‘lchash asboblari” kabi fanlarning amaliy mashg‘ulotlari va laboratoriya ishlarini takomillashtirish uchun muhim metodik imkoniyat yaratadi.

Taklif etilgan yondashuvda sun’iy intellektdan foydalanish talabaning fikrlashini qisqartirishga emas, aksincha, uni murakkablashtirishga xizmat qiladi. Agar talaba algoritmga ma’lumotni kiritib, tayyor natijani topshirsa, pedagogik samaradorlik past bo‘ladi. Agar talaba algoritm natijasini oldindan hisoblangan metrologik ko‘rsatkichlar bilan taqqoslasa, tafovut sababini aniqlasa va qaysi natijaga nima uchun ishonishini tushuntirsa, sun’iy intellekt yuqori darajadagi fikrlash faoliyatining vositasiga aylanadi. Shuning

uchun metrologiya ta’limida sun’iy intellektdan foydalanishning asosiy didaktik formulasi quyidagicha ifodalanishi mumkin: SI natijasi, metrologik tekshiruv, qiyosiy tahlil, interpretatsiya, asoslangan kasbiy qaror. Bu formulada sun’iy intellekt jarayonning yakuniy nuqtasi emas. U talabaning keyingi fikrlash faoliyatini boshlovchi vositadir.

Xulosa. O‘tkazilgan nazariy-metodik tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

Sun’iy intellekt metrologik bilim va mutaxassisning kasbiy mulohazasini almashtiruvchi vosita emas. Uning pedagogik qiymati katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish, muqobil yechimlarni hosil qilish, yashirin qonuniyatlarni aniqlash va talabaning qiyosiy-tanqidiy faoliyatini kuchaytirish imkoniyati bilan belgilanadi. O‘lchash ma’lumotlarini intellektual tahlil qilish kompetentligini rivojlantirishda “o‘lchash ma’lumotlarini olish, ma’lumotlarni tayyorlash, statistik-metrologik tahlil, sun’iy intellekt asosida tahlil, klassik usullar bilan verifikatsiyalash, metrologik interpretatsiya, refleksiv baholash” algoritmik ketma-ketligidan foydalanish maqsadga muvofiq. Sun’iy intellekt natijalarini klassik metrologik usullar bilan verifikatsiyalash metodikaning markaziy didaktik elementi hisoblanadi. Bu talabaning tayyor algoritmik javobga qaramligini kamaytirib, dalillarga asoslangan kasbiy fikrlashini rivojlantiradi. Muammoli-metrologik topshiriqlar, kasbiy keyslar, raqamli laboratoriyalar, loyiha va tadqiqotchilik metodlarini integratsiyalash o‘lchash ma’lumotlarini intellektual tahlil qilish kompetentligini nazariy bilimdan real kasbiy faoliyat darajasiga olib chiqish imkonini beradi. Kompetentlikni baholash faqat sun’iy intellekt vositasidan foydalanish texnikasiga asoslanmasligi kerak. Kognitiv-metrologik, analitik-faoliyatli, raqamli-intellektual va refleksiv-baholash mezonlari asosida talabaning ma’lumotni tushunishi, qayta ishlashi, algoritm natijasini tekshirishi, interpretatsiya qilishi va asoslangan qaror qabul qilishi kompleks baholanishi lozim.

Shunday qilib, bo‘lajak metrologlarda o‘lchash ma’lumotlarini intellektual tahlil qilish kompetentligini rivojlantirish texnik fanlar ta’limini raqamlashtirishning muhim pedagogik yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur jarayonning samaradorligi sun’iy intellekt vositalarining soni bilan emas, balki ularning metrologik bilimlar, analitik faoliyat, verifikatsiya, refleksiya va kasbiy qaror qabul qilish jarayoni bilan qay darajada didaktik integratsiyalanganligi bilan belgilanadi.

Adabiyotlar:

1. Ikramov D.I. Raqamli ta’limda – metrologlarni kompetentligini shakllantirish // Pedagogs international research journal. – 2026. – Vol. 103. – Issue 1. – B. 334–337. – ISSN 2181-3027.

2. Murodova A. Pedagogical Conditions for Developing Information and Communicative Competence of Future Engineers in the Process of Independent Education // Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences. – 2026. – Vol. 55. – P. 1–3.

3. Murodova A.Y. Bo’lajak muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning modelini yaratish // “Экономика социум” Журнал 09.02.2024, №2 (117) 2024.

4. Hamidov J.A., Murodova A.Y. Technology of development of professional and technical component of future engineers by means of virtual education technology //Science and innovation. – 2023. – T. 2. – №. A1. – C. 306-311.

5. Murodova A.Program-didactic possibilities of using virtual educational technologies in preparing future engineers for professional activity//AIP Conference Proceedings. – AIP Conf. Proc 3244, 030037 (2024), №. 1.

6. Murodova A.Y. Virtual reallik texnologiyalarining rivojlanish istiqbollari // O‘zbekiston milliy universiteti xabarlari, 2024, 1/5 son, B. 149-151 (13.00.00; № 15).

7. Murodova A.Y. Technology for development of professional and technical components of future engineers through virtual education technology // Pedagogik mahorat - Buxoro, 2024– №4– B. 69-74.

8. Murodova A.Y. Educational content, methods, software and tools for developing professional competence of future engineers based on virtual education technologies // NamDU ilmiy axborotnomasi. – Namangan, 2024. – №10– B 825-828. (13.00.00; № 30).

UO‘K 378.18

BO‘LAJAK INGILIZ TILI O‘QITUVCHILARINING MUSTAQIL TA’LIMINI ZAMONAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA TASHKIL QILISH

Rashidova Oynisa Xusniddin qizi,
Samarqand davlat chet tillar instituti doktoranti
aoynisaa@gmail.com

Mazkur maqolada bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining mustaqil ta’lim jarayonini zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish masalasi yoritilgan. Umumiy pedagogika fani misolida talabalar mustaqil ta’limining mazmuni, samaradorligini oshirish omillari hamda innovatsion metod va texnologiyalarning o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, mustaqil ta’lim jarayonini tashkil etishda o‘quvchilarning ijodiy fikrlashi, refleksiya ko‘nikmalari va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik yondashuvlar tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida talabalarning mustaqil ta’limga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytirish va o‘z o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalarini shakllantirishda zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil qilingan topshiriqlarning samaradorligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *mustaqil ta’lim, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisi, integratsion yondashuv, texnologik yondashuv, CLIL yondashuvi, kreativ yondashuv, integratsion yondashuv.*

ORGANIZATION OF INDEPENDENT EDUCATION OF FUTURE ENGLISH TEACHERS ON THE BASIS OF MODERN APPROACHES

This article discusses the issue of organizing the independent learning process of future English language teachers based on modern approaches. Using the example of general pedagogy, the content of students' independent learning, factors that increase its effectiveness, and the role of innovative methods and technologies are analyzed. Also, pedagogical approaches that serve to develop students' creative thinking, reflection skills, and digital competencies in organizing the independent learning process are analyzed. The results of the study show the effectiveness of tasks organized based on modern approaches in strengthening students' motivation for independent learning and forming self-control skills in the process of training English language teachers.

Keywords: *independent learning, future English language teacher, integrative approach, technological approach, CLIL approach, creative approach, integrative approach.*

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ

В данной статье рассматривается вопрос организации процесса самостоятельного обучения будущих учителей английского языка на основе современных подходов. На примере общей педагогики анализируется содержание самостоятельного обучения студентов, факторы, повышающие его эффективность, и роль инновационных методов и технологий. Также анализируются педагогические подходы, способствующие развитию творческого мышления, навыков рефлексии и цифровых компетенций студентов при организации процесса самостоятельного обучения. Результаты исследования показывают эффективность заданий, организованных на основе современных подходов, в укреплении мотивации студентов к самостоятельному обучению и формировании навыков самоконтроля в процессе подготовки учителей английского языка.

Ключевые слова: *самостоятельное обучение, будущий учитель английского языка, интегративный подход, технологический подход, подход CLIL, творческий подход, интегративный подход.*

Kirish. Hozirgi zamon talablariga binoan oliy o‘quv yurtlari oldida turgan eng muhim vazifalardan biri jahon ta’lim standartlariga javob bera oladigan bilimli, zukko va raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashdan iborat. Bu vazifani amalga oshirishda talabalar mustaqil ta’limini to‘g‘ri tashkil etish muhim omil hisoblanadi. Shu sababli oliy ta’lim tizimida mustaqil ta’limni tizimli tashkil qilish masalasiga ko‘plab e’tibor qaratilgan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish

konsepsiyasining 3-bobi (“Oliy ta’lim tizimini rivojlantirishning strategik maqsadlari va ustuvor yo‘nalishlari”) 1-§ida (“Oliy ta’lim bilan qamrovni kengaytirish, oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish”) mustaqil ta’lim soatlari ulushini oshirish, talabalarda mustaqil ta’lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash hamda tizimli tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantirish nazarda tutilgan [1]. Bu bandda ta’lim oluvchilarning mustaqil ishlash malakalarini uzluksiz oshirish orqali mutaxassislarning zaruriy kompetensiyalarini, ijodiy yaratuvchanligini, izlanuvchanligini va mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilgan.

Shuningdek, globallashuv sharoitida xorijiy tillarni o‘qitish va pedagoglarning bilim sifatini oshirish ham pedagogik tizimning ustuvor vazifalaridan biridir. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining mustaqil ta’limi ularning kasbiy tayyorgarligini ta’minlabgina qolmay, zamonaviy ta’lim jarayonida erkin fikrlaydigan va mustaqil qaror qabul qila oladigan pedagogik shaxsni shakllantirishga ham xizmat qiladi. Mustaqil ta’lim talabalarga o‘quv faoliyatini rejalashtirish, bilimlarni mustahkamlash va o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi.

So‘nggi yillarda umumiy pedagogika fanini o‘qitishda zamonaviy texnologiyalar va yondashuvlar, ayniqsa talabaga yo‘naltirilgan yondashuvlar keng qo‘llanilmoqda. Bu esa bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining mustaqil ta’lim faoliyatini takomillashtirish uchun zarur pedagogik sharoit yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. Mustaqil ta’limni yo‘lga qo‘yish va talabalarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish muammosi ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Jumladan, M.A. Tursunaliyeva talabalarning mustaqil faoliyatini jadallashtirishda pedagogik shart-sharoitlarning muhim o‘rin tutishini ilmiy asoslaydi va o‘qituvchi boshqaruvidagi mustaqil ishlarning yuqori samaradorligini ko‘rsatib beradi [2, 25]. X.A. Shayxova ta’lim jarayoniga integrativ va innovatsion yondashuvlarni joriy etish orqali talabalarning mustaqil va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish mumkinligini qayd etadi [3, 56]. N.B. Rejapova CLIL texnologiyasining ko‘p tilli ta’lim tizimidagi o‘rnini yoritib, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda bu yondashuvning ahamiyatini ochib beradi [4, 101]. Muallif CLILni lingvistik va kasbiy kompetensiyalarni parallel rivojlantiruvchi samarali model sifatida baholaydi. Sh.N. Muslimov va Ch.S. Lutfullayeva integratsion yondashuvning mohiyati va nazariy asoslarini tahlil qilib, fanlararo integratsiya ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omili ekanligini ko‘rsatadi [5, 136]. Ularning fikricha, integratsion yondashuv talabalarning tizimli fikrlashini shakllantirishga va kasbiy tayyorgarligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bundan tashqari, u o‘quvchilarning kreativ fikrlashini ham rivojlantiradi [6, 112]. S. Xo‘jjiyev va D. Axadova tadqiqotlarida o‘qituvchining innovatsion faoliyatida akmeologik yondashuvning o‘rni yoritilgan, pedagogning kasbiy yetuklikka erishishida shaxsiy va kasbiy o‘sish omillarining muhimligi ta’kidlangan [7, 1531].

Biroq tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mavjud ilmiy manbalarda bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilariga umumiy pedagogika fanini o‘qitish jarayonida mustaqil ta’limni zamonaviy yondashuvlar asosida tizimli va kompleks tashkil etish masalasi yetarlicha yoritilmagan. Ushbu tadqiqot mazkur bo‘shliqni to‘ldirishga yo‘naltirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilariga umumiy pedagogika fanini o‘qitishda mustaqil ta’limni tashkil qilishda zamonaviy yondashuvlardan foydalanishga va shu asosda talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan. Tadqiqotda turli metodlardan tizimli foydalanildi.

Avvalo, kuzatish va nazariy tahlil metodlari qo‘llanildi. Kuzatish orqali ingliz tili yo‘nalishi talabalari uchun umumiy pedagogika fanidan tashkil qilinayotgan mustaqil ta’limdagi mavjud yondashuvlar aniqlandi. Nazariy tahlil orqali tadqiqotchilarning (M.A. Tursunaliyeva, X.A. Shayxova, S. Xo‘jjiyev, D. Axadova, B.N. Qurbonov, Sh.N. Muslimov, Ch.S. Lutfullayeva, N.B. Rejapova) mavzuga oid ishlari tahlil qilindi. Ular o‘z tadqiqotlarida o‘quv jarayonida CLIL va boshqa zamonaviy yondashuvlardan foydalanishni o‘rganganlar.

Taqqoslash metodi asosida mualliflar taklif etgan yondashuvlar o‘zaro solishtirildi. Bunda kreativ va innovatsion yondashuvlarning asosiy maqsadi deyarli bir xil ekanligi hisobga olinib, maqolada faqat kreativ yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiq deb topildi.

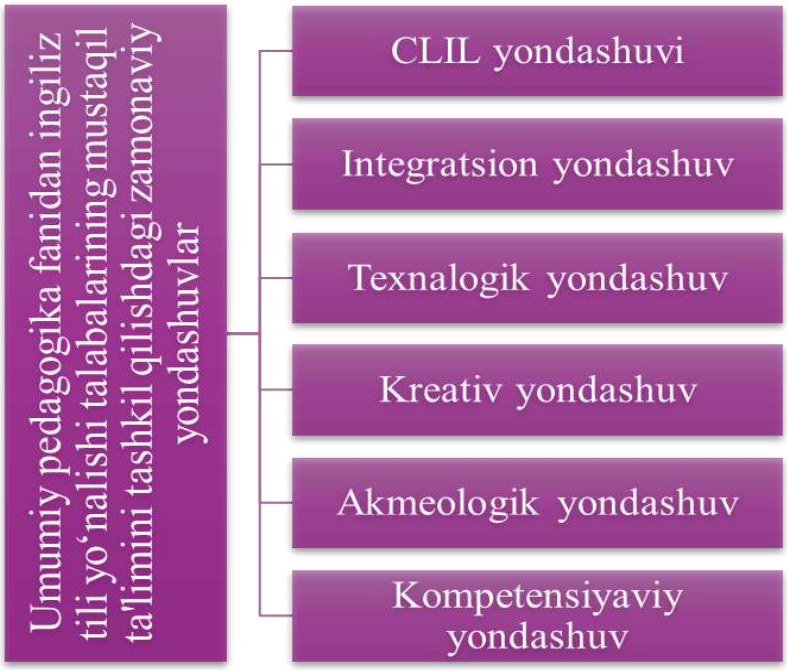
Tasniflash va tizimlashtirish metodlari orqali mustaqil ta’limni tashkil qilishda qo‘llanishi zarur bo‘lgan zamonaviy yondashuvlar turlari aniqlandi. Ularning afzalliklari, e’tibor talab qiladigan jihatlari hamda talabalarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishdagi o‘rni tizimli aniqlandi.

Me’yoriy-huquqiy va dasturiy hujjatlarni tahlil qilish metodi yordamida tadqiqot oliy ta’lim tizimini rivojlantirishga mo‘ljallangan nizom va qarorlarda belgilangan bandlarning ijrosini ta’minlashga xizmat qilishi aniqlandi.

Oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’lim talabalarning bilimlarini chuqurlashtirish, ijodiy faoliyatga qiziqishini shakllantirish, tadqiqot yoki uslubiy faoliyat bilan shug‘ullanishga zamin yaratish, o‘quv

faoliyatida mustaqillik va kreativlikni shakllantirish, shuningdek ongli tushunish hamda mustaqil, ijodiy, tanqidiy fikrlash va yaratuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi jarayondir. Demak, mustaqil ta’limning zamonaviy yondashuvlar asosida to‘g‘ri tashkil etilishi nafaqat o‘quv faoliyatida, balki o‘z ustida mustaqil ishlash jarayonida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ingliz tili yo‘nalishi talabalariga umumiy pedagogika fanidan mustaqil ta’lim topshiriqlarini boshqa yo‘nalishlarga nisbatan zamonaviy yondashuvlarda ishlab chiqish imkoniyati mavjud. Chunki ular ingliz tilini biladi va mustaqil ta’lim jarayonida ingliz tilidagi adabiyotlarni ham erkin tahlil qila oladi. Bunda umumiy pedagogika fani o‘qituvchisidan ham ingliz tilini bilish talab etiladi. Zamonaviy ilm-fan taraqqiyoti sharoitida ingliz tili yo‘nalishi talabalarining mustaqil ta’limini quyidagi yondashuvlar asosida tashkil qilish ularning mustaqil va ijodiy fikrlashini hamda kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi (1-rasm).

1-rasm. Umumiy pedagogika fanidan ingiliz tili yo‘nalishi talabalarining mustaqil ta’limini tashkil qilishdagi zamonaviy yondashuvlar

CLIL yondashuvi. CLIL (Content and Language Integrated Learning) – mazmunni (pedagogikani) o‘qitish bilan ingliz tilini o‘rgatishni integratsiyalashgan holda olib borish yondashuvidir. Bu yondashuv ingliz tili yo‘nalishi talabalarining mustaqil ta’lim topshiriqlarini samarali tashkil etishda qulay metodik imkoniyatlar yaratadi.

Umumiy pedagogika fanida CLILni qo‘llash talabaning pedagogik tushunchalarni ingliz tilida o‘rganishi, tahlil qilishi va qo‘llashini anglatadi. Mustaqil ta’lim topshiriqlarining mazmuni ikki maqsadga xizmat qiladi:

1.pedagogik bilimni chuqurlashtirish;

2.ingliz tilini amaliy qo‘llash va rivojlantirish.

Bu yondashuv talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirib, o‘qituvchining kasbiy sifatlarini ham boyitadi va o‘z ustida ishlashga undaydi. CLILni tatbiq etish 4K modeli tamoyillariga tayanadi. CLIL talabalarga nafaqat til ko‘nikmalarini rivojlantirish, balki tildan axborotni qabul qilish va uzatish vositasi sifatida foydalanib, kasbiy sohadagi bilimlarini chuqurlashtirish imkonini beradi. Bunday yondashuvda o‘quv predmeti ham, chet tili ham bir vaqtda o‘rganiladi, chet tili esa boshqa fanlarni o‘rganish vositasi sifatida qaraladi.

Integratsion yondashuv. Integratsion yondashuv muayyan fanlar o‘rtasidagi aloqalarni sifatli va mazmunli bog‘lashni, fandan ko‘zlangan maqsadga yuqori darajada erishishni hamda fanlararo bilimlarni chuqurlashtirishni maqsad qiladi. Sh.N. Muslimov va Ch.S. Lutfullayeva integratsiyani psixologik, pedagogik va falsafiy jihatlardan o‘rganib, uning ta’limda ikki xil qo‘llanilishini ta’kidlaydi [5]. Birinchisi – ta’lim turlari (bo‘g‘inlari) orasidagi integratsiya: bunda ta’limning keyingi turi mazmuni avvalgisini qisman takrorlab, mazmunan uzviy bog‘langan holda davom etadi. Ikkinchisi – o‘quv fanlari orasidagi integratsiya: u odatda fanlararo yoki predmetlararo bog‘lanish orqali amalga oshiriladi. Bundan kelib chiqib aytish

mumkinki, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining mustaqil ta’limini integratsion yondashuv asosida tashkil qilish ikkinchi turga kiradi. Asosiysi, mustaqil ta’lim tashkil qilinayotganda ingliz tili fanidan maktab darsliklaridagi topshiriqlarni ham integratsiyalash jarayoniga kiritish lozim.

Texnologik yondashuv. Zamonaviy texnologik yondashuv pedagogik jarayonga kuchli ta’sir etuvchi eng so‘nggi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini, ta’lim platformalarini va dasturlarni o‘quv jarayoniga joriy etishni nazarda tutadi va jarayonning samaradorligi, yaxlitligi hamda muvaffaqiyatini belgilab beradi.

Biz yashayotgan XXI asr – axborot texnologiyalari davri. Hayotimizni ularsiz tasavvur qilish va rivojlantirish mumkin emas. Shu sababli axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan to‘g‘ri maqsadda va unumli foydalanish uchun avvalo bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida, so‘ngra ular orqali o‘quvchilarda kompyuter savodxonligini hamda turli ta’lim platformalari va dasturlaridan foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish zarur. Shu maqsadda tadqiqotda bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining mustaqil ta’limini zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda tashkil etishning muhim xususiyatlari va bosqichlari yoritiladi.

Kreativ yondashuv. Kreativ yondashuv ta’lim oluvchilarni faollashtiradi, ijodkorlikka, mustaqil fikrlashga va muammoga optimal yechim tanlashga o‘rgatadi hamda ta’lim oluvchining rivojlanishini markazga qo‘yadi. U shuningdek, talabaning turli ta’lim metodlari asosida vazifa va maqsadlarni ongli qo‘yishi, o‘z faoliyatini rejalashtirishi, amalga oshirishi va o‘zini baholay olishi bilan ifodalanadi [8, 130]. Bundan kelib chiqadiki, kreativ yondashuv asosida tashkil qilingan mustaqil ta’lim talabani o‘z ustida mustaqil ishlashga, ijodkorlikka va o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga undaydi, uning kasbiy rivojlanishiga yordam beradi, olgan bilimlarini boyitadi va mustahkamlaydi, mustaqil va tanqidiy fikrlashga chorlaydi. Bu jarayonda talaba markaziy o‘rinda turadi va o‘qituvchi rahbarligida mustaqil ishlaydi, butun jarayonda faol ishtirok etadi. O‘qituvchi esa uni faol qatnashishga undaydi.

Akmeologik yondashuv. Akmeologik yondashuv izchillik, ya’ni mukammallik cho‘qqisiga intilishni anglatadi. Bu intilish inson hayotining ajralmas xususiyati bo‘lib, shaxsiy va kasbiy rivojlanishga hamda o‘z-o‘zini takomillashtirishga moyillikni bildiradi. Shu bilan birga, bu talabalarda fikrlash va xulq-atvorni tanlash erkinligini, o‘z qobiliyatiga ishonchni, texnik, ta’limiy va yuqori madaniy darajaga erishish kabi keng dunyoqarashni rivojlantirish jarayonidir.

Akmeologiya (akme) yunoncha so‘z bo‘lib, “oliy nuqta”, “o‘tkir”, “gullagan, yetuk”, “eng yaxshi davr” ma’nolarini bildiradi. X. Shayxova shunday yozadi: “Akmeologiya – zamonaviy yangi fan. Uning muhim vazifasi muayyan kasb-korning yuksak pog‘onaga ko‘tarilishidagi turli jihatlarini o‘rganishdir. Akmeologiyaning mazmun-mohiyati – insonning har bir kasb-hunarni bilim orqali chuqur egallashi, uning jamiyat rivoji, millat ravnaqi, turmush farovonligi hamda ijtimoiy taraqqiyotning iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy-huquqiy jihatlariga ijobiy ta’sirini kuchaytirishga xizmat qilishini chuqur anglashi, o‘z ijodiy faoliyatini, kasb-hunar sohasidagi burch va mas’uliyatini ado etishga sarflash maqsadida mukammallik va kamolotga erishishni o‘rganishdan iborat” [9, 110]. Bundan ko‘rinadiki, akmeologik yondashuv asosida talabalar mustaqil ta’limini tashkil etish – eng so‘nggi axborot texnologiyalarini, xalqaro tajribada sinalgan o‘qitish texnologiyalarini hamda talabani mustaqil va ijodiy fikrlashga undovchi interaktiv metod, vosita va usullarni muayyan fan mustaqil ta’limiga integratsiya qilish jarayonidir. Bu esa o‘qituvchining o‘zi ham akme shaxs bo‘lishini taqozo etadi.

Kompetensiyaviy yondashuv. Kompetensiyaviy yondashuv talabaning faqat bilimini emas, balki uni amalda qo‘llay olish qobiliyatini, kasbiy ko‘nikmalarini, ijtimoiy faolligini va shaxsiy mas’uliyatini shakllantirishga qaratilgan [10, 128]. U bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlashda, ayniqsa umumiy pedagogika fanidagi mustaqil ta’lim topshiriqlarini tashkil qilishda muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuvda topshiriqlar shunchaki matn o‘qish yoki savollarga javob berishdan iborat bo‘lmaydi, balki ko‘nikma, malaka va faoliyatga yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Tahlil va natijalar. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlashda mustaqil ta’limning ahamiyati katta. Umumiy pedagogika fanidan beriladigan mustaqil ishlar turli metodik yondashuvlar asosida tashkil etilsa, talabalarning kasbiy, til, intellektual va shaxsiy sifatlarini har tomonlama rivojlantirish imkoniyati sezilarli ortadi. CLIL, integratsion, kreativ, texnologik, akmeologik va kompetensiyaviy yondashuvlar talabalarning mustaqil ishlarni bajarish jarayonida turli malakalarni egallashiga xizmat qiladi. Ular o‘zaro uyg‘unlashganda bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining kasbiy tayyorgarligini to‘liq shakllantiradi.

CLIL, integratsion, kreativ, texnologik, akmeologik va kompetensiyaviy yondashuvlar asosida umumiy pedagogika fanidan tashkil qilingan mustaqil ishlarning ingliz tili yo‘nalishi talabalari uchun afzalliklari:

- ingliz tilida pedagogik mazmunni o‘rganish natijasida til va mazmun birgalikda rivojlanadi;
- talaba pedagogik terminlarni ingliz tilida o‘zlashtiradi;

- tahlil qilish, sharhlash, taqdimot qilish kabi kommunikativ kompetensiyalar rivojlanadi;
- xalqaro ilmiy manbalar bilan ishlash ko‘nikmasi ortadi;
- talabalarda ijodkorlik, divergent fikrlash va yangi g‘oyalar yaratish qobiliyati rivojlanadi;
- mustaqil ishlarga qiziqish va talabalar faolligi ortadi;
- masalalarga nostandart yondashuv shakllanadi;
- talabalar o‘z yechimlarini (poster, video, loyiha, esse shaklida) ishlab chiqadi;
- talabaning raqamli kompetensiyasi rivojlanadi;
- talabalar zamonaviy raqamli vositalarda (Google Classroom, Quizlet, Kahoot, Moodle) ishlashni o‘rganadi;
- talabada kasbiy o‘zini rivojlantirish va o‘ziga talabchanlik paydo bo‘ladi;
- mas’uliyat, o‘z-o‘zini boshqarish va o‘zini rivojlantirish refleksiyasi kuchayadi;
- bo‘lajak o‘qituvchi sifatida o‘zlikni anglash shakllanadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining mustaqil ta’lim jarayonini zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish ularning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Umumiy pedagogika fani bu jarayonning nazariy asoslarini yaratadi, zamonaviy texnologiyalar esa mustaqil ta’limni amaliy jihatdan boyitadi.

Zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etilgan mustaqil ta’lim topshiriqlarini bajarish bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining mustaqil fikrlashi, ijodkorligi, muammoga optimal yechim topishi, xorijiy til kompetensiyasi, kasbiy mas’uliyati va o‘zini o‘zi tashkil etish ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 08.10.2019-yildagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.

2. Tursunaliyeva M.A. O‘zbekiston umumta’lim maktablarida clil yondashuvi: o‘quv natijalarini baholash va o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish imkoniyatlari. Ilm-fan va innovatsiya ilmiy-amaliy konfrensiyasi, Volume 3, issue 50, 99-103.

3. Shayxova X.A. Ma’naviyat — kamolot ko‘zgusi. — T.: G ‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2009. 115b.

4. Rejapova, N. B. CLIL technology in multilingual education and training of competitive personnel. In American Journal of Philological Sciences: Vol. Vol.05–Issue02 (pp. 101–103). https://doi.org/10.37547/ajps/Volume05Issue02-29

5. Muslimov Sh.N. va CH.S. Lutfullayevalar, “ Integratsion yondashuv mohiyati va nazariy jihatdan tahlili”, Innovative Development in Educational Activities jurnali, ISSN: 2181-3523, VOLUME 2 | ISSUE 9 | 2023, 134-141.

6. Rashidova O. “The use of innovative methods and tools in the organization of independent education in higher educational institutions as a pedagogical problem” Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social science, volume 3, issue 10, 2023, 261-270.

7. Xo‘jjiyev S va Axadova D, “O‘qituvchining innovatsion faoliyatda akmeologik yondashuvning o‘rni”, “Pedagogik ta’lim klasteri: muammo va yechimlar” nomli xalqaro konfrensiya to‘plami, 2022, 1530-1533.

8. Qurbonov B.N. “Didactic possibilities of organizing independent education based on a creative approach in higher education institutions" Journal of Social Management. 2023 yil. 123-145.

9. O. K. Rashidova, D. Begmatova and A. E. Rashidov, "AI-assisted Independent Learning Model in Education of Industry 4.0," 2026 International Russian Smart Industry Conference (SmartIndustryCon), Sochi, Russian Federation, 2026, pp. 308-313, doi: 10.1109/SmartIndustryCon68821.2026.11493025.

10.Rashidova O. (2024). Use of innovative methods and tools in organizing independent education in higher education countries - as a pedagogical problem. Fan va ta’lim integratsiyasi (integration of science and education), 1(2), 84–93.

DUAL TA’LIM SHAROITIDA TALABALARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Raximova Sarvinoz Mustafo qizi,
Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Mazkur maqolada dual ta’lim sharoitida talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy va metodologik asoslari yoritilgan. Zamonaviy mehnat bozori talablariga mos, mustaqil fikrlaydigan, amaliy faoliyatni samarali tashkil eta oladigan va kasbiy vazifalarni kompetent bajarishga qodir mutaxassislarni tayyorlashda dual ta’limning imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, kasbiy kompetensiya tushunchasining mazmuni, uning tarkibiy komponentlari, dual ta’limning pedagogik tamoyillari hamda ta’lim muassasasi va ish beruvchi tashkilot hamkorligining ahamiyati ochib berilgan. Talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda amaliy mashg‘ulotlar, muammoli vaziyatlar, loyiha faoliyati, mentorlik, kasbiy refleksiya va kompetensiyaga asoslangan baholash kabi metodlarning samaradorligi asoslangan. Maqolada dual ta’limni takomillashtirishga doir metodik tavsiyalar ham ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *dual ta’lim, kasbiy kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, amaliy ta’lim, kasbiy tayyorgarlik, mehnat bozori, mentorlik, kasbiy faoliyat, pedagogik hamkorlik, refleksiya.*

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ДУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье освещены теоретические и методологические основы развития профессиональных компетенций студентов в условиях дуального образования. Проанализированы возможности дуального образования в подготовке специалистов, соответствующих требованиям современного рынка труда, способных самостоятельно мыслить, эффективно организовывать практическую деятельность и компетентно выполнять профессиональные задачи. Также раскрыты содержание понятия профессиональной компетенции, её структурные компоненты, педагогические принципы дуального образования, а также значение взаимодействия образовательных учреждений и работодателей. Обоснована эффективность таких методов развития профессиональных компетенций студентов, как практические занятия, проблемные ситуации, проектная деятельность, наставничество, профессиональная рефлексия и компетентностно-ориентированное оценивание. В статье также разработаны методические рекомендации по совершенствованию дуального образования.

Ключевые слова*: дуальное образование, профессиональная компетенция, компетентностный подход, практическое обучение, профессиональная подготовка, рынок труда, наставничество, профессиональная деятельность, педагогическое взаимодействие, рефлексия.*

DEVELOPING STUDENTS’ PROFESSIONAL COMPETENCIES IN DUAL EDUCATION

This article examines the theoretical and methodological foundations for developing students’ professional competencies in the context of dual education. It analyzes the potential of dual education in preparing specialists who meet the requirements of the modern labor market, are capable of independent thinking, can effectively organize practical activities, and are competent in performing professional tasks. The article also explores the concept of professional competence, its structural components, the pedagogical principles of dual education, and the importance of cooperation between educational institutions and employers. The effectiveness of such methods as practical training, problem-based situations, project-based learning, mentoring, professional reflection, and competency-based assessment in developing students’ professional competencies is substantiated. The article also provides methodological recommendations for improving dual education.

Keywords: *dual education, professional competence, competency-based approach, practical training, professional development, labor market, mentoring, professional activity, pedagogical cooperation, reflection.*

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida oliy ta’lim tizimi oldida mehnat bozorining o‘zgaruvchan talablariga tez moslasha oladigan, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan

uyg‘unlashtiradigan va kasbiy vazifalarni mustaqil hal eta oladigan mutaxassislarni tayyorlash vazifasi turibdi. An’anaviy ta’limda talaba, asosan, nazariy bilimlarni egallashga yo‘naltirilsa, zamonaviy ta’lim paradigmasida bilim, ko‘nikma va malakalarni real kasbiy faoliyat bilan integratsiyalash muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shu nuqtayi nazardan dual ta’lim ta’lim oluvchining o‘quv jarayonidagi faoliyatini bevosita ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish muhiti bilan bog‘lashga xizmat qiluvchi samarali pedagogik model sifatida namoyon bo‘lmoqda. Dual ta’limda talaba bir vaqtning o‘zida ta’lim muassasasida nazariy bilimlarni egallaydi hamda korxona, tashkilot yoki muassasada amaliy faoliyat orqali kasbiy tajribaga ega bo‘ladi.

Mazkur yondashuvning asosiy afzalligi shundaki, talabaning o‘quv faoliyati real kasbiy vaziyatlar bilan bog‘lanadi. Natijada talaba nafaqat “nimani bilish”ni, balki “bilimini qayerda va qanday qo‘llash”ni ham o‘rganadi. Bu esa uning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirish uchun muhim pedagogik shart-sharoit yaratadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Dual ta’lim sharoitida talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi pedagogika, kasb-hunar ta’limi, mehnat psixologiyasi va kompetensiyaga asoslangan ta’lim nazariyalarining kesishgan nuqtasida shakllanadigan ilmiy muammolardan biridir. Mazkur yo‘nalishdagi ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, kasbiy kompetensiyani shakllantirish masalasi, avvalo, ta’lim jarayonini real kasbiy faoliyat bilan bog‘lash, tajriba asosida o‘qitish, refleksiv faoliyat va ta’lim subyektlari hamkorligini tashkil etish masalalari bilan uzviy bog‘liq.

Kasbiy kompetensiya tushunchasining ilmiy-nazariy asoslarini ishlab chiqishda L.M. Spencer va S.M.Spencerning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Mualliflar kompetensiyani yuqori natijaga erishishga imkon beruvchi shaxsiy xususiyatlar majmui sifatida talqin qilib, uning tarkibida bilim, ko‘nikma, motivatsiya, shaxsiy sifatlar va xulq-atvor xususiyatlarining o‘zaro bog‘liqligiga e’tibor qaratadilar. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, kasbiy kompetensiyani faqat kasbga oid bilimlar yig‘indisi sifatida emas, balki ularni amaliy faoliyatda samarali qo‘llash imkonini beruvchi kompleks sifatida baholash mumkin.

Kasbiy kompetensiyani rivojlantirishning faoliyatga asoslangan jihatlarini o‘rganishda D.A. Kolbning tajribaviy ta’lim nazariyasi muhim metodologik ahamiyatga ega. Kolb ta’limni konkret tajriba, refleksiv kuzatish, abstrakt konseptualizatsiya va faol eksperimentdan tashkil topuvchi uzluksiz sikl sifatida izohlaydi. Ushbu nazariya dual ta’lim mazmuniga bevosita mos keladi, chunki talaba avval real kasbiy faoliyatda tajriba orttiradi, keyin ushbu faoliyatni tahlil qiladi, undan nazariy xulosalar chiqaradi va keyingi amaliy faoliyatda o‘z bilimlarini sinab ko‘radi. Shunday qilib, tajriba va refleksiya o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik kasbiy kompetensiyaning rivojlanish mexanizmlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

J. Deweyning tajriba asosida ta’lim olish haqidagi qarashlari ham dual ta’limning nazariy asoslarini tushuntirishda muhim o‘rin tutadi. Dewey ta’limni hayotdan ajratilgan jarayon sifatida emas, balki shaxsning faol tajribasi bilan bog‘liq jarayon sifatida ko‘radi. Uning “learning by doing”, ya’ni faoliyat orqali o‘rganish g‘oyasi zamonaviy dual ta’limning mazmun-mohiyati bilan uyg‘unlashadi. Talabaning kasbiy faoliyat jarayonida bevosita ishtirok etishi uning bilimlarini mustahkamlash bilan bir qatorda, amaliy muammolarni hal qilish, mas’uliyatni his etish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

D.A. Schön tomonidan ishlab chiqilgan refleksiv amaliyot konsepsiyasi kasbiy kompetensiyaning rivojlanishida mutaxassisning o‘z faoliyatini anglash va tahlil qilish qobiliyatiga alohida urg‘u beradi. Muallif professional faoliyatni faqat tayyor bilim va algoritmlarni qo‘llashdan iborat emas, balki vaziyatni tahlil qilish, qaror qabul qilish, natijani baholash va zarurat tug‘ilganda faoliyat usullarini qayta ko‘rib chiqish jarayoni sifatida izohlaydi. Mazkur yondashuv dual ta’limda talabaning amaliy faoliyatini refleksiv kundalik, portfolio, o‘z-o‘zini baholash va mentor bilan tahliliy suhbatlar orqali qo‘llab-quvvatlash zarurligini asoslaydi.

T.S. Nazarova va E.S. Polat axborot-predmet muhitini zamonaviy pedagogik fan va amaliyot darajasi, ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlari hamda ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar asosida ishlab chiqish zarur, deb hisoblaydilar. Ularning fikriga ko‘ra, ushbu muhit “o‘zaro ta’sirga asoslangan ta’lim va tarbiya, o‘zaro yordam, sheriklik va hamkorlik muhiti sifatida tasavvur qilinadi. U talabalar uchun turli xil ish shakllarini, mehnat va dam olishning qulay usullarini tanlash, jismoniy hamda axloqiy salomatlikni saqlash va mustahkamlash imkoniyatini beradi”.

Kasbiy ta’lim va mehnat bozori o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rgangan F. Rauner va V. Wittig tadqiqotlarida kasbiy ta’limning mazmuni mehnat faoliyatidagi real talablar bilan muvofiqlashtirilishi zarurligi asoslangan. Mazkur yondashuv dual ta’lim dasturlarini ishlab chiqishda ish beruvchilar ehtiyojini hisobga olish, kasbiy standartlar va ishlab chiqarish texnologiyalarining o‘zgarishlarini ta’lim mazmuniga integratsiya qilish muhimligini ko‘rsatadi.

Mahalliy tadqiqotlarda ham kompetensiyaga asoslangan ta’lim, kasbiy tayyorgarlikni takomillashtirish, amaliy ta’lim samaradorligini oshirish va ta’limning ishlab chiqarish bilan integratsiyasini

kuchaytirish masalalariga e’tibor qaratilmoqda. O‘zbekistonda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida ta’lim mazmunini mehnat bozori ehtiyojlariga moslashtirish, ta’lim muassasalari va ish beruvchilar hamkorligini kuchaytirish hamda talabalarning amaliy tayyorgarligini rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Adabiyotlar tahlili asosida shuni ta’kidlash mumkinki, mavjud tadqiqotlarda kasbiy kompetensiyaning mohiyati, uning tarkibiy tuzilishi, tajribaga asoslangan ta’lim va ish joyida o‘rganish mexanizmlari yetarlicha yoritilgan. Biroq dual ta’lim sharoitida talabaning kasbiy kompetensiyalarini yaxlit pedagogik tizim sifatida rivojlantirish, bunda ta’lim muassasasi, korxona, o‘qituvchi, mentor va talabaning funksiyalarini o‘zaro bog‘lash, kompetensiyalar rivojlanishini diagnostika qilish hamda natijalarni baholashning integrativ mexanizmlarini ishlab chiqish masalalari yanada chuqur tadqiq etishni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Dual ta’lim mohiyatiga ko‘ra, nazariy va amaliy tayyorgarlikni integratsiyalashga asoslangan ta’lim shaklidir. Uning mazmunida ta’lim muassasasi va ish beruvchi tashkilotning hamkorligi alohida o‘rin egallaydi. Bunda ta’lim muassasasi fundamental va nazariy bilimlarni shakllantirishga, korxona yoki tashkilot esa ushbu bilimlarni real kasbiy vaziyatlarda qo‘llashga yo‘naltirilgan amaliy tayyorgarlikni ta’minlaydi.

Dual ta’limni tashkil etishda quyidagi nazariy yondashuvlar muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi:

kompetensiyaviy yondashuv – ta’lim natijasini egallangan bilimlar hajmi bilan emas, balki ularni amaliy faoliyatda samarali qo‘llash qobiliyati bilan belgilaydi;

faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv – kasbiy kompetensiyalarni talabaning faol amaliy faoliyati jarayonida rivojlantirishni nazarda tutadi;

integrativ yondashuv – nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar va shaxsiy-kasbiy sifatlarni yagona tizim sifatida shakllantirishga xizmat qiladi;

shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv – talabaning individual imkoniyatlari, qiziqishlari va kasbiy ehtiyojlarini hisobga olishni nazarda tutadi;

kontekstli yondashuv – o‘quv faoliyatini kelajakdagi kasbiy faoliyat kontekstiga yaqinlashtirish orqali kasbiy tayyorgarlikni kuchaytiradi.

Mazkur yondashuvlarning integratsiyasi dual ta’limning pedagogik samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Kasbiy kompetensiya tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi

Kasbiy kompetensiya mutaxassisning muayyan kasbiy faoliyatni samarali amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka, tajriba, qadriyat va shaxsiy sifatlar majmuasidir. Kompetensiya faqat nazariy bilimlarning mavjudligini emas, balki ushbu bilimlarni muayyan vaziyatda mustaqil va maqsadga muvofiq qo‘llash qobiliyatini ham ifodalaydi.

Talabalarning kasbiy kompetensiyasini shartli ravishda quyidagi tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Motivatsion komponent.

Talabaning tanlagan kasbiga qiziqishi, kasbiy rivojlanishga intilishi, mehnat faoliyatining mazmunini anglash va o‘z ustida ishlashga tayyorligini ifodalaydi.

2. Kognitiv komponent.

Kasbga oid nazariy bilimlar, texnologiyalar, me’yoriy talablar, kasbiy tushunchalar va metodlarni o‘zlashtirishni qamrab oladi.

3. Faoliyatli-amaliy komponent.

Olingan bilimlarni amaliyotda qo‘llash, kasbiy vazifalarni bajarish, muammoli vaziyatlarni hal qilish va tegishli texnologiyalardan foydalanish qobiliyatini anglatadi.

4. Kommunikativ komponent.

Hamkasblar, rahbarlar, mijozlar va boshqa subyektlar bilan samarali muloqot qilish, jamoada ishlash, fikrni aniq ifodalash hamda kasbiy muloqot madaniyatini namoyon etishni nazarda tutadi.

5. Refleksiv komponent.

Talabaning o‘z faoliyatini tahlil qilishi, yo‘l qo‘ygan xatolarini aniqlashi, o‘z kasbiy imkoniyatlarini baholashi va keyingi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilash qobiliyatini ifodalaydi.

Shunday qilib, kasbiy kompetensiya o‘zaro bog‘liq komponentlardan tashkil topgan yaxlit tizim bo‘lib, dual ta’lim mazkur komponentlarning kompleks rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratadi.

Dual ta’lim sharoitida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish mexanizmi

Dual ta’lim sharoitida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish “nazariya – amaliyot – tahlil – takomillashtirish” sikli asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Birinchi bosqichda talaba kasbiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan nazariy bilimlarni egallaydi. Ikkinchi bosqichda mazkur bilimlarni real yoki real faoliyatga yaqin amaliy vaziyatlarda qo‘llaydi. Uchinchi

bosqichda bajarilgan faoliyat natijalari tahlil qilinadi. To‘rtinchi bosqichda aniqlangan kamchiliklar asosida talabaning keyingi kasbiy rivojlanish yo‘nalishlari belgilanadi.

Mazkur mexanizmni quyidagi ko‘rinishda ifodalash mumkin:

Nazariy bilim → amaliy faoliyat → kasbiy tajriba → refleksiya → kompetensiyaning rivojlanishi.

Bu jarayonda ta’lim muassasasi o‘qituvchisi va korxonadagi mentor yoki amaliyot rahbarining hamkorligi alohida ahamiyatga ega. O‘qituvchi talabaning nazariy tayyorgarligini ta’minlasa, mentor uning real ish jarayonidagi faoliyatini kuzatadi, maslahat beradi va amaliy ko‘nikmalarining rivojlanishiga ko‘maklashadi.

Kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning samarali metodlari

Dual ta’limda an’anaviy reproduktiv metodlar bilan bir qatorda talabaning mustaqil va faol ishtirokini ta’minlovchi pedagogik texnologiyalardan foydalanish zarur.

Muammoli ta’lim. Talabaga real kasbiy faoliyatda uchrashi mumkin bo‘lgan muammoli vaziyatlar taqdim etiladi. Talaba muammoni tahlil qiladi, muqobil yechimlarni ishlab chiqadi va eng maqbul variantni tanlaydi. Bu metod mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Loyiha metodi. Talabalar muayyan kasbiy muammoni hal qilishga qaratilgan individual yoki guruh loyihalarini ishlab chiqadilar. Loyiha faoliyati rejalashtirish, axborot izlash, jamoada ishlash, natijani taqdim etish va o‘z faoliyatini baholash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Keys-stadi metodi. Real yoki modellashtirilgan kasbiy vaziyatni tahlil qilish orqali talabalarda amaliy qarorlar qabul qilish qobiliyati rivojlantiriladi.

Mentorlik. Korxonadagi tajribali mutaxassisning talabaga individual maslahat va ko‘rsatmalar berishi kasbiy tajribaning tezroq shakllanishiga yordam beradi. Mentor talabaning ish jarayonidagi faoliyatini kuzatib, uning kuchli va rivojlantirilishi lozim bo‘lgan jihatlarini aniqlaydi.

Refleksiv metodlar. Talabaning kundalik, portfolio, o‘z-o‘zini baholash varaqalari va refleksiv suhbatlardan foydalanishi uning o‘z kasbiy rivojlanishini anglashiga yordam beradi.

Simulyatsiya va treninglar. Xavfsizlik, texnik yoki tashkiliy jihatdan real muhitda bajarish murakkab bo‘lgan vazifalarni modellashtirish orqali talabaning kasbiy tayyorgarligini xavfsiz sharoitda sinab ko‘rish mumkin.

Ta’lim muassasasi va ish beruvchi hamkorligining ahamiyati

Dual ta’limning samaradorligi ko‘p jihatdan ta’lim muassasasi va ish beruvchi o‘rtasidagi hamkorlikning mazmuni va sifatiga bog‘liq. Hamkorlik faqat talabaning amaliyot o‘tashi bilan cheklanmasligi, balki ta’lim dasturlarini ishlab chiqish, kasbiy kompetensiyalarni aniqlash, amaliy topshiriqlarni belgilash va baholash jarayonlarini ham qamrab olishi lozim.

Samarali hamkorlik modelida:

ish beruvchilar mehnat bozorida talab qilinadigan kompetensiyalarni aniqlashda ishtirok etadi;

ta’lim dasturlarining amaliy mazmuni ishlab chiqarish ehtiyojlariga moslashtiriladi;

talabalar uchun real kasbiy topshiriqlar ishlab chiqiladi;

mentorlar faoliyati yo‘lga qo‘yiladi;

talabaning kasbiy rivojlanishi muntazam monitoring qilinadi;

ta’lim natijalari ish beruvchi vakillari ishtirokida baholanadi.

Bunday hamkorlik natijasida ta’lim mazmuni bilan mehnat bozori talablari o‘rtasidagi uzilish kamayadi.

Metodologik model. Dual ta’lim sharoitida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning metodologik modelini maqsadli, mazmuniy, jarayonli va natijaviy komponentlar asosida shakllantirish mumkin.

Maqsadli komponent – talabaning mehnat bozori talablariga mos kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish.

Mazmuniy komponent – kasbiy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar, kommunikativ qobiliyatlar, raqamli kompetensiyalar va kasbiy-axloqiy sifatlarni o‘z ichiga oladi.

Jarayonli komponent – nazariy mashg‘ulotlar, amaliy faoliyat, mentorlik, loyiha ishlari, muammoli vaziyatlar, treninglar va refleksiyani qamrab oladi.

Natijaviy komponent – talabaning kasbiy vazifalarni mustaqil va sifatli bajara olishi, muammolarni hal qilishi, jamoada ishlashi va o‘z kasbiy rivojlanishini rejalashtira olishi bilan belgilanadi.

Ushbu modelda talaba ta’lim jarayonining passiv obyekti emas, balki o‘z kasbiy rivojlanishining faol subyekti sifatida qaraladi.

Xulosa. Dual ta’lim talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda nazariy bilim va amaliy tajribani o‘zaro integratsiyalash imkonini beradigan samarali ta’lim modeli hisoblanadi. Uning asosiy pedagogik imkoniyati talabaning ta’lim muassasasida olgan bilimlarini real kasbiy muhitda qo‘llashi va amaliy faoliyat natijasida zarur tajribani shakllantirishidan iborat.

Tadqiqot natijalariga koʻra, dual ta’lim sharoitida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun kompetensiyaviy, faoliyatga yoʻnaltirilgan, integrativ, shaxsga yoʻnaltirilgan va kontekstli yondashuvlarni oʻzaro uygʻunlashtirish muhimdir. Shuningdek, ta’lim muassasasi va ish beruvchi oʻrtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, mentorlik tizimini takomillashtirish, amaliy topshiriqlarni real kasbiy vaziyatlarga yaqinlashtirish va kompetensiyaga asoslangan baholash mexanizmlaridan foydalanish ta’lim samaradorligini oshiradi.

Shu bilan birga, dual ta’limning muvaffaqiyati faqat amaliy mashgʻulotlar hajmini oshirish bilan belgilanmaydi. Muhimi, amaliyotning maqsadi, mazmuni, metodlari va baholash mezonlari yagona tizim asosida tashkil etilishidir. Talabaning har bir amaliy faoliyati muayyan kasbiy kompetensiyani shakllantirishga yoʻnaltirilgan boʻlishi lozim.

Demak, dual ta’limni kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish natijasida nazariy bilimlarni amaliyot bilan bogʻlay oladigan, mustaqil qaror qabul qiladigan, kasbiy muammolarni samarali hal etadigan va zamonaviy mehnat bozori talablariga moslashuvchan mutaxassislarni tayyorlash imkoniyati kengayadi.

Adabiyotlar:

1. Абдуллаев С.Х.,Мусурманова Р. Педагогик тажриба синов ишларини ташкил этиш ва бошқаришнинг ўзига хос жихатлари //Мактаб ва Хаёт журнали. –Тошкент, 2008. -№7-8. -29-30-б.

2. Абдуллаева О.С. Технологии повқшения учебно-воспитателбного процесса профессиональнқх образовательнқх учреждений(на примере изучения курса информатика и информационнқх технологий). // Монография. Издательство “Навруз”, Ташкент, 2016. С.189.

3. Абрамов А. Основы эргономики: Учеб, пособие. - М.: РГОТУПС, 2001.-263 с.

4. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство/учебное пособие для магистратуры всех специальностей. Т.: ТГПУ им. Низами, 2003. – 192с. Billett S. Learning in the Workplace: Strategies for Effective Practice. Crows Nest: Allen & Unwin, 2001.

5. Rauner F., Wittig W. Differences in the organization of vocational education and training and their relationship with labour market requirements.

6. Oʻzbekiston Respublikasida professional va oliy ta’limni rivojlantirishga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlar.

7. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство/учебное пособие для магистратуры всех специальностей. Т.: ТГПУ им. Низами, 2003. – 192с.

8. Абдуллаев С.Х., Мусурманова Р. Педагогик тажриба синов жараёни самарадорлиги // Халқ таълими журнали. –Тошкент, 2008. -№5. -18-20-б.

INTELLEKTUAL O‘LCHASH VOSITALARINING DIDAKTIK IMKONIYATLARI ASOSIDA BO‘LAJAK METROLOGLARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMI

Mannonqulov G‘ulom Xatamovich,
Jizzax politexnika instituti mustaqil tadqiqotchisi
ghulam@rambler.ru

Mazkur maqolada zamonaviy raqamli transformatsiya sharoitida intellektual o‘lchash vositalarining didaktik imkoniyatlaridan foydalanish asosida bo‘lajak metrologlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish muammosi tadqiq etilgan. Sanoat ishlab chiqarishining avtomatlashtirilishi, Industry 4.0 va Industry 5.0 konsepsiyalarining rivojlanishi, smart-sensorlar, mikroprotsessorli o‘lchash qurilmalari, avtomatlashtirilgan ma’lumotlarni yig‘ish tizimlari hamda raqamli kalibrlash texnologiyalarining amaliyotga kirib kelishi metrolog mutaxassisning kasbiy faoliyati mazmunini sezilarli darajada o‘zgartirmoqda.

Kalit so‘zlar: *metrologiya, intellektual o‘lchash vositalari, smart-sensor, kasbiy kompetentlik, raqamli metrologiya, o‘lchash ma’lumotlari, o‘lchash noaniqligi, diagnostika, kalibrlash, raqamli laboratoriya, kompetensiyaviy yondashuv.*

МЕХАНИЗМ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ МЕТРОЛОГОВ НА ОСНОВЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СРЕДСТВ ИЗМЕРЕНИЙ

В данной статье исследована проблема развития профессиональной компетентности будущих метрологов на основе использования дидактических возможностей интеллектуальных средств измерений в условиях современной цифровой трансформации. Автоматизация промышленного производства, развитие концепций Industry 4.0 и Industry 5.0, а также внедрение в практику смарт-сенсоров, микропроцессорных измерительных устройств, автоматизированных систем сбора данных и технологий цифровой калибровки существенно изменяют содержание профессиональной деятельности специалистов в области метрологии.

Ключевые слова: *метрология, интеллектуальные средства измерений, профессиональная компетентность, smart-сенсор, цифровая метрология, измерительная информация, неопределённость измерений, диагностика, калибровка, цифровая лаборатория.*

MECHANISM FOR DEVELOPING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE METROLOGISTS BASED ON THE DIDACTIC POTENTIAL OF INTELLIGENT MEASURING INSTRUMENTS

This article investigates the problem of developing the professional competence of future metrologists through the use of the didactic potential of intelligent measuring instruments in the context of modern digital transformation. The automation of industrial production, the development of Industry 4.0 and Industry 5.0 concepts, as well as the practical implementation of smart sensors, microprocessor-based measuring devices, automated data acquisition systems, and digital calibration technologies are significantly transforming the nature and content of the professional activities of metrology specialists.

Keywords: *metrology, intelligent measuring instruments, professional competence, smart sensor, digital metrology, measurement data, measurement uncertainty, diagnostics, calibration, digital laboratory.*

Kirish. Jahon iqtisodiyotida raqamli ishlab chiqarish tizimlarining jadal rivojlanishi o‘lchash jarayonlarini tashkil etish va boshqarish tamoyillarini tubdan o‘zgartirmoqda. Sanoat korxonalarida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning sifati, texnologik jarayonlarning barqarorligi hamda boshqaruv qarorlarining ishonchliligi ko‘p jihatdan o‘lchash axborotining aniqligi, tezkorligi va metrologik ishonchliligiga bog‘liq. Zamonaviy ishlab chiqarish tizimlarida an’anaviy o‘lchash vositalari bilan bir qatorda mikroprotsessorlar, raqamli interfeyslar, dasturiy ta’minot, sensor tarmoqlari va avtomatlashtirilgan ma’lumot almashish imkoniyatlariga ega intellektual o‘lchash vositalaridan foydalanish ko‘lami kengayib bormoqda. Industry 4.0 va Industry 5.0 konsepsiyalarining rivojlanishi o‘lchash jarayonlarining raqamli ishlab chiqarish muhitidagi rolini yanada oshirmoqda. Bunday sharoitda o‘lchash vositasi faqat muayyan

fizik kattalik qiymatini aniqlovchi texnik qurilma sifatida emas, balki ma’lumotlarni avtomatik yig‘ish, qayta ishlash, uzatish, saqlash, diagnostika qilish hamda boshqa raqamli tizimlar bilan axborot almashishga qodir intellektual tizim sifatida namoyon bo‘lmoqda. Mazkur o‘zgarishlar metrolog mutaxassislarning kasbiy faoliyatiga qo‘yiladigan talablarni ham yangilamoqda. An’anaviy laboratoriya mashg‘ulotlarida talaba faoliyati ko‘pincha tayyor ko‘rsatma asosida o‘lchash vositasidan foydalanish, natijani qayd qilish, formulaga qo‘yish va yakuniy qiymatni hisoblash bilan chegaralanadi [1].

Material va metodlar. Tadqiqot metodologiyasining asosini tizimli, kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan, integrativ, muammoli va raqamli ta’lim yondashuvlari tashkil etdi. Ushbu yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligi intellektual o‘lchash vositasini nafaqat texnik obyekt, balki bo‘lajak metrologning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi didaktik vosita sifatida o‘rganish imkonini beradi. Tizimli yondashuv bo‘lajak metrologlarning kasbiy kompetentligini bir-biri bilan uzviy aloqada bo‘lgan motivatsion, bilimga oid, texnologik, analitik va refleksiv elementlardan tashkil topgan yaxlit pedagogik tizim sifatida ko‘rib chiqishni nazarda tutadi. Tadqiqot jarayonida pedagogik va ilmiy-metodik manbalarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, pedagogik kuzatish, modellashtirish, ekspert baholash, umumlashtirish hamda kasbiy topshiriqlarni tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Intellektual o‘lchash vositalari bilan ishlash jarayoni alohida kasbiy operatsiyalarga ajratilib, har bir operatsiyaning bo‘lajak metrolog kasbiy kompetentligining muayyan komponentini rivojlantirishdagi imkoniyatlari o‘rganildi [2]. Tahlillar asosida intellektual o‘lchash vositalarining quyidagi asosiy didaktik imkoniyatlari aniqlandi: axborot-o‘lchash, vizual-analitik, diagnostik, integrativ, modellashtiruvchi, kasbiy-faoliyatli va refleksiv-korreksion imkoniyatlar.

1-jadval.

Intellektual o‘lchash vositalarining didaktik imkoniyatlari va kasbiy kompetentlik komponentlari o‘rtasidagi aloqadorlik

№	Didaktik imkoniyat	Ta’lim jarayonidagi mazmuni	Rivojlantiriladigan kompetentlik komponenti
1	**Axborot-o‘lchash**	O‘lchash ma’lumotlarini real vaqt rejimida olish, qayd qilish va saqlash	Operatsion-texnologik
2	**Vizual-analitik**	O‘lchash natijalarini grafik, diagramma, trend va dinamik qatorlar orqali ifodalash va tahlil qilish	Kognitiv va analitik-diagnostik
3	**Diagnostik**	Sensor yoki o‘lchash vositasidagi og‘ish, nosozlik va metrologik holatni aniqlash	Analitik-diagnostik
4	**Integrativ**	Metrologiya, elektronika, axborot texnologiyalari va statistika bilimlarini yagona kasbiy vazifa doirasida birlashtirish	Kognitiv va operatsion-texnologik
5	**Modellashtiruvchi**	Real o‘lchash jarayonlari va turli texnik holatlarni virtual yoki imitatsion muhitda modellashtirish	Kognitiv va analitik-diagnostik
6	**Kasbiy-faoliyatli**	Ishlab chiqarish sharoitiga yaqin bo‘lgan metrologik muammolarni mustaqil hal qilish	Motivatsion-qiymatli va operatsion-texnologik
7	**Refleksiv-korreksion**	O‘z faoliyatini tahlil qilish, xatolarni aniqlash, o‘lchash algoritmini tuzatish va qabul qilingan qarorni asoslash	Refleksiv-korreksion

Natijalar. Tadqiqot natijasida intellektual o‘lchash vositalaridan foydalanish asosida bo‘lajak metrologlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning metodik mexanizmi taklif etildi. Mazkur mexanizmning markaziy elementi sifatida “intellektual o‘lchash faoliyati sikli” belgilandi. An’anaviy laboratoriya mashg‘ulotida faoliyat ko‘pincha “topshiriq – o‘lchash – natijani qayd qilish – hisoblash – xulosa” ketma-ketligida tashkil etiladi. Taklif etilayotgan metodikada esa talaba faoliyati kengaytirilib, real kasbiy faoliyatga yaqinlashtiriladi. Intellektual o‘lchash faoliyati quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

Taklif etilayotgan mexanizmning muhim xususiyati shundan iboratki, o‘lchash natijasini olish faoliyatning yakuni sifatida emas, balki keyingi analitik va diagnostik faoliyatning boshlang‘ich nuqtasi sifatida qaraladi. O‘lchash natijasini olishdan keyin talaba uni statistik va metrologik jihatdan qayta ishlashi, olingan qiymatlarning ishonchliligini baholashi, og‘ishlarning sabablarini aniqlashi va qurilmaning metrologik holati to‘g‘risida xulosa chiqarishi kerak. Mazkur jarayon bo‘lajak metrologning kasbiy kompetentligini tashkil qiluvchi beshta asosiy komponentning izchil rivojlanishiga xizmat qiladi [3].

Motivatsion-qiymatli komponentni rivojlantirish

Motivatsion-qiymatli komponent talabaning metrolog kasbiga qiziqishi, sifatli va ishonchli o‘lchash natijalarini olishga mas’uliyatli munosabati hamda kasbiy rivojlanishga ehtiyojini ifodalaydi. Intellektual o‘lchash vositalari bilan real ishlash nazariy bilimlarning amaliy qiymatini namoyon etadi. Talaba o‘lchash natijasidagi kichik og‘ish ham ishlab chiqarish jarayoni yoki mahsulot sifatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini amaliy tajriba orqali tushunadi. Masalan, texnologik jarayon haroratini nazorat qilish bo‘yicha laboratoriya ishida talaba faqat harorat qiymatini aniqlab qolmay, sensor ko‘rsatkichlaridagi o‘zgarishlarning texnologik jarayon barqarorligiga ta’sirini ham baholaydi.

Kognitiv komponentni rivojlantirish

Kognitiv komponent metrologik bilimlar, intellektual sensorlar va o‘lchash vositalarining ishlash prinsiplari, o‘lchash usullari, xatolik, o‘lchash noaniqligi, qiyoslash, kalibrlash va metrologik kuzatuvchanlikka oid bilimlarni qamrab oladi. An’anaviy ta’limda ushbu bilimlar ko‘pincha alohida mavzular sifatida o‘rganiladi. Intellektual o‘lchash vositalariga asoslangan metodikada esa mazkur bilimlar yagona real kasbiy vazifa doirasida integratsiyalanadi. Masalan, raqamli harorat sensori bilan ishlash jarayonida talaba sensorning ishlash prinsipi, o‘lchash diapazoni, aniqlik ko‘rsatkichi, diskretlash xususiyatlari, o‘lchash xatoligi, noaniqlik manbalari va kalibrlash holatini kompleks ravishda o‘rganadi. Shu tariqa nazariy bilim “nimani bilish?” darajasidan “qaysi vaziyatda, nima sababdan va qanday qo‘llash?” darajasiga ko‘tariladi.

Operatsion-texnologik komponentni rivojlantirish

Operatsion-texnologik komponent intellektual o‘lchash vositasini tanlash, sozlash, ulash, boshqarish, tajriba o‘tkazish hamda o‘lchash ma’lumotlarini olish bilan bog‘liq amaliy ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi. Mazkur komponentni rivojlantirish uchun laboratoriya mashg‘ulotlari tayyor algoritmga asoslangan reproduktiv topshiriqlar emas, balki qisman ochiq muammoli vazifalar shaklida tashkil qilinishi maqsadga muvofiq. Masalan, talabaga “haroratni o‘lchang” topshirig‘i o‘rniga quyidagi mazmundagi vazifa berilishi mumkin: “Berilgan texnologik obyekt haroratining ma’lum vaqt oralig‘idagi o‘zgarishini nazorat qilish uchun o‘lchash tizimini loyihalang. Talab etiladigan sensorni tanlang, o‘lchash intervalini belgilang, qurilmani sozlang va olingan ma’lumotlarni raqamli shaklda qayd eting”. Bunday topshiriqda talaba o‘qituvchi tomonidan berilgan tayyor algoritmni takrorlamaydi, balki o‘lchash jarayonining ayrim parametrlarini mustaqil belgilaydi. Natijada talabaning texnik vositalar bilan ishlash ko‘nikmalari bilan bir qatorda muhandislik tafakkuri va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati ham rivojlanadi [4].

Analitik-diagnostik komponentni rivojlantirish

Analitik-diagnostik komponent zamonaviy metrologning eng muhim kasbiy xususiyatlaridan biridir. Intellektual o‘lchash vositalari katta hajmdagi ma’lumotlarni real vaqt rejimida olish imkoniyatini beradi. Biroq ma’lumotning mavjudligi uning to‘g‘ri talqin qilinishini anglatmaydi. Talaba olingan o‘lchash ma’lumotlaridan metrologik jihatdan asoslangan xulosa chiqarishni bilishi kerak. Shu sababli o‘quv topshiriqlariga vaqt qatori bo‘yicha o‘lchash natijalarini tahlil qilish, anomal qiymatlarni aniqlash, tasodifiy va sistematik og‘ishlarni farqlash, o‘rtacha qiymat va tarqalish ko‘rsatkichlarini hisoblash, o‘lchash noaniqligini baholash, sensor holatini diagnostika qilish hamda kalibrlash zaruratini aniqlash kabi vazifalar kiritiladi.

Refleksiv-korreksion komponentni rivojlantirish

Intellektual o‘lchash faoliyati faqat natijani olish va xulosa chiqarish bilan yakunlanmasligi kerak. Talaba o‘z faoliyatining qanchalik to‘g‘ri tashkil etilganini ham tahlil qila olishi lozim. Refleksiv bosqichda talaba tanlangan o‘lchash vositasining maqsadga muvofiqligi, o‘lchash sxemasidagi ehtimoliy xatolik manbalari, olingan natijalarning ishonchliligi, natijaga eng katta ta’sir ko‘rsatgan omillar va o‘lchash algoritmini takomillashtirish imkoniyatlarini baholaydi.

Intellektual o‘lchash vositalarini laboratoriya ta’limiga integratsiyalash metodikasi

Taklif etilayotgan metodik mexanizmni “Metrologiya asoslari”, “O‘lchash usullari va vositalari”, “Intellektual o‘lchash asboblari”, “O‘lchash vositalarini qiyoslash va kalibrlash” kabi mutaxassislik fanlarini o‘qitishda qo‘llash mumkin.

Birinchi bosqich – muammoli-kasbiy vaziyatni yaratish. Mazkur bosqichda o‘qituvchi talabaga tayyor algoritmni bermaydi, balki ishlab chiqarish yoki laboratoriya faoliyatiga yaqin kasbiy vaziyatni taklif qiladi. Masalan: “Texnologik kameradagi harorat qiymati nazorat tizimida davriy ravishda belgilangan me’yoriy chegaradan chiqmoqda. Og‘ish texnologik jarayonning o‘zgarishi yoki o‘lchash kanalidagi nosozlik bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Og‘ishning ehtimoliy sababini aniqlang va metrologik xulosa bering”. Mazkur vaziyat bir nechta ehtimoliy sababga ega bo‘lganligi uchun talaba muammoni tahlil qilish va o‘z tekshiruv strategiyasini ishlab chiqishga majbur bo‘ladi.

Ikkinchi bosqich – o‘lchash strategiyasini loyihalash. Talaba o‘lchash diapazoni, talab qilinadigan aniqlik, sensor turi, ma’lumot olish chastotasi, tajriba davomiyligi va o‘lchash sharoitlarini belgilaydi.

Uchinchi bosqich – raqamli o‘lchash ma’lumotlarini olish. Intellektual sensor yoki raqamli o‘lchash tizimi yordamida ma’lumotlar avtomatik ravishda qayd etiladi. Ushbu bosqich talabaning qurilmani sozlash, raqamli interfeysni boshqarish va ma’lumotlar oqimini nazorat qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

To‘rtinchi bosqich – ma’lumotlarni qayta ishlash va vizuallashtirish. Olingan ma’lumotlar elektron jadval yoki tegishli dasturiy muhitda qayta ishlanadi. Natijalarning vaqt bo‘yicha grafiklari, taqsimot diagrammalari va boshqa vizual ifodalari shakllantiriladi.

Beshinchi bosqich – metrologik tahlil. Talaba o‘rtacha qiymat, dispersiya, standart og‘ish, xatolik va o‘lchash noaniqligi kabi metrologik-statistik ko‘rsatkichlarni aniqlaydi.

Oltinchi bosqich – diagnostika. Olingan natijalar qurilmaning me’yoriy yoki pasport ko‘rsatkichlari, etalon qiymatlari yoxud avvalgi o‘lchash natijalari bilan taqqoslanadi. Natijada o‘lchash vositasining metrologik holati to‘g‘risida xulosa shakllantiriladi.

Yettinchi bosqich – kasbiy qaror. Talaba o‘lchash vositasidan foydalanishni davom ettirish, uni qayta sozlash, kalibrlash, qiyoslash yoki texnik xizmatga yuborish zarurati bo‘yicha asoslangan qaror qabul qiladi.

Sakkizinchi bosqich – refleksiya. Talaba tanlangan o‘lchash algoritmi, olingan natijalar va qabul qilingan kasbiy qarorning asoslanganligini tanqidiy tahlil qiladi [5]. Natijada bitta laboratoriya mashg‘uloti nazariy bilim, amaliy operatsiya, raqamli kompetentlik, analitik tafakkur, diagnostika va mustaqil muhandislik qarorini yagona kasbiy faoliyatga integratsiyalaydi.

Muhokama. Olib borilgan nazariy-metodik tahlil intellektual o‘lchash vositalarini o‘quv jarayoniga kiritishning o‘zi bo‘lajak metrologlarning kasbiy kompetentligini avtomatik ravishda rivojlantirmasligini ko‘rsatadi. Asosiy masala zamonaviy texnik vositaning mavjudligida emas, balki uning funksional imkoniyatlarini didaktik maqsadlar bilan uyg‘unlashtirishdadir. Masalan, zamonaviy smart-sensordan foydalanib talabaga faqat o‘lchangan qiymatni qayd qilish vazifasi berilsa, bunday mashg‘ulotning didaktik samarasi an’anaviy o‘lchash vositasida bajarilgan laboratoriya ishidan keskin farq qilmasligi mumkin [6]. Aksincha, ayni intellektual qurilma asosida talabaga o‘lchash jarayonini mustaqil loyihalash, ma’lumotlarni real vaqt rejimida olish, natijalarni tahlil qilish, o‘lchash noaniqligini baholash, qurilma holatini diagnostika qilish va kasbiy qaror qabul qilish vazifalari yuklansa, ushbu vosita kompleks kasbiy kompetentlikni rivojlantiruvchi didaktik resursga aylanadi. Chunki intellektual o‘lchash tizimining avtomatlashtirilgan funksiyalari talabaning o‘rniga barcha operatsiyalarni bajarsa, talabaning kasbiy faoliyati passiv kuzatish darajasida qolishi mumkin. Shu sababli avtomatlashtirish talabaning kasbiy faoliyatini kamaytirish emas, aksincha yuqori darajadagi analitik faoliyatga yo‘naltirish vositasi sifatida qo‘llanishi kerak. Intellektual o‘lchash vositalarining yana bir muhim didaktik imkoniyati real va virtual laboratoriya muhitlarini integratsiyalash imkoniyatidir. Real laboratoriyada talaba haqiqiy sensor, o‘lchash vositasi, ulash sxemalari va real o‘lchash sharoitlari bilan ishlaydi. Bu uning amaliy va texnologik ko‘nikmalarini shakllantiradi [7].

Kasbiy kompetentlikni baholash mexanizmi

Bo‘lajak metrologlarning kasbiy kompetentligini baholashda faqat nazariy testlardan foydalanish yetarli hisoblanmaydi. Chunki kasbiy kompetentlik bilim, ko‘nikma, tajriba, munosabat, tahlil va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatining integrativ birligidir. Shu sababli taklif etilayotgan metodikada baholash ko‘p komponentli diagnostik tizim asosida amalga oshirilishi nazarda tutiladi. Motivatsion-qiymatli komponentni baholashda talabaning kasbiy topshiriqlarga qiziqishi, o‘lchash natijalarining ishonchliligiga mas’uliyatli munosabati, mustaqil faoliyatga intilishi va kasbiy rivojlanishga ehtiyoji hisobga olinadi. Kognitiv komponent test, muammoli savollar va kasbiy vaziyatlarni nazariy asoslash orqali aniqlanadi. Operatsion-texnologik komponent real va virtual laboratoriya ishlari davomida o‘lchash vositasini tanlash, ulash, sozlash va boshqarish amallarining bajarilish sifati orqali baholanadi. Analitik-diagnostik komponent o‘lchash natijalarini qayta ishlash, grafik va statistik tahlil qilish, noaniqlikni baholash, anomal natijalarni aniqlash hamda qurilmaning metrologik holati to‘g‘risida xulosa chiqarishga qaratilgan diagnostik topshiriqlar yordamida baholanadi. [8].

Ilmiy natijalarning yangiligi

O‘tkazilgan nazariy-metodik tahlil asosida intellektual o‘lchash vositalarining didaktik imkoniyatlari ularning texnik funksiyalarini bo‘lajak metrologlarning kasbiy faoliyat operatsiyalari bilan integratsiyalash nuqtayi nazaridan aniqlashtirildi. Intellektual o‘lchash vositalarining didaktik imkoniyatlari axborot-o‘lchash, vizual-analitik, diagnostik, integrativ, modellashtiruvchi, kasbiy-faoliyatli va refleksiv-korreksion funksiyalarga ajratildi hamda ularning bo‘lajak metrolog kasbiy kompetentligining tarkibiy komponentlari bilan funksional aloqadorligi asoslandi. Intellektual o‘lchash vositasining ta’lim jarayonidagi funksiyasi o‘lchash jarayonini avtomatlashtirish bilangina chegaralanmasdan, talabaning metrologik tafakkuri, analitik-

diagnostik faoliyati, raqamli ma’lumotlar bilan ishlash ko‘nikmasi va mustaqil muhandislik qarorini rivojlantiruvchi integrativ didaktik vosita sifatida aniqlashtirildi.

Xulosa. O‘tkazilgan tadqiqot natijalari intellektual o‘lchash vositalarining zamonaviy metrologik ta’limdagi ahamiyati ularning texnik imkoniyatlari bilangina cheklanmasligini ko‘rsatdi. Smart-sensorlar, mikroprotsessorli o‘lchash vositalari, avtomatlashtirilgan ma’lumotlarni yig‘ish tizimlari va raqamli dasturiy vositalardan didaktik jihatdan maqsadli foydalanish bo‘lajak metrologlarning kompleks kasbiy kompetentligini rivojlantirish imkonini beradi. Intellektual o‘lchash vositalarining axborot-o‘lchash, vizual-analitik, diagnostik, integrativ, modellashtiruvchi, kasbiy-faoliyatli va refleksiv-korreksion didaktik imkoniyatlari aniqlandi. Mazkur imkoniyatlarning motivatsion-qiymatli, kognitiv, operatsion-texnologik, analitik-diagnostik va refleksiv-korreksion kompetentlik komponentlari bilan o‘zaro aloqadorligi asoslandi. Mazkur yondashuvda talaba tayyor algoritmni bajaruvchi ijrochidan o‘lchash jarayonini loyihalovchi, raqamli ma’lumotlarni tahlil qiluvchi, metrologik ishonchlilikni baholovchi va mustaqil muhandislik qarorini qabul qiluvchi faol subyektga aylanadi. Real va virtual laboratoriyalar, muammoli-kasbiy topshiriqlar, loyiha faoliyati, raqamli o‘lchash ma’lumotlarini qayta ishlash va refleksiv baholashning o‘zaro integratsiyasi bo‘lajak metrologlarning zamonaviy raqamli ishlab chiqarish talablariga mos kasbiy tayyorgarligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Ikramov DI Raqamli ta’limda – metrologlarni kompetentligini shakllantirish // Pedagogs international research journal. – 2026. – Vol. 103. – Issue 1. – B. 334–337. – ISSN 2181-3027.

2. Murodova A. Pedagogical Conditions for Developing Information and Communicative Competence of Future Engineers in the Process of Independent Education // Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences. – 2026. – Vol. 55. – P. 1–3.

3. Murodova A.Y. Virtualization in the Training of Engineers as a Factor of Increasing Scientific Efficiency // Academic Research Journal. – 2023. – P. 184–189.

4. Hamidov JA, Murodova AY Technology for Development of Professional and Technical Component of Future Engineers through Virtual Educational Technology // The Competing Science and Technology International Journal. – 2023. – 4 May. – P. 87–90.

5. Hamidov JA, Murodova AY Technology of development of professional and technical components of future engineers by means of virtual education technology // Science and Innovation . – 2023. – Vol. 2. – No. A1. – P. 306–311.

6. Murodova A. Program-didactic possibilities of using educational virtual technologies in preparing future engineers for professional activity // AIP Conference Proceedings. – 2024. – Vol. 3244. – 030037.

7. Murodova AY Virtual reallik texnologiyalarining rivojlanish istiqbollari // O‘zbekiston Milliy universiteti xabarlari. – 2024. – No. 1/5. – B. 149–151.

8. Murodova AY Technology for development of professional and technical components of future engineers through virtual education technology // Pedagogik mahorat. – Buxoro, 2024. – No. 4. – B. 69–74.

9. Murodova AY Educational content, methods, software and tools for developing professional competence of future engineers based on virtual education technologies // NamDU ilmiy axborotnomasi. – Namangan, 2024. – No. 10. – B. 825–828.

TALABALARDA O‘ZINI-O‘ZI BOSHQARISH KOMPETENTLIGINING MOTIVATSION MEXANIZMLARI

Iskandarov Erkin G‘ayrat o‘g‘li,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrasi dotsenti v.b.,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
erkinboyiskandarov96@gmail.com
Orcid:https://orcid.org/0009-0009-6908-586X

Mazkur maqolada talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining shakllanishi va namoyon bo‘lishida motivatsiyaning psixologik mexanizmlari tahlil qilinadi. O‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligi talabaning o‘z faoliyatini ongli ravishda tashkil etishi, maqsadlarini belgilashi, faoliyat jarayonini nazorat qilishi va kutilayotgan natijaga muvofiq xatti-harakatlarini moslashtirishi bilan bog‘liq jarayon sifatida yoritiladi. Tadqiqotda ichki va tashqi motivatsiya, maqsadga yo‘nalganlik, muvaffaqiyatga intilish, o‘z kuchiga ishonch, shaxsiy ahamiyatni anglash hamda natijani kutish kabi motivatsion omillarning o‘zini-o‘zi boshqarishdagi roli ochib beriladi. Talabaning faoliyatni ichki ehtiyoj va shaxsiy maqsadlar asosida tashkil qilishi uning mustaqil rejalashtirish, o‘zini nazorat qilish va qiyinchiliklarni yengib o‘tish imkoniyatlarini kuchaytirishi asoslanadi. Shuningdek, motivatsion mexanizmlarning kognitiv, emotsional va irodaviy jarayonlar bilan o‘zaro bog‘liqligi yoritilib, o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini rivojlantirishda motivatsion muhitni to‘g‘ri tashkil etishning ahamiyati ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: *o‘zini-o‘zi boshqarish, kompetentlik, motivatsiya, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, maqsadga yo‘nalganlik, muvaffaqiyat motivi, o‘ziga ishonch, o‘zini nazorat qilish, mustaqil faoliyat, talaba shaxsi.*

МОТИВАЦИОННЫЕ МЕХАНИЗМЫ КОМПЕТЕНТНОСТИ САМОУПРАВЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ

В статье анализируются психологические механизмы мотивации, определяющие формирование и проявление компетентности самоуправления у студентов. Компетентность самоуправления рассматривается как способность студента осознанно организовывать собственную деятельность, определять цели, контролировать процесс выполнения задач и корректировать поведение в соответствии с ожидаемым результатом. Особое внимание уделяется внутренней и внешней мотивации, целевой направленности, стремлению к достижению, уверенности в собственных возможностях, осознанию личной значимости деятельности и ожиданию результата. Обосновывается положение о том, что организация деятельности на основе внутренних потребностей и личностно значимых целей способствует развитию самостоятельного планирования, самоконтроля и способности преодолевать возникающие трудности. Также рассматривается взаимосвязь мотивационных механизмов с когнитивными, эмоциональными и волевыми процессами. Подчёркивается значение психологически благоприятной мотивационной среды в образовательном процессе для формирования устойчивой компетентности самоуправления студентов.

Ключевые слова: *самоуправление, компетентность, мотивация, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, целевая направленность, мотивация достижения, уверенность в себе, самоконтроль, самостоятельная деятельность, личность студента.*

MOTIVATIONAL MECHANISMS OF STUDENTS’ SELF-MANAGEMENT COMPETENCE

This article examines the psychological mechanisms of motivation that contribute to the development and manifestation of students’ self-management competence. Self-management competence is considered as the ability of students to consciously organize their activities, establish meaningful goals, monitor the process of task completion, and adjust their behavior in accordance with expected outcomes. Particular attention is given to intrinsic and extrinsic motivation, goal orientation, achievement motivation, self-confidence, perceived personal significance, and outcome expectations as important motivational factors in self-management. The study emphasizes that organizing academic activity around internal needs and personally meaningful goals can strengthen students’ capacity for independent planning, self-monitoring, and overcoming difficulties. The relationship between motivational mechanisms and cognitive, emotional, and volitional processes is also highlighted. The article underlines the importance of creating a supportive

motivational environment within higher education institutions to promote sustainable self-management competence and increase students’ active participation in their own learning and personal development.

Keywords: *self-management, competence, motivation, intrinsic motivation, extrinsic motivation, goal orientation, achievement motivation, self-confidence, self-monitoring, independent activity, student personality.*

Kirish. Oliy ta’lim jarayonida talabaning muvaffaqiyati faqat uning bilim darajasi yoki fanlarni o‘zlashtirish ko‘rsatkichi bilan belgilanmaydi. Ta’lim faoliyatini mustaqil tashkil etish, maqsadni to‘g‘ri belgilash, vaqt va resurslardan oqilona foydalanish, qiyinchiliklarga qaramay faoliyatni davom ettirish hamda o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish qobiliyati ham muhim psixologik omil hisoblanadi. Ushbu jarayonlarning samarali amalga oshishida motivatsiya alohida o‘rin egallaydi. Chunki insonning muayyan faoliyatga kirishishi, uni davom ettirishi va natijaga erishishga intilishi, avvalo, faoliyatning ichki va tashqi motivlari bilan bog‘liq.

Talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining shakllanishi motivatsion jarayonlar bilan chambarchas aloqador. Talaba o‘z oldiga aniq maqsad qo‘yganida, ushbu maqsadni shaxsan muhim deb qabul qilganida va unga erishish imkoniyatiga ishonganida o‘z faoliyatini boshqarishga nisbatan yuqori tayyorgarlik namoyon etadi. Bunday holatda maqsad shunchaki bajarilishi lozim bo‘lgan vazifa emas, balki shaxsning kelajak haqidagi tasavvurlari va ehtiyojlari bilan bog‘langan ichki yo‘nalishga aylanadi.

Motivatsiya o‘zini-o‘zi boshqarishning dastlabki bosqichini tashkil etuvchi kuch sifatida qaralishi mumkin. Biroq uning ta’siri faqat faoliyatni boshlash bilan cheklanmaydi. Motivatsiyaning barqarorligi talabaning qiyinchiliklarga munosabatida, vazifani oxirigacha bajarishida, vaqtinchalik muvaffaqiyatsizlikdan keyin qayta harakat qilishida va o‘z faoliyatini tahlil qilishida ham namoyon bo‘ladi. Shu sababli motivatsion mexanizmlarni o‘rganish talabalarning o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini tushuntirish uchun muhim nazariy asoslardan biridir.

Talabalik davrida shaxsning kasbiy va hayotiy maqsadlari tobora aniqroq shakllanadi. Kasb tanlovi, kelajakdagi professional mavqe, mustaqillikka intilish va shaxsiy imkoniyatlarni ro‘yobga chiqarish kabi omillar o‘quv faoliyatining mazmuniga nisbatan munosabatni belgilaydi. Agar ta’lim jarayoni talabaning uzoq muddatli maqsadlari bilan bog‘lansa, o‘quv topshiriqlarini bajarish uchun ichki rag‘bat kuchayishi mumkin. Natijada talaba tashqi nazoratga kamroq tayanib, o‘z faoliyatini mustaqil tashkil etishga intiladi.

O‘zini-o‘zi boshqarish jarayonida ichki motivatsiya bilan bir qatorda tashqi motivatsiyaning ham o‘ziga xos o‘rni mavjud. Baholar, rag‘batlantirish, o‘qituvchi yoki ota-onaning talablari kabi tashqi omillar talabaning faoliyatga kirishishiga turtki berishi mumkin. Biroq faoliyatni uzoq muddat davomida barqaror saqlash uchun uning shaxsiy mazmunini anglash va ichki qiziqishning shakllanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, tashqi rag‘batlarning asta-sekin shaxsiy maqsadlar bilan uyg‘unlashishi o‘zini-o‘zi boshqarishning barqaror shakllanishiga xizmat qilishi mumkin.

Talabaning o‘z imkoniyatlariga bergan bahosi ham motivatsion mexanizmlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Shaxs muayyan vazifani uddalay olishiga ishonsa, murakkab topshiriqni bajarishga ko‘proq tayyor bo‘ladi va qiyinchilik yuzaga kelganda faoliyatdan voz kechish ehtimoli kamayadi. Aksincha, o‘z imkoniyatlarini past baholash vazifani boshlashdan oldingi ikkilanishni kuchaytirishi, muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqishga va faoliyatni kechiktirishga olib kelishi mumkin. Demak, o‘z kuchiga bo‘lgan ishonch o‘zini-o‘zi boshqarishning motivatsion tayanchlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Maqsadga yo‘nalganlik ham ushbu jarayonda alohida ahamiyatga ega. Talabaning faoliyat natijasiga qanday ma’no berishi uning o‘zini boshqarish strategiyasini belgilaydi. Natijaga erishishni rivojlanish imkoniyati sifatida qabul qiladigan talaba xatolarni tajriba sifatida ko‘rishi va faoliyat usullarini takomillashtirishga intilishi mumkin. Faqat yuqori baho olishga yo‘naltirilgan holatda esa tashqi natija asosiy mezonga aylanib, ichki rivojlanish jarayoni ikkinchi darajaga tushib qolishi ehtimoli mavjud.

Shuningdek, motivatsiya o‘zini-o‘zi boshqarishning boshqa psixologik mexanizmlari bilan uzviy aloqada ishlaydi. Kognitiv jarayonlar maqsadga erishish yo‘llarini aniqlashga yordam bersa, emotsional boshqaruv faoliyat jarayonidagi ruhiy barqarorlikni ta’minlaydi. Irodaviy sifatlar esa motivatsion niyatni real harakatga aylantirish imkonini beradi. Shu sababli talabaning motivatsiyasini uning tafakkuri, emotsional holati va irodaviy imkoniyatlaridan ajratib o‘rganish o‘zini-o‘zi boshqarishning yaxlit mexanizmini to‘liq ochib bera olmaydi.

Mazkur masalaning dolzarbligi shundaki, zamonaviy ta’lim sharoitida talabaga tayyor bilimni qabul qiluvchi shaxs sifatida emas, balki o‘z ta’lim faoliyatining faol tashkilotchisi sifatida yondashish tobora muhimlashmoqda. Bunday pozitsiya esa yuqori darajadagi ichki faollik, maqsadga intilish va o‘z faoliyatini boshqarish qobiliyatini talab qiladi. Shuning uchun talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining

motivatsion mexanizmlarini aniqlash va ularning psixologik xususiyatlarini ochib berish ilmiy hamda amaliy jihatdan muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining motivatsion mexanizmlarini o‘rganish motivatsiya, o‘zini-o‘zi tartibga solish, maqsadga yo‘nalganlik va shaxsiy faollik bilan bog‘liq nazariy qarashlarning kesishgan nuqtasida shakllangan. Ilmiy adabiyotlarda o‘zini-o‘zi boshqarish ko‘pincha shaxsning maqsadga erishish jarayonida o‘z fikrlari, hissiyotlari va xatti-harakatlarini boshqarish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Bunday yondashuvda motivatsiya faoliyatning boshlanishini ta’minlovchi omil bo‘lish bilan birga, uning davomiyligi va barqarorligini ham belgilovchi mexanizm sifatida qaraladi [1].

A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv yondashuvida inson xulq-atvori shaxsiy omillar, xatti-harakatlar va atrof-muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir asosida shakllanishi ta’kidlanadi [2]. Mazkur qarash talabalarning o‘zini-o‘zi boshqarish jarayonini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Chunki talaba o‘quv faoliyatida faqat tashqi sharoitlarning ta’sirini qabul qilib qolmaydi, balki o‘z imkoniyatlarini baholaydi, maqsad belgilaydi va faoliyatini ushbu maqsadga muvofiq ravishda tashkil etadi. Demak, motivatsiya shaxsning ichki imkoniyatlari bilan tashqi ta’lim muhiti o‘rtasidagi bog‘lovchi mexanizmlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

B. Zimmerman o‘zini-o‘zi boshqaradigan faoliyatni maqsadni belgilash, strategiyani tanlash, faoliyatni kuzatish va natijalarni baholash bilan bog‘laydi [3]. Ushbu yondashuvda motivatsion jarayonlar alohida bosqich emas, balki o‘zini boshqarishning barcha bosqichlariga ta’sir etuvchi omil sifatida qaraladi. Talaba maqsadni qanchalik muhim deb hisoblasa va unga erishish imkoniyatiga qanchalik ishonsa, o‘z faoliyatini nazorat qilish va zarur hollarda strategiyasini o‘zgartirishga shunchalik ko‘proq tayyor bo‘lishi mumkin.

P. Pintrichning tadqiqotlarida o‘quv motivatsiyasi va o‘zini-o‘zi boshqarish o‘zaro bog‘langan jarayonlar sifatida ko‘rib chiqiladi [4]. Talabaning o‘quv vazifasiga bergan qiymati, o‘z kompetentligini qanday baholashi va kutilayotgan natija haqidagi tasavvurlari uning faoliyat strategiyasiga ta’sir qilishi mumkin. Bu nuqtayi nazardan, o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini rivojlantirishda talabaning faqat “nima qilish kerakligini” bilishi emas, balki “nima uchun qilish kerakligi”ni anglashi ham muhimdir.

E. Deci va R. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘zini o‘zi belgilash nazariyasida inson motivatsiyasining ichki manbalari, avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlari markaziy o‘rin egallaydi [5]. Ushbu nazariy qarashlar talabalarning o‘z faoliyatini mustaqil boshqarishi uchun ichki motivatsiyaning ahamiyatini tushuntirish imkonini beradi. Talaba o‘z tanlovini mustaqil amalga oshirayotganini, faoliyatni bajarishga qodirligini va ta’lim muhitida o‘zini ijtimoiy jihatdan qo‘llab-quvvatlangan deb his qilganida faoliyatga nisbatan ichki munosabatining kuchayishi mumkin.

Ryan va Deci motivatsiyani faqat ichki va tashqi motivlarga ajratish bilan cheklanmasdan, tashqi sabablarning shaxs tomonidan qay darajada qabul qilinishi va ichkilashtirilishiga ham e’tibor qaratadi [6]. Bu jihat talabalarning o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini tushuntirishda muhimdir. Masalan, talaba dastlab baho yoki o‘qituvchining talabi sababli topshiriqni bajarsa, vaqt o‘tishi bilan ushbu faoliyatning kasbiy rivojlanishi uchun ahamiyatini anglab, uni shaxsiy maqsadlari bilan bog‘lashi mumkin. Natijada tashqi talab asta-sekin ichki qabul qilingan motivga aylanishi ehtimoli mavjud.

E. Panadero o‘zini-o‘zi boshqarish bo‘yicha turli nazariy modellarni tahlil qilib, ushbu jarayonning ko‘p komponentli xususiyatini ko‘rsatadi [7]. Uning yondashuvlaridan kelib chiqib, talabaning o‘zini-o‘zi boshqarishi faqat xulqiy nazorat bilan cheklanmay, motivatsion va metakognitiv jarayonlarni ham qamrab olishi mumkin. Bu esa motivatsiyani o‘zini-o‘zi boshqarish tizimining doimiy faol elementlaridan biri sifatida ko‘rishga asos beradi.

Motivatsiyaning o‘zini-o‘zi boshqarishdagi o‘rni maqsadga yo‘nalganlik bilan ham bog‘liq. Talabaning muvaffaqiyatni qanday tushunishi uning faoliyatga munosabatini belgilaydi. Rivojlanishga yo‘naltirilgan talaba murakkab topshiriqni o‘z imkoniyatlarini kengaytirish vositasi sifatida qabul qilishi mumkin. Natijaga yoki bahoga haddan tashqari yo‘naltirilgan holatda esa xatodan qochish istagi kuchayishi va qiyin vazifalarni bajarishdan voz kechish ehtimoli ortishi mumkin. Shu sababli o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini tahlil qilishda motivning mazmuni bilan bir qatorda uning yo‘nalishi ham hisobga olinishi lozim.

Muvaffaqiyatga intilish va o‘z kuchiga ishonch ham motivatsion mexanizmlarning muhim jihatlaridan hisoblanadi. O‘z imkoniyatlarini real baholaydigan talaba murakkab vazifaga kirishishda nisbatan faol bo‘lishi, muvaffaqiyatsizlikka duch kelganda esa faoliyat usulini qayta ko‘rib chiqishi mumkin. Bunda o‘ziga ishonch haddan tashqari yuqori yoki asossiz emas, balki real imkoniyatlar va avvalgi tajribaga tayangan holda shakllangan bo‘lishi muhim.

Shuningdek, o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining motivatsion mexanizmlarida maqsadning aniq va erishish mumkin bo‘lgan tarzda shakllantirilishi muhim o‘rin tutadi. Noaniq maqsad talabaning harakatlarini umumiy yo‘nalishda qoldirishi mumkin, aniq maqsad esa faoliyatni bosqichlarga ajratish va natijani baholash imkonini kengaytiradi. Shu jihatdan maqsad qo‘yish, rejalashtirish va o‘zini nazorat qilish o‘rtasida uzviy psixologik bog‘liqlik mavjud.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining motivatsion asoslarini bitta omil bilan izohlash yetarli emas. Ichki motivatsiya, tashqi motivlarni ichkilashtirish, maqsadga yo‘nalganlik, o‘ziga ishonch, kompetentlikni his qilish va faoliyatning shaxsiy ahamiyatini anglash bir-birini to‘ldiruvchi mexanizmlar sifatida qaralishi mumkin. Shu sababli mazkur maqolada motivatsion mexanizmlar o‘zaro bog‘liq tizim sifatida tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining shakllanishida motivatsion mexanizmlarning o‘rnini aniqlashga qaratildi. Tadqiqotning metodologik asosini shaxsning o‘z faoliyatini ongli ravishda tartibga solishi, maqsadlarni mustaqil belgilashi, faoliyat jarayonini nazorat qilishi va kutilayotgan natijaga erishish uchun xatti-harakatlarini moslashtirishi haqidagi psixologik qarashlar tashkil etdi.

Tadqiqot konsepsiyasini ishlab chiqishda A. Bandura, B. Zimmerman, P. Pintrich, E. Deci va R. Ryanlarning motivatsiya, o‘zini-o‘zi boshqarish, maqsadga yo‘nalganlik va shaxsiy faollikka oid ilmiy qarashlari o‘rganildi. Ushbu nazariy yondashuvlar asosida talabaning o‘zini-o‘zi boshqarishi motivatsion jarayonlardan ajralgan holda emas, balki ular bilan uzviy bog‘liq holda shakllanishi nazarda tutildi.

Tadqiqotda **30 nafar talaba** respondent sifatida ishtirok etdi. Tanlanmaning bunday hajmi tadqiqotning dastlabki empirik tahlilini amalga oshirish va respondentlarning individual javoblarini batafsil ko‘rib chiqish imkonini beradi. Tadqiqotda ishtirok etish ixtiyoriylik tamoyili asosida tashkil etildi.

1-jadval.

Tadqiqotda o‘rganilgan asosiy ko‘rsatkichlar

№	Tadqiqot ko‘rsatkichi	Mazmuni	Baholash yo‘nalishi
1	Ichki motivatsiya	Faoliyatni shaxsiy qiziqish va ichki ehtiyoj asosida bajarish	Qiziqish, faol ishtirok, tashabbus
2	Tashqi motivatsiya	Faoliyatga tashqi talab va rag‘batlar ta’sirida kirishish	Baho, rag‘bat, talab
3	Maqsadga yo‘nalganlik	Belgilangan natijaga erishish uchun faoliyatni yo‘naltirish	Maqsad aniqligi, natijaga intilish
4	Muvaffaqiyatga intilish	Murakkab vazifalarni bajarish va yuqori natijaga erishishga bo‘lgan ehtiyoj	Faollik, qat’iyat, natijaga intilish
5	O‘ziga ishonch	Shaxsning o‘z imkoniyatlarini amalga oshirishiga bo‘lgan ishonchi	Kompetentlikni his qilish, mustaqillik
6	O‘zini-o‘zi boshqarish	Faoliyatni rejalashtirish, nazorat qilish va tuzatish qobiliyati	Rejalashtirish, nazorat, refleksiya

Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, psixologik so‘rovnoma, o‘zini-o‘zi baholash, kuzatish va matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanish ko‘zda tutildi. Nazariy tahlil orqali motivatsiya va o‘zini-o‘zi boshqarish o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlik aniqlandi. So‘rovnoma va o‘zini-o‘zi baholash usullari talabalarning motivatsion xususiyatlarini aniqlashga xizmat qildi. Kuzatish yordamida respondentlarning o‘quv faoliyatidagi mustaqilligi, topshiriqlarga munosabati va maqsadga intilish xususiyatlari baholandi.

Tadqiqotda motivatsiyaning ikki asosiy yo‘nalishi — ichki va tashqi motivatsiya alohida ko‘rib chiqildi. Ichki motivatsiya talabaning o‘quv faoliyatini mazmunan qiziqarli va shaxsan muhim deb qabul qilishi bilan bog‘landi. Tashqi motivatsiya esa baho, ijtimoiy kutishlar, rag‘bat yoki boshqa tashqi omillar ta’sirida yuzaga keladigan faollikni ifodaladi. Shu bilan birga, ushbu ikki motivatsiya shakli bir-biriga mutlaqo qarama-qarshi hodisalar sifatida emas, balki talabaning faoliyatida turli nisbatlarda namoyon bo‘lishi mumkin bo‘lgan motivatsion manbalar sifatida qaraldi.

Tadqiqotning empirik modeli. Tadqiqot modelida motivatsion ko‘rsatkichlar mustaqil o‘zgaruvchilar, o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligi esa natijaviy ko‘rsatkich sifatida belgilandi. Bunda quyidagi mantiqiy bog‘liqlik asos qilib olindi:

Ichki motivatsiya → maqsadga yo‘nalganlik → faoliyatni rejalashtirish → o‘zini nazorat qilish → o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining namoyon bo‘lishi.

Ushbu ketma-ketlik qat’iy va o‘zgarmas psixologik qonuniyat sifatida emas, balki tadqiqotda tekshiriladigan konseptual model sifatida qabul qilindi. Talabaning faoliyatga bo‘lgan ichki qiziqishi

kuchaygan sari maqsadni anglash, faoliyatni mustaqil tashkil etish va o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilishga ehtiyoj ham ortishi mumkin.

Statistik qayta ishlash. Empirik ma’lumotlarni tizimlashtirish va tahlil qilishda **SPSS** dasturidan foydalanish tamoyili belgilandi. Dastlab har bir respondentning motivatsion ko‘rsatkichlari bo‘yicha individual natijalari kodlandi. Keyinchalik o‘rtacha arifmetik qiymat va standart og‘ish kabi tavsifiy statistik ko‘rsatkichlar hisoblandi. Motivatsion ko‘rsatkichlar bilan o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligi o‘rtasidagi aloqani aniqlash uchun Pearson korrelyatsiya koeffitsientidan foydalanish nazarda tutildi.

Korrelyatsion tahlil orqali ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, maqsadga yo‘nalganlik, muvaffaqiyatga intilish va o‘ziga ishonch kabi ko‘rsatkichlarning o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligi bilan qay darajada bog‘liqligi baholanishi mumkin. Bunda korrelyatsiya mavjudligi sabab-oqibat munosabatini avtomatik ravishda anglatmasligi, natijalar tadqiqotning tanlanma hajmi va sharoitlari doirasida talqin qilinishi lozim.

Shunday qilib, tanlangan metodologik yondashuv talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini faqat xulq-atvoriy ko‘rsatkich sifatida emas, balki motivatsion jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan psixologik hodisa sifatida o‘rganish imkonini beradi. Mazkur yondashuv keyingi bosqichda olingan empirik natijalarni izchil tahlil qilish va motivatsion mexanizmlarning o‘zini-o‘zi boshqarishdagi ahamiyatini aniqlash uchun asos yaratadi.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqotning empirik qismida 30 nafar talabaning motivatsion xususiyatlari va o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligiga oid ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Natijalarni baholashda ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, maqsadga yo‘nalganlik, muvaffaqiyatga intilish, o‘ziga ishonch hamda o‘zini-o‘zi boshqarish darajasi asosiy mezon sifatida olindi.

Quyidagi jadvalda tadqiqot davomida olingan umumlashtirilgan ko‘rsatkichlar keltiriladi.

2-jadval.

Talabalarning motivatsion ko‘rsatkichlari va o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligi

№	Ko‘rsatkichlar	O‘rtacha qiymat	Standart og‘ish	Daraja
1	Ichki motivatsiya	3,78	0,58	Yuqori
2	Tashqi motivatsiya	3,21	0,71	O‘rta
3	Maqsadga yo‘nalganlik	3,69	0,62	Yuqori
4	Muvaffaqiyatga intilish	3,57	0,65	O‘rta-yuqori
5	O‘ziga ishonch	3,51	0,68	O‘rta-yuqori
6	O‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligi	3,63	0,60	O‘rta-yuqori

Jadvaldan ko‘rinadiki, respondentlarda **ichki motivatsiya** eng yuqori ko‘rsatkichlardan birini tashkil etdi — 3,78 ball. Bu talabalarning o‘quv faoliyatida faqat tashqi talab yoki baho bilan emas, balki bilim olishga bo‘lgan shaxsiy qiziqish, o‘z imkoniyatlarini rivojlantirish va kelajakdagi maqsadlariga erishish istagi bilan ham harakatlanishini ko‘rsatadi. Ichki motivatsiyaning yuqoriligi o‘z faoliyatini mustaqil tashkil etishga ijobiy psixologik zamin yaratishi mumkin.

Maqsadga yo‘nalganlik bo‘yicha 3,69 ball qayd etildi. Ushbu natija talabalarning muayyan natijani ko‘zlab faoliyat olib borishi va o‘z harakatlarini belgilangan maqsadga moslashtirishga intilishini ko‘rsatadi. Maqsadning aniq bo‘lishi faoliyatni rejalashtirish va nazorat qilish jarayonlarini yengillashtiruvchi omil sifatida namoyon bo‘lishi mumkin.

Muvaffaqiyatga intilish 3,57 ballni tashkil etdi. Bu ko‘rsatkich respondentlarning ko‘pchiligida yuqori natijaga erishishga intilish mavjudligini anglatadi. Bunday motivatsion yo‘nalish talabaning murakkab topshiriqlarni bajarishga kirishishi, qiyinchiliklarga duch kelganda faoliyatni davom ettirishi va o‘z natijasini yaxshilashga harakat qilishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

O‘ziga ishonch ko‘rsatkichi 3,51 ballga teng bo‘ldi. Ushbu natija talabalarning o‘z imkoniyatlarini muayyan darajada ijobiy baholashini ko‘rsatadi. O‘z kuchiga ishonch o‘zini-o‘zi boshqarish uchun muhim shartlardan biri bo‘lib, shaxsning mustaqil qaror qabul qilishi va qiyinchiliklarga nisbatan faol pozitsiyani saqlashiga yordam berishi mumkin.

Tashqi motivatsiyaning o‘rtacha qiymati 3,21 ball bo‘lib, boshqa motivatsion ko‘rsatkichlarga qaraganda pastroq natijani ko‘rsatdi. Bu talabalarning faoliyatida baho, tashqi rag‘bat yoki ijtimoiy talablar ahamiyatsiz degani emas. Aksincha, tashqi omillar mavjud bo‘lsa-da, respondentlarning faoliyatini boshqarishda ichki motivlarning ulushi nisbatan kuchliroq ekanligini taxmin qilish mumkin.

O‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining umumiy ko‘rsatkichi **3,63 ball**ni tashkil etdi. Bu o‘rta-yuqori darajaga mos keladi. Natija talabalarning katta qismida o‘z faoliyatini maqsadga muvofiq tashkil etish, vazifalarni rejalashtirish, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish va zarur hollarda faoliyatini tuzatish ko‘nikmalari shakllanganligini ko‘rsatadi.

3-jadval.

Motivatsion ko‘rsatkichlar va o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligi o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlik

№	Motivatsion ko‘rsatkich	O‘zini-o‘zi boshqarish bilan korrelyatsiya (r)	Bog‘liqlik darajasi
1	Ichki motivatsiya	0,62	O‘rtacha-kuchli ijobiy
2	Tashqi motivatsiya	0,29	Kuchsiz ijobiy
3	Maqsadga yo‘nalganlik	0,67	O‘rtacha-kuchli ijobiy
4	Muvaffaqiyatga intilish	0,55	O‘rtacha ijobiy
5	O‘ziga ishonch	0,51	O‘rtacha ijobiy

Korrelyatsion tahlil natijalari eng yuqori bog‘liqlik maqsadga yo‘nalganlik bilan o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligi o‘rtasida kuzatilganini ko‘rsatdi (r=0,67). Bu natija maqsadlari aniqroq shakllangan talabalarda o‘z faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va natijalarni baholash jarayonlari ham faolroq namoyon bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Ichki motivatsiya va o‘zini-o‘zi boshqarish o‘rtasida ham sezilarli ijobiy bog‘liqlik qayd etildi (r=0,62). Ushbu natijani talabaning faoliyatga bo‘lgan shaxsiy qiziqishi kuchaygan sari uning o‘z faoliyatini tashqi nazoratsiz tashkil etish ehtimoli ortishi bilan izohlash mumkin.

Muvaffaqiyatga intilish (r=0,55) va o‘ziga ishonch (r=0,51) bilan o‘zini-o‘zi boshqarish o‘rtasida o‘rtacha ijobiy bog‘liqlik aniqlandi. Bu ko‘rsatkichlar talabaning faoliyatga kirishishi va qiyinchiliklar oldida barqarorligini ta’minlashda motivatsion resurslarning muhimligini ko‘rsatadi.

Tashqi motivatsiya bilan o‘zini-o‘zi boshqarish o‘rtasidagi bog‘liqlik esa nisbatan kuchsiz bo‘ldi (r=0,29). Bu natija tashqi rag‘batlarning faoliyatni boshlashga ta’siri mavjud bo‘lsa-da, barqaror o‘zini-o‘zi boshqarish uchun ichki motivatsiya va shaxsiy maqsadlarning ahamiyati yuqoriroq bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Umumiy natijalar talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining motivatsion asoslari bir nechta omillarning uyg‘unlashuvi orqali shakllanishini ko‘rsatadi. Ayniqsa, maqsadga yo‘nalganlik va ichki motivatsiya o‘zini-o‘zi boshqarish bilan nisbatan kuchliroq aloqador ko‘rsatkichlar sifatida namoyon bo‘ldi. Shu bilan birga, muvaffaqiyatga intilish va o‘ziga ishonch ham talabaning o‘z faoliyatini tartibga solish jarayonini qo‘llab-quvvatlovchi psixologik resurslar sifatida baholanishi mumkin.

Mazkur natijalar asosida talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini rivojlantirishda faqat tashqi rag‘batlardan foydalanish bilan cheklanmasdan, shaxsiy maqsadlarni anglash, ichki motivatsiyani kuchaytirish, o‘z imkoniyatlariga real baho berish va muvaffaqiyatga erishish strategiyalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan psixologik yondashuvlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Muhokama. Tadqiqot natijalari talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining shakllanishida motivatsion omillar muhim psixologik tayanch vazifasini bajarishini ko‘rsatdi. Ayniqsa, ichki motivatsiya va maqsadga yo‘nalganlikning o‘zini-o‘zi boshqarish bilan nisbatan yuqori bog‘liqligi talabaning faoliyatni tashqi talab asosida emas, balki shaxsiy mazmun va anglangan maqsad asosida tashkil etishi muhimligini ko‘rsatadi.

Ichki motivatsiyaning yuqori ko‘rsatkichi talabalarning o‘quv faoliyatiga nisbatan shaxsiy qiziqishi va rivojlanishga bo‘lgan ehtiyoji mavjudligini anglatadi. Bunday motivatsiya talabaning topshiriqni faqat baho olish uchun emas, balki bilim va ko‘nikmalarini kengaytirish uchun bajarishiga zamin yaratadi. Natijada faoliyatni nazorat qilish, mustaqil rejalashtirish va yuzaga kelgan qiyinchiliklarni yengib o‘tishga tayyorgarlik kuchayishi mumkin.

Maqsadga yo‘nalganlik bilan o‘zini-o‘zi boshqarish o‘rtasidagi nisbatan yuqori korrelyatsiya alohida e’tiborga loyiq. Aniq maqsad talabaning faoliyatiga yo‘nalish beradi va harakatlarni tartibga solishga imkon yaratadi. Maqsad noaniq bo‘lgan vaziyatda esa talaba qaysi vazifani birinchi bajarish, qancha vaqt ajratish yoki qanday natijani kutish kerakligini belgilashda qiyinchilikka duch kelishi mumkin. Shu sababli maqsadni ongli ravishda shakllantirish o‘zini-o‘zi boshqarishning motivatsion boshlang‘ich nuqtalaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Muvaffaqiyatga intilishning o‘zini-o‘zi boshqarish bilan o‘rtacha ijobiy aloqasi ham mazmunan izohlanadi. Natijaga erishishga intilgan talaba faoliyat davomida yuzaga keladigan to‘siqlarni yengib o‘tishga ko‘proq tayyor bo‘ladi. Biroq muvaffaqiyatga intilishning o‘zi yetarli emas. Agar yuqori natijaga intilish real rejalashtirish va o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri baholash bilan birga kelmasa, ortiqcha zo‘riqish yoki muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun muvaffaqiyat motivini konstruktiv o‘zini-o‘zi boshqarish strategiyalari bilan uyg‘unlashtirish muhim.

O‘ziga ishonch va o‘zini-o‘zi boshqarish o‘rtasidagi ijobiy bog‘liqlik talabaning o‘z imkoniyatlarini qanday qabul qilishi faoliyatni tashkil etish jarayoniga ta’sir qilishini ko‘rsatadi. O‘z kuchiga yetarli darajada

ishongan shaxs murakkab vazifalarni bajarishga kirishishda faolroq bo‘lishi, qiyinchilikni vaqtinchalik muammo sifatida qabul qilishi va zarur hollarda boshqa strategiyaga o‘tishi mumkin. Aksincha, o‘z imkoniyatlarini haddan tashqari past baholash faoliyatni boshlashning o‘zidayoq passivlikni yuzaga keltirishi ehtimolini oshiradi.

Tashqi motivatsiyaning o‘zini-o‘zi boshqarish bilan kuchsizroq bog‘liqligi esa tashqi rag‘batlarning ahamiyatini butunlay inkor etmaydi. Baho, mukofot, o‘qituvchining talabi yoki ijtimoiy kutishlar talabaning faoliyatini boshlashga turtki berishi mumkin. Biroq bunday motivlar faoliyatning ichki mazmuni bilan uyg‘unlashmagan taqdirda, shaxs tashqi nazorat mavjud bo‘lmagan vaziyatlarda faollikni saqlashda qiyinchilikka duch kelishi mumkin. Demak, o‘zini-o‘zi boshqarishning barqaror shakllanishida tashqi motivlarni shaxsiy maqsadlar bilan bog‘lash muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirib, talabalarning motivatsion tizimida **“anglash — maqsad belgilash — ichki qabul qilish — harakatni rejalashtirish — nazorat qilish”** tarzidagi uzviy jarayonni ajratish mumkin. Avvalo, talaba faoliyatning shaxsiy ahamiyatini anglaydi. Keyin maqsadni belgilaydi va unga erishish uchun zarur harakatlarni rejalashtiradi. Jarayon davomida o‘z faoliyatini kuzatadi va natijaga qarab tegishli o‘zgarishlarni amalga oshiradi. Shu tariqa motivatsiya o‘zini-o‘zi boshqarishning barcha bosqichlarini qo‘llab-quvvatlovchi mexanizmga aylanadi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat aniqlandi: motivatsion mexanizmlarni faqat individual xususiyatlar bilan izohlash yetarli emas. Talaba faoliyat olib boradigan ta’lim muhiti ham motivatsiyaning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Talabaga tanlov imkoniyatini berish, uning mustaqil fikrini qadrlash, erishilgan natijani konstruktiv baholash va xatoni rivojlanish imkoniyati sifatida ko‘rsatish ichki motivatsiyaning mustahkamlanishiga yordam berishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, oliy ta’limda talabalarning o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini rivojlantirish uchun faqat nazorat va tashqi rag‘batlarga tayanish maqsadga muvofiq emas. Ta’lim jarayonida talabaning mustaqilligini qo‘llab-quvvatlash, shaxsiy maqsadlarini aniqlashga yordam berish, o‘z imkoniyatlarini real baholashga o‘rgatish va o‘z faoliyatini tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytirish samaraliroq yondashuv bo‘lishi mumkin.

Tadqiqotning mazkur natijalari motivatsiya va o‘zini-o‘zi boshqarish o‘rtasida ijobiy munosabat mavjudligini ko‘rsatgan bo‘lsa-da, korrelyatsion natijalarni bevosita sabab-oqibat munosabati sifatida talqin qilish cheklangan. Ya’ni yuqori motivatsiya o‘zini-o‘zi boshqarishga yordam berishi mumkin, biroq o‘zini-o‘zi boshqarishning rivojlanishi ham o‘z navbatida talabaning motivatsiyasini kuchaytirishi ehtimoldan xoli emas. Ushbu ikki jarayon o‘zaro ta’sirlashuvchi dinamik tizim sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, muhokama natijalari talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining motivatsion mexanizmlari ko‘p qirrali ekanligini ko‘rsatadi. **Ichki motivatsiya, aniq maqsadga yo‘nalganlik, muvaffaqiyatga intilish va o‘ziga ishonch** o‘zini-o‘zi boshqarishni qo‘llab-quvvatlovchi muhim psixologik resurslar sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu omillarni ta’lim jarayonida izchil rivojlantirish talabaning mustaqil faoliyatini kuchaytirish, mas’uliyatini oshirish va o‘quv jarayonidagi subyektiv faolligini qo‘llab-quvvatlashga xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Tadqiqot natijalari asosida talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining shakllanishi va rivojlanishida motivatsion jarayonlar muhim psixologik ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. O‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligi talabaning o‘z faoliyatini mustaqil tashkil etishi, maqsadlarini belgilashi, harakatlar ketma-ketligini rejalashtirishi, faoliyat jarayonini nazorat qilishi va zarur vaziyatlarda o‘z xatti-harakatlarini qayta tashkil eta olishini ta’minlovchi kompleks qobiliyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotda motivatsiyaning ichki va tashqi shakllari, maqsadga yo‘nalganlik, muvaffaqiyatga intilish hamda o‘ziga ishonch kabi omillar o‘zini-o‘zi boshqarish bilan bog‘liq jihatlar sifatida tahlil qilindi. Olingan natijalar ichki motivatsiya va maqsadga yo‘nalganlikning o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligi bilan nisbatan yuqori aloqadorligini ko‘rsatdi. Bu holat talabaning faoliyatni shaxsan muhim deb qabul qilishi va aniq maqsadga ega bo‘lishi uning o‘z xatti-harakatlarini mustaqil tartibga solishiga ijobiy zamin yaratishini anglatadi.

Muvaffaqiyatga intilish va o‘ziga ishonch ham o‘zini-o‘zi boshqarish jarayonini qo‘llab-quvvatlovchi muhim motivatsion resurslar sifatida namoyon bo‘ldi. Talaba o‘z imkoniyatlariga ishongan va erishmoqchi bo‘lgan natijasini aniq tasavvur qilgan holatda faoliyatni rejalashtirish, qiyinchiliklarga bardosh berish va belgilangan vazifani yakunlash imkoniyatlari ortishi mumkin.

Tashqi motivatsiyaning nisbatan pastroq aloqadorligi esa o‘zini-o‘zi boshqarishning barqaror shakllanishida faqat baho, rag‘bat yoki tashqi talabga tayanish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Tashqi motivlar ta’lim faoliyatini boshlashga yordam berishi mumkin, biroq ularni talabaning shaxsiy maqsadlari va ichki ehtiyojlari bilan uyg‘unlashtirish faoliyatning uzoq muddatli barqarorligini ta’minlash uchun muhimdir.

Tadqiqot asosida quyidagi amaliy xulosalarga kelish mumkin:

1. Talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini rivojlantirish jarayonida ichki motivatsiyani qo‘llab-quvvatlashga ustuvor ahamiyat berish lozim.

2. Talabalarga shaxsiy va kasbiy maqsadlarini aniq belgilash hamda ularni bosqichma-bosqich amalga oshirishni o‘rgatish zarur.

3. O‘quv faoliyatida mustaqil tanlov va qaror qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirish talabaning subyektiv faolligini kuchaytirishi mumkin.

4. Muvaffaqiyatga intilish bilan bir qatorda muvaffaqiyatsizlikka konstruktiv munosabatni ham shakllantirish muhim.

5. Talabalarning o‘z imkoniyatlarini real baholashi va o‘ziga nisbatan adekvat ishonchni rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik mashg‘ulotlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

6. Ta’lim jarayonida tashqi rag‘batlardan foydalanish bilan bir qatorda ularni talabaning ichki maqsadlari bilan bog‘lash zarur.

7. O‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini rivojlantirishda maqsad qo‘yish, rejalashtirish, o‘zini nazorat qilish va refleksiyani yagona jarayon sifatida tashkil etish samarali yondashuv bo‘lishi mumkin.

Shunday qilib, talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining motivatsion mexanizmlari shaxsning faqat o‘quv faoliyatidagi natijalariga emas, balki uning mustaqilligi, mas’uliyati va kelajakdagi kasbiy faoliyatiga ham ta’sir ko‘rsatuvchi psixologik omillar tizimini tashkil etadi. Motivatsiyaning barqarorligi, maqsadlarning anglanganligi va o‘z imkoniyatlariga nisbatan adekvat munosabat talabaning o‘z faoliyatini ongli ravishda boshqarish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu masalani turli kurslarda tahsil olayotgan talabalar misolida qiyosiy o‘rganish, motivatsion mexanizmlarning o‘zini-o‘zi boshqarishning alohida komponentlariga ta’sirini aniqlash hamda maxsus psixologik treninglar orqali mazkur kompetentlikni rivojlantirish samaradorligini eksperimental jihatdan tekshirish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-martdagi PQ-5032-son Qarori. Fizika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-son Farmoni. O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida.

5. Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Prentice-Hall.

6. Baumeister, R. F., & Vohs, K. D. (Eds.). (2016). Handbook of self-regulation: Research, theory, and applications. Guilford Press.

7. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2017). Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness. Guilford Press.

8. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2020). Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions. Contemporary Educational Psychology, 61, 101860.

9. Zimmerman, B. J. (2002). Becoming a self-regulated learner: An overview. Theory Into Practice, 41(2), 64–70.

10. Zimmerman, B. J., & Schunk, D. H. (Eds.). (2011). Handbook of self-regulation of learning and performance. Routledge.

11. Pintrich, P. R. (2004). A conceptual framework for assessing motivation and self-regulated learning in college students. Educational Psychology Review, 16(4), 385–407.

12. Panadero, E. (2017). A review of self-regulated learning: Six models and four directions for research. Frontiers in Psychology, 8, 422.

13. Schunk, D. H., & DiBenedetto, M. K. (2020). Motivation and social cognitive theory. Contemporary Educational Psychology, 60, 101832.

14. Gross, J. J. (2015). Emotion regulation: Current status and future prospects. Psychological Inquiry, *26*(1), 1–26.

15. Gollwitzer, P. M. (1999). Implementation intentions: Strong effects of simple plans. American Psychologist, 54(7), 493–503.

16. Efklides, A. (2008). Metacognition and affect: What can metacognitive experiences tell us about the learning process? Educational Research Review, *3*(1), 3–14.

17. Schunk, D. H. (2012). Learning theories: An educational perspective. Pearson.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA TALABALARNING LIDERLIK QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI

Zamilova Rimma Ramilevna,
Namangan davlat pedagogika instituti
Falsafiy va tarixiy fanlar kafedrasi professori,
pedagogika fanlari doktori
https://orcid.org/0009-0000-7013-0263
zamilova2026@gmail.com

Maqolada raqamli ta’lim muhitida talabalarning liderlik salohiyatini shakllantirishga xizmat qiluvchi psixologik mexanizmlar nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Virtual hamkorlik, raqamli kommunikativ kompetentlik, o‘zini-o‘zi boshqarish, jamoaviy ishonch va mas’uliyatni taqsimlashning ahamiyati asoslanadi. ITU, Eurostat va Jahon iqtisodiy forumi e’lon qilgan foizli ko‘rsatkichlar yordamida mavzuning xalqaro konteksti tavsiflanadi. Ular universitet talabalarida o‘tkazilgan mustaqil eksperiment natijalari sifatida taqdim etilmaydi.

Kalit so‘zlar: *raqamli ta’lim, liderlik qobiliyati, talaba, elektron liderlik, virtual jamoa, raqamli kompetentlik, hamkorlik, psixologik ishonch.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ЛИДЕРСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

В статье представлен теоретический анализ психологических условий развития лидерского потенциала студентов в цифровой образовательной среде. Рассматриваются электронное лидерство, виртуальное сотрудничество, цифровые компетенции, доверие, саморегуляция и распределение ответственности. Процентные показатели ITU, Eurostat и Всемирного экономического форума используются для описания международного контекста, а не как результаты собственного эксперимента среди студентов.

Ключевые слова: *цифровое образование, лидерство студентов, электронное лидерство, виртуальная команда, цифровая компетентность, сотрудничество, психологическое доверие.*

PSYCHOLOGICAL OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING STUDENTS' LEADERSHIP SKILLS IN A DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT

The article provides a theoretical analysis of the psychological opportunities for developing university students’ leadership abilities in digital learning environments. It discusses e-leadership, virtual cooperation, digital competence, interpersonal trust, self-regulation and shared responsibility. Percentage data published by ITU, Eurostat and the World Economic Forum illustrate the international context and are not presented as original experimental findings on university students.

Keywords: *digital education, student leadership, e-leadership, virtual teams, digital competence, collaboration, trust.*

Kirish. Raqamli ta’lim platformalari talabalarning o‘quv axborotini qabul qilish usullarigina emas, balki birgalikdagi faoliyatni tashkil etish, vazifalarni bo‘lishish va jamoaviy qarorlar qabul qilish tajribasini ham o‘zgartirmoqda. Videokonferensiya, elektron ta’lim muhiti, umumiy onlayn hujjatlar va loyiha boshqaruvi dasturlarida bir guruh a’zolari turli joyda turib yagona maqsad uchun ishlaydi. Bunday sharoitda liderning mavqeyi uning ko‘p gapirishi yoki rasmiy guruh sardori bo‘lishidan ko‘ra, boshqalarni tinglashi, vazifalarni aniqlashtirishi, kelishuvlarni kuzatishi va o‘zaro ishonchni saqlashiga bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Raqamli makonda muloqotning kechikishi, noverbal signallarning kamayishi, texnik imkoniyatlar teng bo‘lmasligi va axborotning haddan tashqari ko‘pligi jamoaviy boshqaruvni murakkablashtiradi. Ayni vaqtda virtual muhit yozma fikr almashish, barcha ishtirokchilar takliflarini qayd etish va yetakchilik rolini navbat bilan bajarish imkonini kengaytiradi. Maqolaning maqsadi raqamli liderlikning shaxsiy va ijtimoiy-psixologik asoslarini tavsiflash hamda uch xalqaro manbaning statistik ma’lumotlarini ushbu nazariy masala bilan ehtiyotkorlik asosida bog‘lashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. B. Avolio va S. Kahai elektron liderlikni axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida kechadigan ijtimoiy ta’sir sifatida yoritib, texnologiya yetakchi va guruh a’zolari

munosabatlarining shakliga ta’sir qilishini ta’kidlagan [1]. Bu yondashuvga muvofiq, oddiy yig‘ilishdagi tashkiliy qobiliyat virtual jamoada avtomatik tarzda namoyon bo‘lmaydi: yozma xabarning aniqligi, javob qaytarish madaniyati va topshiriqning raqamli izini yuritish alohida ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun elektron liderlikni qurilmadan foydalanish tezligi bilan tenglashtirish nazariy jihatdan yetarli emas.

M. Van Wart, A. Roman, X. Wang va C. Liu elektron liderlikning kommunikatsiya, ijtimoiy munosabatlarni boshqarish, virtual jamoani shakllantirish, o‘zgarishlarni muvofiqlashtirish, texnologik bilim va ishonchlilik kabi tarkibiy jihatlarini ajratadilar [2]. Mazkur yondashuv talabalar uchun muhim: loyiha yetakchisi onlayn jadvalni yurita olishi bilan birga guruhning sust qatnashayotgan a’zosini qo‘llab-quvvatlashi, murakkab xabarni tushunarli yetkazishi va kelishuvlar bajarilishiga mas’ul bo‘lishi kerak.

S. Komives va hammualliflar tomonidan o‘rganilgan liderlik identifikatsiyasining rivojlanishi yetakchilikni bir shaxsning ustun mavqeyi emas, hamkorlikka asoslangan munosabat sifatida tushunishning ahamiyatini ochib beradi [3]. Bu fikrni raqamli ta’limga tatbiq etganda guruh rahbarini har bir topshiriq uchun o‘zgartirish, virtual muhokama moderatori va natijani tekshiruvchi rollarini alohida belgilash maqsadga muvofiq. Talaba bunday tajribada nafaqat koordinator, balki mas’ul ishtirokchi bo‘lish ko‘nikmasini ham egallaydi.

A. Banduraning o‘z-o‘zini samaradorlik konsepsiyasi qiyin vazifani bajara olishga bo‘lgan ishonchning sa’y-harakat va qat’iyat bilan bog‘liqligini tushuntiradi [4]. Virtual hamkorlikda talaba kichik, aniq natijaga erishib, tengdoshlardan asosli fikr olsa, kelgusi tashkiliy vazifani bajarishga nisbatan ishonchi ortishi mumkin. Biroq haddan tashqari yuqori subyektiv baho va real jamoaviy natija bir xil tushuncha emas; shu bois liderlikni kuzatiladigan faoliyat asosida baholash zarur.

1-jadval.

ITU (2024): 15–24 yoshdagilar va qolgan aholining internetdan foydalanishi (foizda) [5]

Hudud	15–24 yosh, %	Qolgan aholi, %
Dunyo bo‘yicha	79	66
Osiyo – Tinch okeani mintaqasi	81	64
MDH mintaqasi	97	91
Yevropa	98	90
Afrika	53	34

ITUning 2024-yilgi hisoboti bo‘yicha dunyoda 15–24 yoshdagilarning 79 foizi, qolgan aholi guruhlarining esa 66 foizi internetdan foydalangan [5]. Ayrim mintaqalarda yoshlardagi ulush ancha yuqori bo‘lsa-da, Afrika mintaqasida 53 foiz bilan cheklangan. Bu farqlar raqamli loyiha va onlayn munozaralarda qatnashish imkoniyati teng taqsimlanmaganini anglatadi. Biroq internetdan foydalanish ko‘rsatkichi raqamli savodxonlik yoki liderlik darajasini o‘lchamaydi; ITU ma’lumotlari universitet talabalariga xos mustaqil diagnostika o‘rnini bosa olmaydi.

2-jadval.

Eurostat (2025): 16–24 yoshlarning kamida bazaviy raqamli ko‘nikmalarga egaligi (foizda) [6]

Yevropa Ittifoqi va mamlakatlar	Ulushi, %	Kuzatuv yili
Yevropa Ittifoqi bo‘yicha	74,6	2025
Daniya	92,1	2025
Chexiya	91,7	2025
Malta	91,5	2025
Ruminiya	53,3	2025
Bolgariya	52,8	2025

Eurostat ma’lumotida 2025-yilda Yevropa Ittifoqidagi 16–24 yoshdagilarning 74,6 foizi kamida bazaviy raqamli ko‘nikmalarga ega ekani qayd etilgan; Daniyada ushbu ulush 92,1 foiz, Bolgariyada esa 52,8 foizga teng [6]. Bu indikator axborotni izlash, aloqa va hamkorlik, kontent yaratish, xavfsizlik va muammolarni hal etish bilan bog‘liq faoliyatlardan shakllangan. Foizlar liderlikni bevosita o‘lchamaydi, lekin talabalar onlayn loyihalarda yetakchilik qilishi uchun zarur texnik ishtirok shartlari turlicha ekanini ko‘rsatadi. Shuning uchun raqamli treninglarda texnik tayyorgarlikni dastlab baholash ilmiy-amaliy jihatdan asosli.

3-jadval.

Jahon iqtisodiy forumi (2025): ish beruvchilar muhim deb bilgan ko‘nikmalar (foizda) [7]

Asosiy ko‘nikma	Ish beruvchilar, %	Ma’lumot yili
Tahliliy fikrlash	69	2024
Bardoshlilik, moslashuvchanlik	67	2024
Liderlik va ijtimoiy ta’sir	61	2024
Kreativ fikrlash	57	2024
Motivatsiya va o‘zini anglash	52	2024
Texnologik savodxonlik	51	2024
Empatiya va faol tinglash	50	2024

Jahon iqtisodiy forumining 2025-yilgi “Future of Jobs” hisobotida 2024-yilda so‘rov qilingan ish beruvchilarning 61 foizi liderlik va ijtimoiy ta’sirni, 51 foizi texnologik savodxonlikni muhim tayanch ko‘nikma deb baholagan [7]. Tahliliy fikrlash 69 foiz, moslashuvchanlik 67 foizni tashkil etgan. Bu raqamlar ish beruvchilar qarashlarining ulushini ifodalaydi, talabalar orasida liderlik qobiliyati tarqalganlik darajasi emas. Mazkur ikki turdagi ko‘nikmaning yonma-yon mavjudligi raqamli liderlikda texnik malaka bilan ijtimoiy ta’sirni birgalikda rivojlantirish zarurligini nazariy jihatdan asoslashga yordam beradi.

Muhokama. Uchta manba turli populyatsiyalarni tasvirlagani sababli ularning foizlarini yagona statistik tanlanma sifatida taqqoslash mumkin emas. ITU internetga kirish va foydalanishni, Eurostat raqamli ko‘nikmalarni, Jahon iqtisodiy forumi esa ish beruvchilar bahosini o‘lchagan. Shunga qaramay, mazkur ko‘rsatkichlar raqamli liderlikka oid uch xil shartni ajratishga yordam beradi: platformaga kirish imkoniyati, raqamli vazifani bajarish kompetentligi va jamoaga ijobiy ta’sir ko‘rsatish qobiliyati.

Ta’lim amaliyotida liderlikni rivojlantirish uchun kichik guruhlarga raqamli loyiha topshirib, koordinator, moderator, axborot tekshiruvchisi va yakuniy taqdimotchi rollarini navbat bilan taqsimlash mumkin. Bunday tartib dominant talabaga barcha qarorlarni o‘z zimmasiga olishi xavfini kamaytiradi, sukut saqlaydigan ishtirokchiga esa mas’uliyatli vazifani sinab ko‘rish imkonini beradi. Mashg‘ulotlarda yozma xabar aniqligi, tinglash madaniyati, raqamli xavfsizlik, muddatga rioya qilish va kelishmovchilikni hurmat bilan bartaraf etish alohida kuzatuv mezonlari bo‘lishi lozim.

Raqamli platformalarda faol ko‘ringan talaba har doim samarali yetakchi bo‘lavermaydi: xabarlar soni, onlayn bo‘lish vaqti yoki tayyorlangan slaydlar miqdori jamoaviy ta’sirning ishonchli mezoni emas. Liderlik xatti-harakatlarini baholashda topshiriqlarni adolatli taqsimlash, bahsda muqobil fikrni qabul qilish, guruh a’zolarining ishtiroki, o‘zaro ishonch va natija sifati birgalikda hisobga olinishi kerak. Shaxsiy samaradorlik savolnomasi sotsiometriya, xulq-atvor kuzatuvi va tengdoshlar bahosi bilan to‘ldirilsa, yanada asosli empirik xulosa chiqarish mumkin.

Virtual guruhdagi ta’sir mexanizmi ayniqsa asinxron muloqot sharoitida murakkablashadi. Auditoriyadagi yetakchi sheriklarining yuz ifodasi va ovoz ohangiga qarab fikrini moslashtira olsa, onlayn platformadagi qisqa yozishmalarda bunday qayta aloqaning katta qismi cheklangan bo‘ladi. Shu bois talabalar bilan mashg‘ulotlarda xabarning maqsadi, muddat, mas’ul shaxs va kutilayotgan natijani alohida ifodalashni o‘rgatish zarur. Virtual yig‘ilishdan so‘ng qarorlar ro‘yxatini barcha a’zolarga yuborish, topshiriqlar bo‘yicha oraliq hisobot olish va fikrlar uchun xavfsiz aloqa kanalini saqlash bir kishining buyruqbozligidan ko‘ra barqaror hamkorlikni qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Ammo doimiy raqamli nazorat talabada ishchanlik bilan birga shaxsiy chegaralarning buzilishi hissini ham uyg‘otishi mumkin. Demak, samarali elektron liderlik rahbarning faolligini oshirish bilangina cheklanmasdan, jamoa a’zolarining avtonomiyasi va o‘zaro kelishilgan muloqot me’yorlarini ham himoya qilishi lozim.

Yana bir metodologik muammo raqamli faollik bilan yetakchilik samaradorligini chalkashtirishdir. Masalan, loyiha chatida eng ko‘p xabar yozgan talaba muhokamani jonlantirgan bo‘lishi mumkin, biroq uning fikrlari boshqa a’zolar uchun foydali bo‘lganini alohida tekshirish kerak. Shu maqsadda kuzatuv jadvalida faqat xabarlar soni emas, balki taklifning aniqligi, sherikning fikrini qayta ifodalash, ziddiyatli masalani kelishuvga olib kelish va bajarilmagan vazifa uchun mas’uliyatni qabul qilish kabi sifat ko‘rsatkichlari qayd etilishi maqsadga muvofiq. Har bir talaba guruhdagi sheriklarining tashkiliy yordami va ishonchliligini baholashi, o‘z-o‘zini baholash natijasi esa jamoaviy faoliyatdagi kuzatuvlar bilan solishtirilishi mumkin. Bunday ko‘p manbali yondashuv liderlikni internetga kirish imkoniyati, texnik ko‘nikma va amaliy ijtimoiy ta’sirning bir-biridan farqli ko‘rsatkichlari asosida tahlil qilishga imkon beradi. Natijalar talabalarning fakulteti, kursi va raqamli tajribasiga ko‘ra farq qilishi ehtimolini ham hisobga olish zarur.

Raqamli liderlik treningini sinashda dastlab va yakunda bir xil ko‘rsatkichlar bo‘yicha o‘lchov o‘tkazish, imkon bo‘lsa taqqoslash guruhi tashkil etish maqsadga muvofiq. Bunda talabalar guruhining tayyorgarlik darajasi, internetdan foydalanish imkoniyati va platformaga munosabati nazorat omillari sifatida

qaraladi. Ushbu maqola konseptual tahlil hisoblanadi; muhokama qilingan rivojlanish yo‘nalishlari alohida tajribada tasdiqlanishi lozim bo‘lgan gipotezalardir.

Xulosa. Raqamli ta’lim muhitida liderlik qobiliyatining rivojlanishi texnologik vositadan foydalanishning o‘zi bilan emas, virtual jamoa faoliyatidagi mas’uliyat, muloqot, refleksiya va o‘zaro ishonch tajribasi bilan bog‘liq. ITU, Eurostat va Jahon iqtisodiy forumi statistikasi yoshlarning raqamli imkoniyatlari hamda mehnat bozoridagi kompetensiya ehtiyojlari bir xilda emasligini tasdiqlaydi, lekin talabalar liderligi yuzasidan sababiy xulosa bermaydi. Oliy ta’limda rollarni navbatlashtiruvchi raqamli loyihalar va ko‘p metodli baholash tizimidan foydalanish mazkur yo‘nalishning istiqbolli amaliy yechimi bo‘lishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Avolio B. J., Kahai S. S. Adding the “E” to E-Leadership: How it may impact your leadership // Organizational Dynamics. – 2003. – Vol. 31, No. 4. – P. 325–338. – DOI: 10.1016/S0090-2616(02)00133-X.

2. Van Wart M., Roman A., Wang X., Liu C. Operationalizing the definition of e-leadership: identifying the elements of e-leadership // International Review of Administrative Sciences. – 2019. –Vol. 85, No. 1. – P. 80–97. – DOI: 10.1177/0020852316681446.

3. Komives S. R., Owen J. E., Longerbeam S. D., Mainella F. C., Osteen L. Developing a leadership identity: A grounded theory // Journal of College Student Development. – 2005. – Vol. 46, No. 6. – P. 593–611. – DOI: 10.1353/csd.2005.0061.

4. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: W. H. Freeman, 1997.

5. ITU. Measuring Digital Development: Facts and Figures – 2024. Youth Internet Use. – Geneva: International Telecommunication Union, –2024. – URL: https://www.itu.int/itu-d/reports/statistics/2024/11/10/ff24-youth-internet-use/.

6. Eurostat. 75% of Young Europeans Have at Least Basic Digital Skills. –15 July 2026. (Data for 2025). – URL: https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/edn-20260715-1.

7. World Economic Forum. The Future of Jobs Report 2025. Section 3: Skills Outlook. — Geneva: WEF, 2025. – URL: https://www.weforum.org/publications/the-future-of-jobs-report-2025/in-full/3-skills-outlook/.

SOG‘LOM TURMUSH TARZI ASOSIDA SALOMATLIK TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Ne’matova Dilnavoz Shakarboy qizi,
Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil izlanuvchisi
nematovadilnavoz@gmail.com

Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida talabalarni sog‘lom turmish tarzi asosida salomatlik tafakkurini shakillantirishning pedagogik holati tahlil qilinadi. Talabalarning tafakkuriga oid bilimlari, munosabati va amaliy tayyorgarligi o‘rganilib, mavjud muammolar aniqlanadi. Tajriba-sinov natijalari asosida salomatlik tafakkurini shakillantirishda interfaol metodlar va amaliy mashg‘ulotlarning samaradorligi asoslanadi. Tadqiqot doirasida so‘rovnoma javoblari va tadqiqotdan oldingi hamda keyingi ko‘rsatkichlar tavsifiy jihatdan ko‘rib chiqildi. Natijalarda talabalarning salomatlikka oid amaliy mashg‘ulotlarga ehtiyoji va nazariy bilimlarni kundalik hayotga tatbiq etish ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurati alohida o‘rganildi.

Kalit so‘zlar: *sog‘lom turmush tarzi, salomatlik tafakkuri, oliy ta’lim, talabalar, salomatlik savodxonligi, sog‘lom xulq-atvor, jismoniy faollik, motivatsiya, refleksiv faoliyat, pedagogik yondashuv.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО МЫШЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ

В данной статье анализируется педагогическая ситуация формирования у студентов высших учебных заведений мышления о здоровье на основе здорового образа жизни. Изучаются знания, отношение и практическая подготовка студентов в отношении такого мышления, выявляются существующие проблемы. На основе результатов эксперимента обосновывается эффективность интерактивных методов и практических упражнений в формировании мышления о здоровье. В рамках исследования описательно рассматривались ответы на анкеты и показатели до и после исследования. Результаты отдельно изучали потребность студентов в практических упражнениях, связанных со здоровьем, и потребность в развитии навыков применения теоретических знаний в повседневной жизни.

Ключевые слова: *здоровый образ жизни, мышление о здоровье, высшее образование, студенты, грамотность в вопросах здоровья, здоровое поведение, физическая активность, мотивация, рефлексивная деятельность, педагогический подход.*

PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF FORMING A HEALTH-CONSCIOUS MINDSET BASED ON A HEALTHY LIFESTYLE

This article analyzes the pedagogical aspects of fostering a "health mindset" among students in higher education institutions based on the principles of a healthy lifestyle. It examines students' knowledge, attitudes, and practical preparedness regarding health-related thinking and identifies existing challenges. Based on experimental results, the study substantiates the effectiveness of interactive methods and practical activities in cultivating this health mindset. The research involved a descriptive analysis of survey responses and a comparison of pre- and post-study indicators. The findings highlight the students' need for practical health-related activities and the necessity of developing skills to apply theoretical knowledge to daily life.

Keywords: *healthy lifestyle, health mindset, higher education, students, health literacy, healthy behavior, physical activity, motivation, reflective activity, pedagogical approach.*

Kirish. Bugungi kunda inson salomatligini mustahkamlash, sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish va yosh avlodda salomatlikka nisbatan ongli munosabatni shakllantirish dolzarb ijtimoiy-pedagogik vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Sog‘lom turmush tarzi inson hayotining sifatini oshirish, kasalliklarning oldini olish va jamiyat taraqqiyotiga hissa qo‘shishning muhim omilidir. Sog‘lom turmush tarzini shakllantirish individual xulq-atvorni o‘zgartirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuigina emas, balki ta’limiy, ijtimoiy, madaniy va institutsional omillarning o‘zaro ta’siriga asoslangan kompleks jarayondir [6]. Bu jarayonning shaxsiy darajadagi asosiy mexanizmi salomatlik tafakkuri, ya’ni shaxsning salomatlik haqidagi bilimi, qadriyatlari, motivatsiyasi, amaliy xulq-atvori va o‘z faoliyatini tahlil qilish qobiliyatining birligidir.

Talaba yoshlarning salomatligi bilan bog‘liq muammolarning global o‘sishi, talabalarda surunkali kasalliklarning rivojlanishi, umumiy salomatlikning pasayishi, stress va uyqusizlik kabi hodisalar kuzatilmoqda. Bu muammolar ularning jismoniy va psixologik holatiga, shuningdek, o‘quv va ijtimoiy faoliyat bilan shug‘ullanish qobiliyatining yomonlashishiga olib kelmoqda va ularni hal etishning samarali usullarini ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Ko‘pgina mamlakatlarda sifatli ta‘lim bilan birgalikda salomatlikni ta’minlovchi jismoniy tarbiyaning innovatsion usullarini rivojlantirishga qaratilgan tashabbuslar faol qo‘llab-quvvatlanmoqda [1]. Shu sababli, sog‘lom turmush tarzi madaniyatini targ‘ib qilish va uni shakllantirishning samarali usullarini ishlab chiqish bugungi kundagi eng muhim vazifalardan biridir.

Sog‘lom turmush tarzi bu insonning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonligini ta’minlovchi hayot tarzi bo‘lib, u organizmning normal faoliyatini saqlash, kasalliklarning oldini olish va umuman, hayot sifatini yaxshilashga qaratilgan. Bu tushuncha nafaqat shaxsiy gigiyena va jismoniy faollikni, balki psixologik muvozanat, to‘g‘ri ovqatlanish, mehnat va dam olish rejimini to‘g‘ri tashkil etish kabi jihatlarni ham o‘z ichiga oladi.

Sog‘lom turmush tarzi – bu faol mehnat, ijod og‘ushida yashash, kuchli jismoniy va ruhiy yuklamalarni, o‘ta xavfli va zararli ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni yengil ko‘tara oladigan har tomonlama taraqqiy etgan shaxsning shakllanish jarayonidir [2].

Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishning milliy konsepsiyasi namunaviy modeli respublika aholisi o‘rtasida sog‘lom turmush tarzi shakllantirish jarayonini ma’lum bir tartibda va ilmiy asosda olib borishga imkon yaratadi, uning samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga sog‘lom turmush tarzi namunaviy modeli – odamlar o‘rtasida sog‘lom munosabatlarni hamda namunaviy xulqni shakllantirish jarayonini tartibga solib boradi va tezlashtiradi. Odamlar jamiyatda o‘zlarining mavjud yashash tarzlarini, gigiyenik xulqlarini, shuningdek tibbiy madaniyligi va faolliklarini namunaviy etap bilan qiyoslab ko‘rish va unga tegishli o‘zgartirishlar kiritib borish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda motivatsiya omilining o‘rni haqida gap yuritmoqchi bo‘lsak, avvalo motivatsiya atamasi o‘z mazmuniga ko‘ra shaxsni ma’lum bir faoliyatni bajarishga kirishishi uchun harakatga keltirish, uning muhimligini asoslash va anglatishdan iboratdir. Jumladan sog‘lom turmush tarzi shakllantirish muammosida motivatsiya omili odamlarga ularning nima uchun sog‘lom turmush tarzida yashash lozimligi, ne sababdan nosog‘lom turmush tarzini tanlash yuzasidan kerakligini anglatishga qaratilgandir[4]. Shu munosabat bilan talabalarning sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurini shakillantirish muammolarni ilmiy jihatdan tahlil qilish, ularni bartaraf etish yo‘llarini aniqlash dolzarb pedagogik muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Shu sababli, mazkur maqolada oliy ta’limda talabalarning sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurini shakllantirish holatini tahlil qilish, mavjud muammolar va ularning sabablarini aniqlash hamda sog‘lom turmush tarzi vositasida salomatlik tafakkurini takomillashtirishga doir ilmiy-pedagogik xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot natijalari oliy ta’lim tizimida sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurini shakllantirishga yondashuvni kuchaytirishga, shuningdek, bo‘lajak mutaxassislarni salomatlik tafakkurini shakllantirish vazifalariga tayyorlashga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Talabalarni sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurini shakllantirishga tayyorlash masalasi pedagogika, jismoniy tarbiya, psixologiya, tibbiyot va ta’limni boshqarish sohalarida so‘nggi yillarda keng tadqiq etilayotgan dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biridir. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurini shakllantirish nafaqat maxsus bilim va ko‘nikmalarni egallashni, balki talabalarda bag‘rikenglik, ijtimoiy mas’uliyat va insonparvarlik qadriyatlarini shakllantirishni ham o‘z ichiga oladi.

Sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurini shakllantirish masalasi salomatlik savodxonligi, sog‘lom xulq-atvor, salomatlikni targ‘ib qilish va ta’limning shaxs rivojiga ta’siri bilan bog‘liq ilmiy yo‘nalishlar doirasida o‘rganildi. Mazkur muammoni nazariy jihatdan tahlil qilishda salomatlik haqidagi bilimlar, shaxsning motivatsiyasi, amaliy xulq-atvori va o‘z faoliyatini baholash qobiliyati o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlikni hisobga olish muhimdir.

G.Jumaqulova o‘z tadqiqotida “Jamiyatda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda milliy axloqiy qadriyatlarni ahamiyatini tahlil qilgan [3].

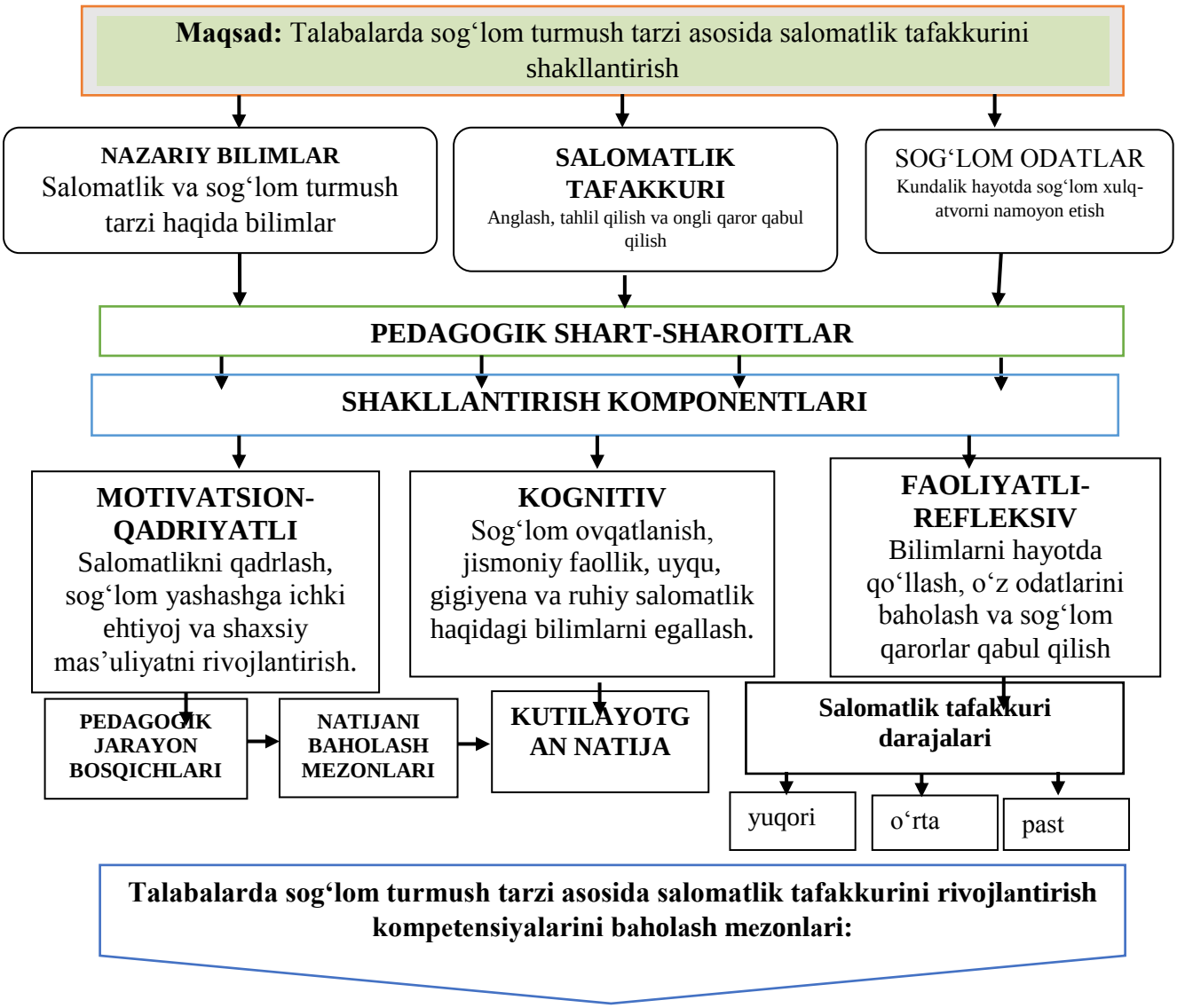
D. Nutbeamning salomatlik savodxonligiga bag‘ishlangan tadqiqotida salomatlikka oid bilim va ko‘nikmalarni rivojlantirish sog‘liqni saqlash va salomatlikni targ‘ib qilishning muhim maqsadlaridan biri sifatida talqin etiladi. Muallif salomatlik ta’limining vazifasini faqat ma’lumot berish bilan cheklamasdan, insonlarning salomatlikka oid qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirish bilan bog‘laydi [5].

Yu.P.Lisitsin hayot tarzi tushunchasining muhim omili sifatida faollikning uch yo‘nalishini ajratadi:

1. Faollik xarakteri- intellektual va jismoniy;
2. Faollik doirasi - mehnat va mehnatdan tashqari faoliyat;

3. Faollik turlari - ishlab chiqarish, ijtimoiy, ta’limiy va madaniy-maishiy faoliyat, jismoniy va tibbiy faollik.

Yuqoridagi ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, salomatlikni anglash va sog‘lom xulq-atvorni shakllantirish ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, unda bilim, motivatsiya, amaliy kompetensiyalar va salomatlikka oid ma’lumotlardan foydalanish qobiliyati muhim o‘rin tutadi. Shu bilan birga, salomatlik tafakkurini aynan pedagogik jarayon doirasida bilish, qadriyatli-motivatsion, amaliy-faoliyat va refleksiv-baholash komponentlarining o‘zaro bog‘liqligi asosida baholash uchun alohida tadqiqot modeli ishlab chiqish zaruritiyatini anglatdi.

1-rasm. Talabalarda sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishning pedagogik modeli

Talabalarda sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurini shakllantirishning milliy konsepsiyasi namunaviy modeli talabalar o‘rtasida salomatlik tafakkuri tarzi shakllantirish jarayonini ma’lum bir tartibda va ilmiy asosda olib borishga imkon yaratadi, uning samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga sog‘lom turmush tarzi namunaviy modeli – talabalar o‘rtasida sog‘lom munosabatlarni hamda namunaviy xulqni shakllantirish jarayonini tartibga solib boradi va tezlashtiradi.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy tadqiqot metodlari qo‘llanildi:

Nazariy tahlil metodlari (ilmiy adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar) - sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurini shakllantirishning nazariy asoslari va amaldagi holatini aniqlash maqsadida;

Taqqoslash va tizimlashtirish metodlari – mahalliy va xorijiy tajribalarni solishtirish hamda umumlashtirish uchun;

Empirik metodlar (kuzatuv, so‘rovnoma, suhbat) – talabalarning sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurini shakllanganlik darajasi, munosabati va motivatsiyasini aniqlashda;

Diagnostik metodlar - talabalarning salomatlik tafakkuri kompetensiyalari (bilim, ko‘nikma, munosabat va qadriyatlar) holatini baholash uchun;

Pedagogik tahlil va umumlashtirish - olingan natijalarni ilmiy xulosalar va tavsiyalar shaklida ifodalashda.

Tadqiqot empirik bazasi sifatida oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar tanlab olindi.

Tadqiqotda so‘rovnoma (anketa so‘rovi) usulidan foydalanildi. So‘rovnomada har bir savolga “Ha”, “Qisman” yoki “Yo‘q” javoblaridan birini belgilandi. (1-jadvalga qarang)

1-jadval.

№	So‘rovnoma savollari	Ha (%)	Qisman (%)	Yo‘q (%)
1	Sog‘lom turmush tarzining asosiy tarkibiy qismlari haqida yetarli bilimga egamisiz?	25	45	30
2	Kundalik qarorlaringizni qabul qilishda ularning salomatligingizga ta’sirini hisobga olasizmi?	44	24	32
3	Darslarda sog‘lom turmush tarzi bo‘yicha berilayotgan bilimlarni kundalik hayotingizda qo‘llaysizmi?	40	40	20
4	O‘qituvchilaringizning shaxsiy namunasi sizni sog‘lom turmush tarziga amal qilishga undaydimi?	30	42	28
5	Mashg‘ulotlarda salomatlikka oid hayotiy vaziyatlarni muhokama qilish sog‘lom qaror qabul qilishingizga yordam beradimi?	65	20	15
6	Amaliy topshiriqlar, masalan, kun tartibi yoki jismoniy faollik rejasini tuzish, sog‘lom odatlarni shakllantirishingizga yordam beradimi?	60	20	20
7	Ta’lim muassasasidagi sport va sog‘lomlashtirish tadbirlarida muntazam qatnashasizmi?	35	45	20
8	Internetda salomatlik haqida berilgan ma’lumotlardan foydalanishdan oldin ularning manbasi ishonchliligini tekshirasizmi?	25	30	45
9	O‘quv yuklamangiz sharoitida uyqu, dam olish va jismoniy faollikni muvozanatli rejalashtira olasizmi?	20	54	16
10	Ta’lim jarayonida salomatlikka oid amaliy mashg‘ulotlarni ko‘paytirishga ehtiyoj sezasizmi?	68	18	14

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, ta’lim jarayonida salomatlikka oid amaliy mashg‘ulotlarni ko‘paytirishga ehtiyoj sezish yuqori ko‘rsatkichga (68%) ega, o‘quv yuklamangiz sharoitida uyqu, dam olish va jismoniy faollikni muvozanatli rejalashtish (20%) va sog‘lom turmush tarzining asosiy tarkibiy qismlari haqida yetarli bilimga ega emasligi (25%) bo‘yicha javoblar ulushi ancha past. Bu, o‘z navbatida, talabalarning shaxsiy munosabati ijobiy bo‘lsa-da, ularning sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkuri hali yetarli darajada shakllanmaganligidan dalolat beradi.

Mazkur metodologiya oliy ta’limda talabalarni sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurining amaldagi holatini obyektiv baholash hamda ta’lim jarayonini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-pedagogik xulosalar chiqarish imkonini berdi. Tadqiqot Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Samarqand filialida o‘tkazilib, tajriba-sinov ishlarida jami 120 nafar talaba ishtirok etdi. Tadqiqot jarayoni talabalarning sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkuri darajasini aniqlash, ularning bilim, munosabat va amaliy ko‘nikmalarini tahlil qilishga qaratildi.

Tajriba-sinov ishlari doirasida talabalarning sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurini shakllantirishga oid boshlang‘ich bilimlari, ijtimoiy-psixologik munosabati hamda amaliy tayyorgarlik darajasi maxsus ishlab chiqilgan so‘rovnoma, diagnostik topshiriqlar va pedagogik kuzatuv metodlari yordamida o‘rganildi. Dastlabki diagnostika natijalari tahlili shuni ko‘rsatdiki, talabalar sog‘lom turmush tarzi, salomatlik tafakkurining mazmun-mohiyati va uning asosiy tamoyillari haqida muayyan nazariy tasavvurga ega. Biroq mazkur bilimlarni kundalik hayotiy vaziyatlarda qo‘llash, salomatlikni saqlash va mustahkamlashga qaratilgan ongli qarorlar qabul qilish, sog‘lom xulq-atvor ko‘nikmalarini amaliy faoliyatga tatbiq etish hamda o‘z salomatligiga doir xatti-harakatlarni mustaqil baholash borasida ayrim kamchiliklar mavjudligi aniqlandi. Bu holat talabalarda salomatlik tafakkurini shakllantirish jarayonida nazariy bilimlar bilan amaliy ko‘nikmalar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlashga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Tajriba-sinov ishlari davomida talabalarga sog‘lom turmush tarzining nazariy asoslari, salomatlikni saqlash va mustahkamlashga oid milliy hamda xalqaro tajribalar, real hayotiy vaziyatlarga asoslangan

mashg‘ulotlar va muammoli topshiriqlar taklif etildi. Mashg‘ulotlar jarayonida talabalarning o‘quv faoliyatidagi faolligi, muhokama va munozaralardagi ishtiroki, mustaqil hamda refleksiv fikrlash ko‘nikmalarining rivojlanishiga alohida e’tibor qaratildi. Ayniqsa, hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish, muammoli topshiriqlarni bajarish va amaliy mashg‘ulotlar talabalarning sog‘lom turmush tarziga nisbatan ongli munosabatini mustahkamlash, salomatlikni asrashga doir mas’uliyat hissini rivojlantirish hamda salomatlik tafakkurini shakllantirishga xizmat qildi.

Tajriba-sinov jarayonida olingan natijalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, ta’lim jarayonida qo‘llanilgan interfaol va refleksiyaga asoslangan metodlar talabalarda sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurini shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik imkoniyatlarni kengaytirdi. Xususan, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish talabalarning salomatlikka oid bilimlarini mustahkamlash, sog‘lom xulq-atvor ko‘nikmalarini rivojlantirish, salomatlikni saqlashga qaratilgan ongli qarorlar qabul qilish hamda o‘z faoliyatini tahlil qilish qobiliyatini takomillashtirishda muhim pedagogik omil sifatida namoyon bo‘ldi.

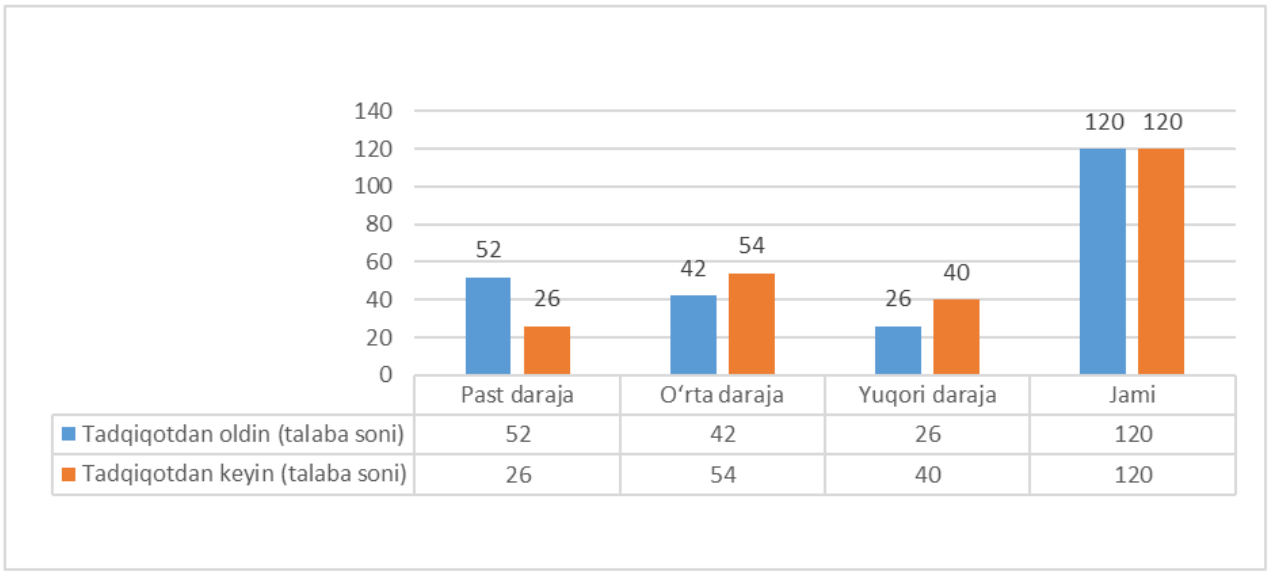
Umuman olganda, Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Samarqand filialida 120 nafar talaba ishtirokida o‘tkazilgan tajriba-sinov natijalari oliy ta’limda talabalarni sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurini tayyorlash jarayonini takomillashtirish zarurligini hamda ushbu yo‘nalishda tizimli, amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuv yuqori samaradorlikka ega ekanini ilmiy jihatdan tasdiqladi. (2-jadvalga qarang)

2-jadval.

Talabalarning salomatlik taffakkuri darajasi (tadqiqotdan oldin tadqiqotdan keyin)

Tayyorgarlik darajasi	Tadqiqotdan oldin (talaba soni)	Tadqiqotdan oldin (%)	Tadqiqotdan keyin (talaba soni)	Tadqiqotdan keyin (%)
Past daraja	52	45 (%)	26	18 (%)
O‘rta daraja	42	40 (%)	54	46 (%)
Yuqori daraja	26	15 (%)	40	36 (%)
Jami	120	100 (%)	120	100 (%)

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, tajriba-sinovdan oldin talabalarning aksariyati past va o‘rta darajadagi tayyorgarlikka ega bo‘lgan. Tajriba-sinov ishlari yakunida esa yuqori darajadagi ko‘rsatkichlar sezilarli darajada oshib, past darajadagi tayyorgarlikka ega talabalar ulushi keskin kamaygan. Bu holat qo‘llanilgan pedagogik yondashuvlarning samaradorligini tasdiqlaydi.

1-rasm. Talabalarning salomatlik tafakkuri darajasi ko‘rsatkichi

Jadvaldagi ma’lumotlarga ko‘ra, tadqiqotdan oldin past daraja guruhida 52 nafar, o‘rta darajada 42 nafar va yuqori darajada 26 nafar talaba qayd etilgan. Tadqiqotdan keyingi ko‘rsatkichlarda mos ravishda 26, 54 va 40 nafar talaba ko‘rsatilgan. Ushbu taqsimotda past daraja guruhidagi talabalar soni kamaygan, o‘rta va yuqori darajadagi guruhlardagi son esa oshganligini ko‘rishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytganda, o‘tkazilgan tadqiqot natijalari oliy ta’lim muassasalarida talabalarda sog‘lom turmush tarzi asosida salomatlik tafakkurini shakllantirish tizimli, izchil va kompleks pedagogik yondashuvni talab etuvchi dolzarb muammolardan biri ekanligini ko‘rsatdi. Tajriba-sinov jarayonida olingan natijalar tahlili talabalarda sog‘lom turmush tarzi, salomatlikni saqlash va mustahkamlashga oid nazariy bilimlar muayyan darajada shakllangan bo‘lsa-da, ushbu bilimlarni kundalik hayotiy vaziyatlarda qo‘llash,

sog‘lom xulq-atvor ko‘nikmalarini amaliy faoliyatga tatbiq etish, salomatlikka oid ongli qarorlar qabul qilish hamda o‘z salomatligiga nisbatan mas’uliyatli munosabatni namoyon etish borasida takomillashtirish zarur bo‘lgan jihatlar mavjudligini ko‘rsatdi.

Adabiyotlar:

1. Salimov O‘tkirjon Shaydullayevich “Jismoniy mashg‘ulotlar jarayonida talaba yoshlar sog‘lom turmush tarzini takomillashtirishning noan’anaviy usullari” Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati, Chirchiq – 2024.

2. Arziqulov R.U. “Sog‘lom turmush tarzi asoslari” 1-tom. T: 2005-yil, 228-b.

3. Jumaqulova G. “Jamiyatda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda milliy axloqiy qadriyatlarni ahamiyati” T: 2007-yil, 182-bet.

4. Mo‘minov X. Sog‘lom turmush tarzi va uning evolyutsion asoslari. // “O‘zbekistonda sog‘liqni saqlash” gazetasi, 2004-yil, 19-son.

5.Nutbeam, D. (2000). Health literacy as a public health goal: A challenge for contemporary health education and communication strategies into the 21st century. // Health Promotion International, 15(3), 259–267. https://doi.org/10.1093/heapro/15.3.259

6. Yoziyeva U.L “Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishning pedagogik asoslari” // Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў ilmiy-metodologik jurnal, 2024.

7. Кашбахтиев И.А. Основы физического совершенствования студентов. Ташкент, 1992, 153 б.

8. Mamirov A.X. “Bo‘lajak jismoniy tarbiya oqituvchilarini kasbiy o‘zini-o‘zi rivojlantirishning pedagogik asoslari” pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati Chirchiq – 2025

UO‘K 378.015.31

TARBIYAVIY FAOLIYAT JARAYONIDA TALABALARDA UMUMKASBIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI VA OMILLARI

Sanayeva Surayyo Bobonazarovna,
Navoiy davlat universiteti
Maktabgacha ta’lim kafedrasi professori v.b.,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Maqolada oliy pedagogik ta’lim muassasalarida tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish orqali talabalarning umumkasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Tarbiyaviy jarayonning kasbiy tayyorgarlik bilan integratsiyasi, talabalarning mustaqil faoliyatini rag‘batlantirish, kasbiy qadriyatlarni mustahkamlash va rivojlantiruvchi pedagogik muhitni shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Umumkasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari tizimli-metodologik, aksiologik-mazmuniy, subyekt-faoliyatli va tashkiliy-muhitli yo‘nalishlarda tasniflangan. Shuningdek, kompetensiyaviy rivojlanishga ta’sir ko‘rsatuvchi shaxsiy-subyektiv, faoliyatli-tashkiliy, ijtimoiy-kommunikativ, axborot-refleksiv hamda institutsional-boshqaruv omillarining mazmuni ochib berilgan. Pedagogik shart-sharoitlar va omillarning o‘zaro bog‘liqligi asosida tarbiyaviy faoliyatning kasbiy rivojlantiruvchi imkoniyatlari umumlashtirilgan.

Kalit so‘zlar: *oliy pedagogik ta’lim, tarbiyaviy faoliyat, umumkasbiy kompetensiyalar, pedagogik shart-sharoitlar, pedagogik omillar, kasbiy qadriyatlar, talaba subyektligi, pedagogik hamkorlik, rivojlantiruvchi muhit, refleksiya.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ОБЩЕПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются вопросы развития общепрофессиональных компетенций студентов посредством организации воспитательной деятельности в высших педагогических образовательных учреждениях. Проанализированы возможности интеграции воспитательного процесса с профессиональной подготовкой, стимулирования самостоятельной деятельности студентов, укрепления профессиональных ценностей и формирования развивающей педагогической среды. Педагогические условия развития общепрофессиональных компетенций классифицированы по системно-методологическому, аксиологическо-содержательному, субъектно-деятельностному и организационно-средовому направлениям. Кроме того, раскрыто содержание личностно-субъективных, деятельностно-организационных, социально-коммуникативных, информационно-рефлексивных и институционально-управленческих факторов, влияющих на развитие компетенций. На основе взаимосвязи педагогических условий и факторов обобщены возможности воспитательной деятельности в профессиональном развитии студентов.

Ключевые слова: *высшее педагогическое образование, воспитательная деятельность, общепрофессиональные компетенции, педагогические условия, педагогические факторы, профессиональные ценности, субъектность студента, педагогическое сотрудничество, развивающая среда, рефлексия.*

PEDAGOGICAL CONDITIONS AND FACTORS FOR DEVELOPING STUDENTS’ GENERAL PROFESSIONAL COMPETENCIES THROUGH EDUCATIONAL AND UPBRINGING ACTIVITIES

The article examines the development of students’ general professional competencies through the organization of educational and upbringing activities in higher pedagogical education institutions. It analyzes the opportunities for integrating upbringing activities with professional training, encouraging students’ independent activities, strengthening professional values, and creating a supportive pedagogical environment. The pedagogical conditions for developing general professional competencies are classified into four categories: systemic-methodological, axiological-content-related, subject-activity-oriented, and organizational-environmental. Furthermore, the article explores the nature of personal-subjective, activity-organizational, socio-communicative, information-reflective, and institutional-managerial factors influencing competency development. Based on the interrelationship between pedagogical conditions and

factors, the article summarizes the potential of educational and upbringing activities to contribute to students’ professional development.

Key words: *higher pedagogical education, educational and upbringing activities, general professional competencies, pedagogical conditions, pedagogical factors, professional values, student agency, pedagogical collaboration, supportive learning environment, reflection.*

Kirish. Oliy pedagogik ta’lim tizimida bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish ta’lim jarayonining nazariy, amaliy va tarbiyaviy imkoniyatlaridan kompleks foydalanishni talab etadi. Zamonaviy pedagog nafaqat o‘z mutaxassisligi bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarga, balki samarali muloqot qilish, jamoaviy faoliyatni tashkil etish, ijtimoiy mas’uliyatni namoyon etish, muammoli vaziyatlarda asoslangan qarorlar qabul qilish va o‘z kasbiy faoliyatini muntazam takomillashtirish qobiliyatlariga ham ega bo‘lishi zarur.

Mazkur sifatlar umumkasbiy kompetensiyalarning muhim tarkibiy jihatlarini tashkil etib, ularning rivojlanishi auditoriya mashg‘ulotlari bilan chegaralanmaydi. Talabalarning oliy ta’lim muassasasi hayotidagi ishtiroki, jamoaviy munosabatlari, ijtimoiy tashabbuslari va tarbiyaviy loyihalardagi faoliyati kasbiy shakllanishning qo‘shimcha pedagogik imkoniyatlarini yuzaga keltiradi.

Tarbiyaviy faoliyatning o‘ziga xosligi shundaki, unda talaba bir vaqtning o‘zida ham tarbiyaviy ta’sir ishtirokchisi, ham kelgusida tarbiyaviy jarayonlarni mustaqil tashkil etadigan mutaxassis sifatida shakllanadi. Shu sababli oliy pedagogik ta’lim muassasasidagi tarbiyaviy ishlarning mazmuni bo‘lajak pedagogning kasbiy faoliyati bilan uzviy bog‘lanishi lozim.

Biroq tarbiyaviy tadbirlarning muntazam o‘tkazilishi yoki talabalar ishtirokining yuqori ko‘rsatkichlari har doim ham umumkasbiy kompetensiyalarning rivojlanganligini anglatmaydi. Bunda faoliyatning mazmuni, talaba bajaradigan vazifalar, uning mustaqillik darajasi, jamoaviy munosabatlar sifati hamda egallangan tajribani kasbiy faoliyatga tatbiq etish imkoniyatlari muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Pedagogik adabiyotlarda tarbiyaviy faoliyatning samaradorligi shaxs rivojlanishi, tarbiyaviy muhit, jamoaviy munosabatlar va faoliyatning o‘zaro aloqadorligi asosida tushuntiriladi.

Ye.N. Stepanov va L.M. Luzina tarbiyaviy jarayonni tashkil etishda tizimlilik, maqsadga yo‘naltirilganlik va pedagogik munosabatlarning yaxlitligini muhim jihatlar sifatida ko‘rib chiqadilar [7]. L.I. Novikovaning tarbiyaviy tizimlarga oid ilmiy qarashlarida esa tarbiyaviy makon, jamoa va shaxs rivojlanishi o‘rtasidagi bog‘liqlik alohida o‘rin egallaydi [6].

Ushbu yondashuvlar oliy pedagogik ta’lim muassasasida tarbiyaviy faoliyatni alohida tadbirlar yig‘indisi sifatida emas, balki talabalarning kasbiy shakllanishiga yo‘naltirilgan yaxlit pedagogik jarayon sifatida tashkil etish zaruratini ko‘rsatadi.

Talabaning faol subyekt sifatida rivojlanishini izohlashda E.L. Deci va R.M. Ryanning o‘zini o‘zi belgilash nazariyasi muhim ahamiyatga ega. Olimlar shaxsning avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlikka bo‘lgan ehtiyojlarini qo‘llab-quvvatlash ichki motivatsiya va shaxsiy rivojlanish bilan bog‘liqligini asoslaydilar [2].

A.W. Astin tomonidan ishlab chiqilgan talabalarning faol ishtiroki nazariyasida oliy ta’lim muassasasi hayotidagi faollik shaxsiy rivojlanishga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omil sifatida talqin etiladi [1]. Bu yondashuv talabalarni tarbiyaviy faoliyatga jalb etishda ularning faqat ishtirokini emas, balki mazkur faoliyatga qanchalik ongli va faol munosabatda bo‘lishini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

D.A. Kolbning tajribaga asoslangan o‘rganish nazariyasida bilimlarning shakllanishi bevosita tajriba, refleksiv kuzatish, nazariy umumlashtirish va faol sinab ko‘rish jarayonlarining uzviy bog‘liqligi orqali izohlanadi [4]. Mazkur yondashuv tarbiyaviy faoliyatda orttirilgan ijtimoiy tajribani bo‘lajak pedagogning kasbiy tayyorgarligi bilan bog‘lash imkonini beradi.

A. Edmondsonning psixologik xavfsizlikka oid tadqiqotida jamoa a’zolarining erkin fikr bildirishi, savol berishi va xatolarni muhokama qilishi uchun qulay muhit mavjudligi jamoaviy o‘rganish faoliyati bilan bog‘liq ekanligi ko‘rsatilgan [3]. J. Lave va E. Wengerning vaziyatli o‘rganish konsepsiyasida esa bilim va ko‘nikmalarni egallash ijtimoiy amaliyotda ishtirok etish hamda tajribali ishtirokchilar bilan hamkorlik qilish jarayoni orqali tushuntiriladi [5].

Mazkur ilmiy qarashlarning qiyosiy tahlili tarbiyaviy faoliyatning kompetensiyaviy imkoniyatlarini uch jihatdan izohlashga asos beradi: birinchidan, tarbiyaviy jarayonning tizimli tashkil etilishi; ikkinchidan, talabaning mustaqil va faol ishtiroki; uchinchidan, ijtimoiy tajribani kasbiy rivojlanish bilan bog‘lash.

Natijalar va muhokama. Oliy pedagogik ta’lim muassasasining tarbiyaviy faoliyatida umumkasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlar bir-biri bilan uzviy bog‘langan tashkiliy, mazmuniy va faoliyatli imkoniyatlarni qamrab oladi.

Pedagogik shart-sharoitlarni belgilashda tarbiyaviy faoliyatning maqsadga yo‘naltirilganligi, kasbiy qadriyatlar bilan aloqadorligi, talabalarning mustaqil ishtiroki va rivojlantiruvchi muhitning mavjudligi muhim ahamiyatga ega.

Shu asosda umumkasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari to‘rtta yo‘nalishda tizimlashtirildi.

Tizimli-metodologik shart-sharoitlar. Ushbu yo‘nalish tarbiyaviy faoliyatning maqsadi, mazmuni, shakllari va kutilayotgan natijalarini yagona kompetensiyaviy yo‘nalishga birlashtirishni nazarda tutadi.

Oliy pedagogik ta’lim muassasasida tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishda faqat o‘tkaziladigan tadbirlarning mavzusi va tashkiliy shakliga emas, balki ular orqali talabalarning qanday kasbiy sifatlari rivojlanishiga ham e’tibor qaratilishi zarur.

Masalan, jamoaviy loyihani tashkil etishda talabalar o‘rtasida vazifalarni taqsimlash, hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, yuzaga kelgan muammolarni hal qilish va natijalarni muhokama etish jarayonlari kommunikativ hamda tashkilotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatini yaratadi.

Bunda tarbiyaviy faoliyatning tizimli tashkil etilishi alohida tadbirlar o‘rtasidagi izchillikni ta’minlash, talabalar ehtiyojlarini hisobga olish va erishilgan natijalardan keyingi faoliyatni rejalashtirishda foydalanishni ham qamrab oladi.

Aksiologik-mazmuniy shart-sharoitlar. Mazkur yo‘nalish tarbiyaviy faoliyat mazmunini pedagogik kasbning ijtimoiy ahamiyati, kasbiy etika me’yorlari va shaxsga hurmat tamoyillari bilan uyg‘unlashtirishga asoslanadi.

Bo‘lajak pedagogning kasbiy tayyorgarligida insonparvarlik, adolat, bag‘rikenglik, mas’uliyat va hamkorlik kabi qadriyatlar muhim o‘rin tutadi. Ushbu qadriyatlarning shaxsiy e’tiqod va amaliy faoliyatga aylanishi uchun talabalar real ijtimoiy munosabatlarda ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘lishlari lozim.

Jumladan, ijtimoiy loyihalar, volontyorlik tashabbuslari, jamoaviy tadbirlar va ma’naviy-ma’rifiy faoliyat talabalar tomonidan kasbiy qadriyatlarni amalda namoyon etish uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Bunday faoliyatda shakllangan o‘zaro hurmat, mas’uliyatni taqsimlash va jamoaviy manfaatlarni hisobga olish tajribasi kelgusida pedagogik jamoa, ta’lim oluvchilar va ularning ota-onalari bilan ishlashda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Subyekt-faoliyatli shart-sharoitlar. Ushbu yo‘nalishda talabaning tarbiyaviy faoliyatdagi mustaqilligi, tashabbuskorligi va mas’uliyati ustuvor ahamiyatga ega.

Tarbiyaviy faoliyat talaba uchun tayyor vazifalarni bajarish jarayoni bo‘lib qolmasdan, uning faoliyatni rejalashtirish, muammolarni aniqlash, yechimlarni taklif etish va erishilgan natijalarni baholash imkoniyatlarini kengaytirishi lozim.

Talabalarning o‘zini o‘zi boshqarishi, ijtimoiy loyihalarni ishlab chiqishi, volontyorlik faoliyatida qatnashishi va jamoaviy tashabbuslarni amalga oshirishi ushbu shart-sharoitlarning amaliy ifodasi hisoblanadi.

Bunda faoliyatning kompetensiyaviy samaradorligi ishtirokchilar soni bilan emas, balki talabaning qanday vazifalarni bajargani, qanday qarorlar qabul qilgani va qanday kasbiy tajriba orttirgani bilan belgilanadi.

Ayniqsa, muammoli vaziyatlarni mustaqil hal qilish, faoliyat natijalari uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga olish va o‘z harakatlarini tahlil qilish talabaning faol subyekt sifatida rivojlanishiga xizmat qiladi.

Tashkiliy-muhitli shart-sharoitlar. Mazkur yo‘nalish oliy pedagogik ta’lim muassasasida talabalarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi pedagogik muhitni shakllantirish bilan bog‘liq.

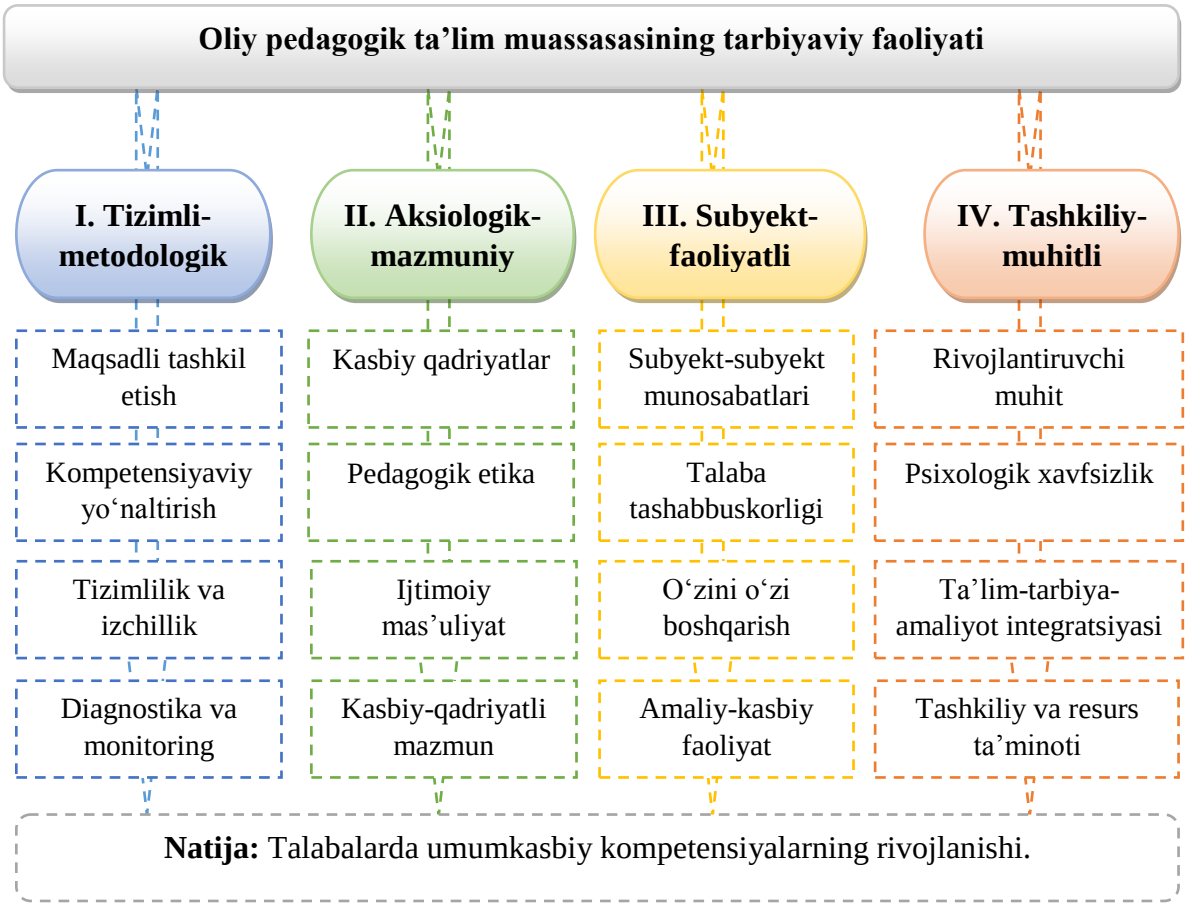
Rivojlantiruvchi tarbiyaviy muhitning muhim xususiyatlari o‘zaro ishonch, ochiq muloqot, talabalar tashabbuslarini rag‘batlantirish va hamkorlik munosabatlarini qo‘llab-quvvatlashdan iborat.

Shuningdek, tarbiyaviy faoliyatni o‘quv jarayoni va pedagogik amaliyot bilan muvofiqlashtirish muhim ahamiyatga ega. Bunday integratsiya talabaning nazariy bilimlarni ijtimoiy va kasbiy vaziyatlarda qo‘llashiga, amaliy faoliyatda orttirilgan tajribani esa keyingi kasbiy tayyorgarlik jarayoniga tatbiq etishiga imkon beradi.

Tashkiliy-muhitli shart-sharoitlar professor-o‘qituvchilar, tyutorlar, talabalar jamoasi va ijtimoiy hamkorlar faoliyatini muvofiqlashtirish, zarur resurslardan maqsadli foydalanish hamda tarbiyaviy faoliyatning uzluksizligini ta’minlashni ham nazarda tutadi.

Mazkur to‘rtta yo‘nalishning o‘zaro aloqadorligi tarbiyaviy faoliyatning kompetensiyaviy imkoniyatlarini yaxlit pedagogik tizim sifatida namoyon etadi. Tizimli-metodologik shart-sharoitlar jarayonning umumiy yo‘nalishini belgilasa, aksiologik-mazmuniy shart-sharoitlar uning kasbiy-qadriyatli asosini shakllantiradi. Subyekt-faoliyatli shart-sharoitlar talabaning mustaqil amaliy ishtirokini kengaytiradi,

tashkiliy-muhitli shart-sharoitlar esa mazkur jarayonlarning barqaror amalga oshirilishini ta’minlaydi (1-rasm).

1-rasm. Talabalarda umumkasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari tizimi

1-rasmda keltirilgan pedagogik shart-sharoitlar umumkasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning metodologik, qadriyatli, faoliyatli va tashkiliy jihatlarini yagona tizimda birlashtiradi. Mazkur tizimning o‘ziga xosligi tarbiyaviy faoliyatni alohida tadbirlar majmui sifatida emas, balki talabaning kasbiy shakllanishiga yo‘naltirilgan uzviy pedagogik jarayon sifatida talqin etilishidadir. Shart-sharoitlarning o‘zaro uyg‘unligi talabalarning mustaqil faoliyati, kasbiy qadriyatlari va amaliy tajribasini rivojlantirish uchun zarur pedagogik imkoniyatlarni yaratadi.

Tarbiyaviy faoliyatning samaradorligi pedagogik shart-sharoitlarning mavjudligi bilan bir qatorda, ularning amaliy ta’sirini kuchaytiruvchi yoki cheklovchi omillarga ham bog‘liq.

Pedagogik shart-sharoitlar umumkasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun maqsadli yaratiladigan imkoniyatlarni ifodalasa, pedagogik omillar ushbu imkoniyatlarning amalga oshish xususiyatlari va rivojlanish jarayonining natijadorligiga ta’sir ko‘rsatuvchi ichki hamda tashqi ta’sirlar majmui sifatida namoyon bo‘ladi.

Umumkasbiy kompetensiyalar rivojlanishiga ta’sir etuvchi **omillar beshta guruh**da umumlashtirildi.

Shaxsiy-subyektiv omillar talabaning kasbiy motivatsiyasi, individual qiziqishlari, tashabbuskorligi, mustaqilligi va o‘zini rivojlantirishga intilishi bilan bog‘liq.

Talabaning tarbiyaviy faoliyatga ongli munosabatda bo‘lishi, o‘z oldiga maqsad qo‘yishi va faoliyat natijalari uchun javobgarlikni his qilishi uning kompetensiyaviy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shu sababli tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishda talabalarning individual ehtiyojlari va kasbiy qiziqishlarini hisobga olish, ularning mustaqil tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega.

Faoliyatli-tashkiliy omillar tarbiyaviy faoliyat shakllarining mazmuni, xilma-xilligi va kasbiy vazifalarga yo‘naltirilganligini ifodalaydi.

Ijtimoiy loyihalar, jamoaviy tashabbuslar, volontyorlik faoliyati va muammoli pedagogik vaziyatlarni hal qilish jarayonlari talabalarning muloqot, hamkorlik, tashkilotchilik hamda qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mazkur omillarning samaradorligi faoliyatning talaba uchun mazmunli bo‘lishi, unda mustaqil vazifalarni bajarish imkoniyatining mavjudligi va egallangan tajribani kasbiy faoliyat bilan bog‘lash darajasiga bog‘liq.

Ijtimoiy-kommunikativ omillar oliy pedagogik ta’lim muassasasidagi shaxslararo munosabatlar, jamoaviy hamkorlik va ijtimoiy sheriklikning rivojlanganlik holatini tavsiflaydi.

Talabalar o‘rtasidagi o‘zaro yordam, professor-o‘qituvchilar va tyutorlar bilan hamkorlik, pedagogik amaliyot bazalari hamda boshqa ijtimoiy tashkilotlar bilan aloqalar talabaning turli ijtimoiy vaziyatlarda faoliyat yuritish tajribasini kengaytiradi.

J. Lave va E. Wengerning vaziyatli o‘rganish konsepsiyasiga ko‘ra, bilim va ko‘nikmalarni egallash ijtimoiy amaliyotda ishtirok etish hamda tajribali ishtirokchilar bilan hamkorlik qilish jarayonida amalga oshadi [5].

Mazkur yondashuv tarbiyaviy faoliyatda tengdoshlar hamkorligi va ijtimoiy sheriklikni umumkasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning muhim imkoniyati sifatida baholashga asos beradi.

Axborot-refleksiv omillar talabaning axborot bilan ishlash, uni tanqidiy baholash, raqamli vositalardan maqsadli foydalanish va o‘z faoliyatini tahlil qilish imkoniyatlarini qamrab oladi.

Tarbiyaviy faoliyat jarayonida muntazam teskari aloqa, o‘z-o‘zini baholash va refleksiv muhokamalarning tashkil etilishi talabaning egallangan tajribani anglashiga, faoliyatdagi yutuq va kamchiliklarini aniqlashiga hamda keyingi kasbiy rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashiga yordam beradi.

Institutsional-boshqaruv omillari oliy pedagogik ta’lim muassasasining tashkiliy imkoniyatlari, boshqaruv mexanizmlari, resurs ta’minoti va tarbiyaviy faoliyat subyektlari o‘rtasidagi muvofiqlashtirish jarayonlarini ifodalaydi.

Tarbiyaviy faoliyatning samarali tashkil etilishi vazifalarning aniq taqsimlanishi, pedagogik hamkorlikning izchil yo‘lga qo‘yilishi, zarur axborot va moddiy resurslardan foydalanish imkoniyatlari bilan bog‘liq.

Bunda boshqaruv faoliyatining asosiy vazifasi talabalar tashabbuslarini ma’muriy jihatdan cheklash emas, balki ularning mustaqil faoliyati va kasbiy rivojlanishi uchun zarur tashkiliy imkoniyatlarni yaratishdan iborat bo‘lishi lozim.

Mazkur omillarning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, shaxsiy-subyektiv omillar talabaning faoliyatga ichki tayyorligini, faoliyatli-tashkiliy omillar uning amaliy tajribasini, ijtimoiy-kommunikativ omillar hamkorlik imkoniyatlarini, axborot-refleksiv omillar o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayonini, institutsional-boshqaruv omillari esa tarbiyaviy faoliyatning tashkiliy barqarorligini belgilaydi.

Shunday qilib, umumkasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishda pedagogik shart-sharoitlar va omillarni bir-biridan ajratilgan holda emas, balki o‘zaro ta’sirlashuvchi yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Oliy pedagogik ta’lim muassasasining tarbiyaviy faoliyati talabalarning umumkasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun keng pedagogik imkoniyatlarga ega. Mazkur imkoniyatlardan samarali foydalanish tarbiyaviy jarayonni kompetensiyaviy maqsadlarga yo‘naltirish, kasbiy qadriyatlarni faoliyat mazmuniga singdirish, talabalar mustaqilligini qo‘llab-quvvatlash va rivojlantiruvchi muhitni shakllantirish bilan bog‘liq.

Nazariy tahlil asosida umumkasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning tizimli-metodologik, aksiologik-mazmuniy, subyekt-faoliyatli va tashkiliy-muhitli pedagogik shart-sharoitlari o‘zaro aloqador tizim sifatida tavsiflandi.

Shuningdek, mazkur jarayonning natijadorligiga ta’sir etuvchi shaxsiy-subyektiv, faoliyatli-tashkiliy, ijtimoiy-kommunikativ, axborot-refleksiv hamda institutsional-boshqaruv omillarining pedagogik ahamiyati asoslandi.

Pedagogik shart-sharoitlar va omillarning uyg‘unligi tarbiyaviy faoliyatni talabalarning kasbiy motivatsiyasi, ijtimoiy mas’uliyati, kommunikativ va tashkilotchilik ko‘nikmalari hamda mustaqil faoliyat tajribasini rivojlantirishga yo‘naltirish imkonini beradi.

Olingan nazariy xulosalardan oliy pedagogik ta’lim muassasalarida tarbiyaviy faoliyatni rejalashtirish, tashkil etish va uning kompetensiyaviy yo‘nalishini takomillashtirishda foydalanish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Astin A.W. Student Involvement: A Developmental Theory for Higher Education // Journal of College Student Personnel. – 1984. – Vol. 25, № 4. – P. 297–308.

2. Deci E.L., Ryan R.M. The “What” and “Why” of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior // Psychological Inquiry. – 2000. – Vol. 11, № 4. – P. 227–268. DOI: 10.1207/S15327965PLI1104_01.

3. Edmondson A. Psychological Safety and Learning Behavior in Work Teams // Administrative Science Quarterly. – 1999. – Vol. 44, № 2. – P. 350–383. DOI: 10.2307/2666999.

4. Kolb D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1984. – 256 p.

5. Lave J., Wenger E. Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 138 p. DOI: 10.1017/CBO9780511815355.

6. Новикова Л.И. Педагогика воспитания: избранные педагогические труды / сост. Е.И. Соколова; под ред. Н.Л. Селивановой, А.В. Мудрика. – М.: ПЕР СЭ, 2010. – 335 с.

7. Степанов Е.Н., Лузина Л.М. Педагогу о современных подходах и концепциях воспитания. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТЦ Сфера, 2008.

TA’LIM JARAYONIDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI

Xolmuminova Oygul Jumayevna,
Termiz davlat pedagogika instituti
Pedagogika kafedrasi professori v/b.,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Mazkur maqolada ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi – innovatsion pedagogik texnologiyalarning o‘quvchilar motivatsiyasi, mustaqil fikrlashi va akademik natijalariga ta’sirini aniqlashdan iborat. Adabiyotlar tahlili, qiyosiy va tavsifiy metodlar asosida olingan natijalar innovatsion yondashuvlarning ta’lim sifatini oshirishdagi samaradorligini tasdiqlaydi. Maqolada O‘zbekiston ta’lim tizimi sharoitida ushbu texnologiyalarni joriy etish imkoniyatlari va muammolari ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, ta’lim samaradorligi, raqamli ta’lim, STEAM, motivatsiya, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim.*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

В статье исследуется эффективность использования инновационных педагогических технологий в образовательном процессе. Цель исследования – определить влияние инновационных педагогических технологий на мотивацию учащихся, самостоятельное мышление и академические результаты. Результаты, полученные на основе анализа литературы, сравнительного и описательного методов, подтверждают эффективность инновационных подходов в повышении качества образования. В статье также освещены возможности и проблемы внедрения данных технологий в условиях системы образования Узбекистана.

Ключевые слова: *инновационные педагогические технологии, интерактивные методы, эффективность образования, цифровое образование, STEAM, мотивация, личностно-ориентированное обучение.*

EFFECTIVENESS OF USING INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

This article examines the effectiveness of using innovative pedagogical technologies in the educational process. The aim of the study is to determine the impact of innovative pedagogical technologies on students' motivation, independent thinking and academic results. The results obtained on the basis of literature analysis, comparative and descriptive methods confirm the effectiveness of innovative approaches in improving the quality of education. The article also highlights the opportunities and problems of introducing these technologies in the conditions of the education system of Uzbekistan.

Keywords: *innovative pedagogical technologies, interactive methods, educational effectiveness, digital education, STEAM, motivation, student-centered learning.*

Kirish. Zamonaviy jamiyatda ta’lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri – o‘quvchilarni XXI asr talablariga javob beradigan bilim, ko‘nikma va kompetensiyalar bilan qurollantirishdir. Globallashuv, raqamli transformatsiya va tezkor ilmiy-texnik taraqqiyot sharoitida an’anaviy ta’lim usullari o‘quvchilarning ehtiyojlarini to‘liq qondira olmaydi. Shu bois ta’lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish dolzarb vazifaga aylanmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sohasidagi islohotlar, xususan, “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun, “Yangi O‘zbekiston” strategiyasi hamda Prezident farmon va qarorlarida ta’lim sifatini oshirish, o‘qituvchi mahoratini yuksaltirish va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan keng foydalanish masalalari alohida ta’kidlab o‘tilgan. Innovatsion yondashuvlar o‘quvchilarning faolligini oshirish, mustaqil fikrlashni rivojlantirish, ijodiy qobiliyatlarini yuzaga chiqarish va ularni raqobatbardosh shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Jahon ta’lim amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanilgan ta’lim tizimlarida o‘quvchilarning akademik natijalari, motivatsiyasi va ijtimoiy ko‘nikmalari an’anaviy

yondashuvlarga qaraganda yuqori bo‘ladi. Xususan, OECD va UNESCO tadqiqotlari interfaol va faol o‘qitish metodlarining samaradorligini tasdiqlaydi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, O‘zbekiston ta’lim tizimida innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish jarayoni davom etmoqda, biroq ularning samaradorligini kompleks baholash, mavjud muammolarni aniqlash va yechim yo‘llarini ishlab chiqish hali yetarli darajada o‘rganilmagan. Shu bois ushbu mavzu ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotning maqsadi – ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishning samaradorligini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish, ularning o‘quvchilar motivatsiyasi, mustaqil fikrlashi va akademik natijalariga ta’sirini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari: innovatsion pedagogik texnologiyalar tushunchasi va mohiyatini ochib berish; mavzuga oid ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish; innovatsion texnologiyalarning asosiy turlarini tavsiflash; ularning ta’lim samaradorligiga ta’sirini aniqlash; O‘zbekiston sharoitida joriy etish muammolarini va yechim yo‘llarini asoslash.

Tadqiqot obyekti – ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish jarayoni. Tadqiqot predmeti – innovatsion pedagogik texnologiyalarning ta’lim samaradorligiga ta’siri va uni oshirish omillari.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Innovatsion pedagogik texnologiyalar masalasi pedagogika fanida keng o‘rganilgan. YUNESKO ta’rifiga ko‘ra, pedagogik texnologiya – butun o‘qitish va bilimlarni o‘zlashtirish jarayonida ta’lim shakllarini samaradorlashtirish vazifasini qo‘yuvchi, texnik hamda inson resurslari va ularning o‘zaro aloqasini hisobga olgan holda yaratilgan tizimdir. Innovatsionlik esa ushbu tizimga yangilik, o‘zgarish va takomillashtirish elementlarini kiritishni anglatadi.

Mahalliy olimlardan R.Mavlonova, N.Voxidova pedagogika nazariyasi va tarixi doirasida pedagogik texnologiyalarning mohiyatini ochib berganlar. X.Ibragimov va Sh.Abdullayeva pedagogik jarayonni tashkil etishda zamonaviy yondashuvlarning ahamiyatini ta’kidlaganlar. D.Xolmatova ta’lim samaradorligini oshirishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish masalasini o‘rganib, ularning o‘quvchilar motivatsiyasi va akademik natijalariga ijobiy ta’sirini ko‘rsatgan.

A.K.Ahmedov innovatsion texnologiyalarning didaktik xususiyatlarini tahlil qilib, ularning interaktivlik, individuallashtirish va vizuallashtirish imkoniyatlarini ta’kidlagan. O.T.Murodov innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishning asosiy prinsiplarini ishlab chiqqan va ularning ta’lim sifati bilan bog‘liqligini asoslagan. Sh.O.Boymirzayeva innovatsion metodlarning o‘quvchilar faolligini oshirishdagi rolini yoritgan.

Xorijiy tadqiqotlarda ham ushbu mavzu keng yoritilgan. Freeman va boshqalar (2014) tomonidan o‘tkazilgan meta-tahlil STEM fanlarida faol o‘qitish an’anaviy ma’ruzalarga nisbatan muvaffaqiyatsizlik darajasini sezilarli kamaytirishini va imtihon natijalarini yaxshilashini ko‘rsatgan. Hattie (2009) «Visible Learning» asarida interfaol va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlarning ta’lim samaradorligiga yuqori ta’sir koeffitsientiga ega ekanligini isbotlagan.

OECD (2015) PISA natijalari asosida raqamli texnologiyalarning ta’limga ta’siri aralash ekanligini, biroq ular pedagogik jihatdan to‘g‘ri qo‘llanilganda samarali bo‘lishini qayd etgan. UNESCO hujjatlarida innovatsion pedagogik yondashuvlar barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda muhim omil sifatida ko‘rsatilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, innovatsion pedagogik texnologiyalar o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish, mustaqil fikrlashni rivojlantirish va akademik natijalarni yaxshilashda samarali vosita hisoblanadi. Shu bilan birga, O‘zbekiston sharoitida ushbu texnologiyalarning kompleks samaradorligini empirik jihatdan o‘rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish masalasi hali yetarli darajada yechimini topmagan. Ushbu tadqiqot aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Shuningdek, so‘nggi yillarda chop etilgan maqolalarda (Ibaydayeva va boshq., 2023; Xurramova, 2026) innovatsion texnologiyalarning amaliy qo‘llanilishi va ularning dars samaradorligiga ta’siri empirik ma’lumotlar asosida yoritilgan. Bu ishlar ushbu tadqiqot uchun muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, quyidagi metodlardan foydalanilgan:

1. Nazariy tahlil metodi – innovatsion pedagogik texnologiyalar tushunchasi, mohiyati va turlari bo‘yicha ilmiy manbalarni o‘rganish va tizimlashtirish.

2. Qiyosiy tahlil metodi – an’anaviy va innovatsion yondashuvlarning ta’lim samaradorligiga ta’sirini solishtirish, mahalliy va xorijiy tadqiqot natijalarini qiyoslash.

3. Tavsifiy metod – innovatsion pedagogik texnologiyalarning asosiy turlari, xususiyatlari va qo‘llanish sohalarini tavsiflash.

4. Umumlashtirish va xulosa chiqarish metodi – olingan ma’lumotlar asosida umumiy xulosalar shakllantirish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot manbalari sifatida O‘zbekiston Respublikasining ta’lim sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlari, mahalliy va xorijiy ilmiy maqolalar, monografiyalar, OECD, UNESCO hisobotlari hamda meta-tahlil natijalaridan foydalanilgan. Tahlil jarayonida innovatsion texnologiyalarning o‘quvchilar motivatsiyasi, faolligi, mustaqil fikrlashi va akademik natijalariga ta’siri mezon sifatida qabul qilingan.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi – innovatsion pedagogik texnologiyalarning O‘zbekiston ta’lim tizimi sharoitida qo‘llanilish xususiyatlarini tizimli tahlil qilish, ularning samaradorlik mezonlarini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotda qo‘llanilgan metodlar majmui innovatsion pedagogik texnologiyalarning samaradorligini ko‘p qirrali tahlil qilish imkonini berdi. Nazariy tahlil tushunchalarni aniqlashtirdi, qiyosiy tahlil farqlarni ochib berdi, tavsifiy metod esa amaliy qo‘llanish xususiyatlarini yoritdi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, innovatsion pedagogik texnologiyalar quyidagi asosiy turlarga ajratiladi va ularning har biri o‘ziga xos samaradorlik ko‘rsatkichlariga ega:

Interfaol ta’lim texnologiyalari. “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Insert”, “Venn diagrammasi”, “Blits-so‘rov”, “Rolli o‘yinlar”, “Debat”, “Keys-stadi” kabi metodlar o‘quvchilarning faolligini oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, interfaol metodlar qo‘llanilgan darslarda o‘quvchilarning motivatsiyasi 25–40 foizgacha oshadi. Interfaol metodlar nutqiy faollikni rivojlantiradi, tinglash va muloqot ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Muammoli ta’lim texnologiyasi. O‘quvchilar oldiga muammo qo‘yiladi va ular uni mustaqil yoki guruhda hal qilishga undaladi. Bu usul tanqidiy fikrlash, tahlil qilish va ijodiy yechim topish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Muammoli ta’lim konstruktivizm nazariyasiga asoslanadi va o‘quvchilarni izlanish faoliyatiga jalb qiladi.

Loyihaviy ta’lim (Project-Based Learning). O‘quvchilar real hayotiy muammolarni o‘rganib, loyiha shaklida yechim ishlab chiqadilar. Bu yondashuv amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishda va mas’uliyat hissini oshirishda samarali hisoblanadi. Loyiha ishlari orqali rejalashtirish, tadqiqot olib borish, natijalarni taqdim etish ko‘nikmalari shakllanadi.

STEAM yondashuvi. Fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematika integratsiyasi asosida o‘qitish o‘quvchilarning ijodiy va texnik tafakkurini uyg‘un rivojlantiradi. O‘zbekistonda STEAM markazlari tashkil etilib, ushbu yondashuv keng joriy etilmoqda.

Raqamli va multimedia texnologiyalari. Elektron doskalar, multimedia taqdimotlari, elektron darsliklar, virtual laboratoriyalar, onlayn platformalar, sun’iy intellekt asosidagi adaptiv tizimlar ta’lim jarayonini individuallashtirish va vizuallashtirish imkonini beradi. Tadqiqotlarga ko‘ra, multimedia vositalaridan foydalanish o‘quv materialini o‘zlashtirish darajasini 15–30 foizgacha oshiradi.

Differensial va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim. Har bir o‘quvchining individual xususiyatlari, qiziqishlari va tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda ta’lim berish o‘zlashtirishdagi farqlarni kamaytirishga yordam beradi.

Gamifikatsiya va flipped classroom. O‘yin elementlarini ta’limga kiritish motivatsiyani oshiradi. Teskari sinf modelida o‘quvchilar materialni uyda o‘zlashtirib, darsda amaliy mashg‘ulotlar bilan shug‘ullanadilar, bu dars vaqtini samaraliroq ishlatishga imkon beradi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, innovatsion pedagogik texnologiyalarning samaradorligi quyidagi mezonlar orqali namoyon bo‘ladi:

Birinchidan, akademik natijalar. Interfaol va innovatsion metodlar qo‘llanilgan tajriba guruhlarida o‘quvchilarning natijalari nazorat guruhiga nisbatan 15–30 foizgacha yuqori bo‘ladi. Freeman va boshqalar (2014) meta-tahlili faol o‘qitishning muvaffaqiyatsizlik darajasini kamaytirishini tasdiqlagan.

Ikkinchidan, motivatsiya va faollik. So‘rovnomalar natijalariga ko‘ra, o‘quvchilarning 80–85 foizi innovatsion metodlarni qiziqarli deb baholaydi va darslarda faol ishtirok etishga intiladi.

Uchinchidan, mustaqil va tanqidiy fikrlash. Loyihaviy va muammoli ta’lim sharoitida o‘quvchilar axborotni topish, tahlil qilish, xulosa chiqarish va uni amaliyotda qo‘llashni o‘rganadilar.

To‘rtinchidan, o‘qituvchi-o‘quvchi munosabatlari. O‘qituvchi yo‘naltiruvchi, o‘quvchi esa faol ishtirokchi sifatida ishtirok etadi. Bu pedagogik jarayonning demokratik xarakterini kuchaytiradi.

Beshinchidan, individuallashtirish. Raqamli texnologiyalar ta’limni individual ehtiyojlarga moslashtirish, masofaviy va aralash ta’lim shakllarini joriy etish imkonini beradi.

Muhokama. Olingan natijalar mahalliy va xorijiy tadqiqotlar bilan mos keladi. D.Xolmatova, A.K.Ahmedov, O.T.Murodov ishlarida ham innovatsion texnologiyalarning motivatsiya va akademik

natijalarga ijobiy ta’siri ta’kidlangan. Freeman (2014) va Hattie (2009) tadqiqotlari faol va interfaol yondashuvlarning samaradorligini empirik jihatdan isbotlagan.

Shu bilan birga, O‘zbekiston ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalarni joriy etish jarayonida bir qator muammolar mavjud: ayrim o‘qituvchilarning innovatsion metodlarga tayyorgarligi yetarli emasligi; texnik ta’minotning notekisligi (ayniqsa, qishloq maktablarida); metodik qo‘llanmalarning yetarli emasligi; baholash tizimining innovatsion yondashuvlarga to‘liq mos kelmasligi; internet va raqamli infratuzilmaning ayrim hududlarda cheklanganligi.

Bu muammolar innovatsiyalarning salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarishga to‘sqinlik qilmoqda. OECD tadqiqotlari ham raqamli texnologiyalarning samarasi ularning pedagogik jihatdan to‘g‘ri qo‘llanilishiga bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Ya’ni, texnologiya o‘zi emas, balki uni qanday qo‘llash muhim.

Shuningdek, innovatsion texnologiyalarni joriy etishda “texnologiya uchun texnologiya” yondashuvidan qochish kerak. Har bir innovatsiya aniq pedagogik maqsadga xizmat qilishi, o‘quvchilarning ehtiyojlariga mos kelishi va o‘qituvchi tomonidan puxta o‘zlashtirilgan bo‘lishi lozim. Aks holda, innovatsiyalar formal xarakter kasb etib, kutilgan samarani bermaydi.

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, innovatsion pedagogik texnologiyalardan yuqori samara olish uchun quyidagi shartlar zarur:

– o‘qituvchilarning uzluksiz kasbiy rivojlanishi va raqamli savodxonligini oshirish;
– mavzu va o‘quvchilar xususiyatlariga mos metod tanlash;
– texnik vositalardan maqsadli (didaktik asoslangan) foydalanish;
– innovatsiyalarni bosqichma-bosqich, tajriba-sinov asosida joriy etish;
– baholash tizimini formativ va alternativ usullar bilan boyitish;
– o‘qituvchilar o‘rtasida tajriba almashish va professional o‘quv jamoalarini rivojlantirish;
– ota-onalar va jamoatchilik ishtirokini ta’minlash.

Shunday qilib, innovatsion pedagogik texnologiyalar ta’lim samaradorligini oshirishda kuchli salohiyatga ega, biroq ularning muvaffaqiyati o‘qituvchi tayyorgarligi, texnik ta’minot, metodik ta’minot va tizimli yondashuvga bog‘liq.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga asosan quyidagi xulosalarga kelindi:

Ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish zamonaviy ta’lim tizimining muhim va zaruriy sharti hisoblanadi. Ular o‘quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi, ijodiy qobiliyatlarni yuzaga chiqaradi hamda akademik natijalarni yaxshilaydi.

Innovatsion texnologiyalar o‘qituvchi faoliyatini tubdan o‘zgartiradi: o‘qituvchi bilim beruvchidan yo‘naltiruvchi, tashkilotchi va hamkorga aylanadi. Bu pedagogik jarayonning samaradorligini oshiradi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlarni joriy etish bo‘yicha salmoqli ishlar olib borilayotgan bo‘lsa-da, o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi, texnik va metodik ta’minot, baholash tizimini takomillashtirish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Kelgusida innovatsion pedagogik texnologiyalarni yanada samarali joriy etish uchun o‘qituvchilarning uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta’minlash, raqamli infratuzilmani mustahkamlash, ilg‘or xorijiy tajribalarni milliy sharoitga moslashtirish va ta’lim sifatini monitoring qilish tizimini takomillashtirish lozim.

Xulosa qilib aytganda, innovatsion pedagogik texnologiyalardan maqsadli va tizimli foydalanish ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarni zamonaviy jamiyat talablariga mos shaxs sifatida shakllantirish va milliy ta’lim tizimini xalqaro standartlarga yaqinlashtirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yangi O‘zbekiston” strategiyasi to‘g‘risidagi farmonlari va qarorlari.
3. Mavlonova R., Voxidova N. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent, 2010.
4. Ibragimov X., Abdullayeva Sh. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent, 2008.
5. Xolmatova D. Ta’lim samaradorligini oshirishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish // CyberLeninka, 2023.
6. Ahmedov A.K. Ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning didaktik xususiyatlari // Modern Science and Research, 2026.
7. Murodov O.T. Ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishning asosiy prinsiplari. – Buxoro, 2025.
8. Boymirzayeva Sh.O. Ta’limda innovatsion pedagogik texnologiyalar // CyberLeninka.
9. OECD. PISA 2015 Results. Students, Computers and Learning. – Paris: OECD Publishing, 2015.

10. Freeman S. et al. Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics // Proceedings of the National Academy of Sciences, 2014. Vol. 111, No. 23.

11. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. – Paris, 2017.

12. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. – Routledge, 2009.

13. Ибайдаева М.А. и др. Эффективность применения инновационных педагогических технологий в учебном процессе // Образование, наука и инновационные идеи в мире, 2023.

14. Xurramova D.B. Zamonaviy ta’limda innovatsion pedagogik texnologiyalarning o‘rni va samaradorligi // Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali, 2026.

UO‘K 742.1

ELEKTRON RESURSLAR TIZIMI VOSITASIDA TALABALARNING CHIZMACHILIK FANIDAN GRAFIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Bo‘riboyeva Dilraboxon Norboy qizi,
Guliston davlat universiteti
Amaliy san’at va dizayn kafedrasi dotsenti v.b.,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
dilraboboriboyeva@gmail.com

Mazkur maqolada elektron resurslar tizimi vositasida talabalarning chizmachilik fanidan grafik kompetentligini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari, ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish usullari hamda ularning ta’lim sifatini oshirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, elektron ta’lim resurslari yordamida talabalarning fazoviy tasavvuri, grafik tafakkuri, chizmalarni o‘qish va bajarish ko‘nikmalari hamda mustaqil ta’lim olish kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Elektron resurslardan maqsadli foydalanish orqali chizmachilik fanini o‘qitish samaradorligini oshirish, talabalarning ijodiy faolligini kuchaytirish va grafik kompetentligini takomillashtirishga doir ilmiy-metodik yondashuvlar asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: *elektron ta’lim resurslari, chizmachilik, grafik kompetentlik, raqamli texnologiyalar, grafik tafakkur, fazoviy tasavvur, kasbiy kompetentlik, tamoyil, mezon.*

РАЗВИТИЕ ГРАФИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ПО ДИСЦИПЛИНЕ “ЧЕРЧЕНИЕ” С ПОМОЩЬЮ СИСТЕМЫ ЭЛЕКТРОННЫХ РЕСУРСОВ

В данной статье освещаются педагогические возможности развития графической компетентности студентов по дисциплине “Черчение” посредством системы электронных ресурсов, методы эффективного использования цифровых технологий в образовательном процессе и их значение для повышения качества образования. Кроме того, проанализированы вопросы развития у студентов пространственного воображения, графического мышления, навыков чтения и выполнения чертежей, а также компетенций самостоятельного обучения с помощью электронных образовательных ресурсов. Обоснованы научно-методические подходы к повышению эффективности преподавания черчения, активизации творческой деятельности студентов и совершенствованию их графической компетентности за счёт целенаправленного использования электронных ресурсов.

Ключевые слова: *электронные образовательные ресурсы, черчение, графическая компетентность, цифровые технологии, графическое мышление, пространственное воображение, профессиональная компетентность, принцип, критерий.*

DEVELOPING STUDENTS' GRAPHIC COMPETENCE IN TECHNICAL DRAWING THROUGH AN ELECTRONIC RESOURCE SYSTEM

This article explores the pedagogical potential of an electronic resource system for developing students' graphic competence in technical drawing. It also examines methods for effectively integrating digital technologies into the educational process and their role in improving the quality of education. Furthermore, the paper analyzes how electronic educational resources can be used to foster students' spatial imagination, graphic thinking, independent learning competencies, and skills in reading and executing drawings. Finally, it substantiates scientific and methodological approaches to increasing the effectiveness of teaching technical drawing, boosting students' creative engagement, and enhancing their graphic competence through the targeted use of electronic resources.

Keywords: *electronic educational resources, technical drawing, graphic competence, digital technologies, graphic thinking, spatial imagination, professional competence, principle, criterion.*

Kirish. Jahon ta’lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida talabalarning grafik kompetentligini rivojlantirish orqali kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish, AKT bilan samarali ishlash ko‘nikmalari va grafik kompetentligini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy tadqiqot olib borilmoqda. Oliy ta’lim muassasalarida innovatsion metodik yondashuvlardan kengroq foydalanish, interfaol o‘qitish metodlarini ta’lim jarayoniga

tatbiq etish, talabalarning grafik kompetentligini rivojlantirishning modernizatsiyalashgan elektron resurslar tizimini yaratish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarga alohida e’tibor berilmoqda.

Respublikamizda so‘ngi yillarda mehnat bozorini raqobatbardosh kadrlar yetkazib beradigan tizimga aylantirish, yangi pedagogik texnologiyalar asosida o‘quv uslubiy jarayonlarni tashkil etish. Ta’lim tizimi rivojlangan xorijiy davlatlarda malaka oshirishlariga keng imkoniyatlar ochib berishning me’moriy ashyolari yaratilmoqda. “O‘zbekiston-2023” strategiyasida “Oliy ta’lim bilan qamrovni kengaytirish, oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish, Oliy ta’lim muassasalari tashkiliy-boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, ularning moddiy texnik ta’minotini mustahkamlash” [1] masalalari ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Natijada bo‘lajak mutaxassislarning pedagogik faoliyatida kasbiy tayyorgarlik darajasini va grafik kompetentligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalarini kompetensiyaviy yondashuvlar asosida takomillashtirish imkoniyatlari kengayadi.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlar tahlili. “Kompetentlik” tushunchasining mazmuni va mohiyatini o‘rganish unga nisbatan bir nechta izohlarning mavjudligini ko‘rsatdi. “Kompetentlik” tushunchasi turli fan sohalaridagi olimlar tomonidan qo‘llaniladi.

Grafik kompetensiya - chizmachilik standartlari va qoidalari, ularni amalda qo‘llash ko‘nikma va malakalari hamda turli grafik dasturlar yoki grafik paketlar bilan ishlash darajasini bilishga qaratilgan fazoviy fikrlash jarayonlari bilan bog‘lik intelektual faoliyatdir.

Yaqin xorijiy mamlakatlarda grafik kompetentlikni tadqiq etishga, uning mutaxassis qiyofasidagi aks etishiga hamda bo‘lajak mutaxassislarda mazkur sifatni shakllantirish va izchil rivojlantirish muammosiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Grafik kompetentlik zamonaviy mutaxassisning professional faoliyatida muhim o‘rin tutuvchi asosiy sifatlardan biri hisoblanadi. U o‘quv jarayonida olingan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish, turli xil ma’lumotlarni vizuallashtirish, interaktiv grafik vositalardan samarali foydalanish va kreativ g‘oyalarni ifodalash qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Xususan, E.P.Vox [2], G.A.Galenyuk, S.V. Jilich [3], G.M.Klochkova [4], T.K. Musalimov [5], T.P.Petlina [6], A.V.Petuxova [7], N.V.Fedotova [8] kabi tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda tadqiqot obyekti etib “grafik kompetentlik”, “grafik-konstruktorlik kompetentligi” kabi tushunchalarning nazariy talqinini aniqlash, shuningdek, bo‘lajak mutaxassislarda mazkur kompetentlikni samarali rivojlantirish jarayonlari qabul qilingan.

N.V.Fedotovaning ishida “grafik kompetentlik” tushunchasi quyidagicha ta’riflangan: bo‘lajak texnik mutaxassisning kasbiy yo‘nalishida kamolotga erishib borishini hamda maxsus bilimlarga, grafikaviy malaka, amaliy ko‘nikmalarni yorituvchi shaxsiy xususiyat bo‘lib, u axborotlashgan jamiyatda kasbiy va shaxsiy rivojlanishini ta’minlovchi kuchli raqobatga asoslangan muhitda konstruktorlik-loyihaviy faoliyatni tashkil etishga turtki beruvchi kuchli ishtiyoq va keng tafakkurga egalikni, sohaga taalluqli yangi texnologiyalarni o‘zlashtirishga tayyorlikni yoritishga xizmat qiladi [8].

E.P.Vox grafik kompetentlik asosini tashkil etuvchi kompetensiyalar, ularning mohiyatini o‘rgangan. Muallif ushbu kompetensiyalar quyidagilar ekanligiga ishonch bildirgan: qo‘llashga oid bilimlar, egallangan ko‘nikma, malakalar, shuningdek, konstruktorlik hujjatlarini erkin yuritish, ular bilan ishlashda tezkor qaror qabul qilish qobiliyatiga egalik hamda ularni kasbiy faoliyatga tatbiq etishni ifodalovchi umumlashgan harakat usullarini e’tirof etadi [2].

G.A.Galenyuk, S.V.Jilichlar tomonidan olib borilgan tadqiqotda ko‘rsatilishicha, grafik kompetentlik deganda, o‘quv mashg‘ulotlari va mustaqil ish jarayonida egallangan bilim, ko‘nikma hamda malakalarni amaliyotda qo‘llash bilan birga, muvaffaqiyatli geometrik modellashtirishni amalga oshirish va mashina hamda mexanizmlarning grafik ishlanmalarini samarali ishlab chiqishga xizmat qiluvchi shaxsiy sifatlar majmuasi tushuniladi [3], [9].

S.V.Jilich va G.A.Galenyuklarning e’tirofiga ko‘ra, grafik fanlar talablarda grafik va kasbiy kompetentlikni texnik yo‘nalishdagi fanlarning izchilligi asosida nazariy hamda amaliy bilimlar asoslari (mashina va mexanizmlar nazariyasi, mashina detallari, kurs ishi va diplom loyihalarini bajarish uchun maxsus fanlar)ni o‘zlashtirish uchun zarur bo‘lgan bilim va malakalarni shakllantira olishi zarur [9].

Tahlil va olingan natijalar. Elektron resurslar tizimi elektron ta’lim jarayonini tashkil etishning asosiy vositasi hisoblanadi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning muhimligidan kelib chiqib, ta’lim jarayonini elektron resurslar orqali faollashtirish hamda kasbiy kompetentlikni rivojlantirishda o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan o‘quv kurslarini loyihalashning samarali usullarini ishlab chiqish lozim. An’anaviy ta’limga nisbatan elektron ta’lim muhitidan foydalanish kasbiy kompetentlikning kognitiv, aksiologik, motivatsion-qadriyatli va reflektor-baholash kabi komponentlarini rivojlantirish darajasini statistik jihatdan sezilarli darajada oshirishga olib keladi. Mazkur yondashuvning samaradorligi aynan shu omillar bilan asoslanadi. Grafik tizimlarning imkoniyatlarini kompetensiya indikatorlariga moslashtirish ta’lim jarayonini elektron resurslar orqali faollashtirish va talabaning individual o‘sish trayektoriyasini monitoring qilish imkonini beradi.

Elektron resurslar tizimidan foydalanib talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan o‘ziga xos kasbiy kontekst komponentlari mavjud. Tizimning maqsadli komponenti fanlararo integratsion o‘qitish maqsadlarining kasbiy kompetentsiyalarni ishlab chiqishga yo‘naltirilganligini aks ettiradi. Elektron o‘quv kurslarining jarayon komponenti o‘zida talabaning individual xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, mustaqil ta’limni tashkil etish va professional faoliyatga yo‘naltirilgan usullarni tatbiq etish imkoniyatini mujassam etadi. Ushbu komponent o‘quvchi tayyorgarligini oshirishga qaratilgan o‘qitish vositalari, shakllari hamda metodlarini yagona tizimga birlashtiradi. Baholash komponenti esa kasbiy kompetentlikning funksional jihatlari o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda yaratilgan diagnostik materiallarni o‘z ichiga oladi. Bu materiallar elektron resurslar tizimidan foydalangan holda ta’lim jarayonida talabaning professional kompetentlik darajasining shakllanish dinamikasini obeyktiv ravishda baholashga xizmat qiladi.

Elektron resurslar tizimini rivojlantirishning maqsadi elektron ta’lim muhitidan foydalanib kasbiy kompetentlikni rivojlantirishdir. Ishlab chiqilgan elektron resurslar tizimining maqsadli komponenti kasbiy faoliyatni tartibga soluvchi me’yoriy hujjatlar va standartlarni hisobga olgan holda ta’lim jarayonini elektron resurslar orqali faollashtirish hamda mashg‘ulotlarning kasbga yo‘naltirilganligini aks ettiradi: bunda kompetentsiyalarni shakllantirish, kasbiy kompetentsiyani modellashtirish, metakognitiv kompetentsiya, amaliy dasturiy paketlarda va ta’lim saytlarida kasbiy kompetentsiyalarni rivojlantirish nazarda tutiladi.

Elektron resurslar tizimini rivojlantirishning jarayonli komponenti talabaning individual funksional jihatlariga asoslangan ta’limni amalga oshira oladigan va kasbiy faoliyatga tayyorlikni rivojlantirishga qaratilgan ta’lim vositalarini, shakllarini va usullarini birlashtiradigan elektron o‘quv kursini o‘z ichiga oladi.

Elektron resurslar tizimiga asoslangan o‘quv kursida talabalar grafik kompetentligining komponentlarini elektron resurslar orqali faollashtirish va rivojlantirishga imkon beruvchi jarayon ishlashning asosiy tamoyillarini ko‘rib chiqamiz:

- maqsadlilik tamoyili-talabalarning ta’lim jarayonida maqsadli idrokini rivojlantirish;
- mazmunning o‘zgaruvchanligi va dolzarbligi tamoyili- ta’lim mazmuni turli shakllariga ega bo‘lib, talabalarning grafik kompetentligini rivojlantirish doirasida uning mazmuni talabalar uchun dolzarb hisoblanadi;
- davriylik tamoyili-taqdimotning turli shaklida taqdim etilgan o‘rganilayotgan mavzu materialiga avtomatlashtirilgan holda qaytish;
- individuallashtirish tamoyili-ta’lim jarayonini elektron muhitda individuallashtirishni ta’minlash, talabaga individual ta’lim traektoriyasini qurish va o‘quv materiallarining individual makonini rivojlantirish imkonini beradi.

Ushbu tamoyillar elektron resurslar tizimidan foydalanib, olib borilayotgan ishlarning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi hamda ta’lim tizimining diqqat-e’tiborini talabaga qaratgan holda shaxsga yo‘naltirilgan funksional jihatlarga yondashuv asosida ta’limni oshirish imkonini beradi. Ishlab chiqilgan elektron resurslar tizimi taklif etilgan tamoyillar va ta’limni boshqaruv tizimlari funksional imkoniyatlaridan foydalanish hamda elektron resurslar orqali faollashtirish asosida nazariy materiallardan foydalanib ta’limni tashkil etish talabalarning grafik kompetentligini rivojlantirish imkonini beradi [10].

Pedagogik, psixologik, falsafiy va ilmiy adabiyotlar tahlili elektron resurslar tizimidan foydalanib ta’lim berishning quyidagi mezonlar ishlab chiqildi:

- individual xususiyatlarni hisobga olish mezonlari-elektron resurslar tizimidan foydalanish jarayonida talabalarning funksional jihatlari, individual xususiyatlarini hisobga olish va nazariy materiallarni o‘zlashtirish darajasiga, motivatsiya darajasiga va elektron resurslar tizimidan foydalana olishdagi faollik darajasiga qarab grafik kompetentlikni rivojlanishini ta’minlanishi;
- rivojlanish mezoni-elektron resurslar tizimi ta’lim olishda aqliy qobiliyatning sifat va miqdoriy ko‘rsatkichlarini, shu jumladan, kasbiy rivojlanganlik ko‘rsatkichlarni ishlab chiqishga ko‘maklashadi, ularning kasbiy faoliyat jarayonida qo‘llanilishiga e’tibor qaratiladi;
- ta’lim jarayonini indensifikatsiyalash mezoni-elektron resurslar tizimidan foydalanishda ta’lim shakllari va bir bosqichdan boshqasiga o‘tish muddatlarini, bosqichlar davomiyligida talabaning bilim salohiyatini maksimal darajada ro‘yobga chiqarishga ko‘maklashadi;
- teskari aloqa mezoni-elektron resurslar tizimidan foydalanib ta’lim berish asosida talabaga grafik kompetentlikni rivojlantirish muhitidagi joriy va bo‘lajak harakatlar, ularning natijalari va o‘quv faoliyatining har bir qadamidagi sabablari haqida ma’lumot beradi.

Munozara. Elektron resurslar tizimidan foydalanib o‘qitishda o‘quv materialini taqdim etishning shakllaridan biri sifatida kiritilishi zamonaviy o‘qitish usullaridan foydalanish imkoniyatini oshiradi. Bu esa ta’limning an’anaviy shakllarini qisman almashtirish imkoniyatini beradi.

Elektron resurslar tizimidan foydalanib ta’lim berishda ta’lim metodlaridan tashqari, elektron o‘quv kursi hamda masofaviy ta’lim kabi faol ta’lim usullaridan foydalaniladi. Ta’lim jarayonini elektron resurslar orqali faollashtirish va o‘qitishning faol usullari mustaqil ishlash uchun kasbiy kompetensiyalar va ko‘nikmalarni rivojlantirishga sharoit yaratadi. Ular talabalarni kelgusi kasbiy faoliyatga tayyorlashga katta ta’sir ko‘rsatadi, talabalarning grafik kompetentligi rivojlanishini ta’minlaydi hamda nazariya va amaliyot uzviyligi tamoyili asosida grafik kompetensiyalar shakllantiriladi.

Elektron resurslar tizimi muhitida amalga oshirilgan ta’lim shakllari: elektron seminar, muammoli ta’lim va elektron ta’lim muhitini tashkil qilish, mustaqil ta’lim. Elektron resurslar tizimi vositasida grafik kompetentlikni rivojlantirish modeli- bu shunchaki dasturlarni o‘rgatish emas, balki talabaning bilim, ko‘nikma va malakalarini raqamli muhitda yaxlit tizimga solishdir.

Elektron seminar -elektron resurslar tizimining elementi bo‘lib, unda har bir talaba nafaqat guruh ishining individual yoki bir qismini bajaradi, balki boshqa talabalar ishining natijalarini baholaydi. Elektron resurslar tizimi muhitida o‘qitish asosan loyihalar, muammoli ta’lim elementlari elektron seminar orqali amalga oshiriladi. Elektron seminar metakognitiv kompetentlikni, xususan, kasbiy kompetentlikning refleksiv-baholovchi komponentini rivojlantirishga ko‘maklashadi, aytib o‘tilgan mezonlarga muvofiq boshqa talabalar ishini adaptiv samaradorligini natijaviy baholash ko‘nikmalarini o‘zaro o‘rganish va qo‘llash metodidan foydalanadi. Elektron vebinar uchun yakuniy baholash nafaqat mustaqil bajarilgan ishning sifatini hisobga oladi.

Elektron seminarda faoliyatni baholash uchun quyidagi usullardan foydalaniladi:

- kasbiy muammoli masalalarni yechishda erkin muhokamadan foydalaniladi va aniq baholash mezonlarini shakllantirish qiyin bo‘lgan ishlarga tatbiq etiladi. O‘z fikrini erkin shaklda tavsiyalar, takliflar, dalillar shaklida ifoda etishni o‘z ichiga oladi;
- o‘qituvchi tomonidan belgilangan mezonlar asosida taqdim etilgan materiallar asosli izoh orqali amalga oshiriladi;
- bir-birini baholash o‘qituvchi tomonidan taklif etilgan yoki forumdagi muhokama davomida birgalikda ishlab chiqilgan mezonlariga muvofiq ularning ta’sirchanlik omillari tufayli ballar to‘plashni o‘z ichiga oladi.

Elektron resurslar tizimi asosidagi o‘quv kursida talabalarning grafik kompetentligi rivojlantirish uchun “elektron seminar” elementi orqali amalga oshiriladigan mustaqil ta’lim vazifalari ishlab chiqiladi. Topshiriqlarni bajarish uchun mavjud elektron resurslar tizimi ta’minoti turli xil bo‘lib, quyidagi ish turlarini bajarish imkonini beradi: tadqiqotlar olib borish, grafikli loyihalarni ishlab chiqish va tahlil qilish, modellashtirish va vizuallashtirish tajribalarini o‘tkazish, ma’lumotlarni tahlil qilish, qayta ishlash va yaratilgan grafik mahsulotni muhokama qilish.

1-jadval.

Talabalarning muhandislik faniga oid grafik kompetentligini rivojlantirishda elektron resurslar tizimi va uning imkoniyatlarini ifodalovchi SWOT tahlili

S-kuchli tomoni.	**W-kuchsiz tomoni.**
Elektron resurslar tizimi muhitida grafik kompetentlikni rivojlantirish jarayonida turli faoliyat turlari va shakllarining doimiy o‘zgarishi; mustaqil ta’lim; o‘z-o‘zini baholash; o‘zaro baholash; konferensiyalarda muhokama qilish; talabalarning elektron resurslar tizimi muhitidagi faoliyatini faollashtirish imkonini beradi.	O‘qituvchi bilan doimiy muloqotda bo‘lmaslik, talabalar o‘zlarining to‘liq imkoniyatlarini ko‘rsata olmasligi.
O-imkoniyatlari.	**T-xavf-xatarlar.**
Elektron resurslar tizimidan, elektron ta’lim imkoniyatlaridan, multimedia, masofadan o‘qitish va ilg‘or texnologiyadan foydalanish; chizmachilik fanini o‘qitishda ijodiy vazifalarni tanlash orqali talabalarning bilimini oshirish va kasbiy ko‘nikmalarini rivojlanishni ta’minlash, chizmachilik fanining informatsion va axboroti-didaktik ta’minotni rivojlantirish.	Xorijiy tillarni mukammal bilish; kompyuterning turli amaliy dasturlaridan to‘laqonli foydalana bilmaslik; Ba’zi kompyuter dasturlariga cheklovlarning qo‘yilishi va boshqalar.

Elektron resurslar tizimi muhitida grafik kompetentlikni rivojlantirish avtomatlashtirilgan testlarni yechish, elektron seminarda mustaqil topshiriqlarni bajarish, shuningdek, bosqichli vazifalarni yechish asosida kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida maqsadni moslashtirish bilan amalga oshiriladi.

Elektron resurslar tizimi muhitida grafik kompetentlikni rivojlantirish jarayonida turli faoliyat turlari va shakllarining doimiy o‘zgarishi kuzatiladi: mustaqil ta’lim, o‘z-o‘zini baholash, o‘zaro baholash, konferensiyalarda muhokama qilish, bu esa talabalarning elektron resurslar tizimi muhitidagi faoliyatini faollashtirish imkonini beradi.

Talabalarning elektron resurslar tizimi muhitidan foydalanib grafik kompetentligini rivojlantirish jarayonining pedagogik shart-sharoitlari quyidagilardan iborat:

-elektron resurslar tizimidan, elektron ta’lim imkoniyatlaridan, multimedia, masofadan o‘qitish va ilg‘or texnologiyadan, operatsion-faoliyatning didaktik va raqamli resurslar tizimidan foydalanib, integratsiya qila olish;

-chizmachilik fanini o‘qitishda ijodiy vazifalarni tanlash orqali vizual aniqlikda maqsadni moslashtirish bilan talabalarning bilimini oshirish va kasbiy ko‘nikmalarini rivojlanishni ta’minlash;

-chizmachilik fanining informatsion va axboroti-didaktik ta’minotni rivojlantirish.

Elektron resurslar tizimi muhitida chizmachilik fanidan amaliy mashg‘ulotlar jarayonini tashkil etishda muammoli masalalar yaratish va ularni yechishda elektron resurslar tizimi vositalarini qo‘llash quyidagi didaktik maqsadlarni amalga oshiradi:

- talaba o‘z diqqatini muammoli masalani yechimiga jalb qiladi, undagi bilish va bajarish havasini hamda grafik chizmalar orqali operatsion-faoliyatini va tezligini boshqa qirralarini uyg‘otadi;
- amaliy mashg‘ulotlar jarayonida talaba muammoli masalalarni yechishda elektron resurslar tizimi vositalarini qo‘llash davomida uchraydigan ayrim murakkabliklarni va qiyinchilikni yengishi barobarida mustaqil fikrlashga va grafik faoliyatini faollashuvi bilan didaktik va raqamli resurslar tizimini boshqara olishga erishadi;
- talaba oldida amaliy mashg‘ulotlar jarayonida muammoli masalalarni yechishda elektron resurslar tizimi vositalarni qo‘llash davomida paydo bo‘lgan bilishga doir talab bilan mazkur talabni mavjud nazariy bilim zaxirasi, amaliy ko‘nikma va malakalar vositasida amalga oshirish imkoni yo‘qligi o‘rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qiladi;
- talabaning vujudga kelgan murakkabliklardan qutulish yo‘llarini izlab topish rejasini belgilaydi va uni faol integrativ izlanuvchan grafik faoliyatga undaydi.

Xulosa. Elektron resurslar tizimidan foydalanish natijasida talabalarning ijodkorlik, mohirlik, konstruktorlik, texnologik, tadqiqotchilik, dizaynerlik, ratsionalizatorlik, ixtirochilik, refleksiv-diagnostika, kommunikativlik, vizualizatorlik va operatsion faoliyatini boshqa grafik elementlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib, elektron resurslar tizimiga asoslangan ta’lim muhitida talabalarning psixofiziologik xususiyatlari, didaktik va raqamli resurslar tizimidan foydalana olish sifatlarini hisobga olish, tahsil jarayoni subyektlarining hamkorlik atmosferasi va o‘zaro muloqotini ta’minlash imkoni bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. Vox E.P. Mustaqil kongnitiv faoliaytda kelajakdagi muhandislarda grafik kompetensiyalarni shakllantirish: dis. …kand. ped. n. – Yekaterinburg; 2008. – 189

2. Галенюк Г.А., Жилич С.В., Быкова О.С. Окружающая среда и её роль в профессиональном формировании агроинженера // Инновационные технологии в инженерной графике: проблемы и перспективы. Сбор.трудов междунар. научю-практ. конф. – Новосибирск: Брест, 2018. – С. 82-83.

3. Klochkova G.M. Texnologik ta’lim talabalarining grafik dizayn kompetensiyasining tarkibiy qismlari va darajalarini ajratish // https://www.science-education.ru/ru/article/viev?id=11988.

4. Musalimov T.K., Alijan A., Bekisheva A.D. Chizma geometriya va muhandislik grafikasi sinflarida talabalarning grafik kompetensiyasini shakllantirish muammosini o‘rganish. http://kazatu.kz/assets/i/science/sf13_shmash_121.pdf.

5. Petlina T.P. Umumiy texnik tayyorgarlik jarayonida agroinjineriya mutaxassisliklari talabalarida muhandislik-grafik malakalarini shakllantirish; dis. ped. n. – Samara: 2007. – S. 33-37

6. Petuxova A.V.. Universitetning kasbiy yo‘naltirilgan ta’lim muhitida talabalarning muhandislik va grafik tayyorgarligi: dis. …kand. ped. n. Novosibirisk: 2009.- 186 s.

7. Fedotova N.V. Texnik universitet talabalarining uch o‘lchovli modellashtirish asosida grafik kompetentsiyasini shakllantirish: dis. ... kand. ped. n. - Tambov, 2011. - 180 b.

8. Жилич С.В., Галенюк Г.А. Эффективность применения интерактивных методов обучения на занятиях по инженерной графике // Инновационные технологии в инженерной графике: проблемы и перспективы. Сбор.трудов междунар. научю-практ. конф. – Новосибирск: Брест, 2018. – С. 124-125.

9. Bo‘riboyeva D.N Talabalarning grafik kompetentligini rivojlantirishning elektron resurslar tizimini takomillashtirish metodikasi. pedagogika fanlari bo‘yicha PhD dissertatsiyasi. OAK ro‘yxat raqami B2023.4.PhD/Ped6332

10.Norboy, Boriboyeva Dilrabakhon. “Development of students'graphic competence using interactive methods.” // Current research journal of pedagogics 5.02 (2024): 44-47.

UO‘K 371.13:378.147

DUAL TA’LIM JARAYONIDA KONSTRUKTIV KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI MAZMUNI VA METODLARI

Odilova Mavluda Uchqun qizi,
Termiz davlat pedagogika instituti
tayanch doktoranti, Termiz, O‘zbekiston
odilovamavluda@784gmail.com

Maqolada dual ta’lim jarayonida talabalarda konstruktiv kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik texnologiyalarning mazmuni va metodlari tadqiq etilgan. Konstruktiv kompetentlikning kognitiv, operatsion-amaliy, ijodiy-konstruktiv va refleksiv komponentlari tavsiflangan. Loyihaviy ta’lim, keys-stadi, modul texnologiyasi, ishlab chiqarish topshiriqlari, mentorlik va simulyatsion mashqlarning imkoniyatlari tahlil qilinib, ularni bosqichma-bosqich joriy etishning metodik modeli va pedagogik shart-sharoitlari taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: *dual ta’lim, konstruktiv kompetentlik, pedagogik texnologiya, loyihaviy ta’lim, keys-stadi, modul texnologiyasi, mentorlik, refleksiv baholash.*

СОДЕРЖАНИЕ И МЕТОДЫ ТЕХНОЛОГИЙ РАЗВИТИЯ КОНСТРУКТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ДУАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

В статье исследуются содержание и методы педагогических технологий, направленных на развитие конструктивной компетентности студентов в процессе дуального образования. Охарактеризованы когнитивный, операционно-практический, творческо-конструктивный и рефлексивный компоненты конструктивной компетентности. Проанализированы возможности проектного обучения, кейс-стади, модульной технологии, производственных заданий, наставничества и симуляционных упражнений. Предложены методическая модель поэтапного внедрения данных технологий и педагогические условия их эффективной реализации.

Ключевые слова: *дуальное образование, конструктивная компетентность, педагогическая технология, проектное обучение, кейс-стади, модульная технология, наставничество, рефлексивное оценивание.*

CONTENT AND METHODS OF TECHNOLOGIES FOR DEVELOPING CONSTRUCTIVE COMPETENCE IN THE DUAL EDUCATION PROCESS

The article examines the content and methods of pedagogical technologies aimed at developing students’ constructive competence in the dual education process. The cognitive, operational-practical, creative-constructive, and reflective components of constructive competence are described. The potential of project-based learning, case studies, modular technology, production tasks, mentoring, and simulation exercises is analyzed. A methodological model for the gradual implementation of these technologies and the pedagogical conditions necessary for their effective application are proposed.

Keywords: *dual education, constructive competence, pedagogical technology, project-based learning, case study, modular technology, mentoring, reflective assessment.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimini isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri kasbiy ta’limni ishlab chiqarish ehtiyojlari bilan uzviy bog‘lash, bitiruvchilarda nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlarda erkin va ijodiy qo‘llash qobiliyatini shakllantirishdir. Bu vazifani hal etishning samarali vositasi ta’lim muassasasidagi nazariy tayyorgarlikni korxonadagi amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtiruvchi dual ta’lim tizimidir. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 7-dekabrdagi 647-son hamda 2025-yil 16-yanvardagi 14-son qarorlari bilan kasbiy va oliy ta’lim tizimida dual ta’limni tashkil etish chora-tadbirlari belgilangan [1; 2].

Dual ta’lim sharoitida talabadan bilimlarni o‘zlashtirish bilan birga, ularni mustaqil qo‘llash va kasbiy-texnologik muammolarni ijodiy hal etish talab qilinadi. Bu qobiliyat “konstruktiv kompetentlik” tushunchasi orqali ifodalanadi: u shaxsning egallagan bilim va ko‘nikmalari asosida notanish yoki murakkablashgan kasbiy vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish, amaliy yyechim loyihalashtirish va uni izchil amalga oshirish qobiliyatidir. An’anaviy texnologiyalar nazariy bilimni yaxshi shakllantirgani holda, talabalarning

amaliy-konstruktiv faoliyatga tayyorligini yetarli ta’minlay olmaydi. “Sanoat 4.0” va raqamli transformatsiya sharoitida esa korxonalar texnologik jarayonlarni mustaqil takomillashtira oladigan kadrlarga muhtoj.

Muammoning amaliy ahamiyati shundaki, konstruktiv kompetentligi yetarli rivojlanmagan mutaxassis standartdan tashqari vaziyatda qaror qabul qilishda ikkilanadi va ko‘pincha rahbariyat yoki tajribali hamkasbdan ko‘rsatma kutishga majbur bo‘ladi. O‘zbekistonda to‘qimachilik, mashinasozlik, qurilish materiallari ishlab chiqarish kabi yetakchi tarmoqlarda dual ta’lim bosqichma-bosqich joriy etilayotgani ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarning amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Tadqiqotning maqsadi – dual ta’lim jarayonida konstruktiv kompetentlikni rivojlantiruvchi pedagogik texnologiyalarning mazmuni va metodlarini ilmiy asoslash hamda ularni joriy etish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish. **Vazifalar:** konstruktiv kompetentlikning mohiyati va komponentlarini aniqlash; dual ta’limning pedagogik-texnologik imkoniyatlarini tahlil qilish; tegishli texnologiyalarni tizimlashtirish; ularni joriy etishning metodik modelini ishlab chiqish.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Kompetensiyaviy yondashuv nazariyasida (I.A. Zimnyaya, A.V.Xutorskoy) shaxsning kasbiy faoliyatga tayyorligi kalit kompetensiyalar orqali izohlanadi va “faoliyatga asoslangan ta’lim” g‘oyasi ilgari suriladi [3;4]. Biroq bu kompetensiyalar universal xarakterga ega bo‘lib, texnik-texnologik kasblarga xos amaliy-konstruktiv jihatlarni to‘liq ochib bermaydi. V.D.Greynert tadqiqotlarida dual ta’limda asosiy e'tibor ta’lim muassasasi va korxona o‘rtasidagi institutsional hamkorlikka qaratilgan [5]. Mahalliy tadqiqotlarda (B.Sh. Shermuhammadov, B.Q.Qurbonova) dual ta’limning O‘zbekiston kontekstidagi tashkiliy-huquqiy jihatlari yoritilgan [6]. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti J.G‘. Yo‘ldoshev, O‘.Q. Tolipov, B. Berkinov, K. Xoliqberdiyev va boshqalar asarlarida ishlab chiqilgan [8–12].

Germaniyaning dual tizimida o‘quvchi haftaning bir qismini kasb-hunar maktabida, qolgan qismini korxonada o‘tkazadi, korxonadagi ustoz (“Ausbilder”) esa maxsus pedagogik tayyorgarlikdan o‘tgan bo‘ladi. Shvetsariyada amaliy ta’lim mazmuni milliy kasbiy standartlar asosida ishlab chiqilib, har bir bosqichda egallanishi lozim bo‘lgan kompetensiyalar profili belgilanadi. Singapurda esa davlat, ta’lim muassasalari va korporatsiyalar o‘rtasidagi uch tomonlama hamkorlik yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, korxonalar o‘quv dasturlarini ishlab chiqishning teng huquqli ishtirokchisi hisoblanadi.

Xorijiy tajriba dual ta’lim samaradorligi nazariy va amaliy ta’lim mazmunining aniq muvofiqlashtirilganligiga, korxonadagi ustoz (“Ausbilder”)larning pedagogik tayyorgarligiga hamda davlat–ta’lim–biznes hamkorligiga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Loyihaviy ta’limning ildizlari esa J. Dyui va V.Kilpatrikning “loyihalar metodi”ga borib taqaladi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, dual ta’lim sharoitida konstruktiv kompetentlikni rivojlantirishning aniq texnologik-metodik mexanizmlari alohida tadqiqot predmeti sifatida yetarli o‘rganilmagan. Tadqiqotning ilmiy yangiligi ana shu texnologiyalarni yaxlit tizim sifatida ishlab chiqish va ularni joriy etishning bosqichli modelini taklif etishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot obyekti – dual ta’lim shaklida tahsil olayotgan kasbiy va oliy ta’lim talabalarining o‘quv-kasbiy faoliyati; predmeti – ushbu jarayonda konstruktiv kompetentlikni rivojlantirishning mazmuni, texnologiyalari va metodlari. Ilmiy-pedagogik adabiyotlar va me’yoriy-huquqiy hujjatlarni nazariy tahlil qilish, dual ta’lim amaliyotini kuzatish, talabalar va amaliyot rahbarlari (ustoz-mentorlar) bilan suhbat va anketa so‘rovi, o‘quv-amaliy hujjatlarni (topshiriqlar kundaligi, baholash varaqalari) tahlil qilish hamda qiyosiy-tahliliy umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Turli manbalardan olingan ma’lumotlar o‘zaro solishtirildi (triangulyatsiya).

Tadqiqotga texnika va texnologiya yo‘nalishidagi kollej va institutlarning dual ta’limdagi o‘nlab talabalari va o‘nga yaqin amaliyot rahbari jalb etildi. Tadqiqot uch bosqichda olib borildi: tayyorgarlik bosqichida muammoning nazariy-metodologik asoslari o‘rganilib, kuzatish varaqalari va so‘rovnoma savollari ishlab chiqildi; asosiy bosqichda dual ta’lim amaliyoti o‘rganilib, talabalarning konstruktiv-amaliy faoliyatga tayyorligi aniqlandi; yakuniy bosqichda natijalar umumlashtirilib, metodik model va tavsiyalar shakllantirildi. Konstruktiv kompetentlik darajasi uch darajali mezon asosida baholandi: boshlang‘ich (reproduktiv) – talaba namunaviy topshiriqlarni faqat ustoz ko‘rsatmasi bilan bajaradi; o‘rta (qisman mustaqil) – tanish vaziyatlarda mustaqil harakat qiladi, notanish vaziyatlarda yordamga muhtoj; yuqori (konstruktiv-ijodiy) – murakkab vaziyatlarda ham mustaqil yechim loyihalashtiradi va o‘z faoliyatini tanqidiy tahlil qiladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot dual ta’limning konstruktiv kompetentlikni rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratishini ko‘rsatdi: ta’lim ikki muhitda – ta’lim muassasasi va korxonada uzviy tashkil etilgani bois, talaba egallagan nazariy bilimini darhol real ishlab chiqarish vaziyatida sinab ko‘radi va ustoz kuzatuvi ostida mustaqil qaror qabul qilishni o‘rganadi. Biroq bu imkoniyat o‘quv dasturlari mazmun va vaqt jihatidan muvofiqlashtirilgan hamda amaliyot rahbarlari pedagogik-metodik jihatdan tayyorlangan taqdirdagina to‘liq ro‘yobga chiqadi. Kuzatilgan muassasalarda ushbu ikki

shart har doim ham bajarilmagani, ayrim hollarda talaba korxonada nazariy jihatdan hali o‘rganilmagan vazifalarni bajarishga majbur bo‘lgani qayd etildi.

Nazariy tahlil asosida konstruktiv kompetentlik tarkibida to‘rtta o‘zaro bog‘liq komponent ajratildi va har biri uchun yetakchi texnologiyalar aniqlandi (1-jadval).

1-jadval.

Konstruktiv kompetentlik komponentlari va ularni rivojlantiruvchi texnologiyalar

Komponent	Mazmuni	Rivojlantiruvchi texnologiyalar
Kognitiv	Kasbga oid nazariy bilimlar, texnik-texnologik tushunchalar, me’yoriy hujjatlardan foydalana olish	Modul texnologiyasi, nazariy mashg‘ulotlar
Operatsion-amaliy	Amaliy ko‘nikmalar, asbob-uskuna va dasturiy vositalar bilan ishlash mahorati	Ishlab chiqarish topshiriqlari, simulyatsion mashqlar
Ijodiy-konstruktiv	Notanish vaziyatda bilimlarni yangicha birlashtirib, original yechim loyihalashtirish	Loyihaviy ta’lim, keys-stadi
Refleksiv	O‘z faoliyatini tanqidiy tahlil qilish, xatolarni aniqlash va tuzatish	Mentorlik, fikr-mulohaza suhbatlari, loyiha himoyasi

Komponentlar o‘zaro uzviy bog‘liq: nazariy bilimga ega, ammo amaliy ko‘nikmasi zaif talaba bilimini real vaziyatda qo‘llay olmaydi; aksincha, nazariy asosni bilmagan talaba notanish vaziyatda samarali yechim topa olmaydi. Komponent va texnologiya o‘rtasidagi bog‘liqlik ham bir tomonlama emas: masalan, loyihani himoya qilish jarayoni ijodiy-konstruktiv bilan birga refleksiv komponentni ham rivojlantiradi. Shu sababli texnologiyalar yaxlit tizim sifatida qo‘llanilganda eng yuqori samara beradi.

Texnologiyalarni tanlashda ikki mezonga tayanildi: talabani faol, mustaqil sub'ektga aylantira olishi va real ishlab chiqarish bilan bevosita bog‘liqligi. Loyihaviy ta’lim doirasida talabalar korxonaning real muammosi (masalan, uskuna unumdorligini oshirish) bo‘yicha loyiha ishlab chiqib, mutaxassislar ishtirokida himoya qiladilar. Keys-stadi metodi korxonada yuz bergan nosozlik holatlari sabablarini tahlil qilish va oldini olish choralarini ishlab chiqishga o‘rgatadi. Modul texnologiyasida har bir nazariy modul unga mos amaliy modul bilan bog‘lanadi. Ishlab chiqarish topshiriqlari namunaviydan qisman ijodiy va mustaqil konstruktiv topshiriqlarga qadar bosqichma-bosqich murakkablashtiriladi. Mentorlik ustozning talaba faoliyatini kuzatib, muntazam fikr-mulohaza suhbatlarini o‘tkazishini nazarda tutadi. Simulyatsion mashqlar va virtual simulyatorlar xavfsiz muhitda xato qilishdan qo‘rqmay mashq qilish imkonini beradi.

Tadqiqot natijasida texnologiyalarni joriy etishning to‘rt bosqichli metodik modeli ishlab chiqildi: 1) motivatsion-tayyorgarlik – kasbga qiziqish shakllantiriladi, nazariy bilimlar modul asosida beriladi; 2) amaliy-moslashuv – talaba korxonaga biriktirilib, mentor rahbarligida namunaviy topshiriqlarni bajaradi, simulyatsiya va keys-stadidan foydalaniladi; 3) konstruktiv-ijodiy – talaba murakkab muammolarni mustaqil aniqlab, loyiha asosida yechadi va himoya qiladi; 4) refleksiv-baholov – talaba mentor bilan birgalikda o‘z yutuq va kamchiliklarini tahlil qilib, shaxsiy rivojlanish rejasini belgilaydi.

Modelning amaldagi ko‘rinishini elektrotexnika yo‘nalishi misolida ko‘rsatish mumkin. Birinchi bosqichda talaba elektr zanjirlari nazariyasini modul tarzida o‘zlashtiradi. Ikkinchi bosqichda u korxonada mentor nazoratida tayyor sxema asosida montaj ishlarini bajaradi va simulyatsion dasturda murakkabroq zanjirlarni yig‘ishni mashq qiladi. Uchinchi bosqichda unga uskunadagi energiya isrofini kamaytirish bo‘yicha mustaqil loyiha topshiriladi. To‘rtinchi bosqichda esa talaba mentor bilan birga duch kelgan qiyinchiliklar va bilimlaridagi bo‘shliqlarni tahlil qilib, keyingi o‘quv davri uchun rivojlanish rejasini tuzadi. Har bir bosqichda bilim sifati, ko‘nikmalar mustahkamligi, mustaqil yechim topish va o‘z-o‘zini baholash ko‘rsatkichlari bo‘yicha monitoring olib boriladi.

Uch darajali mezon har bir komponent kesimida aniqlashtirildi. Masalan, ijodiy-konstruktiv komponent bo‘yicha boshlang‘ich darajadagi talaba faqat tayyor andoza bo‘yicha ishlaydi va muqobil yechimlar haqida o‘ylamaydi; o‘rta darajadagi talaba mavjud yechimni qisman takomillashtirish bo‘yicha takliflar bera oladi; yuqori darajadagi talaba esa yangi, original yechimlarni mustaqil loyihalashtirib, muqobil variantlar ichidan eng maqbulini tanlaydi. Operatsion-amaliy komponent bo‘yicha boshlang‘ich darajadagi talaba faqat qadam-baqadam yo‘riqnoma bilan ishlaydi, o‘rta darajadagi talaba tanish vazifalarni vaqti-vaqti bilan maslahat so‘rab bajaradi, yuqori darajadagi talaba esa turli murakkablikdagi vazifalarni to‘liq mustaqil, sifatli va belgilangan muddatda bajaradi hamda notanish uskunani ham tez o‘zlashtiradi. Refleksiv komponent bo‘yicha boshlang‘ich darajadagi talaba o‘z xatosini faqat tashqaridan ko‘rsatilgandan keyin payqaydi, yuqori darajadagi talaba esa xatolarining sabablarini mustaqil aniqlab, ularni takrorlamaslik choralarini belgilaydi. Bunday tavsif pedagog va amaliyot rahbarlariga talabaning joriy holatini aniq diagnostika qilish va unga individual yondashish imkonini beradi.

Kuzatish va suhbatlar ushbu texnologiyalar majmuasini izchil qo‘llagan muassasalarda talabalarning topshiriqlarni mustaqil bajarish sifati, kichik texnik muammolarni aniqlash va bartaraf etish qobiliyati hamda o‘z faoliyatini tanqidiy baholash darajasi sezilarli yaxshilanganini ko‘rsatdi. Amaliyot rahbarlari dual ta’limda uzoq muddat ishlagan talabalarning notanish topshiriqlarga faqat auditoriyada tahsil olganlarga nisbatan erkinroq va tashabbuskorona yondashishini qayd etdilar. Texnologiyalardan faqat bir qismini qo‘llash (masalan, mentorlik va refleksiyasiz faqat ishlab chiqarish topshiriqlari) kompetentlikning nomutanosib rivojlanishiga olib kelishi aniqlandi.

Muhokama. Olingan natijalar I.A. Zimnyaya va A.V. Xutorskoyning “faoliyatga asoslangan ta’lim” g‘oyasini operatsion-amaliy va ijodiy-konstruktiv komponentlar orqali aniq amaliy mazmun bilan to‘ldiradi. V.D. Greynert asosiy e’tiborni institutsional hamkorlikka qaratgan bo‘lsa, ushbu tadqiqotda shaxsning ichki rivojlanish mexanizmlari – motivatsiya va refleksiya ham yoritildi. Natijalar texnologiyalarni samarali joriy etish uchun quyidagi pedagogik shart-sharoitlar zarurligini ko‘rsatdi: ta’lim muassasasi va korxona o‘quv dasturlarining mazmun va vaqt jihatidan muvofiqlashtirilishi; amaliyot rahbarlarining pedagogik-metodik tayyorgarligini oshirish; yagona baholash mezonlari; talaba, o‘qituvchi va mentor o‘rtasida muntazam teskari aloqa; elektron portfolio orqali individual rivojlanishni kuzatish; xatolarni o‘rganish jarayonining tabiiy qismi sifatida qabul qiluvchi qo‘llab-quvvatlovchi psixologik muhit.

Suhbatlar shuni ko‘rsatdiki, korxonadagi tajribali mutaxassislar o‘z kasbini yaxshi bilsalar-da, ko‘pincha uni o‘rgatish metodikasiga ega emaslar: ular yo talabaga haddan ortiq ko‘rsatma berib, uning mustaqilligini cheklaydilar, yo yetarli yo‘naltirishsiz qoldiradilar. Shuningdek, talabalar xato qilishdan qo‘rqish, tajribali hamkasblar oldida noqulay ahvolga tushish kabi psixologik to‘siqlarga duch keladi. Shu sababli mentorlar uchun “qanday o‘rgatish va fikr-mulohaza berish kerak” mavzusidagi qisqa muddatli treninglar tashkil etish muhim. Kasb-hunar ta’limida asosiy e'tibor operatsion-amaliy komponentga, oliy ta’limda esa ijodiy-konstruktiv va refleksiv komponentlarga qaratilishi maqsadga muvofiq. Tadqiqotning cheklovlari ham mavjud: u asosan sifat tahliliga tayanadi, texnika-texnologiya yo‘nalishlari bilan chegaralangan va qisqa davrni qamrab olgan. Raqamli vositalar – VR/AR texnologiyalari va sun'iy intellektga asoslangan o‘qitish tizimlari – xavfsiz virtual mashq va individual fikr-mulohaza imkonini berib, mentorlik yukini qisman engillashtiradi, ammo jonli mentorlik va real ishlab chiqarish tajribasini almashtira olmaydi, balki ularni to‘ldiradi. Shu bois modelning samaradorligini nazorat va tajriba guruhlari asosidagi pedagogik eksperiment orqali statistik tasdiqlash kelgusi vazifa hisoblanadi.

Xulosa. Dual ta’lim jarayonida konstruktiv kompetentlikni rivojlantirish nazariy bilim va amaliy faoliyatni uzviy uyg‘unlashtiruvchi pedagogik texnologiyalar tizimini talab etadi. Kognitiv, operatsion-amaliy, ijodiy-konstruktiv va refleksiv komponentlarni muvozanatli rivojlantirish uchun loyihaviy ta’lim, keys-stadi, modul texnologiyasi, ishlab chiqarish topshiriqlari, mentorlik va simulyatsion mashqlarni o‘zaro bog‘liq holda qo‘llash zarur. Taklif etilgan to‘rt bosqichli metodik model talabalarning mustaqil va ijodiy kasbiy faoliyat yuritish qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi.

Dual ta’lim jarayonida konstruktiv kompetentlikni rivojlantirish ko‘p subyektli jarayon bo‘lib, uning samaradorligi talaba, o‘qituvchi, amaliyot rahbari, ta’lim muassasasi va korxona rahbariyatining muvofiqlashtirilgan faoliyatiga bog‘liq. Zamonaviy iqtisodiyot moslashuvchan va mustaqil fikrlaydigan kadrlarni talab qilar ekan, ta’lim tizimi ham tayyor bilimlarni uzatishdan talabada mustaqil konstruktiv faoliyat yuritish qobiliyatini shakllantirishga yo‘naltirilishi lozim.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 7-dekabrdagi 647-son qarori. Professional ta’lim muassasalariga yil davomida o‘quvchilarni dual ta’lim shaklida o‘qishga qabul qilish tizimi joriy etilishi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasi hukumatining ayrim qarorlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 16-yanvardagi 14-son qarori. Oliy ta’lim tizimida dual ta’limni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida.

3. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.

4. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. – №2. – С. 58–64.

5. Greinert W.-D. The German philosophy of vocational education. – Bonn: InWEnt, 2005.

6. Shermuhammadov B.Sh., Qurbonova B.Q. Dual ta’lim tizimi oliy ta’limda: xalqaro tajribalar, samaradorlik va O‘zbekiston konteksti // FarDU. Ilmiy xabarlar. – 2025. – №3. – B. 6–11.

7. Mudrik A.V. Ijtimoiy pedagogika. – M., 2003.

8. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.

9. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.

10. Berkinov B. Kasb-hunar ta’limi pedagogikasi. – Toshkent, 2018.

11. Sattorov S., Amonov S. “Pedagogik texnologiya”ning ta’lim jarayonini tashkil etishdagi o‘rni // O‘zMU xabarlari. ACTA NUUz. – 2024. – №1/6. – B. 173–176.

12. Xoliqberdiyev K. Kasbiy kompetentlikni shakllantirish nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2020.

BO‘LAJAK JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARINI SHAXSGA YO‘NALTIRILGAN YONDASHUV ASOSIDA AXLOQIY-ESTETIK TARBIYALASH BO‘YICHA PEDAGOGIK TAJRIBA-SINOV ISHLARINING NATIJALARI

Qodirov Salohiddin Rashid o‘g‘li,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Sport faoliyati fakulteti Yakka kurash sport turlari kafedrasi professori
qodirovsalohiddin@21gmail.com

Maqolada bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida axloqiy-estetik tarbiyalash bo‘yicha ishlab chiqilgan pedagogik model va uning texnologiyasining amaliy samaradorligini aniqlash maqsadida o‘tkazilgan pedagogik tajriba-sinov ishlarining tashkil etilishi, borishi va natijalari yoritilgan. 2023-2025-yillarda uch oliy ta’lim muassasasi negizida 450 nafar talaba ishtirokida uch bosqichli (ta'kidlovchi, shakllantiruvchi, nazorat) tajriba o‘tkazilib, natijalar K.Pirsonning χ^2-mezoni yordamida statistik tahlil qilingan. Olingan natijalar taklif etilgan model tajriba guruhida nazorat guruhiga nisbatan sezilarli yuqori pedagogik samara berganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, axloqiy-estetik tarbiya, pedagogik model, pedagogik tajriba-sinov, kognitiv mezon, motivatsion-qadriyatli mezon, amaliy-faoliyat mezoni, χ^2-mezoni.*

РЕЗУЛЬТАТЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ЭКСПЕРИМЕНТА ПО НРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ОСНОВЕ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПОДХОДА

В статье освещены организация, ход и результаты педагогического эксперимента, проведённого с целью определения практической эффективности разработанных педагогической модели и технологии нравственно-эстетического воспитания будущих учителей физической культуры на основе личностно-ориентированного подхода. В 2023-2025 годах на базе трёх высших учебных заведений с участием 450 студентов был проведён трёхэтапный (констатирующий, формирующий, контрольный) эксперимент, результаты которого подвергнуты статистическому анализу с использованием критерия χ^2 К. Пирсона. Полученные данные показывают, что предложенная модель обеспечила в экспериментальной группе значительно более высокий педагогический эффект по сравнению с контрольной группой.

Ключевые слова: *личностно-ориентированный подход, нравственно-эстетическое воспитание, педагогическая модель, педагогический эксперимент, когнитивный критерий, мотивационно-ценностный критерий, критерий χ^2.*

RESULTS OF THE PEDAGOGICAL EXPERIMENT ON THE MORAL-AESTHETIC EDUCATION OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS BASED ON A PERSON-CENTERED APPROACH

The article presents the organization, process and results of a pedagogical experiment conducted to determine the practical effectiveness of a pedagogical model and technology for the moral-aesthetic education of future physical education teachers, developed on the basis of a person-centered approach. During 2023-2025, a three-stage (ascertaining, formative, control) experiment involving 450 students was carried out at three higher education institutions, and the results were statistically analyzed using Pearson's χ^2 test. The findings show that the proposed model produced a significantly higher pedagogical effect in the experimental group compared with the control group.

Keywords: *person-centered approach, moral-aesthetic education, pedagogical model, pedagogical experiment, cognitive criterion, motivational-value criterion, χ^2-test.*

Kirish. O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonunida belgilangan ta‘lim va tarbiyaning insonparvarlik hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslanishi tamoyili [1] bo‘lajak pedagog kadrlarni, jumladan jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini, yuksak axloqiy-estetik madaniyat egasi sifatida tayyorlashni dolzarb vazifaga aylantiradi. Zamonaviy ta‘lim tizimida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini tayyorlash nafaqat ularning sport-metodik bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish, balki kasbiy faoliyatida ma’naviy-axloqiy qadriyatlarga sodiq shaxsni tarbiyalashni ham taqozo etadi. Amaliyotda qo‘llanilayotgan an’anaviy tarbiyaviy shakl va metodlarning ko‘p hollarda reproduktiv xarakterga ega

ekanligi, talabalarning individual qadriyat yo‘nalishlari va shaxsiy xususiyatlarini yetarlicha hisobga olmasligi ushbu jarayonni shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv nuqtai nazaridan qayta ko‘rib chiqish zaruratini keltirib chiqaradi.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv talabaning mustaqil fikrlashi, individual ehtiyojlari va qadriyatga oid tanlovini e’tirof etadi. C. Rogers va H. Freiberg ta’limda shaxsiy tajriba, erkin ishtirok va qo‘llab-quvvatlovchi muhitning ahamiyatini yoritgan [5]. I.S. Yakimanskaya [6], V.V. Serikov [7] va E.V. Bondarevskaya [8] tadqiqotlarida esa ta’lim oluvchi subyekt sifatida qaralib, uning individual rivojlanish imkoniyatlarini ochish alohida o‘rin egallaydi. Mazkur nazariy qarashlar jismoniy tarbiya pedagoglarini tayyorlashda tarbiyaviy vaziyatlarni talaba tajribasi va refleksiyasi bilan bog‘lash zarurligini asoslashga xizmat qiladi.

Tadqiqotning ilgari surilgan ilmiy farazi quyidagicha edi: agar bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini axloqiy-estetik tarbiyalash jarayoni shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida ishlab chiqilgan pedagogik model, uning bosqichma-bosqich texnologiyasi (diagnostika → kognitiv-nazariy → amaliy-faoliyat → refleksiya) hamda interfaol metodlar (munozara, keys-stadi, rolli o‘yin, axloqiy dilemmalarni muhokama qilish, badiiy asarlardan foydalanish) tizimli tarzda tatbiq etilsa, talabalarning axloqiy-estetik madaniyati nazorat guruhiga nisbatan sezilarli yuqori sur’atlar bilan rivojlanadi.

Tadqiqot muammosini belgilashda uchta metodik qarama-qarshilik ajratiladi. Birinchidan, pedagogdan axloqiy mas’uliyat va estetik madaniyat talab etilgani holda mazkur sifatlarning shakllanishi ayrim o‘quv vaziyatlarida aniq kuzatiladigan ko‘rsatkichlar bilan bog‘lanmaydi. Ikkinchidan, talabalar qiziqishi va boshlang‘ich tayyorgarligi turlicha bo‘lsa-da, tarbiyaviy topshiriqlar ko‘pincha bir xil shaklda taqdim etiladi. Uchinchidan, nazariy qadriyatlar haqida bilim berish va ularni real pedagogik xatti-harakatlarga ko‘chirish o‘rtasida metodik uzilish yuzaga kelishi mumkin. Ushbu qarama-qarshiliklar modelning diagnostik, mazmuniy, faoliyat va refleksiv bo‘g‘inlarini yagona tizimda ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Mazkur tadqiqotda “axloqiy-estetik madaniyat” tushunchasi bo‘lajak o‘qituvchining axloqiy tamoyillarni anglashi, kasbiy munosabatlarda ularga amal qilishga motivatsiyasi, estetik mezonlarni idrok etishi hamda tegishli bilim va qadriyatlarni amaliy pedagogik faoliyatda namoyon etishi bilan bog‘liq integrativ sifat sifatida talqin etiladi. Bunda estetik tarkib faqat tashqi bezak yoki harakat nafisligigagina keltirilmaydi; u pedagogik muloqotning ifodaliligi, mashg‘ulot muhitining uyg‘unligi va harakat madaniyatining mazmunli idrokini ham qamrab oladi.

Ushbu maqolaning maqsadi - mazkur farazni tekshirish uchun o‘tkazilgan pedagogik tajriba-sinov ishlarining tashkiliy asoslarini, borishini va statistik jihatdan asoslangan natijalarini yoritishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari sifatida dastlabki rivojlanganlik darajalarini diagnostika qilish, tajriba va nazorat guruhlarini solishtirish, ishlab chiqilgan modelni tajriba sharoitida qo‘llash, yakuniy ko‘rsatkichlar dinamikasini aniqlash va pedagogik xulosalarni shakllantirish belgilandi. Tadqiqot obyekti bo‘lajak pedagoglarni kasbiy tayyorlash jarayoni, predmeti esa ushbu jarayonda axloqiy-estetik tarbiyani shaxsga yo‘naltirilgan asosda tashkil etish usullari hamda ularning natijadorligini baholashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi va tashkil etilishi. Pedagogik tajriba-sinov ishlari 2023-2025-yillar davomida Urganch davlat universiteti (UrDU), Buxoro davlat universiteti (BuxDU) va Nukus davlat pedagogika instituti (NDPI)ning “Pedagogika va psixologiya”, “Boshlang‘ich ta’lim va sport-tarbiyaviy ish” hamda “Maktabgacha ta’lim” ta’lim yo‘nalishlari negizida tashkil etildi. Tajriba-sinovga jami 450 nafar talaba jalb qilindi: 225 nafari tajriba guruhida (TG), 225 nafari nazorat guruhida (NG) (1-jadval).

Uchta oliy ta’lim muassasasining tajriba bazasi sifatida tanlangani metodikani turli tashkiliy-ta’lim sharoitlarida ko‘rib chiqish imkonini beradi. Biroq tanlama tarkibidagi ta’lim yo‘nalishlari faqat jismoniy tarbiya o‘qituvchisi mutaxassisligidan iborat emas: “Pedagogika va psixologiya”, “Boshlang‘ich ta’lim va sport-tarbiyaviy ish” hamda “Maktabgacha ta’lim” yo‘nalishlari ham kiritilgan. Shu bois natijalarni aynan jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining barcha toifalariga avtomatik tatbiq etishda ehtiyotkorlik talab etiladi.

Guruhlar son jihatdan teng shakllantirilgani (har birida 225 nafar) ularning boshlang‘ich tarbiyalanganlik holati ham mutlaq bir xil bo‘lganini anglatmaydi. Bunday masala mustaqil statistik tekshiruv asosida hal qilinadi. Shuningdek, jadvalda ishtirokchilarning ta’lim muassasasi va yo‘nalishi bo‘yicha taqsimoti ko‘rsatilgan bo‘lsa-da, yosh, jins, kurs, tanlash usuli va tajribadan chiqib ketish holatlari to‘g‘risidagi tafsilotlar berilmagan; ushbu axborotlar mavjud bo‘lsa, yakuniy nashrda alohida ochib berilishi lozim.

1-jadval. Tajriba-sinovga jalb etilgan talabalar tanlamasi

Oliy ta’lim muassasasi	Ta’lim yo‘nalishi	TG (nafar)	NG (nafar)	Jami
UrDU	Pedagogika va psixologiya	45	45	90
UrDU	Boshlang‘ich ta’lim va sport-tarbiyaviy ish	40	40	80
BuxDU	Pedagogika va psixologiya	38	37	75

BuxDU	Maktabgacha ta’lim	35	35	70
NDPI	Boshlang‘ich ta’lim va sport-tarbiyaviy ish	37	38	75
NDPI	Maktabgacha ta’lim	30	30	60
Jami		225	225	450

Tajriba-sinov uch bosqichda – ta’kidlovchi (aniqlovchi), shakllantiruvchi va nazorat (yakuniy) bosqichlarida amalga oshirildi. Ta’kidlovchi bosqichda talabalarning boshlang‘ich axloqiy-estetik tarbiyalanganlik darajasi diagnostika vositalari (anketa-so‘rovnoma, test-topshiriqlar, kuzatuv, suhbat) yordamida aniqlanib, guruhlarning statistik jihatdan tengligi asoslandi. Shakllantiruvchi bosqichda faqat tajriba guruhlarida ishlab chiqilgan pedagogik model va texnologiya (diagnostika, kognitiv-nazariy, amaliy-faoliyat, refleksiv bosqichlar) izchil tatbiq etildi, nazorat guruhlarida esa an’anaviy shakl va metodlar saqlanib qolindi [3, 4]. Nazorat (yakuniy) bosqichda takroriy diagnostika o‘tkazilib, boshlang‘ich va yakuniy ko‘rsatkichlar solishtirma tahlil qilindi.

Talabalarning axloqiy-estetik madaniyatini diagnostika qilish uchun B.Blum taksonomiyasining kognitiv, affektiv va psixomotor sohalariga tayanib [2] uchta mezon belgilandi: kognitiv (bilim-tushuncha), motivatsion-qadriyatli (affektiv) va amaliy-faoliyat (psixomotor) mezonlari. Har bir mezon bo‘yicha talabalarning rivojlanganlik darajasi yuqori, o‘rta va past darajalarga ajratildi. Diagnostika vositalari sifatida bilim testlari va yozma topshiriqlar (kognitiv mezon), qadriyat yo‘nalishlarini aniqlovchi anketa va Likert shkalasi asosidagi so‘rovnoma (motivatsion-qadriyatli mezon), xulq-atvorni kuzatish varaqalari, ekspert baholari hamda reflektiv kundalik va esse tahlili (amaliy-faoliyat mezoni) qo‘llanildi.

Pedagogik texnologiyaning amaliy qo‘llanish mexanizmlari

Modelning diagnostik bo‘g‘inida individual rivojlanish traektoriyasi talabaning dastlabki ko‘rsatkichlari va ta’limiy ehtiyojlarini hisobga olish uchun mo‘ljallangan. Bunday traektoriya hamma uchun bir xil topshiriqni takrorlash o‘rniga, bilimni chuqurlashtirishga, qadriyatli mulohazani shakllantirishga yoki amaliy muloqot ko‘nikmalarini takomillashtirishga ustuvorlik berishni nazarda tutadi. Bosqichlararo qayta aloqa individual maqsadlarni qayta ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Kognitiv-nazariy bo‘g‘inda o‘quv vaziyatlarini muammoli savollar orqali ochib berish muhim. Masalan, jismoniy tayyorgarligi turlicha bo‘lgan ikki o‘quvchining harakat natijasini baholashda adolat mezoni qanday qo‘llanishi, jamoaviy o‘yinda g‘oliblikka intilish bilan o‘zaro hurmat qanday muvozanatlashtirilishi yoki sport musobaqasida hakam qaroriga nisbatan qanday pedagogik munosabat bildirilishi mumkinligi haqidagi keyslar bilim va kasbiy qarorni birlashtirishga xizmat qiladi. Mazkur vaziyatlar metodik qo‘llanishning namunaviy misollari bo‘lib, maqolada alohida kuzatilgan tajriba holatlari sifatida keltirilmaydi.

Amaliy-faoliyat bo‘g‘inida rolli o‘yin, muammoli vaziyatni guruhda muhokama qilish va pedagogik xatti-harakatlarni kuzatish bir-birini to‘ldiradi. Talaba muayyan pedagogik pozitsiyani egallab ko‘rishi, muqobil yechimlarni muhokama qilishi va o‘z qarorining axloqiy oqibatlarini tushuntirishi mumkin. Estetik jihatdan esa ko‘rsatma berishning aniqligi, nutq ifodaliligi va harakatlarni namoyish etish madaniyatiga e’tibor qaratilishi nazariy tushunchalarning amaliy mazmunini oshiradi.

Refleksiv bo‘g‘in tarbiyaviy ta’sirni anglangan shaxsiy tajribaga aylantirishga qaratiladi. Reflektiv kundalik va esse talabaga o‘z qarori sabablarini ko‘rish, avvalgi nuqtai nazarini qayta baholash va kelgusida qanday o‘zgarish qilishini aniqlashtirish imkonini beradi. “Oldin va keyin” taqqoslash usuli aynan shu shaxsiy rivojlanish yo‘lini ko‘rishga xizmat qiladi; biroq refleksiyaning sifat o‘zgarishini tasdiqlash uchun yozma mahsulotlarni kodlash mezonlari oshkor etilishi maqsadga muvofiq.

Shu tariqa pedagogik texnologiyaning asosiy afzalligi nazariy bilim, hissiy-qadriyatli munosabat va kasbiy faoliyatni bir-biriga bog‘lash imkoniyatida namoyon bo‘ladi. Metodlarni boshqa fan va ta’lim yo‘nalishlariga ko‘chirishda esa o‘quv fanining mazmuni, talabalar kontingenti va mavjud pedagogik resurslarni hisobga olgan holda moslashtirish zarur.

Natijalar va muhokama. Natijalarni qayta ishlashda K.Pirsonning χ^2-mezonidan foydalanildi (H “0” - guruhlar taqsimoti farq qilmaydi, H “1” - farq statistik ishonchli, $\alpha=0,05$, $f=k-1=2$, $\chi^2kr=5,99$). Ta’kidlovchi bosqichda tajriba va nazorat guruhlarining o‘rtacha ko‘rsatkichlari yaqin bo‘lgan, yuqori darajadagi talabalar ulushi TG da 17,8%, NG da 16,9%; o‘rta darajada mos ravishda 43,6% va 42,7%; past darajada 38,6% va 40,4% (2-jadval).

Statistik baholashda uch daraja bo‘yicha chastotalar qiyoslanayotgani sababli Pirsonning mustaqil guruhlar uchun χ^2-mezonidan foydalanish o‘rinli. U quyidagicha aniqlanadi: $\chi^2 = \Sigma[(O_i - E_i)^2 / E_i]$, bu yerda O_i – kuzatilgan, E_i – nol gipoteza sharoitida kutilgan chastota. Mazkur hisoblash guruhlar o‘rtasidagi darajalar taqsimoti bir xil ekanligi haqidagi nol gipotezani tekshiradi; u individual talabalar necha ball o‘sganini bevosita hisoblamaydi.

Chastotalar jadvalidagi barcha kutilgan qiymatlar 5 dan katta ekani ushbu qo‘llanish uchun odatiy minimal talab bajarilganini ko‘rsatadi. Shunga qaramay, tahlil xulosasi ishtirokchilarning bir-biridan mustaqil kuzatilganiga ham bog‘liq. Boshlang‘ich va yakuniy natijalar aynan bir shaxslar bo‘yicha kuzatilgan bo‘lsa, guruh ichidagi o‘zgarishni aniq tekshirish uchun juftlangan kategoriyali ma’lumotlar talab etiladi.

2-jadval. Ta’kidlovchi bosqichda guruhlarning boshlang‘ich ko‘rsatkichlari (o‘rtacha, umumlashtirilgan)

Guruh	Yuqori	O‘rta	Past	Jami
Tajriba (n=225)	40 (17,8%)	98 (43,6%)	87 (38,6%)	225
Nazorat (n=225)	38 (16,9%)	96 (42,7%)	91 (40,4%)	225

Hisoblash natijasida χ^2emp ≈ 0,16 qiymati olindi, bu kritik qiymatdan (5,99) ancha kichik (0,16 < 5,99). Demak, H “0” gipoteza qabul qilinadi: ta’kidlovchi bosqichda guruhlar o‘rtasida statistik ishonchli farq mavjud emas, ya’ni tajriba va nazorat guruhlari boshlang‘ich holati bo‘yicha teng (ekvivalent) shakllantirilgan.

Boshlang‘ich taqsimotlarda yuqori darajadagi ishtirokchilar soni 40 va 38 nafar, o‘rta darajada 98 va 96 nafar, past darajada 87 va 91 nafarni tashkil etgan. Bu farqlar kichik bo‘lib, χ^2=0,1618 va p≈0,922 natijasi guruhlar darajalari taqsimoti bo‘yicha statistik farqni aniqlash uchun dalil yetarli emasligini bildiradi. Biroq statistik jihatdan ahamiyatli farq topilmaganligi guruhlarning barcha yashirin xususiyatlari ham aynan bir xil ekanini isbotlamaydi.

Bu keyingi solishtirmalarning ishonchliligini ta’minlovchi muhim shart hisoblanadi.

Shakllantiruvchi tajriba yakunlangach o‘tkazilgan takroriy diagnostika natijalari 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval. Nazorat (yakuniy) bosqichda guruhlarning yakuniy ko‘rsatkichlari (o‘rtacha, umumlashtirilgan)

Guruh	Yuqori	O‘rta	Past	Jami
Tajriba (n=225)	93 (41,3%)	109 (48,4%)	23 (10,2%)	225
Nazorat (n=225)	48 (21,3%)	109 (48,4%)	68 (30,2%)	225

3-jadval ma’lumotlari shakllantiruvchi tajriba natijasida tajriba guruhida sifat o‘zgarishi yuz berganini ko‘rsatadi: yuqori darajadagi talabalar ulushi 17,8%dan 41,3%gacha (+23,5 foiz punkt) o‘sdi, past darajadagi talabalar ulushi esa 38,6%dan 10,2%gacha (−28,4 foiz punkt) qisqardi. Nazorat guruhida o‘zgarishlar ancha sust kechdi: yuqori daraja 16,9%dan 21,3%gacha (+4,4 foiz punkt) o‘sdi, past daraja 40,4%dan 30,2%gacha (−10,2 foiz punkt) qisqardi (1-diagramma).

Tajriba guruhidagi yuqori darajali talabalar soni 40 nafardan 93 nafarga, ya’ni 53 nafarga oshgan; nazorat guruhida esa 38 nafardan 48 nafarga, 10 nafarga oshgan. Past darajadagi talabalar sonining TGda 87 nafardan 23 nafarga, NGda esa 91 nafardan 68 nafarga kamaygani ham o‘zgarishlar miqyosi turlicha ekanini ko‘rsatadi. O‘rta darajada yakuniy son ikkala guruhda ham 109 nafardan iborat bo‘lgani natijani faqat bir toifa asosida emas, uch darajali taqsimotning yaxlit shakli orqali baholash lozimligini anglatadi. Mazkur ko‘rsatkichlar guruh darajasidagi ulushlar dinamikasini aks ettiradi. Individual o‘tishlar jadvali mavjud bo‘lmagani uchun past darajadan bevosita yuqori darajaga nechta talaba o‘tgani yoki ayrim talabalar holati yomonlashgani haqida qat’iy xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Xuddi shunday, natijalarni kognitiv, motivatsion-qadriyatli hamda amaliy-faoliyat mezonlari bo‘yicha chuqur taqqoslash uchun mezonlarga oid alohida dastlabki chastotalar zarur.

Yakuniy bosqichda hisoblangan χ^2emp = 36,61 qiymati kritik qiymatdan (χ^2kr = 5,99) sezilarli darajada yuqori (36,61 > 5,99), hatto α=0,01 darajasidagi kritik qiymat (9,21)dan ham yuqori chiqdi. Demak, H “0” gipoteza rad etilib, H “1” gipoteza qabul qilinadi: tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farq 95% (hatto 99%) ishonchlilik darajasida statistik jihatdan ishonchlidir. Har bir mezon (kognitiv, motivatsion-qadriyatli, amaliy-faoliyat) bo‘yicha alohida hisoblangan χ^2emp qiymatlari mos ravishda 36,72; 35,07 va 38,11ni tashkil etib, barchasi kritik qiymatdan ancha yuqori bo‘lib chiqdi, bu natijaning barqarorligini tasdiqlaydi.

Umumlashtirilgan yakuniy jadval bo‘yicha mustaqil qayta hisoblash χ^2≈36,6144 va p≈$1{,}12\times10^{-8}$ natijani beradi. Bu ko‘rsatkich ikki guruhda yakuniy darajalar taqsimoti tasodifiy tebranish bilan izohlanishi qiyin bo‘lgan darajada farqlanishini ko‘rsatadi. Amaliy ahamiyatni talqin qilishda faqat p-qiymatiga tayanish yetarli emas: farqning mazmuni aynan yuqori daraja ulushidagi 20,0 foiz punktlik yakuniy tafovut va past daraja ulushidagi 20,0 foiz punktlik tafovut orqali ochiladi.

Asl materialda uchta alohida mezon bo‘yicha χ^2 qiymatlari ham berilgan. Biroq mezonlar kesimidagi chastota jadvallari taqdim etilmagani sababli ularni mazkur umumlashtirilgan jadval yordamida mustaqil tekshirib bo‘lmaydi. Shu bois 36,72; 35,07 va 38,11 qiymatlari boshlang‘ich materialda qayd etilgan hisobot natijalari sifatida saqlanadi; nashrdan oldin ularga mos asosiy taqsimotlarni ilova qilish tavsiya etiladi.

Farqning ta’sir kattaligini tavsiflash uchun yakuniy 2×3 jadval asosida Cramérning V koeffitsiyenti hisoblanishi mumkin: $V = \sqrt{[\chi^2/(N \cdot \min(r-1, c-1))]} \approx \sqrt{(36{,}6144/450)} \approx 0{,}285$. Ushbu ko‘rsatkich yakuniy guruh va tarbiyalanganlik darajasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi; u metodikaning sof sababiy ta’sirini alohida isbotlovchi o‘lchov emas.

Xulosa. O‘tkazilgan pedagogik tajriba-sinov ishlari natijalari quyidagilarni ko‘rsatdi: 1) ta'kidlovchi bosqichda tajriba va nazorat guruhlari statistik jihatdan teng (ekvivalent) bo‘lgan ($\chi^2emp=0{,}16<\chi^2kr=5{,}99$);

2) shakllantiruvchi tajriba davomida tajriba guruhlarida tatbiq etilgan pedagogik model va uning interfaol metodlar tizimi talabalarning axloqiy-estetik madaniyatini sezilarli darajada rivojlantirdi;

3) nazorat (yakuniy) bosqichda aniqlangan farq statistik jihatdan ishonchli bo‘lib chiqdi ($\chi^2emp=36{,}61>\chi^2kr=5{,}99$, $p<0{,}01$);

4) taklif etilgan modelning samaradorlik ko‘rsatkichi 19,1 foiz punktni tashkil etdi. Bu natijalar bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida axloqiy-estetik tarbiyalash bo‘yicha ishlab chiqilgan pedagogik modelning an’anaviy yondashuvga nisbatan yuqori pedagogik samaraga ega ekanligini tasdiqlaydi va tadqiqot boshida ilgari surilgan ilmiy farazni qo‘llab-quvvatlovchi dalillar beradi. Model va uning amaliy-metodik ta’minotini oliy ta'lim muassasalarining pedagogik amaliyotiga keng tatbiq etish tavsiya etiladi.

Umuman, umumlashtirilgan natijalarda tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi yakuniy farq statistik jihatdan ahamiyatli ekani tasdiqlanadi. Biroq ushbu topilma tajriba sharoiti doirasida talqin qilinishi, tanlama tuzilmasi va metodik cheklovlar e’tiborga olinishi zarur. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosidagi modelni takomillashtirish istiqboli mezonlarga mos diagnostik protokollarni aniqlashtirish, individual rivojlanish trayektoriyasini hujjatlashtirish va natijani uzoq muddatli kuzatish bilan bog‘liq.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentyabr.

2. Bloom B.S., Engelhart M.D., Furst E.J., Hill W.H., Krathwohl D.R. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Handbook I: Cognitive Domain. – New York: Longman, 1956.

3. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent, 2004.

4. Yo‘ldoshev J.G‘. Ta’lim yangilanish yo‘lida. — Toshkent, 2000.

5. Rogers C.R., Freiberg H.J. Freedom to Learn. 3rd ed. Columbus, Ohio: Merrill/Prentice Hall, 1994.

6. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. – М.: Сентябрь, 1996.

7. Сериков В.В. Личностный подход в образовании: концепция и технологии. – Волгоград: Перемена, 1994.

8. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГПУ, 2000.

9. Белорусова В.В. Воспитание в спорте. – М.: Физкультура и спорт, 1974.

10. Pearson K. On the criterion that a given system of deviations from the probable in the case of a correlated system of variables is such that it can be reasonably supposed to have arisen from random sampling // Philosophical Magazine. – 1900. – Vol. 50, № 302. –P. 157–175.

11. Glass G.V., Stanley J.C. Statistical Methods in Education and Psychology. – Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1970.

12. Ханкельдиев Ш.Х. Физический статус учащейся молодежи: Монография. – Ташкент, 2018.

13. Usmanova Sh.Sh., Yoqubova D.M. Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi: O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: O‘zDJTSU, 2019.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlarni tayyorlash hamda ilmiy tadqiqotlar tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2022-yil 3-noyabrdagi PQ-414-son Qarori.

15. Ergashev Sh.D. Milliy pedagogik tafakkurda jismoniy tarbiya g‘oyalarining tarixiy-genetik ildizlari (folklor materiallari asosida): PhD diss. avtoreferati. – Qo‘qon, 2026.

16. Абрамова Л.З. Воспитание эстетической культуры студента в образовательном процессе: дисс. … канд. пед. наук. – 2006.

SHAXSDA MENTAL RESURSLAR MUAMMOSI

Avazyazova Dilfuza Shovkatovna,
Osiyo xalqaro universiteti “Pedagogika nazariyasi” kafedrasi dotsenti, PhD

Ushbu maqolada shaxsning mental resurslari muammosi zamonaviy psixologik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Mental resurs tushunchasining mazmun-mohiyati, uning shaxs faoliyati, psixologik barqarorligi, moslashuvi va shaxsiy rivojlanishidagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, kognitiv, emotsional, motivatsion, irodaviy, refleksiv va ijtimoiy resurslarning shaxs hayotidagi ahamiyati tahlil qilinib, mental resurslarning stressli vaziyatlarni yengib o‘tish, muammoli vaziyatlarda konstruktiv qaror qabul qilish hamda psixologik farovonlikni ta’minlashdagi roli ochib beriladi. Maqolada shaxsning mental resurslarini aniqlash, saqlash va rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: *shaxs, mental resurs, psixologik resurs, kognitiv resurs, emotsional resurs, motivatsiya, iroda, refleksiya, psixologik barqarorlik, rezilentlik, moslashuv.*

ПРОБЛЕМА МЕНТАЛЬНЫХ РЕСУРСОВ ЛИЧНОСТИ

В статье анализируется проблема ментальных ресурсов личности на основе современных психологических подходов. Раскрывается содержание понятия ментальных ресурсов, а также их роль в деятельности личности, обеспечении психологической устойчивости, адаптации и личностном развитии. Особое внимание уделяется анализу значения когнитивных, эмоциональных, мотивационных, волевых, рефлексивных и социальных ресурсов в жизнедеятельности личности. Раскрывается роль ментальных ресурсов в преодолении стрессовых ситуаций, принятии конструктивных решений в проблемных ситуациях и обеспечении психологического благополучия. Особое внимание уделено вопросам выявления, сохранения и развития ментальных ресурсов личности.

Ключевые слова: *личность, ментальные ресурсы, психологические ресурсы, когнитивные ресурсы, эмоциональные ресурсы, мотивация, воля, рефлексия, психологическая устойчивость, резильентность, адаптация.*

THE PROBLEM OF MENTAL RESOURCES OF PERSONALITY

This article analyzes the problem of mental resources of personality based on contemporary psychological approaches. The content of the concept of mental resources and their role in personality functioning, psychological stability, adaptation, and personal development are examined. Particular attention is given to the significance of cognitive, emotional, motivational, volitional, reflective, and social resources in personality functioning. The article highlights the role of mental resources in coping with stressful situations, making constructive decisions in problematic situations, and maintaining psychological well-being. Special attention is paid to the identification, preservation, and development of an individual's mental resources.

Keywords: *personality, mental resources, psychological resources, cognitive resources, emotional resources, motivation, will, reflection, psychological stability, resilience, adaptation.*

Kirish. Butun dunyoda yuzaga kelayotgan zamonaviy beqaror, inqirozli siyosiy va iqtisodiy vaziyat inson zimmasiga, hayot subyekti sifatida, o‘z tanlovlari va shaxsiy samaradorligi uchun mas’uliyatni yanada oshiruvchi alohida talablarni qo‘ymoqda. Biroq ayrim insonlar hayotning og‘ir, ruhiy jarohat yetkazuvchi sharoitlariga, ketma-ket yo‘qotishlar va salbiy voqealarga qaramay, hayotga bardoshli, faol bo‘lib qoladilar, kelajakka umid va odamlarga ishonchni saqlab qoladilar. Boshqa insonlar esa, birinchilarga nisbatan o‘n baravar kam sinovlarga duch kelgan bo‘lsalar-da, go‘yo ruhan sinib qolgandek ko‘rinadilar, hayotdan quvonch topolmaydilar va atrofdagi insonlarning hayotini ham murakkablashtiradilar.

Hayotiy qiyinchiliklarga qaramay, insonning o‘zini saqlab qolishi va rivojlantirishi sabablariga oid savolga javobni insonning “ichki kuchlari”ni o‘rganish doirasidan izlash lozimdir. Shu nuqtayi nazardan, insonning yuksak natijalarga erishishi, hayot talablarini muvaffaqiyatli uddalashi, kundalik, ekstremal va surunkali stresslarning turli ko‘rinishlarini yengib o‘tishi hamda o‘z hayotidan qoniqish hosil qilishiga imkon beruvchi mental resurslar muammosi alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Boshqacha aytganda, bu resurslar

insonning o‘zini o‘z hayotining haqiqiy egasi – uning subyekti sifatida his qilishi va namoyon etishiga yordam beradi.

Aynan resurslar M.E.P. Seligman va M.Csikszentmihalyi tomonidan “shaxsning ijobiy xususiyatlari” sifatida talqin qilinadi. Ular insonning ichki kuchlari bo‘lib, uning imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi, atrofdagilar nazaridagi qadr-qimmatini oshiradi, muvaffaqiyatliroq, samaraliroq va hayotiy qiyinchiliklarga bardoshliroq bo‘lishiga yordam beradi [6].

Shunday qilib, mental resurslarni hayot samaradorligi va uning anglanganlik darajasini belgilovchi muhim omil sifatida baholash mumkin. S.L.Solovyova ta’kidlaganidek, ular “har bir shaxs uchun muhim kapital” hisoblanadi [7].

Psixologiyada uzoq vaqt davomida shaxsning muammolari, kamchiliklari, stress holatlari va psixologik buzilishlarini o‘rganishga katta e’tibor qaratilgan. Biroq zamonaviy pozitiv psixologik yondashuvlar insonning faqat muammoli jihatlarini emas, balki uning kuchli tomonlari, imkoniyatlari, salohiyati va mavjud resurslarini o‘rganish zarurligini ko‘rsatmoqda. Shu nuqtayi nazardan mental resurslar shaxsning murakkab hayotiy vaziyatlarni yengib o‘tishi, o‘z faoliyatini boshqarishi va rivojlanishini ta’minlovchi muhim psixologik omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Mental resurslar muammosining dolzarbligi, avvalo, insonning zamonaviy hayot sharoitida duch kelayotgan psixologik yuklamalarining ortib borishi bilan izohlanadi. Axborot oqimining kuchayishi, ta’lim va kasbiy faoliyatga qo‘yilayotgan talablarning ortishi, shaxslararo munosabatlarning murakkablashuvi, noaniqlik va tezkor o‘zgarishlar insondan yuqori darajadagi kognitiv, emotsional va irodaviy faollikni talab qilmoqda.

Shu sababli shaxsning mental resurslarini o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Mental resurslarning holatini aniqlash orqali shaxsning stressga chidamliligi, moslashuvchanligi, o‘z-o‘zini boshqarish imkoniyatlari va rivojlanish salohiyatini baholash mumkin.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Hozirgi vaqtda “resurs” tushunchasi T.V.Kornilova, E.A.Sergiyenko tomonidan umumiy psixologiyada, D.A.Leontyev tomonidan shaxs psixologiyasida, S.A.Bagretsov, A.N.Lutoshkin tomonidan ijtimoiy psixologiya tadqiqotlarida, V.A.Bodrov stress psixologiyasiga oid ishlarda keng qo‘llanilmoqda.

K.A.Abulxanova, L.I.Antsiferova tadqiqotlarida resurslar hayotiy strategiyalarni tavsiflash jihatlaridan biri sifatida, V.A.Bodrov, T.L.Kryukova, A.N.Demin, E.Y.Kojevnikova ishlarida stressni yengib o‘tish omili sifatida, shuningdek, L.I.Dementiy, L.G. Dikaya, T.V. Kornilova, V.I. Morosanova ishlarida faoliyat va xulq-atvorni boshqarish vositasi sifatida qaraladi.

Ushbu tadqiqotlardan kelib chiqib, resurslar qatoriga ham subyektning ichki o‘zgaruvchilari, ham unga nisbatan tashqi bo‘lgan obyektlar kiritilishi mumkin. Bu esa resurslar ro‘yxatining amalda cheksiz ekanligini anglatadi. Bundan tashqari, turli mualliflar tomonidan olingan empirik ma’lumotlar ko‘pincha bir-biriga zid yoki asosli xulosalar chiqarish uchun yetarli emas. Tadqiqotlarning aksariyati muayyan xususiy masalalarga bag‘ishlanganligi sababli, ularning natijalarini umumlashtirish va talqin qilish ham qiyinlashadi.

Psixologiyada deyarli yetarlicha o‘rganilmagan, zamonaviy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri subyekt resurslari tizimidagi dinamik jarayonlarni o‘rganish hisoblanadi. Bunda resurslarni safarbar etish, sarflash, saqlash, tejash, tiklash va rivojlantirish jarayonlariga alohida e’tibor qaratiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Resurs tushunchasi psixologiyada shaxsning ma’lum bir vaziyatda faoliyat yuritishi, qiyinchiliklarni yengib o‘tishi va o‘z psixologik barqarorligini saqlab qolishiga xizmat qiluvchi ichki imkoniyatlarni anglatadi. “Resurs” tushunchasi keng ma’noda insonning muayyan maqsadga erishish yoki muammoni hal qilish jarayonida foydalanishi mumkin bo‘lgan imkoniyatlar majmuini ifodalaydi.

Mental resurslarni shaxsning psixik faoliyati bilan bog‘liq ichki imkoniyatlar tizimi sifatida ko‘rib chiqish mumkin. Ular insonning fikrlashi, his-tuyg‘ularini boshqarishi, maqsad qo‘yishi, qaror qabul qilishi, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilishi va atrof-muhit bilan samarali munosabat o‘rnatishida namoyon bo‘ladi [1].

Muhim jihat shundaki, “mental resurslar” atamasi zamonaviyroq bo‘lsa-da, uning nazariy ildizlari stress, coping, shaxsiy resurslar, o‘z-o‘zini samaradorlik va psixologik barqarorlik haqidagi tadqiqotlarga borib taqaladi. Bu borada tadqiqot olib borgan olimlarni davrlar bo‘yicha ko‘rib chiqilishi quyidagi jadvalda keltirib o‘tilgan:

1-jadval.

Bosqich	Davr	Asosiy mazmun	Yetakchi olimlar
Psixik imkoniyatlar bosqichi	XIX asr oxiri – XX asr boshi	Ong, iroda, psixik energiya va ichki imkoniyatlarni o‘rganish	U.Jeyms, Z. Freyd
Shaxs salohiyati bosqichi	XX asr o‘rtalari	Shaxsning o‘zini rivojlantirishi, o‘zini ro‘yobga	A.Maslou, K.Rodjers

		chiqarishi va ichki imkoniyatlari	
Stress va koping resurslari bosqichi	1960 –1980-yillar	Stressni baholash, koping va psixologik chidamlilikda resurslarning roli	R.Lazarus, S.Folkman, S.Kobasa, A.Bandura
Resurslarni tizimli o‘rganish bosqichi	1980-yillar oxiri – 2000-yillar	Resurslarni saqlash, yo‘qotish va tiklash mexanizmlari	S.Hobfoll, A.Antonovsky
Zamonaviy mental resurslar konsepsiyasi	XXI asr	Psixologik farovonlik, rezilentlik, ijobiy psixologiya, shaxsiy va ijtimoiy resurslar	M.Seligman, K.Riff, S. Hobfoll, S.Xazova

Mental resurslarning muhim xususiyatlaridan biri ularning tizimli xarakterga ega ekanligidir. Ya’ni kognitiv, emotsional, motivatsion, irodaviy va ijtimoiy resurslar bir-biridan ajralgan holda emas, balki o‘zaro bog‘liq tarzda faoliyat ko‘rsatadi. Masalan, murakkab muammoni hal qilish uchun faqat tafakkur yetarli bo‘lmay, insonning motivatsiyasi, emotsional holatini boshqarishi va qaror qabul qilishdagi irodaviy qat’iyligi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shaxsning kognitiv resurslari uning axborotni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash va undan foydalanish imkoniyatlarini qamrab oladi. Diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur, muammoni tahlil qilish, muqobil yechimlarni topish va qaror qabul qilish kognitiv resurslarning asosiy ko‘rinishlari hisoblanadi. Kognitiv resurslar ayniqsa o‘quv va kasbiy faoliyatda muhim ahamiyatga ega [2].

Emotsional resurslar insonning o‘z his-tuyg‘ularini anglash, ularni boshqarish va vaziyatga mos ravishda ifodalash qobiliyatini ifodalaydi. Emotsional resurslari yetarli bo‘lgan shaxs stressli vaziyatlarda o‘zini nazorat qila oladi, salbiy kechinmalar ta’sirida impulsiv qarorlar qabul qilish ehtimoli kamayadi. Shu bilan birga, emotsional resurslar boshqa insonlarning his-tuyg‘ularini tushunish va empatik munosabat o‘rnatish imkoniyatini ham oshiradi.

Motivatsion resurslar shaxsning maqsad sari yo‘nalishini ta’minlaydi. Insonning ehtiyojlari, qiziqishlari, qadriyatlari, maqsadlari va muvaffaqiyatga intilishi uning motivatsion resurslarini tashkil etadi. Motivatsiya yuqori bo‘lgan shaxs murakkab vazifalarni bajarishda ko‘proq qat’iyat ko‘rsatishi va muvaffaqiyatsizliklardan so‘ng faoliyatini davom ettirishi mumkin.

Irodaviy resurslar esa shaxsning o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish, maqsadga erishish yo‘lida yuzaga keladigan to‘siqlarni yengish va zarur hollarda o‘z istaklarini cheklash imkoniyatlari bilan bog‘liq. O‘z-o‘zini nazorat qilish, qat’iyatlilik, sabr-toqat, mas’uliyat va intizom irodaviy resurslarning muhim tarkibiy qismlaridir[3].

Mental resurslarning yana bir muhim tarkibiy qismi refleksiv resurslar hisoblanib, refleksiya orqali shaxs o‘z fikrlari, kechinmalari, xatti-harakatlari va qarorlarini tahlil qiladi. O‘zini anglash va o‘z faoliyatini baholash shaxsga mavjud muammolarning sabablarini aniqlash, xatolaridan xulosa chiqarish va kelgusidagi faoliyatini takomillashtirish imkonini beradi.

Shaxsning resurslari uning psixologik moslashuvi jarayonida ham katta ahamiyatga ega bo‘lib, yangi sharoitga tushgan insondan vaziyatni tushunish, yangi talablarni qabul qilish, xatti-harakatlarini qayta tashkil etish va yangi munosabatlar tizimini shakllantirish talab etiladi. Bunday jarayonda kognitiv moslashuvchanlik, emotsional barqarorlik, irodaviy nazorat va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashdan foydalanish muhim resurs sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, stressni yengib o‘tish jarayonida ham ushbu tushuncha alohida o‘rin tutadi. Stressli vaziyatda insonning psixik imkoniyatlari yuqori darajada safarbar qilinadi. Agar shaxs o‘z emotsiyalarini boshqarish, muammoni oqilona tahlil qilish va zarur yordamni qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘lsa, stressning salbiy oqibatlarini kamaytirish mumkin.

Mental resurslar rezilentlik, ya’ni qiyinchiliklardan keyin psixologik jihatdan tiklanish qobiliyati bilan chambarchas bog‘liq. Resurslarga boy shaxs qiyin vaziyatni faqat xavf sifatida emas, balki yangi tajriba va rivojlanish imkoniyati sifatida qabul qilishi mumkin [4].

Shaxsda mental resurslar shakllanishida ijtimoiy muhit ham muhim o‘rin egallaydi. Oila, do‘stlar, hamkasblar, ta’lim muassasasi va boshqa ijtimoiy guruhlarning qo‘llab-quvvatlashi shaxsning ichki resurslarini faollashtirishga yordam beradi. Shu sababli mental resurslarni faqat individual psixologik xususiyatlar sifatida emas, balki shaxs va uning ijtimoiy muhiti o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar doirasida ham o‘rganish zarur.

Shaxsda ushbu resurslarning kamayishi esa uning faoliyat samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Uzoq davom etuvchi stress, haddan tashqari psixologik yuklama, uyquning buzilishi, doimiy xavotir, ijtimoiy izolyatsiya yoki motivatsiyaning pasayishi natijasida insonning kognitiv va emotsional

imkoniyatlari vaqtincha susayishi mumkin. Bunday holatlarda diqqatni jamlash, qaror qabul qilish, o‘zini nazorat qilish va maqsad sari intilish qiyinlashadi.

Shu jihatdan mental resurslarni saqlash va tiklash ham psixologik yordamning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Shaxsning o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri baholashi, faoliyat va dam olish o‘rtasida muvozanatni ta’minlashi, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashdan foydalanishi va o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishi mental resurslarning samarali ishlashiga yordam beradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Shaxsda mental resurslar muammosini nazariy jihatdan tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, insonning psixologik imkoniyatlari ko‘p komponentli va dinamik tizimdan iborat. Ular shaxsning yoshi, hayotiy tajribasi, ijtimoiy muhiti, faoliyat turi va psixologik holatiga qarab o‘zgarib boradi.

Mental resurslarning samarali ishlashi shaxsning murakkab vaziyatlarga munosabatida namoyon bo‘ladi. Bir xil vaziyat turli shaxslar tomonidan turlicha qabul qilinishi va baholanishi mumkin. Bunda shaxsning mavjud tajribasi, kognitiv imkoniyatlari, emotsional holati, motivatsiyasi va o‘z-o‘zini nazorat qilish darajasi muhim rol o‘ynaydi.

Shaxsda mental resurslarning rivojlanganligi quyidagi imkoniyatlarni ta’minlaydi:

- murakkab vaziyatlarda muqobil yechimlarni ko‘ra olish;
- salbiy emotsiyalarni boshqarish;
- maqsadni aniq belgilash va unga erishishga intilish;
- stressli vaziyatlarda psixologik barqarorlikni saqlash;
- o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish;
- muvaffaqiyatsizliklardan keyin tiklanish;
- yangi sharoitlarga moslashish;
- ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashdan samarali foydalanish[5].

Mazkur muammo bo‘yicha psixologiyada ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilganiga qaramay, resurslar tushunchasining mohiyati yuzasidan yagona yondashuv shakllanmagan. Resurslarning barcha tomonidan e’tirof etilgan umumiy tasnifi mavjud emas, ularning resurs sifatidagi xususiyatlarini belgilovchi aniq mezonlar ishlab chiqilmagan hamda tegishli tushunchalar tizimi to‘liq shakllantirilmagan. Demak, ushbu muammoning nazariy jihatdan ishlab chiqilganlik darajasi, xususan, tegishli tushunchalar apparatini asoslash va aniqlashtirish nuqtayi nazaridan yetarli emasligini ta’kidlash mumkin.

Muhokama. Shuningdek, resurslarni o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar, asosan, resurslar fenomeni haqidagi tasavvurlarni kengaytirishga yo‘naltirilgan tavsifiy xususiyatga ega. Ikkinchidan, resurslar tizimi qanday faoliyat yuritishi, uning tuzilishida individual o‘ziga xosliklar mavjudligi yoki mavjud emasligi, shuningdek, turli yosh davrlarida uning tarkibi qanday o‘zgarishi yoki umuman o‘zgarishsiz qolishi masalalari hozirgacha to‘liq o‘z yechimini topmagan.

Muammoning qay darajada o‘rganilganligini tahlil qilish natijasida quyidagi ilmiy qarama-qarshiliklar aniqlangan:

Birinchidan, shaxs subyektining resurslari muammosining nazariy va amaliy ahamiyati yuqori ekanligi bilan uning psixologiya fani va amaliyotida yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi o‘rtasida qarama-qarshilik mavjud.

Ikkinchidan, jamiyatning zamon chaqiriqlariga bardosh bera oladigan va mavjud sharoitlarni o‘zgartirishga qodir insonlarga bo‘lgan yuqori ehtiyoji bilan shaxs resurslari tizimining zaiflashishi va holdan toyishining oldini olish, psixologik yordam ko‘rsatish hamda ushbu resurslarni rivojlantirishga qaratilgan amaliy dasturlarning yetarli emasligi o‘rtasida qarama-qarshilik kuzatiladi.

Uchinchidan, turli shaxsiy va ijtimoiy o‘zgaruvchilarning resurs sifatidagi rolini ochib berishga qaratilgan ko‘plab empirik tadqiqotlar mavjudligiga qaramay, ushbu ma’lumotlarni tizimlashtirish, birlashtirish va hayot faoliyatining turli sohalarida shaxsning individual mental resurslari haqidagi yaxlit konsepsiyani shakllantirish imkonini beruvchi kompleks tadqiqotlarning yetarli emasligi o‘rtasida qarama-qarshilik mavjud.

To‘rtinchidan, hayot samaradorligini oshirishda resurslarning muhim roliga alohida urg‘u berilishi bilan ularning faoliyat mexanizmlari yetarlicha tushunilmaganligi va tavsiflanmaganligi o‘rtasida qarama-qarshilik mavjud. Xususan, turli yosh davrlarida resurslarning safarbar etilishi, sarflanishi, tugashi, tiklanishi va rivojlanishi bilan bog‘liq jarayonlar hali to‘liq ochib berilmagan.

Xulosa. Yuqoridagi nazariy tahlillar asosida quyidagi xulosalarni keltirish mumkin. Mental resurslar shaxsning muammoli va stressli vaziyatlarda faoliyat yuritishini ta’minlovchi muhim psixologik imkoniyatlar tizimidir. Ular kognitiv, emotsional, motivatsion, irodaviy, refleksiv va ijtimoiy komponentlardan tarkib topadi. Shuningdek, shaxsning mental resurslari uning psixologik barqarorligi va

moslashuvchanligi bilan bevosita bog‘liq. Resurslarning samarali safarbar qilinishi yangi sharoitlarga moslashish, muammolarni konstruktiv hal qilish va stressni boshqarishga yordam beradi.

Mental resurslar muammosini o‘rganish nafaqat ularning mohiyati va tasnifini aniqlashtirishni, balki resurslar tizimining tuzilishi, ishlash mexanizmlari, yoshga oid dinamikasi hamda ularni saqlash va rivojlantirishning psixologik shart-sharoitlarini kompleks tadqiq etishni ham taqozo etadi.

Adabiyotlar:

1. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: W.H. Freeman, 1997.
2. Hobfoll S.E. Conservation of Resources: A New Attempt at Conceptualizing Stress // American Psychologist. – 1989. – Vol. 44. – P. 513–524.
3. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. – New York: Springer, 1984.
4. Maslou A.H. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1970.
5. Antonovsky A. Unraveling the Mystery of Health: How People Manage Stress and Stay Well. – San Francisco: Jossey-Bass, 1987.
6. Seligman M. E. P., & Csikszentmihalyi M. (2000). Positive psychology: An introduction. American Psychologist, 55(1), 5–14.
7. Соловьёва С. Л. (2010). Ресурсы личности. // Медицинская психология в России: электронный научный журнал, № 2.

UO‘K 378.015.31:502

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH TA’LIM O‘QITUVCHILARINING EKOLOGIK KOMPETENTLIGINI RAQAMLI TA’LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Tilavova Sayora Bekmuratovna,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim metodikasi kafedrasi o‘qituvchisi
tilavovasayora@gmail.com

Maqolada bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik kompetentligini raqamli ta’lim texnologiyalari asosida rivojlantirish metodikasi tavsiflangan. Ekologik kompetentlik kognitiv, qadriyatli-motivatsion, faoliyatli va refleksiv komponentlar birligida talqin qilinib, raqamli vositalarning har bir komponentni rivojlantirishdagi imkoniyatlari tahlil etilgan. Motivatsion-tashxis, mazmuniy-axborot, amaliy-loyihaviy va refleksiv-baholash bosqichlaridan iborat metodika hamda baholash mezonlari ilmiy jihatdan asoslangan. Raqamli vositalar turlari ularning ekologik ta’limdagi vazifasiga ko‘ra tizimlashtirilib, metodikaning pedagogik shart-sharoitlari aniqlangan. Tadqiqotda nazariy tahlil, pedagogik modellashtirish va tizimlashtirish usullaridan foydalanilgan. Natijalar pedagogika oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash jarayonida qo‘llanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: *ekologik kompetentlik, raqamli ta’lim texnologiyalari, bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisi, rivojlantirish metodikasi, loyihaviy ta’lim, barqaror rivojlanish, raqamli kompetentlik, virtual simulyatsiya, refleksiya, ekologik madaniyat.*

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В статье описана методика развития экологической компетентности будущих учителей начального образования на основе цифровых образовательных технологий. Экологическая компетентность рассматривается как единство когнитивного, ценностно-мотивационного, деятельностного и рефлексивного компонентов, проанализированы возможности цифровых средств в развитии каждого из них. Обоснованы методика, состоящая из мотивационно-диагностического, содержательно-информационного, практико-проектного и рефлексивно-оценочного этапов, а также критерии оценки. Типы цифровых средств систематизированы по их функциям в экологическом образовании, определены педагогические условия реализации методики. В исследовании использованы теоретический анализ, педагогическое моделирование и систематизация. Результаты могут применяться при подготовке будущих учителей в педагогических вузах.

Ключевые слова: *экологическая компетентность, цифровые образовательные технологии, будущий учитель начального образования, методика развития, проектное обучение, устойчивое развитие, цифровая компетентность, виртуальное моделирование, рефлексия, экологическая культура.*

A METHODOLOGY FOR DEVELOPING THE ECOLOGICAL COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY EDUCATION TEACHERS THROUGH DIGITAL EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

The article describes a methodology for developing the ecological competence of future primary education teachers through digital educational technologies. Ecological competence is interpreted as a unity of cognitive, value-motivational, activity-based and reflective components, and the potential of digital tools for developing each component is analysed. The methodology, consisting of motivational-diagnostic, content-informational, practical-project and reflective-assessment stages, and its assessment criteria are substantiated. Digital tools are systematised by their functions, and the pedagogical conditions for implementing the methodology are identified. The results can be used in training future teachers at pedagogical universities.

Keywords: *ecological competence, digital educational technologies, future primary school teacher, development methodology, project-based learning, sustainable development, digital competence, virtual simulation, reflection, ecological culture.*

Kirish. Bugungi kunda ekologik muammolarning global miqyosda keskinlashuvi, iqlim o‘zgarishi, biologik xilma-xillikning kamayishi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish zarurati hamda atrof-muhit ifloslanishining ortib borishi ta’lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Ushbu sharoitda yosh avlodda ekologik savodxonlikni shakllantirish, tabiatga nisbatan mas’uliyatli munosabatni rivojlantirish va ekologik muammolarni hal etishga yo‘naltirilgan amaliy ko‘nikmalarni tarkib toptirish ustuvor pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonda o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligi, ekologik dunyoqarashi va zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan samarali foydalanish qobiliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Shu sababli bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik kompetentligini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta’lim, fan va madaniyat masalalari bo‘yicha tashkiloti (YUNESKO) tomonidan ishlab chiqilgan barqaror rivojlanish uchun ta’limga oid strategik hujjatlarda pedagoglarning salohiyatini oshirish, ta’lim mazmuniga ekologik masalalarni integratsiyalash hamda ta’lim oluvchilarda barqaror rivojlanish kompetensiyalarini shakllantirish muhim yo‘nalishlar sifatida belgilangan [1]. Ushbu yondashuv ta’lim jarayonini faqat nazariy bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklamasdan, ekologik qadriyatlar, ijtimoiy mas’uliyat va amaliy faoliyat bilan boyitishni nazarda tutadi. O‘zbekiston Respublikasida ham ta’lim sohasini rivojlantirish, ta’lim sifatini oshirish va zamonaviy pedagogik yondashuvlarni joriy etishning huquqiy asoslari “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda mustahkamlangan [2]. Bu esa bo‘lajak o‘qituvchilarni ekologik ta’limni tashkil etishga tayyorlashning mazmuni va metodikasini takomillashtirish zaruratini kuchaytiradi.

Shu bilan birga, raqamli transformatsiya jarayonlari oliy ta’lim tizimida o‘qitishning mazmuni, shakllari va metodlarini yangilash uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Raqamli platformalar, virtual laboratoriyalar, interaktiv simulyatsiyalar, elektron ta’lim resurslari va ma’lumotlarni vizuallashtirish vositalari ekologik hodisalarni o‘rganish, tabiiy jarayonlarni modellashtirish hamda ekologik muammolarni tahlil qilish samaradorligini oshirishi mumkin. YUNESKOning o‘qituvchilar uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalari kompetentliklari doirasi [3] hamda Yevropa Ittifoqining pedagoglar raqamli kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan DigCompEdu modeli [4] raqamli vositalarni pedagogik maqsadlarga muvofiq tanlash, ta’lim jarayoniga integratsiyalash va natijalarni baholash muhimligini ta’kidlaydi.

P. Mishra va M. Koehler tomonidan taklif etilgan texnologik-pedagogik va mazmuniy bilimlar integratsiyasiga asoslangan TPACK modeli o‘qituvchining kasbiy faoliyatida fan mazmuni, pedagogik yondashuvlar hamda texnologik imkoniyatlarning o‘zaro uyg‘unligini asoslaydi [5]. Mazkur nazariy yondashuv ekologik ta’limda ham muhim metodologik ahamiyatga ega. Chunki raqamli texnologiyalarning mavjudligi o‘z-o‘zidan ta’lim samaradorligini kafolatlamaydi; ularning natijadorligi ekologik mazmun, didaktik maqsad, ta’lim metodlari va talabalarning individual xususiyatlariga muvofiq qo‘llanilishiga bog‘liq.

Shundan kelib chiqib, bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik kompetentligini raqamli ta’lim texnologiyalari asosida rivojlantirish izchil metodik tizimni talab etadi. Bunday tizim ekologik bilimlarni o‘zlashtirish, tabiatga mas’uliyatli munosabatni shakllantirish, raqamli vositalar yordamida ekologik loyihalarni amalga oshirish va faoliyat natijalarini refleksiv baholash bosqichlarini qamrab olishi lozim. Ayniqsa, talabalarning real ekologik vaziyatlarni o‘rganishi, muammolarni mustaqil tahlil qilishi va amaliy yechimlar ishlab chiqishi ularning kelajakdagi pedagogik faoliyatiga tayyorgarligini mustahkamlaydi.

Demak, tadqiqotning dolzarbligi ekologik ta’lim mazmunini raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish, bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish hamda mazkur jarayonning pedagogik samaradorligini ilmiy asoslash zarurati bilan belgilanadi.

Tadqiqotning maqsadi – bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik kompetentligini raqamli ta’lim texnologiyalari asosida rivojlantirish metodikasini asoslash va uning bosqichlari hamda baholash mezonlarini tavsiflashdan iborat.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan usullar. Tadqiqot obyekti – oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarini kasbiy tayyorlash jarayoni bo‘lib, tadqiqot predmeti ushbu jarayonda bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik kompetentligini raqamli ta’lim texnologiyalari asosida rivojlantirishning mazmuni, metodik yondashuvlari, pedagogik shart-sharoitlari va tashkiliy-metodik mexanizmlaridan iborat.

Tadqiqotning maqsadiga erishish hamda belgilangan vazifalarni izchil amalga oshirish uchun falsafiy, ekologik, psixologik, pedagogik va didaktik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tasniflash, tizimlashtirish, umumlashtirish, pedagogik modellashtirish va loyihalash usullaridan foydalanildi. Mazkur usullar orqali ekologik kompetentlikning mazmun-mohiyati, tarkibiy tuzilishi, rivojlanish omillari hamda raqamli ta’lim texnologiyalarining pedagogik imkoniyatlari o‘rganildi. Shuningdek, ekologik mazmundagi

ta’limiy topshiriqlar, raqamli resurslar, interaktiv platformalar va loyihaviy faoliyatni o‘zaro uyg‘unlashtirishga qaratilgan metodik yondashuvlar tizimlashtirildi.

Tadqiqotning amaliy bosqichida ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini aniqlash maqsadida pedagogik tajriba-sinov ishlari, tizimli pedagogik kuzatuv, so‘rovnoma, test sinovlari, suhbat va ekspert baholash usullaridan foydalanish belgilandi. Ushbu usullar bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik bilimlari, tabiatga munosabati, ekologik muammolarni hal etishga tayyorgarligi va raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmalaridagi o‘zgarishlarni aniqlashga xizmat qiladi. Tajriba-sinov natijalarini miqdoriy jihatdan qayta ishlashda matematik-statistik tahlil usullari, jumladan, Styudent–Fisher mezonidan foydalanish nazarda tutiladi.

Tadqiqot doirasida ekologik kompetentlik bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisining ekologik bilimlari, qadriyatlari, amaliy ko‘nikmalari va shaxsiy tajribasini pedagogik faoliyatda qo‘llashi, ekologik muammolarni tahlil qilishi hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ekologik madaniyatni shakllantira olish qobiliyatini ifodalovchi integrativ sifat sifatida talqin qilindi. Uning tarkibiy tuzilishi o‘zaro uzviy bog‘langan to‘rtta komponent asosida belgilandi: kognitiv, qadriyatli-motivatsion, faoliyatli va refleksiv.

Kognitiv komponent ekologik qonuniyatlar, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishga oid bilimlarni o‘zlashtirishni anglatadi. Qadriyatli-motivatsion komponent tabiatga mas’uliyatli munosabat, ekologik qadriyatlarni e’tirof etish hamda ekologik faoliyatga qiziqish va ichki motivatsiyaning shakllanishini ifodalaydi. Faoliyatli komponent ekologik loyihalar, kuzatishlar va tadqiqotlarni tashkil etish, muammoli vaziyatlarga yechim topish hamda raqamli ta’lim vositalaridan maqsadli foydalanish ko‘nikmalarini qamrab oladi. Refleksiv komponent esa amalga oshirilgan pedagogik faoliyat natijalarini tahlil qilish, o‘z yutuq va kamchiliklarini aniqlash hamda faoliyatni takomillashtirish qobiliyatini tavsiflaydi.

Mazkur tarkibiy yondashuv A. Wiek va hammualliflar tomonidan ishlab chiqilgan barqarorlik kompetentliklari konsepsiyasi bilan uyg‘unlashadi. Ushbu konsepsiyada tizimli tafakkur, kelajakni oldindan ko‘ra bilish, me’yoriy, strategik va shaxslararo kompetentliklar barqaror rivojlanishga erishishning muhim omillari sifatida izohlangan [6]. YUNESKOning ta’lim maqsadlariga oid yondashuvida esa kognitiv, ijtimoiy-emotsional va xulq-atvor sohalarining o‘zaro aloqadorligi ta’kidlanadi [7]. Ekologik pedagogika va psixologiyaga oid tadqiqotlar ham ekologik ta’limning samaradorligi bilimlarni o‘zlashtirish bilan bir qatorda, qadriyatlar, munosabat va amaliy faoliyatning rivojlanishiga bog‘liqligini ko‘rsatadi [8].

Ekologik kompetentlikning rivojlanish darajasi past, o‘rta va yuqori mezonlar asosida baholanadi. Baholashda komponentlarning shakllanganlik holati, ekologik vazifalarni mustaqil bajarish, raqamli vositalardan foydalanish va o‘z faoliyatini tahlil qilish ko‘rsatkichlari hisobga olinadi. Tajriba va nazorat guruhlari natijalarining statistik ishonchliligi tegishli statistik mezonlar yordamida, $\alpha=0,05$ qiymatdorlik darajasida aniqlanadi. Shu tariqa nazariy tahlil, pedagogik kuzatuv va statistik qayta ishlash natijalarini o‘zaro taqqoslash orqali taklif etilgan metodikaning samaradorligini kompleks baholash imkoniyati yaratiladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Avvalo, raqamli ta’lim texnologiyalarining ekologik kompetentlik komponentlarini rivojlantirishdagi imkoniyatlari tahlil qilindi. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, vositalarning har bir turi muayyan komponentga ko‘proq xizmat qiladi (1-jadval).

1-jadval. Raqamli vositalarning ekologik ta’limdagi vazifasi va rivojlantiruvchi komponentlari

Raqamli vosita turi	Ekologik ta’limdagi vazifasi	Rivojlantiriladigan komponent
Onlayn xaritalar va ochiq ekologik ma’lumotlar	Hududning ekologik holatini o‘rganish va solishtirish	Kognitiv
Virtual simulyatsiya va modellashtirish vositalari	Ekotizim va iqlim jarayonlarini modellashtirish	Kognitiv
Mobil ilovalar va raqamli o‘lchov vositalari	Dala kuzatuvi va ma’lumot to‘plash	Faoliyatli
Infografika, video va interaktiv taqdimot vositalari	Ekologik g‘oya va natijalarni taqdim etish	Qadriyatli-motivatsion, faoliyatli
Onlayn platforma va hamkorlik vositalari	Jamoaviy loyiha, elektron portfolio, o‘zaro baholash	Refleksiv, faoliyatli

Jumladan, onlayn xaritalar va simulyatsiyalar bo‘lajak o‘qituvchiga murakkab ekologik jarayonlarni ko‘rgazmali o‘zlashtirish imkonini beradi; mobil ilovalar esa bilimni real kuzatuv bilan bog‘laydi. Shu nuqtai nazardan, raqamli o‘quv resurslarini loyihalashda multimedia orqali o‘rganish tamoyillariga – ortiqcha

ma’lumotdan qochish, muhim elementlarni ajratib ko‘rsatish kabi qoidalarga – rioya qilish tavsiya etiladi [9]. Natijada raqamli vosita ekologik mazmunni soddalashtirmaydi, balki uni tushunarli va amaliy faoliyat bilan bog‘langan holda yetkazadi.

Tahlil asosida metodika to‘rt bosqichdan iborat qilib ishlab chiqildi (2-jadval). Bosqichlar izchil bo‘lib, har bir keyingi bosqich oldingisining natijasiga tayanadi.

2-jadval. Rivojlantirish metodikasining bosqichlari

Bosqich	Mazmuni	Raqamli vositalar	Natija
Motivatsion-tashxis	Ekologik muammoni anglash; kompetentlikning dastlabki darajasini aniqlash	Video materiallar, onlayn so‘rovnoma	Motivatsiya, boshlang‘ich daraja
Mazmuniy-axborot	Ekologik tushunchalarni o‘zlashtirish; ishonchli manbalarni tanlash va baholash	Elektron resurslar, virtual simulyatsiya	Kognitiv komponent
Amaliy-loyihaviy	Dala kuzatuvi, ma’lumotlarni tahlil qilish, mini-loyiha ishlab chiqish	Mobil ilovalar, jadval va diagramma vositalari	Faoliyatli komponent
Refleksiv-baholash	Loyihani taqdim etish, o‘zaro baholash, portfolio yuritish	Onlayn platforma, elektron portfolio	Refleksiv komponent

Mazmuniy-axborot va amaliy-loyihaviy bosqichlar. Mazmuniy-axborot bosqichida bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida ishonchli ekologik axborot manbalarini tanlash va tahlil qilish ko‘nikmalari rivojlantiriladi. Ekologik mavzularda noto‘g‘ri, eskirgan yoki bir tomonlama ma’lumotlar uchrashi mumkinligi sababli talabalar manbaning muallifi, e’lon qilingan sanasi, dalillarning asoslanganligi va axborotning ishonchliligini baholashga o‘rgatiladi. Bunda raqamli resurslardan foydalanish bilan bir qatorda, olingan ma’lumotlarni tanqidiy tahlil qilish va ularni ta’limiy maqsadlarda to‘g‘ri qo‘llashga alohida e’tibor qaratiladi.

Amaliy-loyihaviy bosqichda talabalar real ekologik muammolarni o‘rganish va ularga yechim ishlab chiqishga yo‘naltiriladi. Masalan, oliy ta’lim muassasasi kampusi yoki mahalla hududidagi chiqindilar, suvdan foydalanish va yashil maydonlar holati kuzatilib, tegishli ma’lumotlar yig‘iladi va tahlil qilinadi. Olingan natijalar diagrammalar orqali ifodalanib, mavjud muammolarni bartaraf etishga qaratilgan takliflar ishlab chiqiladi. Mazkur bosqich loyihaviy ta’lim metodlariga asoslanib, talabalarning tadqiqotchilik, muammoli vaziyatlarni hal etish va kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorgarlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Ekologik kompetentlikni baholashda uning tarkibiy komponentlariga mos mezon va ko‘rsatkichlar belgilandi. Kognitiv mezon ekologik tushuncha va qonuniyatlarni bilish, barqaror rivojlanish g‘oyalarini tushuntirish hamda ekologik axborot manbalarini baholash qobiliyatini qamrab oladi. Qadriyatli-motivatsion mezon tabiatga mas’uliyatli munosabat, ekologik faoliyatga ichki qiziqish va o‘quvchilarga ijobiy ekologik namuna bo‘lishga tayyorlik bilan tavsiflanadi. Faoliyatli mezon ekologik loyihalarni rejalashtirish va amalga oshirish, raqamli vositalardan maqsadli foydalanish hamda boshlang‘ich sinflar uchun ekologik topshiriqlar tuzish ko‘nikmalarini ifodalaydi. Refleksiv mezon esa o‘z faoliyatini baholash, kamchiliklarni aniqlash va bartaraf etish, shuningdek, hamkasblar bilan tajriba almashish qobiliyatini aks ettiradi.

Raqamli kompetentlik mustaqil mezon sifatida emas, balki faoliyatli mezonning ko‘rsatkichi sifatida qaraladi. Chunki tadqiqot doirasida raqamli texnologiyalar yakuniy maqsad emas, balki ekologik kompetentlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik vosita hisoblanadi.

Metodikaning samarali amalga oshirilishi uchun bir qator pedagogik shart-sharoitlar belgilandi. Jumladan, raqamli vositalarni ekologik mazmun va pedagogik metodlar bilan uyg‘unlashtirish, talabalarni real ekologik muammolarga asoslangan loyihalarga jalb etish, refleksiv portfolio yuritish hamda hamkorlikda baholashni tashkil qilish nazarda tutiladi. Xalqaro tadqiqotlarda kompetentliklarni rivojlantirish tegishli pedagogik yondashuvlar bilan uzviy bog‘liqligi ta’kidlanadi [10]. Barqaror rivojlanish uchun ta’lim samaradorligini o‘rgangan tadqiqotlarda esa natijalarni aniq mezonlar asosida baholash muhimligi qayd etiladi [11]. Shu sababli baholash metodikaning mustaqil bosqichi sifatida belgilandi.

Bundan tashqari, raqamli qurilmalardan foydalanish energiya va tabiiy resurslar sarfi bilan bog‘liqligi ham hisobga olinadi. Talabalarga texnologiyalardan maqsadli, me’yorida va mas’uliyat bilan foydalanish ekologik madaniyatning muhim tarkibiy qismi ekanligi tushuntiriladi.

Metodikaning samaradorligi tajriba va nazorat guruhlarida kompetentlik darajalari dinamikasi orqali baholanadi. Biroq natijalarni boshqa hududlar va ta’lim muassasalariga umumlashtirish qo‘shimcha tekshirishni talab qiladi; shuningdek, ekspert baholash natijalarining qisman subyektiv xarakterga ega ekanligini hisobga olish lozim.

Xulosa. Shunday qilib, raqamli ta’lim texnologiyalari bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik kompetentligini rivojlantirishda samarali vosita bo‘la oladi, bunda ular aniq metodika doirasida qo‘llanilishi shart. Birinchidan, ekologik kompetentlik kognitiv, qadriyatli-motivatsion, faoliyatli va refleksiv komponentlar birligida talqin qilindi. Ikkinchidan, raqamli vositalar turlari ushbu komponentlarni rivojlantirishdagi vazifasiga ko‘ra tizimlashtirildi. Uchinchidan, motivatsion-tashxis, mazmuniy-axborot, amaliy-loyihaviy va refleksiv-baholash bosqichlaridan iborat metodika hamda baholash mezonlari asoslandi. Taklif etilgan yondashuvdan pedagogika oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash jarayonida foydalanish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Education for Sustainable Development: A Roadmap. – Paris: UNESCO, 2020.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr. – Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi (Lex.uz), 2020.

3. UNESCO ICT Competency Framework for Teachers. Version 3. – Paris: UNESCO, 2018.

4. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.

5. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108, No. 6. – P. 1017–1054.

6. Wiek A., Withycombe L., Redman C.L. Key Competencies in Sustainability: A Reference Framework for Academic Program Development // Sustainability Science. – 2011. – Vol. 6, No. 2. – P. 203–218.

7. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. – Paris: UNESCO, 2017.

8. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.

9. Mayer R.E. Multimedia Learning. 2nd ed. – New York: Cambridge University Press, 2009.

10. Lozano R., Merrill M.Y., Sammalisto K., Ceulemans K., Lozano F.J. Connecting Competences and Pedagogical Approaches for Sustainable Development in Higher Education: A Literature Review and Framework Proposal // Sustainability. – 2017. – Vol. 9, No. 10. – Article 1889.

11. Boeve-de Pauw J., Gericke N., Olsson D., Berglund T. The Effectiveness of Education for Sustainable Development // Sustainability. – 2015. – Vol. 7, No. 11. – P. 15693–15717.

TASVIRIY SAN’AT DARSLARIDA MAKTAB O‘QUVCHILARINING IJODIY QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Jumanazarova Nigina Qandiyor qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti magistranti

Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti,
p.f.f.d (PhD) Ibatova Nigora Istamovna taqrizi ostida

Mazkur maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarida tasviriy san’at darslari orqali o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning pedagogik va metodik asoslari yoritilgan. O‘quvchilarning badiiy tafakkuri, tasavvuri, mustaqil fikrlashi, ijodiy tashabbusi va tasviriy ifoda imkoniyatlarini rivojlantirishda muammoli ta’lim, ijodiy topshiriqlar, loyiha metodi, interfaol metodlar hamda refleksiv yondashuvning ahamiyati asoslangan. Shuningdek, tasviriy san’at mashg‘ulotlarini tashkil etish bosqichlari, ijodiy qobiliyatni baholash mezonlari va ta’lim samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan metodik tavsiyalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: *tasviriy san’at, ijodiy qobiliyat, ijodiy tafakkur, badiiy tafakkur, tasavvur, muammoli ta’lim, loyiha metodi.*

METHODOLOGY FOR DEVELOPING SCHOOL STUDENTS’ CREATIVE ABILITIES IN FINE ARTS LESSONS

This article explores the pedagogical and methodological foundations for developing students’ creative abilities through fine arts lessons in general secondary schools. It substantiates the importance of problem-based learning, creative assignments, the project method, interactive teaching methods, and a reflective approach in developing students’ artistic thinking, imagination, independent thinking, creative initiative, and visual expression skills. Furthermore, the article outlines the stages of organizing fine arts lessons, criteria for assessing creative abilities, and methodological recommendations aimed at improving the effectiveness of the educational process.

Keywords: *fine arts, creative abilities, creative thinking, artistic thinking, imagination, problem-based learning, project method.*

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

В данной статье рассматриваются педагогические и методические основы развития творческих способностей учащихся общеобразовательных школ посредством уроков изобразительного искусства. Обосновано значение проблемного обучения, творческих заданий, проектного метода, интерактивных методов и рефлексивного подхода в развитии художественного мышления, воображения, самостоятельного мышления, творческой инициативы и изобразительных возможностей учащихся. Кроме того, изложены этапы организации занятий по изобразительному искусству, критерии оценки творческих способностей и методические рекомендации, направленные на повышение эффективности обучения.

Ключевые слова: *изобразительное искусство, творческие способности, творческое мышление, художественное мышление, воображение, проблемное обучение, проектный метод.*

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimida o‘quvchilarning intellektual salohiyati bilan bir qatorda, ijodiy qobiliyati, mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarga noodatiy yechim topishi va o‘z g‘oyalarini amaliy faoliyatda namoyon etish ko‘nikmalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu jarayonda tasviriy san’at fani o‘quvchilarning estetik dunyoqarashini shakllantirish, atrof-muhitni obrazli idrok etish va ijodiy tafakkurini rivojlantirish uchun muhim pedagogik imkoniyatlarga ega.

Tasviriy san’at darslarining o‘ziga xosligi shundaki, o‘quvchi o‘z bilim va tasavvurlarini rang, chiziq, shakl, kompozitsiya va obrazlar orqali ifodalaydi. Bunda uning kuzatuvchanligi, tasavvuri, hissiy idroki, mustaqil qaror qabul qilishi hamda badiiy ifoda vositalaridan foydalanish qobiliyati o‘zaro uyg‘unlashadi. Shu sababli tasviriy san’at mashg‘ulotlari nafaqat tasvirlash ko‘nikmalarini egallash, balki o‘quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini yuzaga chiqarish vositasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq tasviriy san’at darslarida faqat tasvirlash texnikasini o‘zlashtirishga e’tibor qaratilishi o‘quvchilarning individual ijodiy imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. O‘quvchiga tayyor namunani takrorlash bilan cheklanmay, mustaqil g‘oya yaratish, turli yechimlarni sinab ko‘rish, o‘z ishini tahlil qilish va ijodiy qarorlarini asoslash imkoniyati ham berilishi lozim. Shu jihatdan tasviriy san’at darslarida ijodiy qobiliyatni rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik tizimni takomillashtirish dolzarb pedagogik vazifa hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi tasviriy san’at darslarida maktab o‘quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik metodlar, ijodiy topshiriqlar va ta’limni tashkil etish mexanizmlarini nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Ijodiy qobiliyat insonning mavjud bilim, tajriba, tasavvur va ko‘nikmalaridan foydalanib, yangi g‘oya, original yechim yoki o‘ziga xos badiiy mahsulot yaratish imkoniyatini ifodalaydi. Ta’lim jarayonida ijodiy qobiliyat o‘quvchining mustaqil fikrlashi, muammoga turli nuqtayi nazardan yondashishi, yangi g‘oyalarni ilgari surishi va ularni amaliy faoliyatda ro‘yobga chiqarishida namoyon bo‘ladi.

L.S. Vygotskiy ijodiy faoliyatni inson tasavvuri va mavjud tajribasining o‘zaro ta’siri bilan bog‘liq holda izohlagan. Uning qarashlariga ko‘ra, ijodiy faoliyat avvalgi tajriba elementlarini qayta birlashtirish va yangi obrazlarni shakllantirish imkoniyati bilan chambarchas bog‘liq. Bu fikr tasviriy san’at ta’limida o‘quvchilarning kundalik kuzatuvlari, hayotiy taassurotlari va badiiy tajribalaridan foydalanish muhimligini ko‘rsatadi.

E. Eisner san’at ta’limining bilish, idrok etish, muqobil qarorlar ishlab chiqish va murakkab hodisalarga turli nuqtayi nazardan qarashni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini asoslagan. Mazkur yondashuvga ko‘ra, tasviriy san’at darslari nafaqat badiiy ko‘nikmalarni egallash, balki o‘quvchining fikrlash usullarini boyitish va individual qarashlarini ifodalash vositasi hamdir.

Ilmiy-pedagogik qarashlar tahlili ijodiy qobiliyat tasavvur, mustaqil fikrlash, tashabbuskorlik, badiiy ifoda va refleksiv faoliyat kabi o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlardan tashkil topishini ko‘rsatadi. Tasviriy san’at darslarida mazkur sifatlarni rivojlantirish uchun o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, tayyorgarlik darajasi va individual qiziqishlarini hisobga olish zarur.

Shuningdek, ijodiy qobiliyatni rivojlantirishda muammoli ta’lim, loyiha metodi, ijodiy topshiriqlar, badiiy tahlil va hamkorlikdagi ta’limning imkoniyatlari muhim ahamiyatga ega. Ushbu metodlar o‘quvchilarning mustaqil izlanishi, turli yechimlarni taqqoslashi, o‘z g‘oyalarini asoslash va ijodiy faoliyat natijalarini baholashiga sharoit yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga asoslangan va kompetensiyaviy yondashuvlar tashkil etadi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv o‘quvchilarning individual qobiliyati, qiziqishi va ijodiy imkoniyatlarini hisobga olishni nazarda tutadi. Faoliyatga asoslangan yondashuv ijodiy qobiliyatni amaliy topshiriqlarni bajarish, tajriba o‘tkazish va mustaqil qaror qabul qilish jarayonida rivojlantirishga yo‘naltiriladi. Kompetensiyaviy yondashuv esa olingan bilim va ko‘nikmalarni turli ijodiy vaziyatlarda qo‘llashga e’tibor qaratadi.

Maqolani tayyorlashda ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va metodik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish orqali ijodiy qobiliyatning mazmuni, tarkibiy qismlari va uni rivojlantirishga oid nazariy qarashlar o‘rganildi. Qiyosiy tahlil yordamida tasviriy san’at darslarida qo‘llaniladigan pedagogik metodlarning imkoniyatlari taqqoslandi. Umumlashtirish asosida nazariy qarashlar va metodik tavsiyalar tizimlashtirildi, metodik modellashtirish orqali esa ijodiy faoliyatni bosqichma-bosqich tashkil etish modeli ishlab chiqildi.

Tadqiqot doirasida tasviriy san’at darslarida ijodiy qobiliyatni rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik yondashuv shakllantirildi. Ushbu yondashuv motivatsion-tayyorgarlik, g‘oyalarni izlash va rejalashtirish, amaliy-ijodiy faoliyat, taqdimot va tahlil, refleksiya va takomillashtirish bosqichlarini qamrab oladi.

Maqolada bayon etilgan metodik tavsiyalar nazariy-metodik tahlil asosida ishlab chiqilgan. Ularning samaradorligini miqdoriy ko‘rsatkichlar asosida aniqlash uchun alohida pedagogik tajriba-sinov tadqiqotini o‘tkazish, dastlabki va yakuniy natijalarni taqqoslash hamda statistik tahlil qilish talab etiladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Ilmiy-pedagogik adabiyotlar tahlili va metodik umumlashtirish natijasida tasviriy san’at darslarida maktab o‘quvchilarining ijodiy qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi asosiy pedagogik metodlar, faoliyat bosqichlari va baholash mezonlari tizimlashtirildi.

Ijodiy qobiliyatni rivojlantirishda tasavvur va obrazli tafakkur, ijodiy fikrlash, badiiy ifoda qobiliyati, mustaqillik va tashabbuskorlik hamda refleksiv qobiliyat muhim tarkibiy qismlar sifatida belgilandi. Tasavvur va obrazli tafakkur yangi tasviriy g‘oyalarni shakllantirishda, ijodiy fikrlash bir muammoga bir nechta yechim taklif qilishda, badiiy ifoda rang, shakl, chiziq va kompozitsiyadan maqsadga muvofiq

foydalanishda namoyon bo‘ladi. Mustaqillik va tashabbuskorlik o‘quvchining ishni rejalashtirishi va qaror qabul qilishida, refleksiv qobiliyat esa o‘z faoliyatini tahlil qilishi va takomillashtirishga intilishida ko‘rinadi.

Tahlil asosida o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda muammoli ta’lim, ijodiy topshiriqlar, loyiha metodi, kuzatish va badiiy tahlil, interfaol ta’lim hamda refleksiv yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiq deb topildi.

Muammoli ta’lim o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va muqobil yechimlarni izlashiga yordam beradi. Masalan, “Tabiatni asrash” mavzusida kompozitsiya yaratishda o‘quvchilardan ekologik g‘oyani rang, obraz va ramzlar orqali ifodalash yo‘llarini aniqlash so‘raladi. Bu jarayonda ular muammoni anglaydi, bir nechta g‘oyani ishlab chiqadi, muqobil variantlarni taqqoslaydi va eng maqbul yechimni tanlaydi.

Ijodiy topshiriqlar bir mavzuni turli usullarda tasvirlash, geometrik shakllardan yangi obraz yaratish, ranglar yordamida kayfiyatni ifodalash yoki oddiy buyumning noodatiy tasvirini ishlab chiqish orqali o‘quvchilarning individual badiiy yondashuvini shakllantiradi. Loyiha metodi esa o‘quvchilarning g‘oya ishlab chiqish, materiallarni tanlash, ish rejasini tuzish, yakuniy mahsulot yaratish va uni taqdim etish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltiriladi. “Mening mahallam”, “Kelajak shahri”, “Milliy naqshlar va zamonaviy dizayn” kabi mavzularda individual yoki guruhiy loyihalarni tashkil etish mumkin.

Kuzatish va badiiy tahlil metodlari orqali o‘quvchilar tabiat manzaralari, me’moriy obyektlar, xalq amaliy san’ati namunalari va rassomlar asarlarini o‘rganadilar. O‘qituvchining “Rassom ushbu rangni nima sababdan tanlagan?”, “Kompozitsiyadagi asosiy obraz qaysi?”, “Asarni boshqa ranglarda tasvirlasak, uning mazmuni qanday o‘zgaradi?” kabi savollari o‘quvchilarning mustaqil tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Metodik tahlil asosida ijodiy faoliyatni besh bosqichda tashkil etish modeli taklif etildi. Birinchi bosqich — motivatsion-tayyorgarlik bosqichi bo‘lib, unda mavzuga qiziqish uyg‘otiladi, muammoli vaziyat yaratiladi va o‘quvchilar ijodiy faoliyatga tayyorlanadi. Ikkinchi bosqich — g‘oyalarni izlash va rejalashtirish bo‘lib, unda o‘quvchilar bir nechta g‘oyani ishlab chiqadilar, eskizlar tayyorlaydilar hamda rang va materiallarni tanlaydilar. Uchinchi bosqich — amaliy-ijodiy faoliyat bo‘lib, o‘quvchilar o‘z g‘oyalarini tasviriy vositalar orqali ifodalaydilar va turli yechimlarni sinab ko‘radilar. To‘rtinchi bosqich — taqdimot va tahlil bo‘lib, tayyor ishlar namoyish etiladi, ijodiy g‘oyalar tushuntiriladi va badiiy yechimlar muhokama qilinadi. Beshinchi bosqich — refleksiya va takomillashtirish bo‘lib, o‘quvchilar o‘z faoliyatini baholaydilar, qiyinchiliklarni aniqlaydilar va keyingi ishlar uchun xulosalar chiqaradilar.

Mazkur model ijodiy qobiliyatni faqat yakuniy rasmning badiiy sifatiga qarab emas, balki g‘oyani shakllantirish, izlanish, mustaqil qaror qabul qilish va o‘z faoliyatini tahlil qilish jarayonlari orqali ham baholash imkonini beradi.

Amaliy qo‘llash namunasi sifatida “Kelajak shahri” mavzusidagi ijodiy topshiriq taklif etildi. Mashg‘ulot davomida o‘quvchilarga kelajak shahrining qulay va ekologik xavfsiz ko‘rinishi haqida muammoli savol beriladi. Ular kamida ikkita kompozitsion eskiz tayyorlaydilar, ranglar va shakllarni tanlaydilar hamda o‘z g‘oyalarini rasm yoki kollaj orqali ifodalaydilar. Yakunda ishlar taqdim etilib, ularning asosiy g‘oyasi va o‘ziga xos jihatlari muhokama qilinadi. Bunda barcha o‘quvchilardan bir xil natija talab qilinmaydi, balki ularning individual qarashlari va mustaqil yechimlariga e’tibor qaratiladi.

Ijodiy faoliyatni baholash uchun g‘oyaviy mustaqillik, ijodiy fikrlash, tasavvur va obrazlilik, badiiy mahorat, ijodiy faollik hamda refleksiya mezonlaridan foydalanish tavsiya etildi. Ushbu mezonlar asosida ijodiy qobiliyatning yuqori, o‘rta va boshlang‘ich darajalarini tavsiflash mumkin. Yuqori darajada o‘quvchi mustaqil g‘oya ishlab chiqadi, bir nechta yechimni ko‘rib chiqadi va o‘z ishini asoslay oladi. O‘rta darajada o‘quvchi g‘oya yaratadi, biroq ayrim bosqichlarda o‘qituvchi ko‘magiga ehtiyoj sezadi. Boshlang‘ich darajada esa o‘quvchi ko‘proq namunalar va bevosita ko‘rsatmalarga tayanadi. Baholashda o‘quvchining yoshi, tayyorgarlik darajasi va individual rivojlanish dinamikasi hisobga olinishi lozim.

Muhokama. Nazariy-metodik tahlil tasviriy san’at darslarida ijodiy qobiliyatni rivojlantirish o‘quvchining mustaqil faoliyati, pedagogik muhit, ijodiy topshiriqlarning mazmuni va baholash yondashuvlari bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

An’anaviy yondashuvda o‘quvchilarning ishini baholashda ko‘pincha tasvirning texnik aniqligi va estetik ko‘rinishiga ustuvor ahamiyat beriladi. Biroq bunday baholash o‘quvchining mustaqil g‘oya ishlab chiqishi, muqobil yechimlarni sinab ko‘rishi va ijodiy qarorlarini asoslashini to‘liq aks ettirmasligi mumkin. Shu sababli ijodiy faoliyat jarayoni va yakuniy natijani birgalikda baholash maqsadga muvofiqdir.

Taklif etilgan metodik modelning muhim jihati ijodiy faoliyatni o‘zaro bog‘langan bosqichlar asosida tashkil etishidir. Motivatsiya o‘quvchining topshiriqqa qiziqishini oshirishga xizmat qilsa, g‘oyalarni izlash va rejalashtirish mustaqil fikrlashni rag‘batlantiradi. Amaliy faoliyat badiiy vositalardan foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantiradi, taqdimot va refleksiya esa o‘quvchining o‘z ishiga tanqidiy yondashishi hamda ijodiy qarorlarini asoslashiga imkon beradi.

Muammoli ta’lim, loyiha metodi va hamkorlikdagi faoliyatni uyg‘unlashtirish o‘quvchilarga bir muammoning turli yechimlarini ko‘rish, o‘z qarashlarini boshqalarning fikrlari bilan taqqoslash va yangi g‘oyalarni shakllantirish imkonini beradi. Biroq metodlarni tanlashda o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, tasviriy tayyorgarligi, mavjud resurslar va dars uchun ajratilgan vaqt hisobga olinishi zarur.

O‘qituvchining pedagogik pozitsiyasi ham muhim ahamiyatga ega. O‘quvchilarning xato qilishdan qo‘rqmasligi, o‘z fikrini erkin ifodalashi va mustaqil qaror qabul qilishi uchun qulay psixologik muhit yaratilishi lozim. O‘qituvchi tayyor yechimni majburan qabul qildirish o‘rniga, yo‘naltiruvchi savollar berishi, mustaqil izlanishni rag‘batlantirishi va konstruktiv fikr-mulohazalar taqdim etishi kerak.

Milliy tasviriy san’at, xalq amaliy san’ati va zamonaviy badiiy tajribalarni dars mazmuniga kiritish o‘quvchilarning madaniy dunyoqarashini boyitadi. Raqamli texnologiyalar, elektron tasvirlar va virtual ko‘rgazmalardan foydalanish ham ijodiy tajribani kengaytirishi mumkin. Shu bilan birga, texnologiyalar pedagogik maqsadga yo‘naltirilgan topshiriqlar va mustaqil izlanish bilan uyg‘unlashtirilgandagina ta’lim jarayoniga samarali xizmat qiladi.

Tadqiqotning muhim cheklovi shundaki, taklif etilgan metodik modelning samaradorligi tajriba-sinov ishlari va statistik ko‘rsatkichlar orqali tekshirilmagan. Shu bois uning amaliy natijadorligi haqida qat’iy miqdoriy xulosalar chiqarish mumkin emas. Kelgusida umumta’lim maktablarida pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkil etish, o‘quvchilarning dastlabki va yakuniy natijalarini taqqoslash hamda olingan ma’lumotlarni statistik tahlil qilish tavsiya etiladi.

Xulosa. Tasviriy san’at darslarida maktab o‘quvchilarining ijodiy qobiliyatini rivojlantirish ta’lim mazmunini ijodiy faoliyat, mustaqil fikrlash, badiiy izlanish va refleksiya bilan boyitishni talab etadi. Mazkur jarayonda o‘quvchiga tayyor bilim va tasviriy namunalarni o‘zlashtirish bilan cheklanmay, o‘z g‘oyalarini ishlab chiqish, turli yechimlarni sinab ko‘rish va mustaqil badiiy qarorlar qabul qilish imkoniyatini yaratish muhimdir.

Tadqiqotning nazariy-metodik tahlili asosida ijodiy qobiliyat tasavvur, mustaqil fikrlash, badiiy ifoda, tashabbuskorlik va refleksiv faoliyatning o‘zaro uyg‘unligi asosida rivojlanishi aniqlandi. Muammoli ta’lim, ijodiy topshiriqlar, loyiha metodi, badiiy tahlil va hamkorlikdagi ta’lim o‘quvchilarning mustaqil ijodiy faoliyatini tashkil etish uchun muhim metodik imkoniyatlarni yaratadi.

Ijodiy faoliyatni motivatsiya, g‘oya yaratish, amaliy bajarish, taqdimot va refleksiya bosqichlarida tashkil etish metodik izchillikni ta’minlaydi. Ijodiy qobiliyatni baholashda yakuniy ishning sifatidan tashqari, o‘quvchining mustaqilligi, g‘oyalar xilma-xilligi, ijodiy izlanishi va o‘z faoliyatini tahlil qilishi ham hisobga olinishi zarur.

O‘qituvchining rag‘batlantiruvchi pedagogik pozitsiyasi, individual yondashuvi va qulay ijodiy muhit yaratishi o‘quvchilarning o‘z imkoniyatlarini namoyon etishiga yordam beradi. Shuningdek, milliy san’at namunalari, zamonaviy badiiy tajribalar va raqamli vositalardan maqsadli foydalanish o‘quvchilarning ijodiy tajribasini kengaytirish imkonini beradi.

Umuman olganda, tasviriy san’at darslarida ijodiy qobiliyatni rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik yondashuv o‘quvchilarning badiiy mahoratini shakllantirish bilan bir qatorda, ularning mustaqil fikrlashi, muammolarni hal qilishi, o‘z g‘oyalarini ifodalashi va ijodiy faoliyat natijalarini tahlil qilishi uchun pedagogik sharoit yaratadi. Taklif etilgan metodik tavsiyalarning samaradorligini aniqlash uchun kelgusida tajriba-sinov tadqiqotlarini amalga oshirish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar:

1. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va uni o‘qitish metodikasi. — Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.

2. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. — Toshkent: Fan, 2006.

3. Ishmuhamedov R.J., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. — Toshkent: Iste’dod, 2008.

4. Hasanov R. Tasviriy san‘at asoslari. T.: 2009.

5. Oripov B.N. Tasviriy san‘at darslari samaradorligini oshirish omillari‖. T.: 1978.

6. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. — Москва: Академия, 2002.

7. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 1991.

MAKTABGACHA VA BOSHLANG‘ICH TA’LIM

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA STEM YONDASHUVINI AMALGA OSHIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI VA AMALIY MEXANIZMLARI

Bakayeva Zebiniso Izatovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
“Aniq va tabiiy fanlar” fakulteti tyutori

Ushbu maqolada boshlang‘ich sinflarda STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) yondashuvini o‘quv jarayoniga tatbiq etishning pedagogik asoslari yoritilgan. STEM ta’limining fanlararo integratsiya, muammoga asoslangan ta’lim, loyiha va modellashtirish faoliyati, amaliy tajribalar orqali o‘quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, boshlang‘ich ta’limda STEM elementlarini yosh xususiyatlariga mos ravishda tashkil etish, qo‘shimcha STEM to‘garaklari hamda norasmiy ta’lim dasturlarining ahamiyati ochib berilgan. Maqolada “Shisha idishdagi bulut” va “Suv va yog‘” tajribalari misolida o‘quvchilarda ilmiy tafakkur, kuzatuvchanlik, muammoli vaziyatlarni hal qilish va mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirish yo‘llari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: *STEM ta’limi, boshlang‘ich ta’lim, fanlararo integratsiya, funksional savodxonlik, muammoga asoslangan ta’lim, loyiha faoliyati, amaliy tajribalar, modellashtirish, tabiiy fanlar, ijodkorlik.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРАКТИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ВНЕДРЕНИЯ STEM-ПОДХОДА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

В данной статье рассматриваются педагогические основы внедрения STEM-подхода (наука, технология, инженерия, математика) в образовательный процесс в начальных классах. Анализируется роль STEM-образования в развитии функциональной грамотности учащихся посредством междисциплинарной интеграции, проблемно-ориентированного обучения, проектной и моделирующей деятельности, а также практических экспериментов. Раскрывается также важность организации STEM-элементов в начальном образовании в соответствии с возрастными особенностями, дополнительных STEM-кружков и программ неформального образования. В статье показаны способы формирования научного мышления, наблюдательности, навыков решения проблем и самостоятельных выводов у учащихся на примерах экспериментов «Облако в стеклянной банке» и «Вода и масло».

Ключевые слова: *STEM-образование, начальное образование, междисциплинарная интеграция, функциональная грамотность, проблемно-ориентированное обучение, проектная деятельность, практический опыт, моделирование, естественные науки, креативность.*

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL MECHANISMS FOR IMPLEMENTING A STEM APPROACH IN PRIMARY SCHOOLS

This article examines the pedagogical foundations for integrating a STEM (science, technology, engineering, and mathematics) approach into the educational process in primary schools. It analyzes the role of STEM education in developing students' functional literacy through interdisciplinary integration, problem-based learning, project-based and modeling activities, and hands-on experiments. It also explores the importance of organizing STEM elements in primary education according to age-appropriate characteristics, supplementary STEM clubs, and informal education programs. The article demonstrates ways to develop students' scientific thinking, observation skills, problem-solving skills, and independent inference using the "Cloud in a Glass Jar" and "Water and Oil" experiments as examples.

Key words: *STEM education, primary education, interdisciplinary integration, functional literacy, problem-based learning, project-based activities, practical experience, modeling, natural sciences, creativity.*

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan davrda ta’lim tizimi oldida o‘quvchilarda XXI asr ko‘nikmalarini shakllantirish, ya’ni o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini real hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olish qobiliyatini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri

hisoblanadi. Dunyo miqyosida ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan islohotlar o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, muammoni hal qilish, ijodkorlik, hamkorlikda ishlash va innovatsion yondashuv kabi XXI asr ko‘nikmalarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratmoqda. Shu jihatdan STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) yondashuvi ta’lim jarayonini fanlararo integratsiya asosida tashkil etish, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish hamda o‘quvchilarning tadqiqotchilik va loyihaviy faoliyatini rivojlantirishning samarali vositasi sifatida e’tirof etilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, xalqaro baholash dasturlariga mos kompetensiyalarni shakllantirish hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish davlat ta’lim siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biridir. Boshlang‘ich ta’lim bosqichi esa shaxsning intellektual rivojlanishi, bilishga qiziqishi va ilmiy dunyoqarashini shakllantirishning eng muhim davri hisoblanadi. Aynan ushbu bosqichda o‘quvchilarda tabiat hodisalarini kuzatish, tajriba o‘tkazish, tahlil qilish, xulosa chiqarish va muammolarga ijodiy yechim topish ko‘nikmalarini rivojlantirish kelgusidagi ta’lim muvaffaqiyatining muhim omiliga aylanadi. Shu sababli STEM yondashuvini boshlang‘ich sinflarda izchil va tizimli amalga oshirish dolzarb pedagogik masala hisoblanadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. G. R. Rimskaya o‘z maqolasida maktab o‘quvchilarida asosiy kompetensiyalar va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishda STEM yondashuvini joriy etish haqida fikr yuritadi. Mazkur yondashuv fan, texnologiya, muhandislik va matematikani o‘zaro integratsiya qilish orqali o‘quvchilarda jamoaviy ishlash, tanqidiy fikrlash hamda real hayotiy muammolarni hal etish ko‘nikmalarini shakllantiradi [1].

Maqolada [2] STEM-ta’lim (aniq fanlar, texnologiya, muhandislik va matematikani integratsiyalashgan holda o‘qitish) yondashuvini uzluksiz ta’lim tizimiga tizimli ravishda joriy etish masalalari yoritilgan. Muallif STEM modelini faqat bitta bosqichda emas, balki maktabgacha ta’lim, maktab, o‘rta maxsus va oliy ta’lim tizimlarida o‘zaro bog‘liq va ketma-ket (zanjirsimon) tarzda tatbiq etish zarurligini asoslab beradi. Zamonaviy texnologik jamiyat uchun zarur bo‘lgan tanqidiy fikrlash, tahliliy ko‘nikmalar, mantiq va moslashuvchan ko‘nikmalarni (soft skills) o‘quvchilarda yoshligidan boshlab shakllantirish kerakligini ta’kidlaydi.

Muallif [6] o‘z ishida STEM yondashuvi haqida fikr yuritadi. Zamonaviy ta’lim konsepsiyalaridan biri bo‘lgan STEM yondashuvi o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish, ularda tadqiqotchilik, muhandislik tafakkuri, ijodkorlik va muammolarni hal qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. STEM bolalarda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va jamoaviy ish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan yondashuvdir.

Maqola muallifi o‘z ishida [4] STEM - bu akademik ilmiy va texnik tushunchalarni real hayot sharoitlarida o‘rganadigan integratsiyalashgan o‘rganish yondashuvi bo‘lib, ushbu yondashuvning maqsadi maktab, jamiyat, ish va kengroq dunyo o‘rtasida uzoq muddatli aloqalarni yaratish, global iqtisodiyotda STEM savodxonligi va raqobatbardoshligini oshirishdir, deb ta’rif beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda boshlang‘ich sinflarda STEM yondashuvini amalga oshirishning pedagogik asoslari, uning didaktik tamoyillari hamda amaliy mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, tabiiy fanlar misolida STEM faoliyatini tashkil etish usullari, loyiha va tajriba asosidagi o‘quv topshiriqlari, o‘quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodlar hamda o‘qituvchining pedagogik faoliyatidagi muhim jihatlar tahlil qilinadi. Ushbu yondashuv boshlang‘ich ta’lim jarayonini innovatsion mazmun bilan boyitish, o‘quvchilarning ilmiy tafakkuri va amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik mexanizmlarni takomillashtirishga qaratilgan.

Boshlang‘ich sinflarda STEM yondashuvi o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘yin, kuzatuv, tajriba, loyihaviy faoliyat, modellashtirish va muammoli vaziyatlar asosida tashkil etiladi. Bunday yondashuv tabiiy fanlar, matematika, texnologiya hamda muhandislik elementlarini o‘zaro integratsiyalash orqali o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyatga tatbiq etishga imkon yaratadi. Natijada o‘quvchilar o‘rganayotgan mavzularni real hayot bilan bog‘laydi, mustaqil izlanadi, jamoada ishlaydi va o‘z g‘oyalarini amaliy mahsulot ko‘rinishida namoyon etadi.

Pedagogik nuqtai nazardan STEM yondashuvining samaradorligi ta’limning shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy va faoliyatga asoslangan tamoyillariga tayanishi bilan izohlanadi. Mazkur yondashuv o‘quvchini tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki bilimni izlovchi, tadqiq etuvchi va yaratuvchi subyekt sifatida shakllantirishni nazarda tutadi. Shu bilan birga, o‘qituvchidan zamonaviy pedagogik metodlar, interfaol texnologiyalar va fanlararo integratsiyani samarali qo‘llashni talab etadi. Bu esa boshlang‘ich ta’lim amaliyotida STEM yondashuvini amalga oshirishning pedagogik asoslari va mexanizmlarini ilmiy jihatdan asoslash zaruratini yuzaga keltiradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Boshlang‘ich ta’lim bosqichi bolaning bilim olishga bo‘lgan qiziqishi, kuzatish va tajriba o‘tkazish ko‘nikmalari shakllanadigan muhim davrdir. Shu sababli STEM

yondashuvini aynan boshlang‘ich sinflardan boshlab joriy etish o‘quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirish, fanlarga qiziqishini oshirish hamda bilimlarni real hayot bilan bog‘lash imkonini beradi.

Boshlang‘ich sinflarda STEM yondashuvining mazmuni. STEM ta’limi fan, texnologiya, muhandislik va matematika yo‘nalishlarini yagona o‘quv jarayonida o‘zaro integratsiyalashgan holda o‘qitishga asoslanadi. Boshlang‘ich sinflarda bu yondashuv murakkab nazariy tushunchalarni emas, balki o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga mos sodda, qiziqarli va amaliy faoliyatlarni tashkil etishni nazarda tutadi. Ushbu yondashuvda o‘quvchi bilimni tayyor holatda qabul qiluvchi emas, balki kuzatuvchi, tajriba o‘tkazuvchi, savol beruvchi va muammoning yechimini izlovchi faol ishtirokchi sifatida namoyon bo‘ladi. Natijada o‘quvchilar bilimlarni kundalik hayotiy vaziyatlarda qo‘llashni o‘rganadilar. STEM ta'limi o‘qituvchilarga muvaffaqiyatli tadqiqotchilar, ixtirochilar, olimlar, texnologlar, rassomlar va matematiklar avlodini tarbiyalashga imkon beradigan keng qamrovli modelni talab qiladi [8].

Ushbu yondashuvning asosiy tamoyillari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

Fanlararo aloqadorlik – murakkab muammolarni hal qilish va real dunyo hodisalarini tushunish uchun turli fanlar va yondashuvlardan bilimlarni integratsiyalash.

Muammoga asoslangan o‘rganish – real dunyo muammolarini hal qilish, vaziyatlarni tahlil qilish va bilimlarni amaliy qo‘llash.

Tanqidiy fikrlash va tahliliy ko‘nikmalarni rivojlantirish – axborotni tahlil qilish, sintez qilish va baholash ko‘nikmalarini, shuningdek, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirish.

Kompetensiyaga asoslangan yondashuv – bilim, ko‘nikma, tajriba, qadriyatlarga yo‘naltirilganlik va shaxsiy fazilatlarni o‘z ichiga olgan kompetensiyalarni rivojlantirish.

Hamkorlik – fanlararo muammolarni hal qilish uchun turli sohalardagi talabalar, o‘qituvchilar va mutaxassislar o‘rtasidagi faol o‘zaro ta'sir [2].

STEM elementlarini o‘quv jarayoniga kiritish. Boshlang‘ich sinflarda STEM elementlari tabiiy fanlar, matematika, texnologiya va muhandislikning boshlang‘ich tushunchalarini birlashtiruvchi topshiriqlar orqali amalga oshiriladi. Darslarda kuzatish, tajriba, modellashtirish, qurish, o‘lchash va taqqoslash kabi faoliyatlar tashkil etiladi. Masalan, o‘quvchilar urug‘ning unishini kuzatish orqali o‘simliklarning rivojlanishini o‘rganadilar, o‘lchov vositalari yordamida uning bo‘yini o‘lchaydilar, natijalarni jadvalga yozadilar va xulosa chiqaradilar. Bunday faoliyat bir vaqtning o‘zida tabiiy fanlar, matematika va texnologiya elementlarini o‘zida mujassamlashtiradi.

STEM elementlarini darslarga kiritish quyidagi natijalarni beradi: o‘quvchilarning kuzatish va tadqiqotchilik faoliyati rivojlanadi;

nazariy bilimlar amaliy mashg‘ulotlar bilan mustahkamlanadi;

o‘quvchilarda qiziqish va motivatsiya ortadi.

STEM texnologiyalari kontekstida o‘rganish - bu olingan bilimlarning amaliy ko‘nikmalar bilan uyg'unlashuvidir. Shuning uchun, o‘quvchilarning g'oyalari nafaqat ularning ongida qoladi, balki ularni hayotda ham qo‘llash mumkin va amalda sinovdan o‘tgan bilim eng qimmatlidir. Shuni qo‘shimcha qilish kerakki, bugungi dunyoda talabalar haqli ravishda 21-asr ko‘nikmalari deb hisoblanadigan ko‘plab ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari kerak. Ushbu kontseptsiyaning mohiyati shundaki, zamonaviy dunyodagi odamlar tanqidiy fikrlay olishlari kerak [1].

Fanlararo integratsiya – STEM yondashuvining asosiy tamoyili. STEM ta’limining muhim xususiyati fanlararo integratsiyadir. Boshlang‘ich ta’limda bir mavzu bir nechta fan bilan bog‘langan holda o‘qitiladi. Bu esa o‘quvchilarga bilimlarning o‘zaro bog‘liqligini anglash imkonini beradi. Masalan, “O‘simlik qanday o‘sadi?” mavzusini o‘rganishda: bunday integratsiya o‘quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirish bilan birga bilimlarni turli vaziyatlarda qo‘llash kompetensiyasini ham shakllantiradi. Ta'limga bunday yondashuv to‘rtta sohani qamrab oladi: fan, texnologiya, muhandislik va matematika. Shuning uchun STEM ta'limining ko‘p komponentli va integratsiyalashgan tabiati o‘quvchilarni fan va texnologiyaning turli sohalari, matematika, muhandislik, fizika va boshqa turli kasblarga ta'sir ko‘rsatadigan fanlar bilan tanishtirish uchun modulli yondashuv uchun asos yaratadi [7].

Muammoga asoslangan ta’lim texnologiyasi. Boshlang‘ich sinflarda STEM mashg‘ulotlari muammoli vaziyatlardan boshlanishi maqsadga muvofiqdir. O‘qituvchi o‘quvchilarga kundalik hayot bilan bog‘liq savollarni taklif etadi va ularni kichik guruhlarda muhokama qilishga yo‘naltiradi. Muammoga asoslangan savollar quyidagicha bo‘lishi mumkin:

O‘simlik yaxshi o‘sishi uchun qanday sharoit kerak?

Suvni qanday tejash mumkin?

Qog‘ozdan qanday qilib mustahkam ko‘prik yasash mumkin?

Muz nima sababdan suv yuzasida qalqib turadi?

Ushbu savollar o‘quvchilarni kuzatish, taxmin qilish, tajriba o‘tkazish va dalillar asosida xulosa chiqarishga undaydi. Jarayonda o‘qituvchi yo‘naltiruvchi rolni bajaradi, o‘quvchilar esa mustaqil yechim topishga harakat qiladilar.

Amaliy modellashtirish va loyiha faoliyati. STEM yondashuvining muhim tarkibiy qismi loyiha va modellashtirish faoliyatidir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari oddiy materiallardan foydalangan holda turli modellar yaratadilar. Bu faoliyat nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘laydi. O‘quvchilar quyidagi loyihalarni bajarishlari mumkin: masalan, uy maketini tayyorlash, o‘simlik uchun qulay sharoit yaratish, shamol tegirmonini yasash. Bu loyiha ishlaridan maqsad- o‘quvchilar qurilish va makon tushunchalarini, issiqlik, namlik va yorug‘likning o‘simlik o‘sishiga ta’sirini o‘rganadi, shamol energiyasining harakatga aylanishini tushunib oladi. Loyiha yakunida o‘quvchilar o‘z ishlanmasini taqdim etadilar, uning qanday ishlashi va nima sababdan aynan shunday yechim tanlanganini izohlaydilar. Bu esa nutq madaniyati va taqdimot ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Natijalarni muhokama qilish va xulosa chiqarish. Har bir STEM faoliyati muhokama va refleksiya bilan yakunlanadi. O‘quvchilar tajriba natijalarini tahlil qiladilar, o‘z kuzatuvlari va fikrlarini baham ko‘radilar hamda umumiy xulosa chiqaradilar. Muhokama jarayonida quyidagi savollar qo‘llanishi mumkin: Tajribada nimalarni kuzatdingiz? Sizning taxminingiz tasdiqlandimi? Natijaga nima ta’sir ko‘rsatdi? Tajribani yana qanday o‘zgartirish mumkin? Mazkur bosqich o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, o‘z fikrini asoslash va muloqot kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Boshlang‘ich sinflarda qo‘shimcha STEM ta’limini tashkil etish. STEM ta’limini faqat dars bilan cheklash emas, balki darsdan tashqari mashg‘ulotlarda ham davom ettirish muhimdir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun quyidagi yo‘nalishlarda STEM to‘garaklari tashkil etilishi mumkin:konstruktorlar bilan ishlash; oddiy modellashtirish; boshlang‘ich robototexnika elementlari; muhandislik o‘yinlari; tajriba laboratoriyalari. Bunday to‘garaklar o‘quvchilarning texnik tafakkuri va ijodkorligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

STEM ta’limi amaliyotga yo‘naltirilgan o‘rganish va fanlararo integratsiyaga urg'u beradi. Akademik fanlar alohida o‘rganiladigan an’anaviy yondashuvlardan farqli o‘laroq, STEM real muammolarni hal qilish orqali fanlarning o‘zaro bog'liqligini rivojlantiradi. Bu tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, tadqiqot ko‘nikmalari va jamoaviy ishni rivojlantiradi. Bundan tashqari, STEM yondashuvi robototexnika, sun'iy intellekt, virtual haqiqat va dasturlash kabi zamonaviy raqamli texnologiyalardan faol foydalanadi [9].

Boshlang‘ich sinflar uchun STEM tajribalari. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilar bilan STEM mashg‘ulotlarini tashkil etishda sodda, xavfsiz va qiziqarli tajribalar katta ahamiyatga ega. Bunday tajribalar o‘quvchilarning kuzatuvchanligini oshiradi va tabiiy hodisalarni amaliy misollar orqali tushuntiradi.

“Shisha idishdagi bulut” tajribasi. Ushbu tajribani o‘tkazishdan maqsad o‘quvchilarga suv aylanish jarayonini tushuntirish hisoblanadi. Ushbu tajriba jarayonida quyidagi jihozlar kerak bo‘ladi: shisha idish, issiq suv, doka yoki metall to‘r, muz bo‘laklari. Tajriba quyidagi bosqichlarda o‘tkaziladi:

1. Idishning uchdan bir qismi issiq suv bilan to‘ldiriladi.
2. Og‘ziga doka yoki to‘r qo‘yiladi.
3. Uning ustiga muz bo‘laklari joylashtiriladi.
4. Bir necha daqiqadan so‘ng idish ichida bulut hosil bo‘ladi.

Bunda issiq suv bug‘lanadi, yuqoridagi sovuq havo ta’sirida bug‘ kondensatsiyalanib mayda tomchilarga aylanadi. Natijada bulut hosil bo‘ladi. Tajriba orqali o‘quvchilar bug‘lanish, kondensatsiya, suv aylanishi, yomg‘ir, tuman va qor hosil bo‘lishi haqida tushunchalarga ega bo‘ladilar. Mazkur tajriba tabiiy fanlar va matematika fanlari bilan integratsiyalashgan holda kuzatish jadvali tuzish orqali ham boyitilishi mumkin.

“Suv va yog‘” tajribasi. Tajribaning maqsadi suyuqliklarning xossalari va ekologik muammolarni tushuntirishdan iborat. Tajriba jarayonida quyidagi jihozlar kerak bo‘ladi: shaffof stakan, suv, o‘simlik yog‘i, qoshiq yoki gubka. Tajriba quyidagi bosqichlarda o‘tkaziladi: stakanga suv quyiladi; ustiga yog‘ qo‘shiladi; yog‘ni suvda eritishga harakat qilinadi; yog‘ suv yuzasida alohida qatlam hosil qilishi kuzatiladi. Tajriba orqali o‘quvchilar yog‘ va suvning zichligi hamda molekulyar tuzilishi turlicha bo‘lgani uchun ular aralashmasligini bilib oladilar.

Tajribaning ekologiyaga bog‘liqligi shundaki, suv yuzasidagi yog‘ qatlami kislorod almashinuviga to‘sqinlik qiladi, natijada suvdagi o‘simlik va hayvonot dunyosiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu tajriba o‘quvchilarda ekologik madaniyat va tabiatni asrash mas’uliyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Muhokama. *STEM yondashuvining boshlang‘ich ta’limdagi pedagogik ahamiyati.* Boshlang‘ich sinflarda STEM yondashuvi o‘quvchilarning nafaqat bilimlarini, balki kompetensiyalarini ham rivojlantiradi. STEM mashg‘ulotlari o‘quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirib, olingan bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llashga o‘rgatadi. STEM yondashuvi o‘quvchilarga kasbiy amaliyot asoslarini

rivojlantirishga va ta'lim dasturlarini loyihalash bilan bog'liq aniq pedagogik muammolarni hal qilishda ilmiy, tizimga asoslangan va faoliyatga asoslangan yondashuv ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. O‘quvchilar o‘rganilayotgan hodisalar mantig'ini chuqur o‘rganishlari, ularning o‘zaro bog'liqligi va tizimliligini tushunishlari, shu bilan muhandislik tafakkurini, tanqidiy vaziyatlarda harakat qilish qobiliyatini va jamoaviy ish, boshqaruv va o‘zini taqdim etish ko‘nikmalarini rivojlantirishlari mumkin [5].

Ibrayeva E.S. , Shauhsekova B.K. o‘z maqolasida [10] boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida STEM ta’limiga qiziqishni rivojlantirish va uni qo‘shimcha ta’lim (to‘garak, Lego markazlari, klub va kurslar) orqali qanday shakllantirish mumkinligi haqida yozgan. Mualliflar STEM yondashuvi bolalarning ilmiy tafakkuri, muammolarni hal qilish ko‘nikmalari va texnik ijodkorligini rivojlantirishini tajriba orqali isbotlagan.

Mualliflarning fikricha, zamonaviy ta’limda STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) bolalarni kelajak kasblariga tayyorlashning muhim vositasidir. STEM ta’limi o‘quvchini faqat nazariy bilim bilan emas, balki real hayotdagi muammolarni amaliy hal qilishga ham o‘rgatadi. Shu sababli boshlang‘ich yoshdan boshlab bolalarda STEM fanlariga qiziqishni uyg‘otish zarur.

STEM yondashuvi boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash, mustaqil fikrlash va muammolarni ijodiy hal etish kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim pedagogik ahamiyatga ega. Mazkur yondashuv fanlararo integratsiya asosida o‘quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi hamda tabiiy fanlar, matematika, texnologiya va muhandislik elementlarini o‘zaro uyg‘un holda o‘rganishga imkon yaratadi.

Boshlang‘ich sinflarda STEM yondashuvi o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda kuzatish, tajriba o‘tkazish, modellashtirish, loyiha yaratish va jamoaviy faoliyat orqali tashkil etiladi. Natijada o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, mantiqiy tahlil qilish, ijodkorlik, hamkorlikda ishlash va kommunikativ ko‘nikmalar rivojlanadi. Shuningdek, ular o‘rganilgan bilimlarni kundalik hayotdagi vaziyatlarda qo‘llashni o‘rganadilar, bu esa funksional savodxonlikning shakllanishiga xizmat qiladi.

Pedagogik jihatdan STEM yondashuvi ta’lim jarayonini o‘quvchi markazida tashkil etishga, o‘quvchilarning faol ishtiroki va tadqiqotchilik faoliyatini qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Shu sababli STEM boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning ilmiy tafakkuri va amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali pedagogik vositalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa. Boshlang‘ich sinflarda STEM yondashuvini amalga oshirish o‘quv jarayonini zamonaviy pedagogik talablar asosida tashkil etishning samarali vositalaridan biridir. STEM elementlarini fanlararo integratsiya, muammoga asoslangan ta’lim, amaliy loyiha va modellashtirish faoliyatlari bilan uyg‘unlashtirish o‘quvchilarning funksional savodxonligi, tadqiqotchilik kompetensiyasi hamda ijodiy tafakkurini rivojlantiradi. STEM texnologiyalari ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi va rejalashtirilgan o‘quv natijalariga erishishni ta'minlaydi. Asosiy e’tibor har bir talabaga va ularning ta'lim darajasini rivojlantirish uchun sharoit yaratishga qaratilgan. STEM elementlaridan foydalanish o‘qituvchilarga fanlar o‘rtasida mantiqiy aloqalarni o‘rnatish imkonini beradi va shu bilan ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi [4].

“Shisha idishdagi bulut” va “Suv hamda yog‘” kabi sodda tajribalar orqali o‘quvchilar tabiiy hodisalarni kuzatish, ilmiy izoh berish va kundalik hayot bilan bog‘lash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Qo‘shimcha STEM to‘garaklari, yozgi oromgohlar va darsdan tashqari amaliy mashg‘ulotlar esa o‘quvchilarning fan va texnologiyaga bo‘lgan qiziqishini yanada kuchaytiradi.

STEM fanlarini o‘rganayotgan o‘quvchilar mantiqan fikrlay oladilar va innovatsiya va ixtiro sohalaridagi muammolarni hal qilish uchun turli vositalardan mustaqil ravishda foydalanadilar. STEM fanlari bo‘yicha malakali bo‘lish karyeraga ta'sir qilishi, unumdorlikni oshirishi va bir qancha iqtisodiy sohalarda raqobatbardoshlikni oshirishi mumkin [3].

Natijada STEM yondashuvi boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning mustaqil o‘rganish, muammoni hal qilish, hamkorlikda ishlash va o‘z fikrini asoslash kabi XXI asr kompetensiyalarini shakllantirishning muhim pedagogik mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. Римская Г.Р. STEM-образование в современной школе как способ овладения обучающимися ключевыми компетенциями и умениями. Проблемы современного педагогического образования, 2022, (77-1), 242-245.

2. Шарифбаева Х.Я. (2023). Реализация преемственности модели STEM на всех уровнях образования. Проблемы педагогики, (1 (62)), 7-10.

3. Муминова Д.Р. (2022). Методика применения технологии STEM на уроках астрономии в общеобразовательных школах. Science and Innovation, 1(7), 1297-1301. https://doi.org/10.5281/zenodo.7311187

4. Ожибаева З.М. Нурмуханбетова Н.Н. Использование STEM-технологий как способ повышения мотивации учащихся на уроках химии в условиях обновления образования республики Казахстан. Scientific atlas, 2021, NO 4, ISSN 2738-7518, 52-58.

5. Зубенко Н.Ю., Сухова Е.И. (2018). Особенности построения STEM-модуля «Проектирование образовательных программ дошкольного образования» для бакалавров по направлению подготовки «Педагогическое образование». Общество: социология, психология, педагогика, (11), 76-80.

6. Амет-Уста З.Р. Пути реализации STEM-образования в условиях дошкольной образовательной организации. Вестник Северо-Кавказского федерального университета. 2026;1(1):153-158. https://doi.org/10.37493/2307-907X.2026.1.18

7. Земляченко Л.В. (2026). Организация STEM-образования детей дошкольного возраста: специфика реализации модульного подхода. Концепт, (2), 419-436. doi: 10.24412/2304-120X-2026-11048

8. Коваленко С.В., Мальченко Н.Е. Реализация технологий STEM-образования в дошкольном образовательном учреждении. Педагогическая перспектива. 2025. № 1(17). С. 29–39.

9. Султанова М.Т. STEM-образование: тенденции и перспективы развития. Izlanuvchi. Yangi zamonaviy ilm-fan jurnali, Vol. 2 No. 9 (2026), 32-36.

10. Ибраева Э.С., Шаушекова Б.К. (2023). Развитие интереса к STEM-образованию у детей младшего школьного возраста в системе дополнительного образования. Перспективы науки и образования, (1 (61)), 276-290.

UO‘K 373.3:37.015.3

BOSHLANG‘ICH SINF ONA TILI DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING ILMIY DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-METODIK IMKONIYATLARI

Mardonova Laylo Ro‘zimurod qizi,
Navoiy davlat universiteti
Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
(boshlang‘ich ta’lim) yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf ona tili darslarida o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishning pedagogik-metodik imkoniyatlari ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Ilmiy dunyoqarash tushunchasining mazmun-mohiyati, uning boshlang‘ich maktab yoshidagi o‘quvchilar shaxsiy rivojlanishidagi o‘rni va ona tili ta’limi bilan uzviy aloqadorligi yoritiladi. Ona tili darslarining faqat lingvistik bilimlarni egallash vositasi emas, balki o‘quvchilarning borliqni anglash, kuzatish, taqqoslash, sabab-oqibat munosabatlarini tushunish, dalillash, xulosa chiqarish va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi pedagogik muhit sifatidagi imkoniyatlari ochib beriladi. Shuningdek, ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda matn ustida ishlash, muammoli ta’lim, savol-javob, kuzatish, taqqoslash, guruhli va individual topshiriqlar, fanlararo integratsiya, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda kompetensiyaviy yondashuvdan foydalanish masalalari tahlil etiladi. Tadqiqot natijasida ona tili darslarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning mazmuniy, metodik va pedagogik shart-sharoitlari tizimlashtirilib, samarali metodik yondashuvlar taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich ta’lim, ona tili, ilmiy dunyoqarash, ilmiy tafakkur, lingvistik bilim, pedagogik imkoniyat, metodika, muammoli ta’lim, fanlararo integratsiya, mustaqil fikrlash, matn ustida ishlash, kompetensiyaviy yondashuv.*

PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL POSSIBILITIES FOR DEVELOPING STUDENTS’ SCIENTIFIC WORLDVIEW IN NATIVE LANGUAGE LESSONS IN PRIMARY SCHOOL

This article examines the pedagogical and methodological potential for shaping students' scientific worldview in primary school native language lessons from both theoretical and practical perspectives. It highlights the nature and essence of a scientific worldview, its role in the personal development of primary school students, and its intrinsic connection to native language education. The study demonstrates how native language lessons serve not merely as a means of acquiring linguistic knowledge, but also as a pedagogical environment that fosters students' skills in comprehending reality, observing, comparing, grasping cause-and-effect relationships, reasoning, drawing conclusions, and thinking independently. Additionally, it analyzes the application of text analysis, problem-based learning, question-and-answer sessions, observation, comparison, group and individual assignments, interdisciplinary integration, information and communication technologies, and a competency-based approach in cultivating a scientific worldview. As a result of the research, the content-related, methodological, and pedagogical conditions for developing a scientific worldview in native language lessons are systematized, and effective methodological approaches are proposed.

Keywords: *primary education, native language, scientific worldview, scientific thinking, linguistic knowledge, pedagogical potential, methodology, problem-based learning, interdisciplinary integration, independent thinking, text analysis, competency-based approach.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

В статье рассматриваются педагогические и методические возможности формирования научного мировоззрения учащихся на уроках родного языка в начальных классах с научно-теоретической и практической точек зрения. Раскрываются сущность и содержание понятия «научное мировоззрение», его значение в личностном развитии учащихся младшего школьного возраста, а также взаимосвязь с обучением родному языку. Обосновывается, что уроки родного языка являются не только средством усвоения лингвистических знаний, но и важной педагогической

средой для развития у учащихся навыков познания окружающей действительности, наблюдения, сравнения, понимания причинно-следственных связей, аргументации, формулирования выводов и самостоятельного мышления. Анализируются вопросы использования работы с текстом, проблемного обучения, вопросов и ответов, наблюдения, сравнения, групповых и индивидуальных заданий, межпредметной интеграции, информационно-коммуникационных технологий, а также компетентностного подхода в формировании научного мировоззрения. В результате исследования систематизированы содержательные, методические и педагогические условия формирования научного мировоззрения на уроках родного языка и предложены эффективные методические подходы.

Ключевые слова: *начальное образование, родной язык, научное мировоззрение, научное мышление, лингвистические знания, педагогические возможности, методика, проблемное обучение, межпредметная интеграция, самостоятельное мышление, работа с текстом, компетентностный подход.*

Kirish. Bugungi kunda ta’lim jarayonining asosiy vazifalaridan biri o‘quvchiga tayyor bilimlarni berish bilan cheklanib qolmasdan, uning mustaqil fikrlashi, atrof-muhitdagi hodisalarni kuzatishi, tahlil qilishi, ular o‘rtasidagi sabab-oqibat aloqalarini anglay olishi hamda o‘z qarashlarini asoslay olish qobiliyatini rivojlantirishdan iborat. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida mazkur vazifa alohida pedagogik ahamiyatga ega. Chunki aynan shu davrda bolaning bilim olishga munosabati, bilish faoliyati, savol berish, kuzatish, taqqoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish kabi intellektual faoliyat elementlari izchil shakllana boshlaydi.

Boshlang‘ich sinf ona tili darslari mazkur jarayon uchun keng imkoniyatlarga ega. Ona tili insonning tafakkuri, dunyoni idrok etishi va boshqa insonlar bilan muloqot qilishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy hodisadir. Shu sababli ona tilini o‘rgatish jarayonida o‘quvchi nafaqat so‘z, gap, matn, grammatik shakl yoki imlo qoidalarini o‘zlashtiradi, balki til orqali voqelikni anglash, fikrni shakllantirish va ifodalash imkoniyatlarini ham egallaydi.

Ilmiy dunyoqarashni shakllantirish masalasi boshlang‘ich ta’limda o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisidan murakkab falsafiy yoki ilmiy nazariyalarni to‘liq o‘zlashtirish talab qilinmaydi. Bunda asosiy maqsad bolaning yosh va psixologik imkoniyatlariga mos ravishda unda ilmiy bilishning dastlabki elementlarini shakllantirishdir. Jumladan, hodisa va predmetlarni kuzatish, ularni belgilari asosida taqqoslash, muhim va ikkilamchi xususiyatlarni ajratish, sabab va natijani aniqlash, dalil asosida fikr yuritish, savolga asoslangan javob berish, taxmin ilgari surish va xulosa chiqarish kabi ko‘nikmalar ilmiy dunyoqarashning boshlang‘ich tarkibiy qismlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Ona tili darslarida bu jarayonni tashkil etishning imkoniyatlari juda keng. Masalan, matn bilan ishlash jarayonida o‘quvchi undagi voqea-hodisalarni aniqlaydi, qahramonlarning xatti-harakatlariga baho beradi, sabab va natijani izlaydi, yangi ma’lumotlarni avvalgi bilimlari bilan taqqoslaydi. Tabiat, inson, mehnat, texnika, jamiyat, ekologiya va kundalik hayotga oid matnlar esa o‘quvchilarning dunyo haqidagi tasavvurlarini kengaytirish bilan birga, ularni ma’lumotni dalil asosida qabul qilishga yo‘naltiradi.

Shu nuqtayi nazardan, boshlang‘ich sinf ona tili darslarida o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishni alohida metodik yo‘nalish sifatida tadqiq etish dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi – boshlang‘ich sinf ona tili darslarida o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishning pedagogik-metodik imkoniyatlarini aniqlash, mazkur jarayonning samarali metod va vositalarini tizimlashtirish hamda metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat: ilmiy dunyoqarash tushunchasining pedagogik mazmunini aniqlash; boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlarini tahlil qilish; ona tili darslarining ilmiy dunyoqarashni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini aniqlash; ona tili darslarida qo‘llaniladigan samarali metod va vositalarni tizimlashtirish; matn, mashq va topshiriqlarning ilmiy dunyoqarashni rivojlantirishdagi o‘rnini ochib berish; ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga yo‘naltirilgan metodik yondashuvlarni taklif etish.

Tadqiqot obyekti – boshlang‘ich sinflarda ona tili ta’limi jarayoni. Tadqiqot predmeti — ona tili darslarida o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish mazmuni, metodlari, vositalari va pedagogik shart-sharoitlari.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Boshlang‘ich ta’limda ona tilini o‘qitish masalasi ko‘plab pedagogik, metodik va lingvodidaktik tadqiqotlarning obyekti bo‘lib kelgan. Ona tili ta’limining mazmuni, metodlari, tamoyillari, nutq o‘stirish, savodxonlikni rivojlantirish, grammatik bilimlarni shakllantirish va matn ustida ishlash masalalari o‘zbek pedagogik metodikasida muhim o‘rin egallaydi.

Karima Qosimova, Safo Matchanov, Xolida G‘ulomova, Sharofat Yo‘ldosheva va Sharofjon Sariyevlarning boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasiga oid darsligida savod o‘rgatish, ona tili ta’limining mazmuni, o‘quvchilarning nutqini o‘stirish va darsni tashkil etish metodlari tizimli yoritilgan. Mazkur metodik qarashlar boshlang‘ich ta’limda o‘quvchining faol bilish faoliyatini tashkil etish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

A. G‘ulomov, M. Qodirov, M. Ernazarova va hammualliflar tomonidan yaratilgan “Ona tili o‘qitish metodikasi” darsligida umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ona tilini o‘qitishning metodik jihatlari, ilmiy-nazariy ma’lumotlarni amaliyotga tatbiq etish usullari yoritilgan. Darslikning metodik konsepsiyasi ona tili ta’limini faqat bilim berish jarayoni emas, balki amaliy nutqiy faoliyat bilan bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi.

B. To‘xliyev, M. Shamsiyeva va T. Ziyodovalarning o‘zbek tili o‘qitish metodikasiga oid ishlarida matn ustida ishlash, so‘z boyligini oshirish, ijodiy tafakkurni rivojlantirish va ta’lim jarayonida o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash masalalari muhim o‘rin tutadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda boshlang‘ich ta’limda ona tili fanini o‘qitishda interfaol metodlar, kreativ metodlar, didaktik tamoyillar va o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olishga alohida e’tibor berilmoqda. Bu yondashuvlar o‘quvchilarning savodxonligi bilan birga, mantiqiy fikrlash va mustaqil faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ona tili ta’limida nutqiy kompetensiya, savodxonlik, mustaqil fikrlash va ijodkorlik masalalari yetarlicha tadqiq etilgan bo‘lsa-da, ushbu imkoniyatlarni aynan ilmiy dunyoqarashni shakllantirish maqsadi bilan tizimli bog‘lash masalasi alohida metodik yondashuvni talab etadi.

Ilmiy dunyoqarashni shakllantirishni uchta o‘zaro bog‘liq yo‘nalishda ko‘rish mumkin: ilmiy, faoliyatli va qadriyatli-refleksiv yo‘nalish. Ilmiy yo‘nalishda o‘quvchi borliq haqidagi ilmiy asoslangan ma’lumotlarni egallaydi; faoliyatli yo‘nalishda kuzatish, taqqoslash, tasniflash, tahlil qilish va xulosa chiqarish kabi amallarni bajaradi; qadriyatli-refleksiv yo‘nalishda esa egallangan bilimga munosabat bildiradi va o‘z fikrini asoslaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasini belgilashda boshlang‘ich ta’limning yosh xususiyatlari, ona tili fanining mazmuni va ilmiy dunyoqarashning tarkibiy komponentlari o‘zaro bog‘liq holda asos qilib olindi. Tadqiqotda nazariy tahlil, pedagogik kuzatish, suhbat, taqqoslash, umumlashtirish, pedagogik tajribalarni o‘rganish, dars jarayonini modellashtirish va metodik topshiriqlarni loyihalash kabi metodlardan foydalanish imkoniyatlari ko‘rib chiqildi.

Ilmiy dunyoqarashni shakllantirish jarayonining metodik modeli maqsadli, mazmuniy, jarayonli va natijaviy komponentlardan tashkil topishi maqsadga muvofiq. Maqsadli komponent o‘quvchilarda ilmiy asoslangan fikrlash, borliqni anglash va bilimga ongli munosabatni shakllantirishni nazarda tutadi. Mazmuniy komponent ona tili darslarining lingvistik mazmunini tabiat, jamiyat, inson, texnika va kundalik hayotga oid ilmiy ma’lumotlar bilan uyg‘unlashtirishni qamrab oladi.

Jarayonli komponent muammoli vaziyat, kuzatish, savol-javob, taqqoslash, guruhli ish, mustaqil topshiriq, matn tahlili va ijodiy faoliyatni tashkil etishni o‘z ichiga oladi. Natijaviy komponent esa o‘quvchining bilimni anglash, tahlil qilish, dalillash, mustaqil fikrlash va xulosa chiqarish qobiliyatining rivojlanishi bilan belgilanadi.

Tadqiqotda asosiy metodik tamoyil sifatida “bilim — faoliyat — fikr — xulosa” ketma-ketligi taklif etiladi. Bunda o‘quvchi avvalo ma’lumot bilan tanishadi, keyin mazkur ma’lumot asosida amaliy topshiriq bajaradi, o‘z fikrini shakllantiradi va nihoyat xulosa chiqaradi.

Masalan, “Suvning inson hayotidagi ahamiyati” mavzusidagi matn bilan ishlashda o‘quvchilarga suvning inson hayoti uchun ahamiyati, kundalik hayotda undan foydalanish, suvni tejash zarurati va suv bo‘lmaganda yuzaga keladigan oqibatlar haqida savollar berilishi mumkin. Bunday topshiriqlar ona tili darsining lingvistik vazifasi bilan bir qatorda o‘quvchining ilmiy bilish faoliyatini ham rivojlantiradi.

Muammoli ta’lim ham tadqiqot metodologiyasining muhim qismi sifatida qaraladi. Muammoli savol o‘quvchini tayyor javobni kutishdan ko‘ra, mustaqil fikrlashga undaydi. Masalan, “Nima uchun ayrim so‘zlarning ma’nosi gapdagi o‘rniga qarab o‘zgarishi mumkin?”, “Nima sababdan matndagi fikrlar ma’lum tartibda joylashtiriladi?” kabi savollar lingvistik hodisani kuzatish, sababini izlash va xulosa chiqarishga olib keladi.

Fanlararo integratsiya ham muhim metodologik asos hisoblanadi. Ona tili darslarini tabiatshunoslik, matematika, texnologiya, o‘qish savodxonligi va tarbiya bilan integratsiyalash orqali o‘quvchining bir hodisa haqidagi bilimlari turli fanlar nuqtayi nazaridan boyitiladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqotning nazariy va metodik tahlili natijasida boshlang‘ich sinf ona tili darslarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning bir qator pedagogik-metodik imkoniyatlari aniqlandi.

Birinchi navbatda, matn bilan ishlash ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning samarali vositalaridan biri ekanligi asoslandi. Chunki matn o‘quvchini ma’lum bir mazmuniy muhitga olib kiradi. Ilmiy-ma’rifiy, tabiatshunoslik, ekologik, ijtimoiy va kundalik hayotga oid matnlar orqali o‘quvchiga yangi ma’lumot berish bilan birga, uning mazkur ma’lumotni anglash va tahlil qilish faoliyatini tashkil etish mumkin.

Matn bilan ishlashni oldindan taxmin qilish, matnni anglash, tahlil qilish, munosabat bildirish va umumlashtirish bosqichlarida tashkil etish o‘quvchining oddiy o‘qish faoliyatini faol bilish jarayoniga aylantiradi.

Ikkinchi muhim natija — savol berish metodining imkoniyatlari aniqlandi. Savol o‘quvchining fikrlash faoliyatini boshqaruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Reproduktiv savollar ma’lumotni eslashga, tahliliy savollar sabab-oqibatni aniqlashga, muammoli savollar mustaqil yechim izlashga, refleksiv savollar esa o‘z faoliyatini baholashga xizmat qiladi.

Uchinchi natija — muammoli topshiriqlar ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda yuqori metodik imkoniyatga ega ekanligi aniqlandi. Masalan, o‘quvchilarga ikki xil fikr berilib, ulardan qaysi biri dalilga, qaysi biri shaxsiy taxminga asoslanganini aniqlash talab qilinishi mumkin. Bu o‘quvchini fikr va faktni farqlashga o‘rgatadi.

To‘rtinchi natija — kuzatish va taqqoslash metodlaridan foydalanish o‘quvchilarning analitik fikrlashini rivojlantiradi. O‘quvchilar ikki matnni, ikki hodisani yoki ikki tushunchani taqqoslab, o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlaydilar hamda taqqoslash mezonlarini izohlashga o‘rganadilar.

Beshinchi natija — fanlararo integratsiya ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning samarali vositasi ekanligi asoslandi. Masalan, “Daraxt” mavzusidagi matnni o‘rganishda ona tili darsida matn tuzilishi va so‘z turkumlari, tabiatshunoslikda daraxtning tuzilishi va tabiatdagi o‘rni, matematikada daraxtlar soni va hisob-kitob, tarbiya jarayonida esa tabiatni asrash masalalari o‘zaro bog‘lanishi mumkin.

Oltinchi natija — ijodiy topshiriqlar o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini mustahkamlashi aniqlandi. “Agar men olim bo‘lganimda...” mavzusida matn yozish, tabiatdagi biror hodisa haqida savollar tuzish, berilgan ma’lumot asosida xulosa yozish, sabab-hodisa-natija jadvalini to‘ldirish va kuzatish natijasini yozma bayon qilish kabi topshiriqlar o‘quvchini bilimni mustaqil qayta ishlashga yo‘naltiradi.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirib, boshlang‘ich sinf ona tili darslarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning quyidagi metodik modelini taklif etish mumkin: “Muammoli vaziyat → savol → kuzatish → taqqoslash → tahlil → dalillash → mustaqil fikr → xulosa → refleksiya”.

Ushbu modelda muammoli vaziyat o‘quvchida bilishga ehtiyoj uyg‘otadi, savol uning e’tiborini muayyan muammoga yo‘naltiradi, kuzatish va taqqoslash ma’lumot to‘plashga yordam beradi, tahlil ma’lumotni anglashni ta’minlaydi, dalillash fikrning asoslanganligini ko‘rsatadi, mustaqil fikr va xulosa esa ilmiy dunyoqarashning shakllangan elementlarini namoyon etadi.

O‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini baholash uchun quyidagi mezonlardan foydalanish mumkin:

Mezon	Past daraja	O‘rta daraja	Yuqori daraja
Bilimni anglash	Ma’lumotni qisman tushunadi	Asosiy mazmunni tushunadi	Mazmunni chuqur anglaydi
Kuzatish	Belgilarni ajratishda qiynaladi	Asosiy belgilarni aniqlaydi	Muhim belgilarni mustaqil ajratadi
Taqqoslash	Yordam bilan taqqoslaydi	Yo‘riqnoma asosida taqqoslaydi	Mustaqil taqqoslaydi
Dalillash	Fikrini asoslay olmaydi	Oddiy dalillar keltiradi	Fikrini aniq dalillar bilan asoslaydi
Xulosa chiqarish	Tayyor xulosani takrorlaydi	Qisman mustaqil xulosa chiqaradi	Mustaqil va mantiqiy xulosa chiqaradi
Mustaqil fikrlash	Qisqa javob beradi	O‘z fikrini bildiradi	Fikrini asoslab, yechim taklif qiladi

Muhokama. Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirish masalasini muhokama qilishda, avvalo, “ilmiy dunyoqarash” tushunchasining boshlang‘ich ta’limdagi mazmunini to‘g‘ri belgilash zarur. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisining ilmiy dunyoqarashi katta yoshdagi o‘quvchi yoki talabaning ilmiy dunyoqarashidan farq qiladi. Bu davrda murakkab nazariy bilimlardan ko‘ra, ilmiy bilish faoliyatining elementlarini shakllantirish muhimdir.

Ona tili darslarining imkoniyati shundaki, o‘quvchi har qanday yangi bilimni til orqali qabul qiladi va ifodalaydi. Til yordamida u savol beradi, javob beradi, kuzatuvini bayon qiladi, o‘z fikrini asoslaydi va xulosa chiqaradi. Shu sababli ona tili darslari ilmiy tafakkurni shakllantirish uchun tabiiy pedagogik muhit yaratadi.

Bunda o‘qituvchining roli ham o‘zgaradi. Ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga yo‘naltirilgan darsda o‘qituvchi ko‘proq yo‘naltiruvchi, savol beruvchi, muammoli vaziyat yaratuvchi va o‘quvchining fikrlash faoliyatini boshqaruvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi.

Ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda fakt va fikrni farqlash ko‘nikmasiga e’tibor berish muhimdir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun “menimcha” va “aniq ma’lumot” o‘rtasidagi farqni anglash ilmiy fikrlashning dastlabki ko‘rinishlaridan biridir.

Ona tili darsligidagi mashqlar faqat grammatik birliklarni aniqlashga emas, balki o‘quvchini fikrlashga undashi lozim. Masalan, “Gapdagi otlarni toping” topshirig‘iga qo‘shimcha ravishda “Ushbu otlar qanday predmet yoki hodisalarni ifodalamoqda?”, “Ularni qanday guruhlarga ajratish mumkin?”, “Nima asosida bunday guruhlashni amalga oshirdingiz?” kabi savollarni berish mumkin.

Ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda raqamli ta’lim vositalari ham muhim imkoniyatlarga ega. Biroq texnologiyaning o‘zi maqsad emas. Uning samarasi o‘qituvchi uni qanday pedagogik vazifaga xizmat qildira olishiga bog‘liq. Masalan, videoni shunchaki namoyish qilishdan ko‘ra, video asosida savollar berish, o‘quvchini kuzatishga, sababni izlashga va xulosa chiqarishga undash pedagogik jihatdan samaraliroqdir.

Shuningdek, ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda o‘quvchilarning individual farqlarini hisobga olish zarur. Ayrim o‘quvchilar matn orqali, boshqalari tasvir, jadval, sxema yoki amaliy faoliyat orqali yaxshiroq o‘zlashtirishi mumkin. Shu sababli bir xil mazmunni turli shakllarda taqdim etish maqsadga muvofiq.

Muhokama natijasida shuni ta’kidlash mumkinki, boshlang‘ich sinf ona tili darslarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirish alohida bir mavzuga bog‘langan jarayon emas. U butun dars jarayonining mazmuni, metodlari, savollari, topshiriqlari va o‘qituvchi-o‘quvchi munosabatlari orqali bosqichma-bosqich amalga oshiriladi.

Xulosa. Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish zamonaviy boshlang‘ich ta’limning muhim pedagogik vazifalaridan biridir. Mazkur jarayon o‘quvchiga tayyor bilimlarni berishdan ko‘ra, uning bilimni izlash, tushunish, tahlil qilish, dalillash va xulosa chiqarish faoliyatini rivojlantirishga qaratilishi lozim.

Tadqiqot natijasida ona tili darslarining ilmiy dunyoqarashni shakllantirish uchun katta pedagogik-metodik imkoniyatlarga ega ekanligi aniqlandi. Buning asosiy sababi ona tilining tafakkur va bilish jarayonlari bilan uzviy bog‘liqligidadir.

Ona tili darslarida matn ustida ishlash, muammoli vaziyat yaratish, savol-javob, kuzatish, taqqoslash, tahlil qilish, dalillash, ijodiy topshiriqlar va refleksiv faoliyatni tizimli tashkil etish o‘quvchilarning ilmiy tafakkur elementlarini rivojlantirish imkonini beradi.

Fanlararo integratsiya ona tili darsining mazmunini boyitib, o‘quvchining turli fanlardan olgan bilimlarini yaxlit tizimda anglashiga yordam beradi. Bunda ona tili boshqa fanlardagi bilimlarni shunchaki takrorlovchi emas, balki ularni anglash, qayta ishlash va nutqiy jihatdan ifodalash vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning samaradorligi quyidagi pedagogik shart-sharoitlarga bog‘liq: ona tili darslari mazmunining real hayot va ilmiy ma’lumotlar bilan bog‘lanishi; o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish; muammoli va tadqiqotchilik xarakteridagi topshiriqlardan foydalanish; savollarni oddiydan murakkabga qarab tizimlashtirish; fakt, fikr va xulosani farqlashga o‘rgatish; fanlararo integratsiyani yo‘lga qo‘yish; interfaol va raqamli ta’lim vositalaridan maqsadli foydalanish; o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va fikrini dalillashiga imkon yaratish.

Shunday qilib, boshlang‘ich sinf ona tili darslarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishni “bilim — kuzatish — tahlil — dalillash — mustaqil fikr — xulosa” tizimi asosida tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Mazkur yondashuv o‘quvchilarning nafaqat ona tili fanidan bilim va ko‘nikmalarini, balki ularning mantiqiy, tanqidiy va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. G‘ulomov A., Qodirov M., Ernazarova M. va boshq. Ona tili o‘qitish metodikasi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. — 380 b.

2. Qosimova K., Matchanov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tilini o‘qitish metodikasi. — Toshkent: Nosir, 2009. — 352 b.

3. G‘ulomov A., Qodirov M. Ona tili o‘qitish metodikasi. — Toshkent: Universitet, 2001. — 221 b.

4. G‘ulomov A. Ona tili o‘qitish prinsiplari va metodlari. — Toshkent: O‘qituvchi, 1992. — 225 b.

5. G‘ulomov A., Ne’matov H. Ona tili ta’limi mazmuni. — Toshkent: O‘qituvchi, 1995.

6. To‘xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. — Toshkent, 2006.

7. Roziqov O. va boshq. Ona tili didaktikasi. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005.

8. Yuldasheva D.N. Ona tilini o‘qitish metodikasi. — Buxoro: Durdona, 2021.
9. Jumayev M. Boshlang‘ich ta’lim metodikasi asoslari. — Toshkent: Tafakkur Qanoti, 2017.
10. G‘ulomov A., Mengliyev B. Ona tili darslari uchun metodik qo‘llanma. — Toshkent: O‘zbekiston, 2019.
11. Yo‘ldoshev J.G., Usmonov S. Umumiy pedagogika: darslik. — Toshkent: O‘qituvchi, 2017. — 480 b.
12. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. — Toshkent, 2020-yil 23-sentabr.
13. Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. O‘zbek tili. — Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa konserni.
14. Abdullayeva M. Boshlang‘ich ta’lim metodikasi: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. — 296 b.
15. Hasanov R., Tashkenbayev U. Matn bilan ishlashning metodik asoslari. — Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
16. Выготский Л.С. Педагогическая психология. — Москва: Педагогика, 1996. — 480 с.
17. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — Москва: Наука, 1975. — 304 с.
18. Гальперин П.Я. Психология обучения и формирование умственных действий. — Москва: Знание, 1985. — 112 с.
19. Dewey J. Democracy and Education. — New York: Macmillan, 1966.
20. Gardner H. Multiple Intelligences: New Horizons. — New York: Basic Books, 2006.
21. Rogers C. Freedom to Learn. — Columbus: Charles Merrill, 1969.

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA MULTIMEDIA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING MILLIY VA XORIJIY TAJRIBASI

Ismoilova Moxirabonu Baxodir qizi,
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
2-bosqich magistranti
ismoilovamoxira1305200@gmail.com

Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini oshirishda multimedia texnologiyalaridan foydalanishning nazariy hamda amaliy masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-pedagogik tahlil, ilmiy adabiyotlar sharhi, milliy hamda xorijiy (jumladan, Singapur va Finlyandiya) ta’lim tajribalarini umumlashtirish va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. Tahlil natijalari o‘qish savodxonligi darslarida multimedia vositalarini qo‘llash o‘quvchilarning matn ustida ishlash darajasi va fanga bo‘lgan motivatsiyasini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich ta’lim, o‘qish savodxonligi, multimedia texnologiyalari, milliy tajriba, xorijiy tajriba, interaktiv ta’lim, PIRLS, raqamli didaktika, vizual ta’lim.*

НАЦИОНАЛЬНЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

В данной статье исследованы теоретические и практические вопросы использования мультимедийных технологий в повышении читательской грамотности учащихся начальных классов. В процессе исследования использовались методы сравнительно-педагогического анализа, обзора научной литературы, обобщения национального и зарубежного (в том числе Сингапура и Финляндии) образовательного опыта и системного подхода. Результаты анализа показали, что использование мультимедийных средств на уроках читательской грамотности значительно повышает уровень работы учащихся над текстом и их мотивацию к предмету.

Ключевые слова: *начальное образование, читательская грамотность, мультимедийные технологии, национальный опыт, зарубежный опыт, интерактивное обучение, PIRLS, цифровая дидактика, визуальное обучение.*

NATIONAL AND FOREIGN EXPERIENCE IN USING MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN PRIMARY EDUCATION

This article explores the theoretical and practical issues of using multimedia technologies to enhance the reading literacy of primary school students. In the course of the study, methods of comparative-pedagogical analysis, a review of scientific literature, the generalization of national and foreign (including Singapore and Finland) educational experience, and a systematic approach were used. The results of the analysis showed that the use of multimedia tools in reading literacy lessons significantly increases the level of students’ work on the text and their motivation for the subject.

Keywords: *primary education, reading literacy, multimedia technologies, national experience, foreign experience, interactive education, PIRLS, digital didactics, visual education.*

Kirish. Hech kimga sir emaski, XXI asr raqamli texnologiyalarning eng shiddat bilan rivojlanayotgan davri bo‘lmoqda. Bu davrda ta’lim tizimida o‘quvchilarning axborotni idrok etish va tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. Xususan, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligi darajasini oshirish nafaqat savod o‘rgatish, balki matnni chuqur tushunish, mantiqiy fikrlash va tanqidiy mushohada yuritish qobiliyatini shakllantirishni talab etadi. An’anaviy ta’lim usullari zamonaviy o‘quvchilarning vizual va interaktiv axborotga bo‘lgan ehtiyojini to‘liq qondira olmayotgani sababli, dars jarayoniga multimedia texnologiyalarini tizimli tatbiq etish zarurati yuzaga kelmoqda. O‘zbekistonda ta’lim sifatini oshirish, PIRLS kabi xalqaro baholash dasturlari mezonlariga moslashish hamda darsliklarning yangi avlodini amaliyotga joriy etish sharoitida multimedia texnologiyalaridan foydalanish o‘qish savodxonligi darslarining samaradorligini ta’minlovchi asosiy didaktik omillardan biriga aylandi.

Mazkur masala davlat siyosati darajasida ham ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni bilan tasdiqlangan

“O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”da ta’lim jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish hamda o‘quvchilar bilimini xalqaro baholash dasturlari asosida aniqlash vazifalari qo‘yilgan [14]. “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da ham ta’lim sifatini oshirish va raqamli transformatsiya ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilangan [15]. O‘zbekistonning 2021-yilda ilk bor PIRLS xalqaro tadqiqotida ishtirok etishi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini xalqaro mezonlar asosida baholash va milliy ta’lim amaliyotini ushbu mezonlarga moslashtirish zaruratini yanada dolzarb qilib qo‘ydi [4].

Ushbu yo‘nalishda milliy tajribani boyitish va ilg‘or xorijiy tajriba tendensiyalarini o‘rganish dolzarb ilmiy-pedagogik masala hisoblanadi.

Tadqiqot muammosi. Boshlang‘ich ta’lim jarayonida raqamli resurslar, interaktiv topshiriqlar va elektron darsliklar hajmi ortib borayotgan bo‘lsa-da, ularni o‘qish savodxonligi fani xususiyatlaridan kelib chiqqan holda didaktik jihatdan to‘g‘ri integratsiya qilish metodikasi yetarlicha tizimlashtirilmagan. Aksariyat hollarda multimedia texnologiyalari faqat ko‘rgazmalilik darajasida qolib ketmoqda, bu esa o‘quvchilarning matnni tushunib o‘qish va tahlil qilish imkoniyatlarini to‘liq yuzaga chiqarishga to‘sqinlik qiladi. Shu bilan birga, milliy tajribada mavjud yutuqlarni xalqaro metodlar bilan qiyosiy o‘rganish va amaliyotga tatbiq etishning ilmiy-metodik mexanizmlari to‘liq ishlab chiqilmagan.

Boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi darslarida multimedia texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha milliy tajriba va ilg‘or xorijiy tajribani qiyosiy-pedagogik tahlil qilish hamda ta’lim samaradorligini oshirishga qaratilgan amaliy-metodik tavsiyalarni ishlab chiqish tadqiqotning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar hal etildi: multimedia ta’limining nazariy-psixologik asoslarini ilmiy adabiyotlar asosida o‘rganish; milliy va xorijiy tajribani qiyoslash mezonlarini aniqlash; O‘zbekiston hamda Singapur va Finlyandiya tajribasini ushbu mezonlar asosida qiyosiy tahlil qilish; natijalar asosida o‘qish savodxonligi darslarida multimedia vositalaridan foydalanish bo‘yicha amaliy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Boshlang‘ich ta’limda axborot-kommunikatsiya va multimedia texnologiyalaridan foydalanish masalasi mahalliy va xorijiy ilmiy-pedagogik adabiyotlarda keng tadqiq etilgan. O‘quvchilarning o‘qish savodxonligi ko‘nikmalarini rivojlantirishda interaktiv media-resurslarning o‘rni va didaktik imkoniyatlarini o‘rganish bo‘yicha ilmiy izlanishlarni uchta asosiy yo‘nalishga ajratish mumkin.

Birinchidan, multimedia ta’limining nazariy va psixologik-pedagogik asoslari R.Mayerning “Multimedia orqali ta’lim olishning kognitiv nazariyasi” (Cognitive Theory of Multimedia Learning)da atroflicha yoritilgan [1]. Mayer tadqiqotlarida inson axborotni vizual va verbal kanallar orqali qabul qilishi, o‘qish savodxonligi jarayonida matnga mos tasvir va audiolarning birga berilishi kognitiv yuklamani kamaytirib, matnni tushunish darajasini oshirishi isbotlangan [1; 3]. Shuningdek, PIRLS xalqaro baholash dasturi doirasida o‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich ta’lim yoshidagi o‘quvchilarning raqamli matnlarni o‘qish va idrok etish ko‘nikmalari an’anaviy bosma matnlarga qaraganda yuqori motivatsiya va o‘zlashtirish dinamikasini namoyon etadi [4; 13].

Mayer multimedia ta’lim resurslarini loyihalashning bir qator tamoyillarini asoslab bergan: multimedia tamoyili (so‘z va tasvir birgalikda berilganda o‘zlashtirish samaraliroq bo‘ladi), uyg‘unlik tamoyili (mavzuga aloqasiz tasvir, musiqa va bezaklar chiqarib tashlanadi), signal berish tamoyili (asosiy axborot vizual belgilar bilan ajratiladi), fazoviy va vaqtli yaqinlik tamoyillari (matn va unga mos tasvir bir joyda va bir vaqtda beriladi) hamda modallik tamoyili (animatsiya yozma matn bilan emas, og‘zaki izoh bilan birga beriladi) [1]. S.Kalyuga esa kognitiv yuklama nazariyasi doirasida ichki, tashqi va samarali yuklama turlarini farqlab, raqamli o‘quv muhitida tashqi yuklamani kamaytirish o‘quvchining ishchi xotirasini matn mazmunini tushunishga yo‘naltirish imkonini berishini ko‘rsatadi [3]. Olimning “ekspertlik teskari effekti” g‘oyasiga ko‘ra, boshlovchi o‘quvchi uchun foydali bo‘lgan qo‘shimcha vizual ko‘mak tajribaliroq o‘quvchi uchun ortiqcha yuklamaga aylanishi mumkin. Bu esa multimedia vositalarini o‘quvchining tayyorgarlik darajasiga moslashtirish zarurligini asoslaydi.

PIRLS dasturida o‘qish savodxonligi ikki maqsad – badiiy tajriba orttirish hamda axborot olish va undan foydalanish uchun o‘qish – va to‘rt jarayon asosida baholanadi: matnda aniq berilgan axborotni topish, oddiy xulosa chiqarish, g‘oya va axborotni talqin qilish va umumlashtirish, matn mazmuni va shaklini baholash [4]. G.Hasanova ishida ushbu mezonlarni milliy boshlang‘ich ta’lim amaliyotiga tatbiq etish masalalari yoritilgan [13].

Ikkinchidan, xorijiy tajriba va xalqaro tendensiyalarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, Singapur, Finlyandiya va Janubiy Koreya kabi mamlakatlarda boshlang‘ich ta’lim tizimida o‘qish savodxonligini oshirish uchun maxsus milliy raqamli platformalar yaratilgan [9; 10]. Xorijlik olimlar o‘z ishlarida multimedia texnologiyalari tarkibidagi interaktiv lug‘atlar, audiokitoblar va animatsion syujetlar

boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining so‘z boyligini oshirish va matnning mantiqiy mazmunini anglashda eng samarali vosita ekanligini ta’kidlashadi [2]. Ular bergan xulosalarga ko‘ra, xorijiy tajribada multimediali vositalar faqat namoyish vositasi emas, balki o‘quvchi bilan muloqot qiluvchi interaktiv muhit sifatida loyihalashtiriladi.

Masalan, Finlyandiyaning 2014-yilda qabul qilingan asosiy ta’lim milliy o‘quv dasturida “ko‘p savodxonlik” (multiliteracy) va AKT kompetensiyasi fanlararo kompetensiyalar sifatida belgilangan bo‘lib, o‘quvchilar matnni yozma, og‘zaki, vizual, audio va raqamli shakllarda talqin qilishga o‘rgatiladi [10]. Singapurda esa EdTech Masterplan doirasida o‘quvchilarning raqamli savodxonligi va mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan Singapore Student Learning Space (SLS) milliy onlayn platformasi faoliyat yuritadi [9].

Uchinchidan, milliy tajriba doirasida O‘zbekiston olimlari va pedagog-amaliyotchilari tomonidan ham boshlang‘ich ta’limda raqamli texnologiyalardan foydalanishning turli aspektlari o‘rganilgan. O‘zbekistonlik tadqiqotchilardan U.Inoyatov, N.Tayloqov, R.Jo‘rayevlar o‘z ishlarida multimedia texnologiyalarining umumiy didaktik imkoniyatlarini va ta’lim jarayonini raqamlashtirish bosqichlarini tahlil qilganlar [5; 6; 7; 8; 12].

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich ta’limda o‘qish savodxonligini oshirishda multimedia texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha milliy tajriba va xorijiy tajriba o‘rtasidagi didaktik va metodik farqlarni qiyosiy-pedagogik tahlil qilish va zamonaviy modelni ishlab chiqish zaruriyati saqlanib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-pedagogik tahlil, ilmiy adabiyotlar sharhi, kontent-tahlil, milliy hamda xorijiy (jumladan, Singapur va Finlyandiya) ta’lim tajribalarini umumlashtirish va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. Tahlil obyekti sifatida O‘zbekiston Respublikasining yangi avlod “O‘qish savodxonligi” darslik majmualari [11] hamda Singapur, Finlyandiya va Janubiy Koreya mamlakatlarining boshlang‘ich ta’lim platformalaridagi multimedia texnologiyalari [9; 10] olindi. Qiyosiy tahlil media-resurslar formati, interaktivlik darajasi, matn ustida ishlash hamda qayta aloqa mezonlari asosida amalga oshirildi; baholash mezonlarini belgilashda PIRLS xalqaro baholash dasturi talablariga tayanildi [4].

Tadqiqot uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda mavzuga oid ilmiy adabiyotlar o‘rganilib, tadqiqotning nazariy asoslari va qiyoslash mezonlari aniqlandi. Ikkinchi bosqichda milliy darslik majmualari va ularga ilova qilingan multimedia resurslari [11; 12] hamda xorijiy platformalar to‘g‘risidagi rasmiy hujjatlar [9; 10] kontent-tahlil qilindi. Uchinchi bosqichda olingan ma’lumotlar qiyosiy jadval shaklida umumlashtirilib, xulosa va amaliy-metodik tavsiyalar ishlab chiqildi. Tahlil mezonlari quyidagicha tavsiflandi: media-resurslar formati – resurslarning turi va texnologik shakli; interaktivlik darajasi – o‘quvchining resurs bilan faol muloqot qilish imkoniyati; matn ustida ishlash – topshiriqlarning PIRLS jarayonlariga mosligi; qayta aloqa – o‘quvchi natijasini baholash usuli va tezligi.

Tadqiqot gipotezasi: agar boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘qish savodxonligi darslarida multimedia texnologiyalaridan foydalanish xorijiy tajribaning ilg‘or tendensiyalari (interaktivlik, audio-vizual uyg‘unlik, o‘yinlashtirilgan topshiriqlar) va milliy tajribaning metodik xususiyatlari sintez qilingan holda yo‘lga qo‘yilsa, u holda o‘quvchilarning matnni tushunib o‘qish, tahlil qilish hamda mantiqiy fikrlash ko‘nikmalari darajasi va fanga bo‘lgan motivatsiyasi sezilarli darajada ortadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. O‘tkazilgan qiyosiy-pedagogik va kontent-tahlil natijalaridan boshlang‘ich ta’lim tizimida o‘qish savodxonligi darslarini raqamlashtirish bo‘yicha milliy tajriba va xorijiy tajriba o‘rtasida bir qator o‘xshashlik hamda o‘ziga xos didaktik tafovutlar mavjudligini ko‘rish mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining yangi avlod “O‘qish savodxonligi” darslik majmualari hamda Singapur, Finlyandiya va Janubiy Koreya mamlakatlarining boshlang‘ich ta’lim platformalaridagi multimedia texnologiyalarini interaktivlik va didaktik obyektlar bo‘yicha qiyosiy tahlili 1-jadvalda keltirilgan.

Milliy tajribada o‘qish savodxonligi darsliklariga multimedia texnologiyalarini integratsiya qilish asosan audio va video kontent ko‘rinishida amalga oshirilgan. Xorijiy tajribada esa ushbu vositalar o‘quvchining mantiqiy fikrlashini rivojlantiruvchi hamda matn elementlarini bevosita boshqaruvchi interaktiv kognitiv vosita sifatida shakllantirilgan. Media-resurslar formati bo‘yicha milliy darsliklarda QR-kod orqali audio va video materiallarga murojaat qilish imkoniyati o‘quvchi va ota-onalar uchun qulay bo‘lsa-da, bu resurslar asosan chiziqli xarakterga ega: o‘quvchi ularni faqat tomosha qiladi yoki tinglaydi. Xorijiy platformalarda esa resurslar o‘quvchining javoblariga qarab murakkablik darajasini o‘zgartiradi.

1-jadval.

O‘qish savodxonligi darslarida multimedia texnologiyalaridan foydalanishning milliy va xorijiy tajribasi qiyosiy tahlili

Tahlil mezonlari	Milliy tajriba (O‘zbekiston)	Xorijiy tajriba (Singapur, Finlyandiya)
Media-resurslar formati	Audio-ertaklar, QR-kodli videoroliklar, ilova qilingan elektron darsliklar	Moslashuvchan (adaptiv) multimediali o‘yinlar, 3D-animatsiyali simulyatorlar
Interaktivlik darajasi	Asosan namoyish qilish va tinglash (passiv/yarim-faol) xarakteriga ega	Muloqotli (bellashuv va darajalarga bo‘lingan interaktiv topshiriqlar)
Matn ustida ishlash	Matnni eshitish va ko‘rish orqali qayta hikoya qilishga yo‘naltirilgan	PIRLS mezonlari bo‘yicha matndan mantiqiy xulosa chiqaruvchi topshiriqlar
Qayta aloqa	O‘qituvchi tomonidan an’anaviy baholash	Sun’iy intellekt va avtomatik diagnostika tizimi orqali lahzali baholash

Matn ustida ishlash mezoni bo‘yicha milliy resurslar asosan PIRLS dasturidagi birinchi jarayon – matnda aniq berilgan axborotni topish va qayta hikoya qilishni qamrab oladi, xorijiy tajribada esa talqin qilish, umumlashtirish va baholash kabi yuqori darajadagi jarayonlarga alohida e’tibor qaratiladi. Qayta aloqa mezoni bo‘yicha esa milliy tajribada o‘quvchi o‘z xatosi haqida odatda dars oxirida yoki keyingi darsda ma’lumot oladi, xorijiy platformalarda bu jarayon topshiriq bajarilishi bilan bir vaqtda amalga oshadi.

Muhokama. Tahlil natijalari boshlang‘ich ta’limda o‘qish savodxonligini oshirish uchun faqat ko‘rgazmali multimedia texnologiyalari yetarli emasligini tasdiqlaydi. Richard Mayerning kognitiv nazariyasiga muvofiq, vizual va audio ma’lumotlar o‘quvchiga matn mazmunini tahlil qilishda yordam berishi kerak [1]. Milliy tajribada yaratilgan multimedia ilovalari o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshirayotgan bo‘lsa-da, ularda PIRLS xalqaro baholash mezonlariga mos keluvchi chuqur tahliliy topshiriqlar ulushi kam. Xorijiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, o‘qish savodxonligini rivojlantirishda multimedia vositalari matndagi asosiy g‘oyani topish, qahramonlar xarakterini baholash va mantiqiy ketma-ketlikni tiklash kabi murakkab ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qilishi zarur.

Shu bilan birga, multimedia vositalaridan foydalanishda ayrim xavflarni ham hisobga olish lozim. Ortiqcha animatsiya va tovush effektlari o‘quvchi e’tiborini matndan chalg‘itadi, ekran oldida uzoq vaqt o‘tirish esa boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun maqbul emas. Shu sababli raqamli resurs bosma kitob bilan ishlashni to‘liq almashtirmasligi, balki uni to‘ldirishi kerak.

Tahlil natijalariga tayangan holda o‘qish savodxonligi darsida multimedia vositalaridan foydalanishning uch bosqichli modeli taklif etiladi. O‘qishdan oldingi bosqichda qisqa video yoki tasvir orqali o‘quvchida qiziqish uyg‘otiladi va matn mazmuni haqida taxmin qilish topshiriladi. O‘qish jarayonida audio namuna, interaktiv lug‘at va asosiy tushunchalarni ajratib ko‘rsatuvchi vizual belgilardan foydalaniladi. O‘qishdan keyingi bosqichda esa PIRLS jarayonlariga mos interaktiv topshiriqlar – voqealar ketma-ketligini tiklash, qahramon xatti-harakatini baholash, matndan xulosa chiqarish – avtomatik qayta aloqa bilan beriladi.

Xulosa. Milliy tajriba va xorijiy tajribaning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatdiki, ta’limni raqamlashtirish jarayonida texnik ta’minotdan ko‘ra interaktiv-didaktik kontent sifati hal qiluvchi o‘rin tutadi. O‘qish savodxonligi darsliklari uchun yaratilayotgan multimedia ilovalariga faqat audio-vizual emas, balki PIRLS mezonlariga moslashtirilgan interaktiv-tahliliy topshiriqlarni kiritish o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashiga sezilarli darajada ijobiy ta’sir qiladi. Xorijiy tajriba (Singapur va Finlyandiya) asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matnni tushunish darajasini avtomatik baholovchi milliy raqamli platforma modulini yaratish o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini yanada oshiradi. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining multimedia texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha metodik kompetensiyasini oshirishga qaratilgan amaliy kurslarni yo‘lga qo‘yish zamonaviy o‘qituvchilarning ko‘payishiga va ularning o‘z ustida ko‘proq ishlashiga zamin yaratadi.

Taklif etilgan uch bosqichli model milliy darslik majmualarida mavjud multimedia resurslaridan samarali foydalanish va ularni xorijiy tajribaning interaktiv elementlari bilan boyitish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, kiritilayotgan interaktiv multimedia vositalarining boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish tezligi va tushunish darajasiga ta’sirini uzoq muddatli eksperimentlar orqali baholash kelgusi ilmiy izlanishlarning asosiy yo‘nalishi bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Mayer R.E. Multimedia Learning. 3rd Edition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 456 p.

2. Papadakis S., Kalogiannakis M., Zaranis N. The effectiveness of computer and tablet assisted learning in early childhood education // Education and Information Technologies. – 2018. – Vol. 23, No. 5. – P. 1849–1879.

3. Kalyuga S. Cognitive load theory and instructional design for digital learning environments // Educational Psychology Review. – 2022. – Vol. 34, No. 2. – P. 785–809.

4. Mullis I.V.S., von Davier M., Foy P., Fishbein B., Reynolds K.A. PIRLS 2021 International Results in Reading. – Boston: TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College, 2023. – 215 p.

5. Inoyatov U.I., Tayloqov N.I. Boshlang‘ich ta’limda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamli didaktika. – Toshkent: O‘zbekiston Faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2021. – 216 b.

6. Jo‘rayev R.H. Pedagogikada raqamli va multimedia texnologiyalarini qo‘llashning nazariy-amaliy asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 180 b.

7. Abdullayeva B.S., Umarova M.A. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini oshirishda interaktiv media-resurslarning o‘rni // Pedagogika va psixologiyada innovatsiyalar. – 2022. – 5-nashr, №3. – B. 42–49.

8. Tojiyev M., Qorayev S. Boshlang‘ich ta’limni raqamlashtirish sharoitida multimedia vositalarining didaktik imkoniyatlari // Xalq ta’limi. – 2023. – №1. – B. 15–22.

9. Ministry of Education Singapore. EdTech Masterplan: Transforming Learning through Educational Technology. – Singapore: MOE Publications, 2021. – 48 p.

10. Finnish National Agency for Education. Digital Competence in Primary Education: Finnish National Agency Report. – Helsinki: EDUFI Publications, 2020. – 92 p.

11. Mavlonova K., Botirova Sh. O‘qish savodxonligi: 3-sinf uchun darslik va o‘qituvchi metodik qo‘llanmasi. – Toshkent: Novda Edutainment, 2022. – 160 b.

12. Qosimova K., Matchonov S. Boshlang‘ich sinflarda ona tili va o‘qish savodxonligini o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2019. – 264 b.

13. Hasanova G.M. Xalqaro PIRLS baholash dasturi talablari asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini rivojlantirish // Boshlang‘ich ta’lim. – 2024. – №2. – B. 28–34.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi (lex.uz).

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi (lex.uz).

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA NEYROLINGVISTIK DIAGNOSTIKA ASOSIDA O‘QUV TOPSHIRIQLARINI INDIVIDUALLASHTIRISH

Tog‘ayeva Umida Shavqi qizi,
Osiyo xalqaro universiteti
Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim
kafedrasi dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’limda ona tili o‘qitish jarayonini individuallashtirishning neyrolingvistik diagnostikaga asoslangan ilmiy-metodik modeli yoritilgan. Neyrolingvistik diagnostika tibbiy tashxis sifatida emas, balki o‘quvchining til materialini qabul qilish, qayta ishlash, eslab qolish va nutqda qo‘llash jarayonlaridagi individual xususiyatlarini pedagogik maqsadda aniqlash tizimi sifatida talqin qilinadi. Diagnostik ko‘rsatkichlar sifatida fonologik qayta ishlash, verbal ishchi xotira, diqqat barqarorligi, leksik birliklarni chaqirish tezligi, o‘qish ravonligi va tushunish, grammatik-operatsion faoliyat hamda yozma nutqdagi xatolar dinamikasi ajratib ko‘rsatilgan. Ushbu yondashuv o‘quvchini qat’iy tipologiyaga ajratishdan voz kechib, uning o‘zgaruvchan kognitiv-nutqiy ehtiyojlariga tayangan holda differensial va individual ta’limni tashkil etishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *neyrolingvistik diagnostika, boshlang‘ich ta’lim, ona tili, individual ta’lim, o‘quv topshirig‘i, fonologik qayta ishlash, verbal ishchi xotira, leksik kirish, o‘qib tushunish, differensial yondashuv.*

ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ УЧЕБНЫХ ЗАДАНИЙ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ НА ОСНОВЕ НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ

В данной статье освещается научно-методическая модель индивидуализации процесса обучения родному языку в начальном образовании, основанная на нейролингвистической диагностике. Нейролингвистическая диагностика рассматривается не как медицинская диагностика, а как система педагогического выявления индивидуальных особенностей учащегося в процессах восприятия, переработки, запоминания языкового материала и его использования в речи. В качестве диагностических показателей выделены фонологическая обработка, вербальная рабочая память, устойчивость внимания, скорость актуализации лексических единиц, беглость и понимание чтения, грамматико-операционная деятельность, а также динамика ошибок в письменной речи. Данный подход позволяет отказаться от жёсткой типологизации учащихся и способствует организации дифференцированного и индивидуализированного обучения на основе их изменяющихся когнитивно-речевых потребностей.

Ключевые слова: *нейролингвистическая диагностика, начальное образование, родной язык, индивидуализированное обучение, учебное задание, фонологическая обработка, вербальная рабочая память, лексический доступ, понимание прочитанного, дифференцированный подход.*

INDIVIDUALIZING LEARNING TASKS IN PRIMARY EDUCATION ON THE BASIS OF NEUROLINGUISTIC DIAGNOSTICS

This article presents a scientific and methodological model for individualizing native language instruction in primary education based on neurolinguistic diagnostics. Neurolinguistic diagnostics is interpreted not as a form of medical diagnosis, but as a pedagogical system for identifying learners’ individual characteristics in the processes of perceiving, processing, retaining, and using language material in speech. The diagnostic indicators include phonological processing, verbal working memory, sustained attention, the speed of lexical retrieval, reading fluency and comprehension, grammatical-operational activity, and the dynamics of errors in written speech. This approach avoids rigid typological classification of learners and facilitates the organization of differentiated and individualized instruction based on their changing cognitive and speech-related needs.

Keywords: *neurolinguistic diagnostics, primary education, native language, individualized instruction, learning task, phonological processing, verbal working memory, lexical retrieval, reading comprehension, differentiated approach.*

Kirish. Boshlang‘ich ta’limda ona tili o‘qitish faqat grammatik qoidalarni o‘zlashtirish bilan cheklanmaydi; u o‘quvchining tinglab tushunishi, o‘qishi, so‘z boyligi, og‘zaki va yozma nutqi, matn bilan ishlashi hamda fikrni til vositalari orqali aniq ifodalashini kompleks rivojlantirishga qaratiladi. Shu sababli bir xil mazmun va bir xil murakkablikdagi topshiriqni barcha o‘quvchilarga teng shaklda taklif etish amaliy jihatdan qulay bo‘lsa-da, individual farqlarni to‘liq hisobga olmaydi. Bolalarning tilni o‘zlashtirish sur’ati, fonologik sezgirligi, verbal xotira hajmi, diqqatni boshqarish imkoniyati, lug‘at zaxirasi, o‘qish tezligi va mazmunni qayta ishlash strategiyalari sezilarli darajada farqlanishi mumkin [1; 2].

Til rivojlanishidagi individual tafovutlar tasodifiy holat emas. Zamonaviy psixolingvistik tadqiqotlar bolalarning nutqni idrok etish, lug‘at va grammatikani egallash jarayonlarida barqaror individual farqlar mavjudligini, quyi darajadagi eshituv va fonologik qayta ishlashdagi farqlar keyinchalik yuqori darajadagi til ko‘nikmalariga ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini qayd etadi [3]. Shu nuqtai nazardan, ona tili darsidagi topshiriqlarni individuallashtirish uchun faqat o‘zlashtirish natijasini baholash emas, balki natijaga olib kelayotgan kognitiv-nutqiy jarayonlarni aniqlash ham muhimdir.

Metodlar. Maqolada nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, pedagogik modellashtirish, diagnostik topshiriqlarni loyihalash, kuzatish va o‘quv mahsullarini tahlil qilish metodlaridan foydalanildi. Ilmiy-metodik asos sifatida neyropsixologiya va psixolingvistikaning til faoliyati haqidagi qarashlari, individual farqlar nazariyasi, differensial ta’lim hamda savodxonlikni individuallashtirish bo‘yicha tadqiqot natijalari olindi [2; 4; 5].

Neyrolingvistik diagnostikada bir martalik “yorliq” qo‘yishdan ko‘ra, o‘quvchi faoliyatining dinamik ko‘rsatkichlarini qayd etish muhim. Chunki diqqat, ishchi xotira, tezkor leksik kirish yoki matnni tushunish ko‘rsatkichlari topshiriq turi, mazmunning tanishligi, emotsional holat va pedagogik yordamga qarab o‘zgarishi mumkin. Shu bois diagnostika boshlang‘ich, joriy va yakuniy monitoring shakllarida olib borilishi lozim.

1-jadval.

Neyrolingvistik diagnostikaning pedagogik ko‘rsatkichlari

№	Diagnostik ko‘rsatkich	Aniqlash usuli	Topshiriqni individuallashtirish yo‘nalishi
1	Fonologik qayta ishlash	Tovushni ajratish, bo‘g‘inlash, fonemani almashtirish topshiriqlari	Tovush-harf tayanchi, bo‘g‘inli model, qisqa fonologik mashqlar
2	Verbal ishchi xotira	So‘zlar/gaplarni eslab qaytarish, ketma-ket ko‘rsatmalar	Matn va yo‘riqnoma hajmini qisqartirish, bosqichli topshiriq
3	Diqqat barqarorligi	Vaqt oralig‘ida xatolar va bajarish sur’atini kuzatish	Qisqa bloklar, aniq markerlar, tanaffus va qayta yo‘naltirish
4	Leksik kirish tezligi	Rasm nomlash, ma’no guruhiga so‘z topish	Semantik tayanch, kalit so‘zlar, assotsiativ zanjir
5	O‘qish ravonligi va tushunish	Ovozli/jim o‘qish, mazmuniy savollar, qayta hikoyalash	Matn hajmi, savol darajasi va tayanchlarning differensial berilishi
6	Grammatik-operatsion faoliyat	So‘z shaklini o‘zgartirish, gap tuzish, morfologik tahlil	Namuna, algoritm, tanlash imkoniyati va murakkablik bosqichi
7	Yozma nutq xatolari dinamikasi	Diktant, ko‘chirib yozish, mustaqil matn tahlili	Xato turiga mos mikro-topshiriqlar va qayta aloqa

Jadvalda keltirilgan ko‘rsatkichlar o‘quvchining “qobiliyat darajasi”ni umumiy baholash uchun emas, balki ayni paytda qaysi kognitiv-nutqiy operatsiya ko‘proq pedagogik yordamga ehtiyoj sezayotganini aniqlash uchun xizmat qiladi. Masalan, matnni mazmunan yaxshi tushunadigan, biroq verbal ishchi xotira hajmi cheklangan o‘quvchi uzoq yo‘riqnomalarda topshiriq shartini yo‘qotib qo‘yishi mumkin. Bunday vaziyatda muammo mazmunni anglashda emas, topshiriqni tashkil etish shaklidadir. Demak, individuallashtirish mazmunni soddalashtirishdan ko‘ra topshiriq arxitekturasini moslashtirishni talab etadi.

Individual o‘quv profilini tuzishda kamida uch turdagi ma’lumotni birlashtirish maqsadga muvofiq: birinchisi – diagnostik mikro-topshiriqlardagi natija; ikkinchisi – kundalik dars jarayonidagi kuzatish; uchinchisi – o‘quvchining real mahsuli, ya’ni yozma ish, og‘zaki javob, matn tahlili yoki o‘qish natijasi. Shu uch manbaning uyg‘unligi xatoni tasodifiy holat sifatida emas, takrorlanuvchi o‘quv ehtiyoji sifatida aniqlash imkonini beradi.

Neyrolingvistik diagnostika asosida o‘quv topshirig‘ini individuallashtirish quyidagi besh bosqichli algoritmda tashkil etilishi mumkin:

1. Diagnostika bosqichi – o‘quvchining fonologik, leksik, grammatik, mnemonik, diqqat va matnni tushunish ko‘rsatkichlari aniqlanadi.

2. Individual profil bosqichi – kuchli tomonlar, qiyinchiliklar va zarur pedagogik tayanchlar qisqa xarita ko‘rinishida qayd etiladi.

3. Moslashtirilgan topshiriq bosqichi – maqsad bir xil saqlanadi, biroq topshiriqning hajmi, murakkabligi, temp, ko‘rsatma shakli, tayanch va javob formati individual ehtiyojga moslashtiriladi.

4. Monitoring bosqichi – bajarish tezligi, xato turi, mustaqillik darajasi va natija dinamikasi kuzatiladi.

5. Qayta moslashtirish bosqichi – o‘quvchi rivojlanishiga qarab yordam kamaytiriladi, murakkablik oshiriladi yoki boshqa tayanch turi tanlanadi.

Natijalar. Nazariy tahlil va metodik modellashtirish natijasida o‘quv topshiriqlarini individuallashtirish uchun beshta asosiy parametr ajratildi: murakkablik darajasi, axborot hajmi, bajarish sur’ati, taqdim etish formati va pedagogik tayanch darajasi. Ushbu parametrlar o‘quv maqsadini o‘zgartirmasdan, topshiriqning bajarilish yo‘lini moslashtirish imkonini beradi. Bu yondashuv differensial ta’limning mazmuniy birligini saqlagan holda individual ehtiyojlarga javob berishini ta’minlaydi.

2-jadval.

Diagnostik profilga mos o‘quv topshiriqlarini individuallashtirish namunalari

Diagnostik holat	Umumiy o‘quv maqsadi	Individual topshiriq varianti	Pedagogik tayanch
Fonologik tahlilda qiyinchilik	So‘z tarkibidagi tovushlarni farqlash	3–4 so‘zdan tovush o‘rnini aniqlash; rangli fonema kataklaridan foydalanish	Namuna + birgalikda bajarilgan birinchi topshiriq
Verbal ishchi xotira sustroq	Gap tuzilishini o‘zlashtirish	Uzun ko‘rsatmani 2–3 qisqa qadamga ajratish; har qadamdan so‘ng bajarish	Bosqich kartasi
Leksik kirish sekin	Mavzu bo‘yicha lug‘atni faollashtirish	Rasm → kalit so‘z → sinonim/izoh → gap zanjiri	Semantik xarita
O‘qish ravon, tushunish zaif	Matndan asosiy fikrni aniqlash	Har abzatsdan keyin bitta mazmuniy savol va sarlavha tanlash	Savol markerlari
Grammatik qoidani biladi, qo‘llashda xato qiladi	Qoidani nutqiy vaziyatda qo‘llash	Tayyor gapni tahlil qilishdan mustaqil gap tuzishga bosqichli o‘tish	Algoritm + o‘zini tekshirish mezoni
Yozmada bir xil xato takrorlanadi	Imlo ko‘nikmasini barqarorlashtirish	Xato turiga oid 5–7 ta maqsadli mikro-topshiriq, so‘ng erkin yozuv	Shaxsiy xato kartasi

Jadvaldagi misollar shuni ko‘rsatadiki, individuallashtirishning asosiy obyekti o‘quv maqsadi emas, unga olib boruvchi pedagogik yo‘ldir. Masalan, barcha o‘quvchilar uchun “matndan asosiy fikrni aniqlash” maqsadi saqlanadi, lekin ayrim o‘quvchilarga abzatslar bo‘yicha bosqichli savollar, boshqalarga esa tayanchsiz mustaqil xulosa chiqarish topshirig‘i berilishi mumkin. Natijada sinfda umumiy ta’lim maqsadi buzilmaydi, biroq kognitiv yuklama individual boshqariladi.

Individuallashtirish samaradorligini ta’minlashda qayta aloqa alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlar o‘quvchining mavjud til va savodxonlik ko‘rsatkichlariga moslashtirilgan individual ta’lim standart o‘qitishga nisbatan o‘qib tushunish natijalarini yaxshilashi mumkinligini ko‘rsatadi [4; 5]. Biroq bunday yondashuv o‘qituvchidan doimiy diagnostik qaror qabul qilishni, topshiriqni o‘quvchi rivojiga qarab qayta sozlashni va kichik guruh hamda individual ish shakllarini oqilona uyg‘unlashtirishni talab etadi.

Mazkur yondashuv ona tili darslarida o‘quv topshiriqlarining didaktik sifatiga ham yangi talablar qo‘yadi. Birinchidan, topshiriq aniq kognitiv-nutqiy operatsiyani faollashtirishi kerak: eshitib ajratish, ma’noni tanlash, so‘zlarni bog‘lash, grammatik shaklni o‘zgartirish, mazmunni qayta tuzish yoki matndan xulosa chiqarish. Ikkinchidan, topshiriq natijasi faqat “to‘g‘ri–noto‘g‘ri” mezoni bilan emas, bajarish strategiyasi bilan ham baholanishi lozim. Uchinchidan, o‘quvchi uchun qo‘llanadigan tayanchlar vaqtinchalik bo‘lishi va rivojlanish bilan bosqichma-bosqich kamaytirilishi kerak. To‘rtinchidan, o‘qituvchi

bir xil mavzu doirasida kamida ikki-uch variantdagi topshiriqni oldindan tayyorlashi maqsadga muvofiq. Bunday tizim differensial ta’limni tasodifiy usuldan metodik jihatdan boshqariladigan jarayonga aylantiradi hamda boshlang‘ich sinf ona tili ta’limida har bir o‘quvchining kognitiv-nutqiy imkoniyatlarini rivojlantirish uchun zarur pedagogik sharoit yaratadi.

Quyidagi topshiriqlar neyrolingvistik diagnostika natijasini bevosita ta’limiy vazifaga aylantirish tamoyili asosida ishlab chiqildi. Ular darslikdagi mavzuni almashtirmaydi, balki bir xil o‘quv maqsadiga turli kognitiv-nutqiy yo‘llar orqali erishishni ko‘rsatadi.

1-topshiriq. “Tovushni eshit – ajrat – so‘zda qo‘lla”. Diagnostik asos: fonologik farqlash va verbal ishchi xotirada qiyinchilik kuzatilgan o‘quvchi. O‘qituvchi talaffuzi yaqin bo‘lgan tovushlar qatnashgan 6–8 ta so‘zni navbat bilan aytadi (masalan, bola–pola, gul–kul kabi juftliklardan metodik jihatdan moslari tanlanadi). O‘quvchi avval maqsad tovushni eshitganda belgini ko‘rsatadi, keyin shu tovush qatnashgan so‘zni rasm bilan moslashtiradi va yakunda tanlangan so‘z ishtirokida bitta gap tuzadi. Tayanchli variantda rasm va birinchi bo‘g‘in beriladi; qisman tayanchli variantda faqat rasm beriladi; mustaqil variantda o‘quvchi o‘zi yangi so‘z topadi. Topshiriq natijasida eshitib farqlash, qisqa muddatli saqlash va fonologik birlikni nutqda qo‘llash bir zanjirda faollashadi.

2-topshiriq. “Ma’no xaritasi: so‘zdan semantik tarmoqqa”. Diagnostik asos: leksik kirish sekinligi yoki faol lug‘atning yetarli darajada tez faollashmasligi. Markazga mavzuga oid bitta tayanch so‘z yoziladi, masalan, “bahor”. O‘quvchi undan to‘rtta yo‘nalish bo‘yicha birliklar chiqaradi: “nima ko‘raman?”, “nima eshitaman?”, “qanday harakat bo‘ladi?”, “qanday his qilaman?”. So‘ng topilgan birliklardan kamida uch tasini birlashtirib 2–3 gap tuzadi. Agar o‘quvchi so‘z topishda qiynalsa, o‘qituvchi rasmlar yoki tanlash uchun so‘zlar bankini beradi; leksik kirishi tez o‘quvchiga esa sinonim, sifatlash yoki ko‘chma ma’noli birikma qo‘shish topshiriladi. Mazkur mashq lug‘at birliklarini alohida yodlashdan semantik aloqalar tarmog‘ida faollashtirishga o‘tkazadi.

3-topshiriq. “Matnni uch tayanch bilan tushun”. Diagnostik asos: o‘qib tushunish, mazmuniy ketma-ketlikni saqlash yoki asosiy fikrni ajratishda qiyinchilik. O‘quvchiga 5–6 gapli kichik matn beriladi. Birinchi bosqichda u “kim?”, “nima sodir bo‘ldi?”, “natija nima?” savollariga javob topib uchta kalit birlikni belgilaydi. Ikkinchi bosqichda shu birliklar asosida voqealar ketma-ketligini uch qismga joylaydi. Uchinchi bosqichda matnni yopib, uch tayanchdan foydalanib mazmunni qayta hikoya qiladi va bitta xulosa gap tuzadi. Tayanchli variantda kalit so‘zlar oldindan ajratib beriladi, mustaqil variantda esa o‘quvchi ularni o‘zi tanlaydi. Bu topshiriq diqqat, verbal ishchi xotira, matn modeli yaratish va og‘zaki qayta ifodalashni birgalikda rivojlantiradi.

Mazkur uch namuna bir xil metodik qoidani tasdiqlaydi: diagnostika natijasi o‘quvchini qat’iy “tip”ga ajratish uchun emas, topshiriqning vaqtinchalik tayanchini, hajmini va bajarish usulini moslashtirish uchun ishlatiladi. O‘quvchi barqaror muvaffaqiyat ko‘rsata boshlaganda rasm, kalit so‘z, namunaviy jumla yoki bosqichli ko‘rsatma asta-sekin kamaytiriladi. Shu tariqa individuallashtirishning yakuniy maqsadi o‘quvchini doimiy yordamga bog‘lash emas, balki mustaqil nutqiy faoliyatga olib chiqishdan iborat.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf ona tili darslarida har bir o‘quvchining o‘ziga xos o‘rganish xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Neyrolingvistik diagnostika o‘qituvchiga o‘quvchining til materialini qanday qabul qilishi, qaysi topshiriqlarda qiynalishi va qanday yordamga ehtiyoj sezishini aniqlash imkonini beradi.

Shu asosda o‘quv topshiriqlarini o‘quvchining imkoniyatiga mos ravishda murakkabligi, hajmi, bajarish sur’ati va tayanch vositalari bo‘yicha moslashtirish mumkin. Bu esa barcha o‘quvchilarga bir xil talab qo‘yishdan ko‘ra, ularning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda samaraliroq ta’lim tashkil etishga yordam beradi.

Natijada o‘quvchilarning ona tili faniga bo‘lgan qiziqishi, mustaqil ishlash ko‘nikmasi va nutqiy faoliyati rivojlanadi. Neyrolingvistik diagnostika asosida individuallashtirilgan topshiriqlardan foydalanish boshlang‘ich ona tili ta’limining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009. – 352 b.

2. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. – 262 b.

3. Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2024. – 204 b.

4. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. Ona tili fanidan Milliy o‘quv dasturi. – Toshkent, 2021. – 84 b.

5. Luriya A.R. Yazik i soznaniye / Pod red. E.D. Homskoy. – Moskva: Izd-vo MGU, 1979. – 320 s.

6. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Лабиринт, 2005. – 352 с.

7. Connor C.M., Morrison F.J., Fishman B.J., Schatschneider C., Underwood P. Algorithm-Guided Individualized Reading Instruction // Science. – 2007. – Vol. 315, No. 5811. – P. 464–465.

8. Wong P.C.M., Morgan-Short K., Ettlinger M., Zheng J. Personalized learning: From neurogenetics of behaviors to designing optimal language training // Neuropsychologia. – 2017. – Vol. 98. – P. 192–200.

UO‘K 373.3.016:811.512.133

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA FONEMATIK IDROK VA GRAFIK KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Do‘stmuratova Bahora Olimovna,
Navoiy davlat universiteti
Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
(boshlang‘ich ta’lim) yo‘nalishi
2-kurs magistranti

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fonematik idrok va grafik ko‘nikmalarni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda fonematik idrokning tovushlarni farqlash, so‘z tarkibini tahlil qilish, tovushning o‘rnini aniqlash kabi komponentlari hamda grafik ko‘nikmalarning harf elementlarini to‘g‘ri bajarish, harflarni bog‘lash, so‘z va gaplarni yozma ravishda aniq ifodalash bilan bog‘liq jihatlari o‘rganildi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga asoslangan va kompetensiyaviy yondashuvlar tashkil etdi. Amaliy topshiriqlar sifatida fonematik tahlil, tovush-harf modellashtirish, grafik diktant, namunaga qarab yozish, didaktik o‘yinlar va differensial mashqlardan foydalanish imkoniyatlari ko‘rib chiqildi. Tahliliy natijalar fonematik mashqlarni grafik faoliyat bilan izchil bog‘lash o‘quvchilarning tovush-harf munosabatini anglashiga, yozuvdagi xatolarni kamaytirishiga va mustaqil nazorat ko‘nikmalarining shakllanishiga yordam berishini ko‘rsatadi. Maqolada boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun amaliy metodik tavsiyalar ham ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich ta’lim, fonematik idrok, fonema, tovush, harf, grafik ko‘nikma, savodxonlik, yozuv, fonematik tahlil, tovush-harf munosabati, grafik diktant, didaktik o‘yin, differensial ta’lim.*

PEDAGOGICAL OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING PHONEMIC PERCEPTION AND GRAPHIC SKILLS AMONG PRIMARY SCHOOL PUPILS

This article analyzes the pedagogical opportunities for developing phonemic perception and graphic skills among primary school pupils. The study examines such components of phonemic perception as distinguishing sounds, analyzing the sound structure of words, and identifying the position of a sound within a word, as well as aspects of graphic skills related to accurately reproducing letter elements, connecting letters, and clearly expressing words and sentences in written form. The methodological framework of the study is based on systemic, learner-centered, activity-based, and competency-based approaches. The possibilities of using phonemic analysis, sound-letter modeling, graphic dictation, copying from a model, didactic games, and differentiated exercises are considered as practical tasks. The analytical results indicate that the consistent integration of phonemic exercises with graphic activities contributes to pupils’ understanding of sound-letter relationships, reduces writing errors, and supports the development of independent self-monitoring skills. The article also provides practical methodological recommendations for primary school teachers.

Keywords: *primary education, phonemic perception, phoneme, sound, letter, graphic skills, literacy, writing, phonemic analysis, sound-letter relationship, graphic dictation, didactic game, differentiated instruction.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ФОНЕМАТИЧЕСКОГО ВОСПРИЯТИЯ И ГРАФИЧЕСКИХ НАВЫКОВ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В данной статье проанализированы педагогические возможности развития фонематического восприятия и графических навыков у учащихся начальных классов. В исследовании рассмотрены такие компоненты фонематического восприятия, как различение звуков, анализ звукового состава слова и определение позиции звука в слове, а также аспекты графических навыков, связанные с правильным выполнением элементов букв, соединением букв и точным письменным выражением слов и предложений. Методологическую основу исследования составили системный, личностно ориентированный, деятельностный и компетентностный подходы. В качестве практических заданий рассмотрены возможности использования фонематического анализа, звуко-буквенного

моделирования, графического диктанта, письма по образцу, дидактических игр и дифференцированных упражнений. Результаты анализа показывают, что последовательное сочетание фонематических упражнений с графической деятельностью способствует осмыслению учащимися звуко-буквенных отношений, снижению количества ошибок в письменной работе и формированию навыков самостоятельного контроля. В статье также разработаны практические методические рекомендации для учителей начальных классов.

Ключевые слова: *начальное образование, фонематическое восприятие, фонема, звук, буква, графические навыки, грамотность, письмо, фонематический анализ, звуко-буквенные отношения, графический диктант, дидактическая игра, дифференцированное обучение.*

Kirish. Boshlang‘ich ta’lim o‘quvchining keyingi o‘quv faoliyati uchun zarur bo‘lgan tayanch ko‘nikmalarni shakllantiradigan muhim bosqich hisoblanadi. Ayniqsa, o‘qish va yozishni egallash jarayonida bolaning tovushlarni eshitish va farqlash qobiliyati, tovush-harf munosabatini anglash darajasi hamda grafik harakatlarni aniq bajarishi uning savodxonligi bilan bevosita bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan fonematik idrok va grafik ko‘nikmalarni rivojlantirish masalasi boshlang‘ich ta’lim metodikasining muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Fonematik idrok bolaning nutq tovushlarini bir-biridan farqlashi, ularning so‘zdagi o‘rnini aniqlashi, tovushlar ketma-ketligini anglash va fonemaning so‘z ma’nosini farqlashdagi rolini tushunishi bilan tavsiflanadi. Bola tovushni shunchaki eshitishi bilan fonematik idrok shakllangan deb bo‘lmaydi. U tovushni ongli ravishda ajratishi, taqqoslashi, so‘z tarkibida aniqlashi va uni tegishli grafik belgi bilan bog‘lay olishi kerak.

Grafik ko‘nikmalar esa yozuv jarayonining texnik tomonlari bilan bir qatorda tovush-harf munosabatini yozma nutqda ifodalashni ham qamrab oladi. Harf elementlarini to‘g‘ri bajarish, harf shaklini saqlash, harflarni bog‘lash, satr va masofaga rioya qilish, so‘z va gaplarni aniq yozish grafik ko‘nikmaning tarkibiy qismlaridir. Grafik faoliyatning muvaffaqiyati bolaning mayda motorikasi, ko‘rish-harakat koordinatsiyasi va fazoviy tasavvuriga ham bog‘liq.

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, fonematik idrokdagi kamchiliklar yozuvda tovush yoki harfni tushirib qoldirish, almashtirish, ortiqcha harf yozish kabi xatolarga sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli tovushni eshitish va ajratish mashqlarini yozuv topshiriqlari bilan uzviy bog‘lash maqsadga muvofiq. Bunda o‘quvchi avval so‘zni eshitadi, keyin uni tahlil qiladi, tovushlar ketma-ketligini aniqlaydi va shundan so‘ng grafik belgilar yordamida yozadi.

Ta’lim jarayonining zamonaviy talablari o‘quvchini tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida shakllantirishni talab etadi. Shuning uchun fonematik va grafik ko‘nikmalarni rivojlantirishda o‘yin, muammoli vaziyat, juftlik va guruhdagi faoliyat, ko‘rgazmali modellashtirish, differensial topshiriqlar hamda raqamli vositalardan maqsadli foydalanish muhim pedagogik imkoniyatlar sifatida qaralishi mumkin. [4; 5; 6]

Tadqiqotning maqsadi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fonematik idrok va grafik ko‘nikmalarni rivojlantirishning samarali pedagogik imkoniyatlarini aniqlash, ularni amaliy mashqlar tizimi orqali tavsiflash va o‘quv jarayonida qo‘llash bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot doirasida fonematik idrok va grafik ko‘nikmalarning o‘zaro aloqasi, ularni baholash mezonlari hamda rivojlantiruvchi mashqlar tizimi asosiy e’tibor markaziga olindi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Boshlang‘ich ta’limda savodxonlikni shakllantirish masalasi pedagogika, psixologiya, lingvistika va ona tili o‘qitish metodikasi kesishmasida o‘rganiladi. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarda bolaning nutqni eshitish, tovushlarni farqlash, tovush va harf munosabatini anglash, o‘qish hamda yozuv harakatlarini egallash jarayonlari o‘zaro bog‘liq holda talqin qilinadi.

Mahalliy metodik adabiyotlarda savod o‘rgatish jarayonida tovush tahlili, bo‘g‘in ustida ishlash, tovush-harf munosabatini tushuntirish va yozuv malakalarini bosqichma-bosqich shakllantirishga alohida e’tibor beriladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun fonetik materialni aniq, sodda va amaliy topshiriqlar asosida berish uning mavzuni o‘zlashtirishini yengillashtiradi. Ayniqsa, tovushni ajratishdan harfni yozishgacha bo‘lgan jarayonning izchil tashkil etilishi muhim metodik shart hisoblanadi.[1]

Q. Abdullayeva, K. Nazarov, Sh. Yo‘ldosheva kabi metodistlarning savod o‘rgatish bilan bog‘liq qarashlarida tovush ustida ishlash, tovush-harf munosabatini anglatish va yozuvga tayyorlash masalalari muhim o‘rin tutadi. K. Qosimova va hammualliflarning ona tili o‘qitish metodikasiga oid ishlarida ham boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining til hodisalarini amaliy faoliyat orqali egallashiga urg‘u beriladi.

Psixologik nuqtayi nazardan L.S. Vigotskiy, D.B. Elkonin kabi olimlarning qarashlari o‘quvchining nutqiy va yozma faoliyati ijtimoiy hamda faoliyat jarayonida rivojlanishini tushuntirish uchun metodologik

ahamiyatga ega. Nutqni anglash va yozuvni egallash bir-biridan uzilgan jarayon emas, balki bolaning tafakkuri, xotirasi, diqqat va harakat faoliyati bilan bog‘langan murakkab rivojlanish jarayonidir. [7]

Fonologik xabardorlikka oid xalqaro tadqiqotlarda ham tovushlarni ajratish, ularni manipulyatsiya qilish va tovush-harf munosabatini anglashning dastlabki savodxonlik uchun muhimligi ko‘rsatiladi. Bunday qarashlar boshlang‘ich ta’limda fonematik mashqlarni muntazam va bosqichma-bosqich tashkil etish zarurligini qo‘llab-quvvatlaydi.[5]

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, fonematik idrok va grafik ko‘nikmalar ko‘pincha alohida komponentlar sifatida o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularni bitta metodik tizimda uyg‘unlashtirish o‘quvchining savodxonlik faoliyatini yaxlit tashkil etish imkonini beradi. Shu jihatdan fonematik tahlilni yozuv, grafik modellashtirish va o‘z-o‘zini nazorat qilish bilan bog‘lovchi topshiriqlar tizimini ishlab chiqish amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga asoslangan va kompetensiyaviy yondashuvlar tashkil etdi. Tizimli yondashuv fonematik va grafik ko‘nikmalarni alohida mashqlar yig‘indisi emas, o‘zaro bog‘liq komponentlardan tashkil topgan yagona jarayon sifatida ko‘rishga imkon beradi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv o‘quvchilarning individual imkoniyatlari va rivojlanish sur’atlarini hisobga olishni nazarda tutadi.

Tadqiqotda pedagogik kuzatish, suhbat, amaliy topshiriqlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, modellashtirish va diagnostik baholash metodlaridan foydalanish nazarda tutildi. Diagnostik topshiriqlar uch yo‘nalishga ajratildi: fonematik idrokni baholash, tovush-harf munosabatini aniqlash va grafik yozuv ko‘nikmalarini baholash.

Fonematik idrokni baholashda o‘quvchidan berilgan tovushni so‘z ichidan topish, tovushning so‘zdagi o‘rnini aniqlash, so‘zni tovushlarga ajratish, tovushlar sonini belgilash va bir tovushni almashtirib yangi so‘z hosil qilish so‘raladi. Tovush-harf munosabatini baholashda eshitilgan tovushga mos harfni tanlash, so‘z modelini harflar bilan to‘ldirish va xatoni aniqlash topshiriqlaridan foydalaniladi.[2]

Grafik ko‘nikmalarni baholashda harf elementlarini to‘g‘ri bajarish, harf shaklini saqlash, harflarni bog‘lash, so‘zlar orasidagi masofani saqlash, satrga rioya qilish, yozuvning aniqligi va mustaqil xatoni tuzatish qobiliyati mezon sifatida olindi.

Natijalarni tahlil qilishda shartli uch daraja: yuqori, o‘rta va boshlang‘ich darajalar belgilandi. Yuqori darajada o‘quvchi topshiriqlarni mustaqil va aniq bajaradi; o‘rta darajada asosiy topshiriqlarni bajaradi, biroq ayrim murakkab holatlarda yordamga ehtiyoj sezadi; boshlang‘ich darajada esa o‘quvchi topshiriqni bajarishda muntazam ko‘mak talab qiladi.

Tadqiqotning amaliy qismida fonematik mashqlar grafik faoliyat bilan bog‘landi. Masalan, “Eshit – tahlil qil – yoz” mashqida o‘quvchi so‘zni tinglaydi, takrorlaydi, tovushlar sonini aniqlaydi, har bir tovushga mos grafik belgini tanlaydi va so‘zni yozadi. “Tovushni top”, “Bir tovushni almashtir”, “So‘z modelini tuz”, “Xatoni top”, “Grafik yo‘l” kabi mashqlar ham shu maqsadda qo‘llanadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot doirasida taklif etilgan mashqlar tizimining asosiy natijasi fonematik va grafik faoliyatni izchil birlashtirish imkoniyati bilan izohlanadi. O‘quvchi avval tovushni eshitadi, keyin uni ajratadi, so‘z tarkibidagi o‘rnini aniqlaydi, tegishli harfni tanlaydi va yozuv orqali mustahkamlaydi. Shu tariqa bir topshiriq doirasida eshitish, nutqiy, ko‘rish va harakat faoliyatlari o‘zaro bog‘lanadi.

Shartli diagnostik tahlil natijalarini ifodalash uchun 60 nafar boshlang‘ich sinf o‘quvchisi misolida uch darajali mezonlar modeli qo‘llanildi. Quyidagi jadval metodik modelning kutiladigan natijalarini foizlarda ko‘rsatadi. Mazkur ko‘rsatkichlar maqolada taklif etilayotgan yondashuvni tahlil qilish uchun namunaviy diagnostik model sifatida berilgan.

1-jadval.

Ko‘rsatkich	Boshlang‘ich diagnostika	Rivojlantiruvchi bosqichdan keyin	O‘zgarish
Fonemani farqlash	48%	78%	+30 foiz band
Tovushning o‘rnini aniqlash	45%	74%	+29 foiz band
Fonematik tahlil	42%	72%	+30 foiz band
Tovushga mos harfni tanlash	50%	80%	+30 foiz band
Harf elementlarini to‘g‘ri yozish	46%	76%	+30 foiz band
Harflarni bog‘lab yozish	44%	73%	+29 foiz band
Xatoni mustaqil aniqlash	35%	68%	+33 foiz band

Jadvaldagi namunaviy ko‘rsatkichlardan ko‘rinadiki, rivojlantiruvchi mashqlar tizimidan keyin barcha mezonlar bo‘yicha ijobiy siljish kuzatiladi. Eng katta o‘zgarish xatoni mustaqil aniqlash ko‘rsatkichida namoyon bo‘lishi kutiladi. Bu o‘quvchining faqat tayyor topshiriqni bajarishi emas, balki o‘z faoliyatini nazorat qila boshlaganini anglatadi. Fonemani farqlash va fonematik tahlildagi o‘sish esa tovush-harf munosabatini anglashga bevosita ta’sir qiladi.

Fonematik mashqlar natijalarining tahlili. Fonematik idrokni rivojlantirishda eng samarali topshiriqlardan biri tovushning so‘zdagi o‘rnini aniqlashdir. O‘quvchi berilgan fonemani eshitibgina qolmay, uning boshida, o‘rtasida yoki oxirida kelishini aniqlashi kerak. Bu topshiriq tovushni umumiy eshitishdan aniq fonematik tahlilga o‘tishni ta’minlaydi.

Minimal juftliklar bilan ishlash ham muhim natija beradi. Masalan, “gul–kul”, “bol–pol”, “tol–dol” kabi so‘zlarni taqqoslash orqali o‘quvchi bitta tovush almashishi natijasida so‘z ma’nosi o‘zgarishini kuzatadi. Bunday topshiriqlar fonemaning funksional ahamiyatini tushunishga yordam beradi.

Tovush-harf modellashtirish natijasida o‘quvchi abstrakt tovushni ko‘rgazmali belgiga aylantirishni o‘rganadi. Dastlab so‘zning tovush modeli tuziladi, keyin har bir tovush o‘rniga tegishli harf qo‘yiladi. Bu usul ayniqsa tovushni tushirib qoldirish yoki harfni almashtirishga moyil o‘quvchilar bilan ishlashda qulay.

Grafik ko‘nikmalar natijalarining tahlili. Grafik ko‘nikmalarni rivojlantirishda qisqa va muntazam mashqlar muhim ahamiyatga ega. Harf elementlarini havoda bajarish, barmoq bilan namuna ustidan yurish, katak yoki chiziqli maydonda yozish va keyinchalik mustaqil yozuvga o‘tish harakatlar ketma-ketligini o‘zlashtirishga yordam beradi.[3]

Yozuvdagi xatolarni tahlil qilish grafik ko‘nikmaning qaysi komponenti yetarli shakllanmaganini aniqlash imkonini beradi. Harf shaklining buzilishi, elementlarning noto‘g‘ri nisbatda bo‘lishi, bog‘lanish joyining xato bajarilishi yoki satrga rioya qilmaslik turli xil korreksion mashqlarni talab qiladi.

Grafik diktant fonematik va grafik ko‘nikmalarni birlashtirish uchun ayniqsa qulay. O‘quvchi eshitgan materialni xotirada saqlaydi, uni fonematik jihatdan qayta ishlaydi va grafik belgilar orqali ifodalaydi. Natijada eshitish, xotira, diqqat va yozuv harakatlari birgalikda ishlaydi.

Muhokama. Tadqiqot natijalarining tahlili fonematik idrokni grafik ko‘nikmalardan ajratib o‘qitishning cheklanganligini ko‘rsatadi. Savod o‘rgatish jarayonida o‘quvchi tovushni eshitishi, uni farqlashi, tegishli harfni tanlashi va yozishi bir-birini to‘ldiradigan faoliyat sifatida tashkil etilganda o‘quv materiali yaxlitroq o‘zlashtiriladi.

Adabiyotlar tahlilida qayd etilgan tovush tahlili, faoliyatga asoslangan ta’lim va yozuvni bosqichma-bosqich shakllantirish g‘oyalari taklif etilgan metodik yondashuv bilan uyg‘unlashadi. Shu bilan birga, mazkur yondashuvning o‘ziga xos jihati fonematik topshiriqdan grafik topshiriqqa o‘tishning aniq algoritmini taklif qilishdir: “eshitish – ajratish – tahlil – harfni tanlash – yozish – tekshirish”.

Differensial yondashuv natijalarni yaxshilashning muhim sharti hisoblanadi. Fonematik idroki nisbatan past o‘quvchiga qisqa va ko‘rgazmali topshiriqlar berish, grafik ko‘nikmasida qiyinchilik bo‘lgan o‘quvchiga esa harf elementlari va yozuv yo‘nalishlarini bosqichma-bosqich mashq qildirish maqsadga muvofiq. Tez o‘zlashtiruvchi o‘quvchilar uchun esa ijodiy va mustaqil topshiriqlar berilishi mumkin.[4]

Raqamli vositalardan foydalanish ham qo‘shimcha imkoniyat yaratadi. Audio yozuvlar orqali tovushni eshittirish, interaktiv ekran orqali harf shaklini ko‘rsatish yoki elektron mashqlar orqali tezkor teskari aloqa berish mumkin. Biroq texnologiya o‘qituvchining metodik boshqaruvini almashtirmasligi kerak; u an’anaviy amaliy faoliyatni kuchaytiruvchi vosita sifatida qo‘llanishi maqsadga muvofiq.[6]

Tadqiqot modelining cheklovi shundaki, keltirilgan foizli ko‘rsatkichlar metodik yondashuvni namoyish etuvchi namunaviy diagnostik model sifatida berilgan. Muayyan maktab yoki sinfda real tajriba-sinov o‘tkazilganda ishtirokchilar soni, sinf sharoiti, topshiriqlar mazmuni va baholash mezonlari alohida qayd etilishi zarur. Shu sababli natijalarni amaliy tadqiqotda mahalliy sharoitga moslashtirish talab etiladi.

Xulosa. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fonematik idrok va grafik ko‘nikmalarni rivojlantirish savodxonlikning poydevorini mustahkamlashga xizmat qiluvchi o‘zaro bog‘liq jarayondir. Fonematik idrok tovushlarni aniq farqlash va tahlil qilish imkonini bersa, grafik ko‘nikmalar ushbu fonematik tasavvurlarni yozma shaklda ifodalashni ta’minlaydi.

Tadqiqot tahlili fonematik mashqlarni yozuv faoliyati bilan izchil bog‘lash, ko‘rgazmali modellashtirish, didaktik o‘yin, grafik diktant, differensial topshiriq va o‘z-o‘zini nazorat qilish mashqlaridan foydalanish pedagogik jihatdan samarali imkoniyatlar yaratishini ko‘rsatadi. Ayniqsa, “eshitish – tahlil qilish – harfni tanlash – yozish – tekshirish” ketma-ketligi o‘quv faoliyatini mantiqiy tashkil etishga yordam beradi.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisiga har bir darsda qisqa fonematik mashqlarni qo‘llash, yangi tovush va harfni amaliy so‘zlar asosida o‘rgatish, yozuv elementlarini muntazam takrorlash, xatoni o‘quvchining o‘zi topishiga imkon berish va individual farqlarni hisobga olish tavsiya etiladi.

Umuman olganda, fonematik idrok va grafik ko‘nikmalarni rivojlantirishga kompleks yondashuv o‘quvchining o‘qish-yozish faoliyatini izchil egallashiga, yozma nutq aniqligini oshirishga va keyingi ta’lim bosqichlarida zarur bo‘ladigan savodxonlik kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi: boshlang‘ich ta’lim fakulteti talabalari uchun darslik. — Toshkent: Noshir, 2009. — 352 b.

2. Abdullayeva Q., Nazarov K., Yo‘ldosheva Sh. Savod o‘rgatish metodikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1996. — 80 b.

3. G‘afforova T., G‘ulomova X., Eshturdiyeva G. 1-sinfda savod darslari. — Toshkent: O‘qituvchi, 1996. — 86 b.

4. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006. — 200 b.

5. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. — Toshkent: Fan, 2006. — 260 b.

6. Ishmuhamedov R.J., Yo‘ldoshev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. — Toshkent: Nihol, 2013. — 279 b.

7. Выготский Л.С. Мышление и речь: психологические исследования. — Москва; Ленинград: Соцэкгиз, 1934. — 324 с.

8. Эльконин Д.Б. Развитие устной и письменной речи учащихся // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии: работы советских авторов периода 1918–1945 годов / ред. И.И. Ильясов, В.Я. Ляудис. — Москва: Издательство Московского университета, 1980. — С. 254–265.

9. Жинкин Н.И. Механизмы речи. — Москва: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1958. — 370 с.

10. Львов М.Р., Горецкий В.Г., Сосновская О.В. Методика преподавания русского языка в начальных классах: учебное пособие для студентов учреждений высшего профессионального образования. — 8-е изд., стер. — Москва: Академия, 2013. — 461 с.

11. Ehri L.C. Learning to Read Words: Theory, Findings, and Issues // Scientific Studies of Reading. — 2005. — Vol. 9, No. 2. — P. 167–188. — DOI: 10.1207/S1532799XSSR0902_4.

12. National Reading Panel. Teaching Children to Read: An Evidence-Based Assessment of the Scientific Research Literature on Reading and Its Implications for Reading Instruction. — Washington, DC: National Institute of Child Health and Human Development, 2000. — 33 p.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING NUTQIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA AN’ANAVIY VA INTERFAOL DIDAKTIK O‘YINLAR INTEGRATSIYASI

Sharopova Gulnoza Shaxoviddin qizi,
Osiyo xalqaro universiteti doktoranti,
Pedagogika nazariyasi kafedrasi o‘qituvchisi
gulnozasharopova73@gmail.com

Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqiy madaniyatini rivojlantirishda an’anaviy va raqamli didaktik o‘yinlarni uyg‘un qo‘llashning nazariy-metodik asoslari yoritiladi. Nutqiy madaniyatning tarkibiy ko‘rsatkichlari, o‘yin topshirig‘ini loyihalash mezonlari va pedagogik qayta aloqaning ahamiyati tahlil qilinadi. Ilmiy manbalar qiyosiy tahlili asosida nutqiy maqsad, kommunikativ vaziyat, mustaqil nutqiy harakat hamda refleksiyani birlashtiruvchi metodik sikl taklif etiladi. Raqamli vositalardan foydalanishda pedagogik maqsadga muvofiqlik, yosh xususiyatlari, teng imkoniyat va jonli muloqotni saqlash shartlari asoslanadi.

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich ta’lim, nutqiy madaniyat, kommunikativ kompetensiya, didaktik o‘yin, raqamli ta’lim, og‘zaki nutq, dialog, refleksiya, teskari aloqa, metodik model.*

ИНТЕГРАЦИЯ ТРАДИЦИОННЫХ И ИНТЕРАКТИВНЫХ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР В РАЗВИТИИ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

В статье рассматриваются теоретико-методические основы интеграции традиционных и цифровых дидактических игр для развития речевой культуры учащихся начальных классов. Анализируются компоненты речевой культуры, критерии проектирования игровых заданий и роль педагогической обратной связи. Предлагается методический цикл, объединяющий речевую цель, коммуникативную ситуацию, самостоятельное речевое действие и рефлексию. Обоснованы условия педагогически целесообразного и доступного применения цифровых средств при сохранении живого общения.

Ключевые слова: *начальное образование, речевая культура, коммуникативная компетентность, дидактическая игра, цифровая образовательная среда, устная речь, диалог, рефлексия.*

INTEGRATING TRADITIONAL AND INTERACTIVE DIDACTIC GAMES TO DEVELOP PRIMARY SCHOOL PUPILS’ SPEECH CULTURE IN A DIGITAL LEARNING ENVIRONMENT

This article examines the theoretical and methodological foundations for integrating traditional and digital didactic games to develop primary school pupils’ speech culture. It discusses key components of speech culture, criteria for designing game-based tasks, and the role of teacher feedback. A methodological cycle is proposed to connect a language goal, a communicative situation, independent spoken production, and reflection. Conditions for age-appropriate, equitable use of digital tools while preserving face-to-face interaction are outlined.

Keywords: *primary education, speech culture, communicative competence, didactic games, digital learning, oral language, dialogue, reflection, feedback.*

Kirish. Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchining nutqiy madaniyatini rivojlantirish uning faqat ravon gapirishi yoki ko‘p so‘z bilishi bilan chegaralanmaydi. Nutqiy madaniyat fikrni mazmunan aniq, mantiqan izchil, grammatik jihatdan to‘g‘ri va muloqot vaziyatiga mos ifodalash, suhbatdoshni tinglash, navbatni saqlash hamda til birliklarini odob va maqsadga muvofiq tanlashni qamrab oladi. Shu sababli nutqiy madaniyatni rivojlantirish ona tili va o‘qish savodxonligi darslarining alohida vazifasi bo‘lish bilan birga, barcha fanlarda tashkil etiladigan ta’limiy muloqotning ham tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni ta’lim sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy huquqiy hujjatlardan biri bo‘lib, ta’lim jarayonini shaxs rivoji va sifatli ta’lim olish huquqi bilan bog‘liq holda tashkil etish uchun me’yoriy asos yaratadi [1]. Boshlang‘ich ta’lim amaliyotida bu

yo‘nalish o‘quvchilarning fikrini mustaqil bayon etishi, savol berishi, suhbatdosh fikriga munosabat bildirishi va o‘z nutqini turli kommunikativ vaziyatlarga moslashtirishi uchun sharoit yaratishni talab etadi.

Raqamli ta’lim vositalari kengayib borayotgan sharoitda didaktik o‘yinlarni yangi formatlarda tashkil etish imkoniyatlari ortmoqda. Interfaol taqdimotlar, elektron kartochkalar, audioyozuvlar, rasm va ketma-ket tasvirlardan foydalanish bolaga so‘z tanlash, hikoya tuzish, tinglab tushunish va javobini qayta ko‘rib chiqish uchun qo‘shimcha tayanchlar berishi mumkin. Biroq raqamli vositaning mavjudligi o‘z-o‘zidan nutqiy rivojlanishni ta’minlamaydi. O‘yin aniq nutqiy maqsadga, faol og‘zaki javobga va pedagogik qayta aloqaga ega bo‘lgandagina u ta’limiy vazifani bajaradi.

L.S. Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish haqidagi qarashlari bolaning bilishi va nutqi kattalar hamda tengdoshlar bilan o‘zaro ta’sirda rivojlanishini anglashga yordam beradi [2]. D.B. Elkonin esa o‘yin faoliyatining ijtimoiy tajribani o‘zlashtirish, rollarni bajarish va qoidalar asosida harakat qilishdagi o‘rnini tahlil qilgan [3]. Ushbu nazariy asoslar didaktik o‘yinni shunchaki ko‘ngilochar tanaffus emas, balki maqsadli kommunikativ tajriba tashkil etadigan pedagogik muhit sifatida ko‘rish imkonini beradi.

Maqolaning maqsadi — boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqiy madaniyatini rivojlantirishda an’anaviy va raqamli interfaol didaktik o‘yinlarni integratsiyalashning ilmiy-metodik asoslarini tahlil qilish hamda nutqiy maqsad, kommunikativ faoliyat, qayta aloqa va refleksiyani birlashtiruvchi metodik yechimni taklif etish.

Adabiyotlar tahlili va nazariy asoslar. Nutqiy madaniyat ko‘p komponentli pedagogik hodisa sifatida tavsiflanadi. Uning tarkibida fonetik-orfoepik aniqlik, lug‘aviy va semantik to‘g‘rilik, grammatik me’yorlarga rioya qilish, gap va matnning mantiqiy izchilligi, ifodalilik hamda nutqiy etiketga moslikni ajratish mumkin. Boshlang‘ich sinfda bu komponentlar alohida-alohida o‘zlashtirilishi mumkin bo‘lsa-da, real muloqotda ular bir vaqtning o‘zida namoyon bo‘ladi. Masalan, o‘quvchi hikoya tuzayotganda tegishli so‘zlarni tanlaydi, gaplarni grammatik jihatdan bog‘laydi, voqealar ketma-ketligini saqlaydi va tinglovchiga tushunarli tarzda bayon qiladi.

Didaktik o‘yinlar ana shu murakkab faoliyatni kichik va boshqariladigan vazifalarga ajratish imkonini beradi. So‘z va ma’no o‘yinlari lug‘atni faollashtiradi; rolli o‘yinlar vaziyatga mos ifoda va muloqot odobini mashq qildiradi; hikoya tuzishga qaratilgan o‘yinlar matn izchilligi hamda bog‘lovchi birliklardan foydalanishni qo‘llab-quvvatlaydi; tinglash va javob qaytarish o‘yinlari esa dialogik muloqotning navbat almashish va mazmunni tushunish jihatlarini faollashtiradi.

O‘yin orqali o‘rganish bo‘yicha xalqaro dalillar uning imkoniyatlari bilan birga, dizayn va qo‘llash shartlariga bog‘liqligini ham ko‘rsatadi. Skene va hammualliflar 39 tadqiqotni ko‘rib chiqib, 17 tadqiqot natijalarini meta-tahlilga kiritgan; boshqariladigan o‘yin ayrim ko‘rsatkichlar, jumladan fazoviy lug‘at kabi natijalarda ustunlik ko‘rsatgan bo‘lsa-da, savodxonlik va barcha ijtimoiy-emotsional natijalar bo‘yicha bir xil ustunlik aniqlanmagan [4]. Bu xulosa o‘yin metodikasini “o‘yin har doim samarali” degan umumiy taxmin bilan emas, aniq o‘quv maqsadi va natija ko‘rsatkichlari orqali baholash lozimligini ko‘rsatadi.

Yang va hammualliflarning 2024-yilda e’lon qilingan tizimli sharhi K–12 ta’limida til o‘rgatish uchun o‘yinlardan foydalanishga bag‘ishlangan 83 ta SSCI maqolasini tahlil qilgan. Sharhda o‘yinli til ta’limi lug‘at, til ko‘nikmalari va kommunikativ faollikni qo‘llab-quvvatlashi mumkinligi qayd etilgan; shu bilan birga, texnik qiyinchiliklar, hamkorlikdagi muammolar, topshiriq murakkabligi va ortiqcha kognitiv yuk kabi cheklovlar ham ko‘rsatilgan [5]. Ushbu tadqiqotlarning katta qismi chet tilini o‘rganish kontekstida olib borilganligi sababli, ularning natijalarini o‘zbek tilidagi nutq madaniyatiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish mumkin emas. Biroq o‘yin maqsadini aniq belgilash, faol nutqiy javob talab qilish va texnik vositani pedagogik boshqarish kabi dizayn tamoyillari uchun ular muhim metodik manba bo‘lib xizmat qiladi.

Thompson va von Gillernning raqamli o‘yinlar orqali lug‘at o‘rganishga bag‘ishlangan Bayes meta-tahlilida o‘yinli o‘qitish guruhlari foydasiga o‘rtacha ijobiy ta’sir qayd etilgan, biroq natijalar tadqiqotlar o‘rtasida sezilarli farqlangan [6]. Mazkur farqlanish o‘yin turi, vazifaning tuzilishi, o‘quvchi yoshi va mashg‘ulot davomiyligi muhim ekanini anglatadi. Shunday ekan, raqamli didaktik o‘yinlar umumiy ko‘ngilochar format sifatida emas, maqsadli til faoliyatiga biriktirilgan metodik vosita sifatida loyihalanishi lozim.

UNESCOning 2023-yilgi Global Education Monitoring hisobotida texnologiya ta’limda o‘quvchi va o‘qituvchini markazda saqlashi, insoniy muloqotni almashtirmasdan qo‘llab-quvvatlashi kerakligi ta’kidlanadi. Hisobot raqamli yechimlarning ta’limiy qiymati kontekst, teng imkoniyat va dalillar bilan asoslangan baholashga bog‘liqligini ko‘rsatadi [7]. Nutqiy madaniyatni shakllantirish masalasida bu prinsip ayniqsa muhim: og‘zaki nutqning tabiiy vazifasi odamlar o‘rtasida ma’no almashish bo‘lgani uchun raqamli mashq, albatta, jonli dialog, hikoya bayoni yoki og‘zaki izoh bilan yakunlanishi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola nazariy-metodik xarakterga ega. Tadqiqotning metodologik asosini nutq va tafakkur rivojlanishining ijtimoiy-madaniy talqini, o‘yin faoliyatining pedagogik

imkoniyatlari hamda raqamli ta’lim vositalarini maqsadga muvofiq qo‘llash tamoyillari tashkil etadi. Materialni ishlab chiqishda ilmiy manbalarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, komponentli tahlil va metodik modellashtirish usullaridan foydalanildi.

Qiyosiy tahlilda an’anaviy didaktik o‘yinlarning jonli muloqot, harakat, rollarni almashtirish va bevosita teskari aloqa berish imkoniyatlari raqamli interfaol o‘yinlarning tasvir, audio, tezkor qayta aloqa, topshiriq variantlarini tabaqalashtirish va o‘quv natijasini saqlash imkoniyatlari bilan taqqoslandi. Tahlilning muhim sharti — texnologik vosita yoki o‘yin formatini o‘zicha natija deb qabul qilmasdan, uni o‘quvchining bajaradigan nutqiy harakati va kuzatiladigan natija bilan bog‘lashdan iborat bo‘ldi.

Maqolada taklif etilayotgan metodik model tayyor eksperimental natija sifatida emas, balki manbalar tahlili asosida shakllantirilgan ilmiy-metodik yechim sifatida qaraladi. Uning amaliy samaradorligini aniqlash uchun keyingi bosqichda boshlang‘ich sinflarda aniqlovchi va shakllantiruvchi tajriba-sinov ishlarini tashkil etish, boshlang‘ich hamda yakuniy diagnostika natijalarini bir xil mezonlar asosida qiyoslash zarur.

Natijalar va muhokama. Nutqiy madaniyatni rivojlantirishda o‘yin topshirig‘ining didaktik tuzilishi

Tahlil natijasida didaktik o‘yinning nutqiy maqsadga xizmat qilishi uchun uning tashqi qiziqarliligi yetarli emasligi aniqlandi. O‘yin bolaning nutqiy harakatini yuzaga keltirishi, mazkur harakat kutilayotgan kompetensiyaga mos bo‘lishi va natijani kuzatish imkonini berishi kerak. Masalan, faqat to‘g‘ri javobni tanlashga asoslangan raqamli test so‘z ma’nosini tanish darajasini ko‘rsatishi mumkin, biroq o‘quvchining shu so‘zni mustaqil ravishda gapda yoki dialogda qo‘llay olishini to‘liq aniqlamaydi. Shu sababli tanlash topshirig‘idan keyin og‘zaki izoh, gap tuzish yoki juftlikda savol-javob tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Mazkur yondashuvda o‘yin topshirig‘i besh o‘zaro bog‘liq unsurdan tashkil topadi: 1) aniq nutqiy maqsad; 2) mazmunli kommunikativ vaziyat; 3) o‘quvchining faol nutqiy harakati; 4) mezonlarga asoslangan teskari aloqa; 5) refleksiya va ko‘nikmani yangi vaziyatga ko‘chirish. Bu tuzilma o‘yin jarayonida o‘quvchi nima qilishi, nima deyishi, qanday dalil bilan javob berishi va o‘qituvchi qaysi ko‘rsatkichni kuzatishini oldindan belgilash imkonini beradi.

An’anaviy va raqamli o‘yinlarni integratsiyalash modeli. An’anaviy o‘yinlar o‘quvchilarning ko‘zga-ko‘z muloqoti, ohang, mimika, navbat bilan gapirish, suhbatdoshning javobiga moslashish va guruhda hamkorlik qilish ko‘nikmalarini mashq qildirishga qulay. Raqamli o‘yinlar esa tasvirlar ketma-ketligini tez o‘zgartirish, audio namunalarni qayta tinglash, vazifani darajalash va individual javobga tezkor izoh berish imkoniyatini kengaytiradi. Shu sababli ikki formatni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish o‘rniga, ularning funksional ustunliklarini bir dars siklida birlashtirish ilmiy-metodik jihatdan asosliroqdir.

Maqolada quyidagi metodik sikl taklif etiladi: “nutqiy maqsadni aniqlash — kommunikativ vaziyatni yaratish — o‘yinli nutqiy harakat — qayta aloqa — refleksiya — yangi vaziyatda qo‘llash”. Dastlab o‘qituvchi nutqiy maqsadni belgilaydi. Keyin o‘quvchilarni qiziqtiradigan, hayotiy tajribaga yaqin vaziyat yaratiladi. O‘yin davomida o‘quvchi so‘z tanlaydi, gap tuzadi, savol beradi, hikoya qiladi yoki suhbatdoshga javob qaytaradi. O‘qituvchi va tengdoshlar belgilangan mezonlar bo‘yicha fikr-mulohaza bildiradi. Yakunda o‘quvchi nimani muvaffaqiyatli bajargani va qaysi jihatni yaxshilashi kerakligini aniqlaydi.

1-jadval.

Nutqiy madaniyatni rivojlantirishga yo‘naltirilgan didaktik o‘yinlar tizimi

O‘yin turi	Nutqiy maqsad	Faoliyat namunasi	Kuzatiladigan ko‘rsatkich
“Rasm-hikoya xaritasi” (an’anaviy/raqamli)	Monologik nutq va voqealar izchilligini rivojlantirish	Rasmlar ketma-ketligiga tayangan holda hikoya tuzish; “avval”, “keyin”, “so‘ng”, “natijada” birliklaridan foydalanish	Matn izchilligi, bog‘lovchi vositalar, mazmunning to‘liqligi
“Muloqot vaziyati” (rolli o‘yin)	Nutqiy etiket va dialogik muloqotni shakllantirish	Kutubxona, do‘kon yoki maktab kutubxonachisi bilan suhbat rollarini bajarish	Savolning mosligi, muloyim ifoda, navbatni saqlash, javobga munosabat
“So‘z ma’nosi detektivi”	Lug‘aviy aniqlik va so‘zlarni kontekstda qo‘llash	Sinonim tanlash, ko‘p ma’noli so‘zni gapda izohlash, tanlangan so‘z bilan yangi gap tuzish	So‘z tanlash aniqligi, ma’no mosligi, mustaqil gap tuzish
“Raqamli hikoya zanjiri”	Raqamli tasvirlarni izchil og‘zaki bayonga	Interfaol doska yoki kartochkadagi 3–5 tasvir asosida hikoya tuzib,	Mantiqiy ketma-ketlik, grammatik bog‘lanish,

O‘yin turi	Nutqiy maqsad	Faoliyat namunasi	Kuzatiladigan ko‘rsatkich
	aylantirish	uni og‘zaki taqdim etish	taqdimot ravonligi
“Tingla va davom ettir”	Faol tinglash va mazmunli javob qaytarish	Juftlikdagi o‘quvchi hikoyaning bir qismini aytadi; sherigi asosiy mazmunni takrorlab, davomini yaratadi	Tinglangan mazmunni saqlash, mavzuga aloqador javob, suhbatdoshni tinglash
“Bir vaziyat — uch yechim”	Fikrni asoslash va nutqiy mustaqillikni rivojlantirish	Muammoli vaziyat uchun uch yechim aytish, ulardan birini sabab bilan himoya qilish	Dalil keltirish, sabab-oqibat bog‘lanishi, nutqiy izchillik

Manba: muallif tomonidan ilmiy manbalar tahlili va metodik modellashtirish asosida tuzilgan.

O‘yinlarni tashkil etishning metodik bosqichlari. Birinchi bosqich — diagnostik va maqsadli tayyorgarlik. Mashg‘ulot boshlanishida o‘qituvchi o‘quvchining nutqiy holatini qisqa og‘zaki topshiriq, rasm asosida hikoya, savol-javob yoki juftlikdagi muloqot orqali kuzatadi. Bu bosqichda maqsad o‘quvchini “yaxshi” yoki “yomon” deb baholash emas, balki qaysi nutqiy komponentni rivojlantirish zarurligini aniqlashdir. Masalan, o‘quvchi voqeani tushunsa-da, uni izchil bayon qila olmasligi mumkin; boshqasi esa ravon gapiradi, lekin so‘z tanlashda takrorlarga yo‘l qo‘yadi. Turlicha ehtiyojlar o‘yin topshiriqlarini tabaqalashtirishni talab qiladi.

Ikkinchi bosqich — motivatsion kirish va kommunikativ vaziyat yaratish. O‘yin mazmuni bolalarning kundalik tajribasiga yaqin bo‘lishi, biroq ularni yangi so‘z va nutqiy tuzilmalardan foydalanishga undashi kerak. Rasm, predmet, hikoya boshlanishi, audio lavha yoki muammoli savol diqqatni jalb qiluvchi tayanch bo‘la oladi. O‘qituvchi vaziyatni qisqa va tushunarli ifodalaydi, o‘yin qoidalarini namoyish etadi hamda kutilayotgan nutqiy natijani bolalarga aniq yetkazadi.

Uchinchi bosqich — yo‘naltirilgan o‘yin va mustaqil nutqiy ishlab chiqarish. Dastlab o‘qituvchi kerakli nutqiy modelni ko‘rsatishi yoki tayanch iboralarni berishi mumkin. Keyin yordam asta-sekin kamaytiriladi va o‘quvchi mustaqil gap, dialog yoki hikoya tuzishga yo‘naltiriladi. Bu jarayonda muhim mezon — o‘qituvchining ko‘p gapirishi emas, balki o‘quvchilarning maqsadli nutqiy faoliyatga kirishishi. O‘yin qoidasi har bir ishtirokchiga mazmunli gapirish imkoniyatini berishi kerak.

To‘rtinchi bosqich — mezonli teskari aloqa. Fikr-mulohaza umumiy maqtov yoki xatolar ro‘yxati bilan cheklanmasligi lozim. Masalan, “Hikoyangda voqealar ketma-ketligi aniq; endi ikki gapni ‘shuning uchun’ yoki ‘natijada’ orqali bog‘lab ko‘r” kabi izoh o‘quvchiga keyingi qadami haqida ma’lumot beradi. Tengdoshlar bilan o‘zaro baholashda ham bolaning shaxsiga emas, bajarilgan nutqiy vazifaga e’tibor qaratish kerak.

Beshinchi bosqich — refleksiya va ko‘nikmani ko‘chirish. O‘yin yakunida o‘quvchi “Qaysi yangi so‘zni ishlatdim?”, “Fikrimni qanday izchil bayon qildim?”, “Suhbatdoshimni tinglash uchun nima qildim?”, “Keyingi safar nimani yaxshilayman?” kabi savollar orqali faoliyatini anglaydi. So‘ng shu ko‘nikma boshqa vaziyatda qo‘llanadi: masalan, “Kutubxona” rolli o‘yinida mashq qilingan muloyim murojaat kundalik sinf muloqotiga ko‘chiriladi. Ana shu ko‘chirish o‘yinni qisqa muddatli mashg‘ulotdan barqaror nutqiy odatni shakllantirish vositasiga aylantiradi.

Nutqiy madaniyatni baholash mezonlari. O‘yinli metodikaning natijadorligini baholash uchun o‘quvchi nutqining faqat hajmini yoki javoblar sonini hisoblash yetarli emas. Baholash bir nechta ko‘rsatkichni qamrab olishi va bir xil topshiriqlar yoki taqqoslanadigan vaziyatlar orqali takroriy kuzatishga imkon berishi kerak. Quyidagi mezonlar metodik diagnostika uchun taklif qilinadi; ular mahalliy o‘quv dasturi, sinf yoshi va tadqiqotning aniq maqsadiga muvofiq moslashtirilishi lozim.

Baholash jarayonida har bir mezon bo‘yicha kamida ikki yoki uch xil vaziyatdan olingan namuna tahlil qilinishi maqsadga muvofiq. Bitta javob o‘quvchining barqaror nutqiy madaniyatini to‘liq ifodalamasligi mumkin. Shu sababli kuzatish, og‘zaki topshiriq, juftlikdagi dialog, hikoya tuzish va o‘z-o‘zini baholash ma’lumotlarini birgalikda talqin qilish ishonchlilikni oshiradi. Agar metodika tajriba-sinovda qo‘llansa, boshlang‘ich va yakuniy baholash bir xil mezonlar asosida o‘tkazilishi, ishtirokchilar soni, sinf bosqichi, davomiylik va natijalarni hisoblash usuli to‘liq qayd etilishi lozim.

2-jadval.

Nutqiy madaniyatning taklif etilayotgan baholash mezonlari va darajaviy tavsiflari

Mezon	Yuqori ko‘rinish	O‘rta ko‘rinish	Boshlang‘ich ko‘rinish
Lug‘aviy-semantik aniqlik	So‘z va iboralarni mazmunga mos, takrorni kamaytirgan holda qo‘llaydi	Asosiy ma’noni yetkazadi, ayrim takror yoki noaniq so‘z tanlovi bor	So‘z tanlashda ko‘p yordam talab qiladi, fikr mazmuni noaniq qoladi
Grammatik va matniy izchillik	Gaplarni to‘g‘ri bog‘laydi, voqealarni mantiqiy ketma-ketlikda bayon qiladi	Umumiy ketma-ketlik saqlanadi, ayrim bog‘lanishlar uziladi	Gaplar o‘rtasidagi bog‘lanish sust, izchillik ko‘pincha yo‘qoladi
Ravonlik va ifodalilik	Fikrni tushunarli sur’atda, mos ohang bilan bayon qiladi	Fikr tushunarli, ammo pauza yoki takrorlar ko‘p uchraydi	Bayonda tez-tez to‘xtab qoladi yoki fikrni yakunlash qiyinlashadi
Dialogik muloqot va etiket	Suhbatdoshni tinglaydi, mavzuga mos javob beradi, muloyim ifodalardan foydalanadi	Muloqotga kirishadi, biroq savol-javob yoki navbatni saqlashda eslatma zarur	Muloqotni davom ettirish uchun muntazam ko‘mak kerak
Mustaqillik va refleksiya	Mustaqil nutqiy yechim tanlaydi va o‘z javobini tahlil qiladi	Qisman mustaqil ishlaydi, refleksiyada yo‘naltiruvchi savollar zarur	Tayanch va namunaga ko‘p bog‘liq, o‘z faoliyatini tahlil qilish qiyin

Manba: muallif tomonidan tadqiqot maqsadidan kelib chiqib ishlab chiqilgan metodik tavsif.

Raqamli o‘yinlarni qo‘llashdagi pedagogik shartlar va cheklovlar. Raqamli platformalar so‘zlarni guruhlash, tasvirni ketma-ket joylashtirish, audio tinglash, ovoz yozib qayta eshitish va individual topshiriqlar berish kabi vazifalarni qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Biroq ekran oldida javobni belgilash bolaning mustaqil og‘zaki nutqini o‘z-o‘zidan rivojlantirmaydi. Har bir raqamli topshiriqqa og‘zaki izoh, sherik bilan dialog, qisqa hikoya yoki javobni asoslash elementi qo‘shilishi kerak. Bu tamoyil raqamli o‘yin natijasini bevosita kommunikativ harakat bilan bog‘laydi.

Birinchi shart — pedagogik maqsadga moslik. O‘yin platformasi darsda o‘rganilayotgan so‘zlar, mavzu, nutqiy vazifa va sinfning yosh xususiyatlariga mos kelishi kerak. Ikkinchi shart — texnologik yuklamani me’yorlash. Ko‘p animatsiya, tezlikka haddan tashqari urg‘u berish yoki bir vaqtning o‘zida ko‘plab qoidalarni bajarish asosiy nutqiy maqsaddan chalg‘itishi mumkin. Uchinchi shart — teng imkoniyat. Qurilma yoki internetga kirish cheklangan sinflarda shu topshiriqni rasmli kartochkalar, doska yoki guruh materiali orqali bajarishning muqobil varianti bo‘lishi kerak.

To‘rtinchi shart — bolaning shaxsiy ma’lumotlari va xavfsizligi. Raqamli faoliyat uchun keraksiz shaxsiy ma’lumotlarni yig‘maslik, bolalarning ovoz yoki tasvir yozuvlaridan foydalanishda muassasa qoidalariga rioya qilish hamda platforma tanlashda maxfiylik shartlarini tekshirish zarur. Beshinchi shart — o‘qituvchining vositachilik roli. O‘qituvchi texnologiyani ishga tushiruvchi shaxs bilangina cheklanmaydi; u nutqiy maqsadni belgilaydi, o‘quvchining javobini mazmunan tahlil qiladi, xatoni rivojlantiruvchi fikr-mulohazaga aylantiradi va o‘quvchilar o‘rtasida jonli muloqotni tashkil etadi.

Shunday qilib, an’anaviy va raqamli didaktik o‘yinlarni integratsiyalashda ularning o‘zaro to‘ldiruvchi vazifalari belgilanadi: raqamli vosita vaziyatni ko‘rgazmali va moslashuvchan taqdim etadi, an’anaviy o‘yin esa yuzma-yuz muloqot, tabiiy dialog va ijtimoiy nutqiy xulqni mashq qildiradi. Metodik samaradorlik esa texnologiyaning yangiligiga emas, o‘quvchining aniq nutqiy faoliyatga qanchalik jalb etilganiga va natija qanday baholanganiga bog‘liq.

Xulosa va takliflar. Ilmiy manbalar tahlili va metodik modellashtirish natijasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqiy madaniyatini rivojlantirishda an’anaviy hamda raqamli didaktik o‘yinlarni yagona maqsadga yo‘naltirilgan tizim sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq ekani asoslandi. Nutqiy madaniyat faqat lug‘at boyligi yoki ravon gapirish bilan belgilanmaydi; u lug‘aviy aniqlik, grammatik to‘g‘rilik, matn izchilligi, ifodalilik, tinglash va kommunikativ odobning o‘zaro birligida namoyon bo‘ladi. Shu sababli o‘yinli mashg‘ulotlar ushbu komponentlarni birgalikda yoki aniq belgilangan maqsadlar bo‘yicha bosqichma-bosqich rivojlantirishi kerak.

Tahlil o‘yin metodikasining samarasi uning qiziqarliligi bilangina emas, balki didaktik maqsad, kommunikativ vaziyat, o‘quvchining mustaqil nutqiy harakati, mezonli teskari aloqa va refleksiyaning mavjudligi bilan belgilanishini ko‘rsatdi. Shu nuqtayi nazardan maqolada “nutqiy maqsad — kommunikativ vaziyat — nutqiy harakat — qayta aloqa — refleksiya — yangi vaziyatda qo‘llash” sikli taklif etildi. Mazkur sikl o‘qituvchiga har bir o‘yinning qaysi ko‘nikmani rivojlantirishi va qanday natijani kuzatish mumkinligini oldindan belgilash imkonini beradi.

Xalqaro adabiyotlar raqamli o‘yinlar va boshqariladigan o‘yin faoliyatining muayyan sharoitlarda ijobiy imkoniyatlarga ega ekanini ko‘rsatsa-da, natijalar barcha ko‘nikmalar va vaziyatlarda bir xil emas. Shu sababli raqamli o‘yinlarni jonli muloqot o‘rniga qo‘yish emas, balki uni ko‘rgazmali material, takroriy mashq, audio tayanch va tezkor teskari aloqa bilan boyitish vositasi sifatida qo‘llash zarur. O‘quvchi raqamli topshiriqni bajargach, o‘z javobini og‘zaki tushuntirishi, hikoya qilishi yoki sherigi bilan dialogga kirishishi lozim.

Amaliyot uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi: birinchidan, har bir didaktik o‘yin uchun bitta asosiy nutqiy maqsad va kuzatiladigan ko‘rsatkich belgilash; ikkinchidan, so‘z o‘yinlari, rolli muloqot, hikoya tuzish, faol tinglash va fikrni asoslash topshiriqlarini bosqichma-bosqich uyg‘unlashtirish; uchinchidan, raqamli va raqamli bo‘lmagan muqobil shakllarni tayyorlash; to‘rtinchidan, o‘quvchilar nutqini lug‘aviy aniqlik, grammatik-matniy izchillik, ravonlik, dialogik muloqot hamda mustaqillik mezonlari bo‘yicha muntazam kuzatish; beshinchidan, pedagogik qayta aloqani aniq va rivojlantiruvchi shaklda tashkil etish; oltinchidan, metodikaning samaradorligini keyingi tajriba-sinov ishlarida boshlang‘ich va yakuniy diagnostika, kuzatuv varaqalari hamda o‘quvchilar nutqi namunalarini qiyosiy tahlil qilish asosida tekshirish.

Maqolada ishlab chiqilgan metodik tavsif nazariy-metodik model sifatida qaraladi. Uning boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘zbek tilidagi nutqiy madaniyatiga ta’sirini qat’iy empirik xulosa sifatida belgilash uchun alohida tajriba-sinov, namuna tavsifi, baholash vositalarining asoslanishi va natijalarning statistik tahlili zarur. Bu talab tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta’minlash hamda taklif etilayotgan metodikani keyinchalik takomillashtirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr. https://lex.uz/uz/docs/-5013007 (murojaat sanasi: 09.10.2026).

2. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

3. Эльконин, Д. Б. Психология игры. 2-е изд. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1999. 359 с.

4. Skene K., O’Farrelly C. M., Byrne E. M., Kirby N., Stevens E. C., & Ramchandani P. G. Can guidance during play enhance children’s learning and development in educational contexts? A systematic review and meta-analysis. Child Development, 2022, 93(4), 1162–1180. https://doi.org/10.1111/cdev.13730.

5. Yang [et al.]. Research trends of game-based language learning in K–12 education: A systematic review of SSCI articles during 2009–2022. Journal of Computer Assisted Learning, 2024, 40(3), 1218–1230. https://doi.org/10.1111/jcal.12944.

6. Thompson C. G., & von Gillern S. Video-game based instruction for vocabulary acquisition with English language learners: A Bayesian meta-analysis. Educational Research Review, 2020, 30, 100332. https://doi.org/10.1016/j.edurev.2020.100332.

7. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms? Paris: UNESCO, 2023. https://gem-report-2023.unesco.org/.

8. Ayupova Sh. A. Logopediya. Toshkent: O‘qituvchi, 2006.

9. Tolipov O‘. Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. Toshkent: Fan, 2006.

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ORQALI O‘QUVCHILARNING IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH MAZMUNI

Astanakulova Nasiba Uralovna,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Pedagogika va psixologiya kafedrasi mustaqil izlanuvchisi

Maqolada boshlang‘ich ta’limda raqamli texnologiyalar orqali o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish mazmuni yoritilgan. Ijodiy qobiliyat ravonlik, moslashuvchanlik, originallik va ishlab chiqish komponentlarining birligida talqin qilinib, raqamli vositalarning ularni rivojlantirishdagi imkoniyatlari tahlil etilgan. Ijodiy rivojlantirish mazmuni vizual-badiiy, hikoyaviy, algoritmik-konstruktiv va tadqiqot-loyihaviy yo‘nalishlar bo‘yicha tizimlashtirilgan, baholash mezonlari hamda metodik shart-sharoitlar belgilangan. Tadqiqotda nazariy tahlil, pedagogik modellashtirish va tizimlashtirish usullaridan foydalanilgan; ijodiy faoliyatning bosqichma-bosqich tuzilmasi tavsiflangan. Ochiq yakunli topshiriqlar va muhokama ijodiy muhit yaratishning asosiy sharti sifatida ko‘rsatilgan. Natijalardan boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari faoliyatida va bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida foydalanish mumkin.

Kalit so‘zlar: *ijodiy qobiliyat, raqamli texnologiyalar, boshlang‘ich ta’lim, ijodiy tafakkur, vizual dasturlash, raqamli hikoya, loyihaviy faoliyat, ijodiy rivojlanish mazmuni, baholash mezonlari, boshlang‘ich sinf o‘quvchisi.*

СОДЕРЖАНИЕ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ С ПОМОЩЬЮ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В статье раскрыто содержание развития творческих способностей учащихся в начальном образовании с помощью цифровых технологий. Творческая способность рассматривается как единство беглости, гибкости, оригинальности и разработанности, проанализированы возможности цифровых средств в их развитии. Содержание творческого развития систематизировано по визуально-художественному, повествовательному, алгоритмико-конструктивному и исследовательско-проектному направлениям, определены критерии оценки и методические условия. В исследовании использованы теоретический анализ, педагогическое моделирование и систематизация; описана поэтапная структура творческой деятельности. Открытые задания и обсуждение показаны как основное условие творческой среды. Результаты могут использоваться в работе учителей начальных классов и при подготовке будущих педагогов.

Ключевые слова: *творческие способности, цифровые технологии, начальное образование, творческое мышление, визуальное программирование, цифровой рассказ, проектная деятельность, содержание творческого развития, критерии оценки, учащийся начальных классов.*

THE CONTENT OF DEVELOPING PRIMARY SCHOOL PUPILS’ CREATIVE ABILITIES THROUGH DIGITAL TECHNOLOGIES

This article explores the framework for developing students' creative abilities through digital technologies in primary education. Creative ability is defined as an integration of fluency, flexibility, originality, and elaboration, and the potential of digital tools to foster these components is analyzed. The framework for creative development is categorized into visual-artistic, narrative, algorithmic-constructive, and research-project domains, alongside established assessment criteria and methodological conditions. Utilizing theoretical analysis, pedagogical modeling, and systematization, the study outlines a step-by-step structure for creative activities. Open-ended tasks and discussions are identified as key prerequisites for cultivating a creative environment. The findings can be applied to the teaching practices of primary school teachers and the training of future educators.

Keywords: *creative ability; digital technologies; primary education; creative thinking; visual programming; digital storytelling; project-based learning; creative development framework; assessment criteria; primary school student.*

Kirish. Boshlang‘ich ta’lim yoshi bolaning ijodiy qobiliyatlari poydevori qo‘yiladigan davrdir. L.S. Vygotskiy bolaning ijodiy faoliyati uning tajribasidagi elementlarni yangicha qayta birlashtirishga asoslanishini, shu sababli tajriba qancha boy bo‘lsa, ijod imkoniyati shuncha keng bo‘lishini ko‘rsatgan [1].

Demak, o‘qituvchi ijodni rivojlantirish uchun bolaga boy, xilma-xil va faol tajriba beruvchi o‘quv muhitini yaratishi lozim. O‘zbekistonda ta’lim sohasidagi davlat siyosatining huquqiy asoslari “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda belgilangan [2], bu esa ta’lim jarayonini zamonaviy yondashuvlar asosida takomillashtirish uchun poydevor yaratadi.

Ijodkorlik tushunchasi psixologiya va pedagogikada turlicha talqin qilinadi. J. Guilford ijodkorlikni ilmiy tadqiq etish zarurligini ilgari surgan va uning ravonlik, moslashuvchanlik, originallik kabi tarkibiy qismlariga e’tibor qaratgan [3]. Zamonaviy tadqiqotlarda esa ijodkorlikning standart ta’rifi sifatida originallik va maqsadga muvofiqlikning birligi qabul qilinadi [4]. Maktab o‘quvchilari uchun R. Beghetto va J. Kaufman taklif etgan “mini-c” tushunchasi ayniqsa muhim: unda ijodkorlik o‘quvchining o‘z tajribasi doirasida yangi va shaxsan mazmunli talqin yaratishi sifatida ko‘riladi [5]. Shu sababli boshlang‘ich sinfda ijodiy mahsulotning butun jamiyat uchun yangiligi emas, balki o‘quvchi uchun yangi va ma’noli bo‘lishi asosiy mezon hisoblanadi.

Raqamli texnologiyalar bolaga o‘z g‘oyasini tezda yaratish, o‘zgartirish va boshqalarga ko‘rsatish imkonini beradi. S. Papert kompyuterni bola o‘z mahsulotini yaratishda foydalanadigan vosita sifatida ko‘rib, konstruksionizm g‘oyasini ilgari surgan [6]; M. Resnick esa loyiha, qiziqish, hamkorlik va o‘yin orqali ijodiy o‘rganishni rivojlantirish yo‘llarini tavsiflagan [7]. Ijodkorlik va texnologiyani ta’limda uyg‘unlashtirishning tizimli jihatlari D. Henriksen va hammualliflar tomonidan tahlil qilingan [8], Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida ijodiy o‘rganish va innovatsion o‘qitish bo‘yicha tadqiqotda ham bu masala ta’lim siyosatining muhim yo‘nalishi sifatida ko‘rilgan [9].

Biroq raqamli vositaning o‘zi ijodni rivojlantirmaydi: unga aniq mazmun, izchil faoliyat turlari va baholash mezonlari kerak. Fikrimizcha, boshlang‘ich ta’limda ijodiy rivojlantirish mazmunini yo‘nalishlar bo‘yicha tizimlashtirish o‘qituvchiga raqamli vositalarni maqsadli tanlash imkonini beradi. Tadqiqotning maqsadi – boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini raqamli texnologiyalar orqali rivojlantirish mazmunini, baholash mezonlarini va metodik shart-sharoitlarini asoslashdan iborat.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan usullar. *Tadqiqot obyekti* – boshlang‘ich ta’lim jarayoni; predmeti esa shu jarayonda o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini raqamli texnologiyalar orqali rivojlantirish mazmuni va metodik shart-sharoitlaridir. Tadqiqotda psixologik, pedagogik va didaktik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish va umumlashtirish, qiyosiy-tahliliy usul, pedagogik modellashtirish hamda ijodiy faoliyat turlari va raqamli vositalarni tizimlashtirish usullaridan foydalanildi. Mazmun va mezonlarning samaradorligini tekshirish uchun pedagogik tajriba-sinov (kuzatuv, ijodiy topshiriqlar, ekspert baholash) hamda natijalarni matematik-statistik qayta ishlash (Styudent–Fisher mezoni) qo‘llaniladi.

Tadqiqotda ijodiy qobiliyat deganda boshlang‘ich sinf o‘quvchisining mavjud bilim va tajribasi asosida yangi, o‘zi uchun mazmunli g‘oya va mahsulot yarata olish layoqati tushuniladi. Uning tarkibiy qismlari sifatida ravonlik (g‘oyalar soni), moslashuvchanlik (turli yo‘nalishda fikrlash), originallik (g‘oyaning noodiyligi) va ishlab chiqish (g‘oyani batafsil rivojlantirish) olindi; bu tarkibiy qismlar Guilford tadqiqotlariga tayanadi [3]. Mahsulotning maqsadga muvofiqligi esa ijodkorlikning standart ta’rifiga mos ravishda alohida mezon sifatida qaraladi [4].

Ijodiy qobiliyat darajasi past, o‘rta va yuqori bosqichlar asosida aniqlanadi. Tajriba va nazorat guruhlari natijalari o‘rtasidagi farqning statistik ishonchliligi Styudent–Fisher mezoni yordamida, hisoblangan qiymatning kritik qiymat bilan taqqoslanishi orqali baholanadi. Bunda statistik ahamiyatlilik darajasi 0,05 etib belgilanadi. Ijodiy mahsulotlarni baholashda ekspert fikrlarining subyektivligini kamaytirish maqsadida bir nechta ekspertning mustaqil baholari o‘zaro solishtiriladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Avvalo, ijodiy qobiliyatning har bir tarkibiy qismi uchun raqamli vositalarning imkoniyatlari tahlil qilindi (1-jadval). Tahlil shuni ko‘rsatdiki, vositalar o‘quvchiga g‘oyani tez sinab ko‘rish, o‘zgartirish va takomillashtirish imkonini beradi; bu esa ijodiy jarayonning takroriy xarakteriga mos keladi.

1-jadval. Ijodiy qobiliyat tarkibiy qismlari va ularni rivojlantiruvchi raqamli faoliyat

Tarkibiy qism	Raqamli faoliyat turi	Boshlang‘ich sinfdagi misol
Ravonlik	Turli g‘oyalarni tez yaratish va to‘plash (elektron doska, fikr xaritasi)	Berilgan mavzu bo‘yicha ko‘proq g‘oya taklif qilish
Moslashuvchanlik	Bir g‘oyani turli shakllarda – rasm, matn, ovoz bilan ifodalash	Bir ertakni rasm va qisqa animatsiya shaklida taqdim etish
Originallik	Grafik muharrir, vizual dasturlash muhitida erkin yaratish	O‘z qahramonini yaratib, unga harakat berish
Ishlab chiqish	Mahsulotni bosqichma-bosqich takomillashtirish, taqdim etish	Loyiha dastlabki variantini sinfdoshlar fikri asosida yaxshilash

Ijodiy rivojlantirish mazmuni to‘rt yo‘nalish bo‘yicha tizimlashtirildi (2-jadval). Birinchidan, vizual-badiiy yo‘nalish rasm, kollaj va oddiy animatsiya yaratishni qamrab oladi. Ikkinchidan, hikoyaviy yo‘nalishda o‘quvchilar rasm, matn va ovozni birlashtirib raqamli hikoya tuzadi. Uchinchidan, algoritmik-konstruktiv yo‘nalish vizual dasturlash va oddiy konstruktorlar orqali o‘yin yoki harakatlanuvchi model yaratishga yo‘naltiriladi; bu yondashuv Papert va Resnick g‘oyalariga mos keladi [6], [7]. To‘rtinchidan, tadqiqot-loyihaviy yo‘nalish kuzatuv, ma’lumot to‘plash va natijani taqdim etishni birlashtiradi.

2-jadval. Boshlang‘ich ta’limda ijodiy rivojlantirish mazmunining yo‘nalishlari

Yo‘nalish	Faoliyat turlari	Raqamli vositalar	Rivojlanadigan qobiliyat
Vizual-badiiy	Rasm, kollaj, oddiy animatsiya, plakat yaratish	Grafik muharrir, animatsiya ilovalari	Originallik, moslashuvchanlik
Hikoyaviy	Raqamli hikoya, audio-ertak, komiks tuzish	Taqdimot, audio va video yozuv vositalari	Ravonlik, ishlab chiqish
Algoritmik-konstruktiv	Harakatlanuvchi qahramon, oddiy o‘yin va model yaratish	Vizual dasturlash muhiti, konstruktorlar	Originallik, ishlab chiqish
Tadqiqot-loyihaviy	Kuzatuv, o‘lchash, natijani diagramma va taqdimot shaklida ifodalash	Jadval va diagramma vositalari, mobil ilovalar	Moslashuvchanlik, ishlab chiqish

Shuningdek, ijodiy faoliyatni tashkil etishda bosqichma-bosqich tuzilma tavsiya etiladi: g‘oya va muammoni aniqlash; yaratish; sinab ko‘rish va o‘zgartirish; natijani sinfdoshlar bilan ulashish; fikr yuritish (refleksiya). Bunday takroriy tuzilma Resnick tomonidan tasvirlangan ijodiy o‘rganish jarayoniga yaqin [7], boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun esa xatoni muvaffaqiyatsizlik emas, balki yaxshilash imkoniyati sifatida ko‘rishga yordam beradi.

Baholash uchun ijodiy qobiliyatning tarkibiy qismlariga mos mezonlar belgilandi (3-jadval). Mezonlar o‘quvchining yosh xususiyatlariga moslashtirilgan va, mini-c yondashuviga muvofiq [5], natijaning o‘quvchi uchun yangi va mazmunli ekanligiga e’tibor beradi.

3-jadval. Ijodiy qobiliyatni baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari

Mezon	Ko‘rsatkichlar
Ravonlik	Berilgan vaqt ichida taklif qilingan g‘oyalar soni; g‘oyalarni raqamli vositada qayd etish
Moslashuvchanlik	G‘oyani turli shaklda (rasm, matn, ovoz) ifodalay olish; yangi vaziyatda yondashuvni o‘zgartirish
Originallik	G‘oya va mahsulotning o‘quvchi uchun yangiligi; standart namunadan farqli yechim
Ishlab chiqish	G‘oyani batafsil rivojlantirish; mahsulotni takomillashtirish va taqdim etish
Maqsadga muvofiqlik	Mahsulotning berilgan vazifaga mosligi va mazmunliligi [4]

Mazmunning amaliy qo‘llanilishini hikoyaviy yo‘nalishdagi namunaviy topshiriq misolida ko‘rsatish mumkin. “Mening ertagim” topshirig‘ida o‘quvchi avval o‘qilgan ertak yoki o‘z kuzatuvi asosida qahramon va voqea g‘oyasini tanlaydi (g‘oya bosqichi); so‘ngra qahramonni chizadi yoki tayyor tasvirlardan tuzadi va qisqa matn yozadi (yaratish); keyin ovoz yozib, sahnalarni ketma-ketlikda joylashtiradi va ularni almashtirib ko‘radi (sinab ko‘rish); tayyor hikoyani sinfdoshlariga ko‘rsatadi (ulashish); yakunda nimani o‘zgartirgan bo‘lishini muhokama qiladi (refleksiya). Shu tariqa bir topshiriq doirasida ravonlik, moslashuvchanlik, originallik va ishlab chiqish komponentlarining barchasi faollashadi, ona tili va o‘qish savodxonligi bilan fanlararo bog‘liqlik ham ta’minlanadi.

Shu bilan birga, raqamli vositalardan foydalanishda ayrim xavflarni hisobga olish lozim. Tayyor shablon va andozalarga haddan tashqari tayanish o‘quvchining mustaqil g‘oyasini susaytirishi, bir xil mahsulotlar paydo bo‘lishiga olib kelishi mumkin; shu sababli o‘qituvchi shablondan faqat boshlang‘ich nuqta sifatida foydalanish, so‘ngra o‘quvchining o‘z qarorlarini rag‘batlantirish tamoyiliga amal qilishi kerak. Bundan tashqari, boshlang‘ich sinfda texnik murakkablik ijodiy g‘oyadan e’tiborni chalg‘itmasligi uchun vositalar sodda va tez o‘zlashtiriladigan bo‘lishi, o‘quvchilarning shaxsiy ma’lumotlari esa

himoyalangan holda saqlanishi kerak. Natijada raqamli vosita ijodning o‘rnini bosmaydi, balki uni kengaytiruvchi imkoniyat bo‘lib xizmat qiladi.

Differensial yondashuv ham muhim. Sinfda ijodiy tajribasi va raqamli ko‘nikmasi turlicha o‘quvchilar bo‘lgani uchun topshiriqlar bir necha murakkablik darajasida beriladi: dastlabki bosqichda tayyor elementlardan foydalanish, keyingi bosqichda o‘z elementlarini yaratish, yuqori bosqichda esa mustaqil loyiha ishlab chiqish taklif etiladi. Bunday tuzilma har bir o‘quvchiga o‘z imkoniyati doirasida muvaffaqiyat qozonish imkonini beradi va mini-c ijodkorlik g‘oyasiga mos keladi [5].

Metodik shart-sharoitlar sifatida quyidagilar belgilandi. Birinchidan, o‘qituvchi raqamli vositalarni fan mazmuni va pedagogik metodlar bilan uyg‘un qo‘llay olishi kerak: TPACK doirasi texnologiya, pedagogika va mazmun bilimlarining integratsiyasini nazarda tutadi [10], o‘qituvchilar raqamli kompetentligi doirasi (DigCompEdu) esa raqamli vositalardan o‘quvchilarni faollashtirish uchun foydalanishni alohida yo‘nalish sifatida ajratadi [11]. Ikkinchidan, raqamli vositalar yosh xususiyatlariga mos, xavfsiz va maqsadli tanlanishi, ekran oldida o‘tkaziladigan vaqt esa me’yorida bo‘lishi lozim. Uchinchidan, topshiriqlar bitta to‘g‘ri javobli emas, ochiq yakunli bo‘lishi, jarayon va natija esa muntazam muhokama qilinishi kerak.

Mazmunning samaradorligi tajriba va nazorat guruhlarida ijodiy qobiliyat darajalari dinamikasi orqali baholanadiBiroq natijalarni boshqa hududlar va maktablarga umumlashtirish qo‘shimcha tekshirishni talab qiladi; shuningdek, ijodiy mahsulotlarni baholashning qisman subyektiv xarakterini hisobga olish lozim.

Xulosa. Shunday qilib, raqamli texnologiyalar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda samarali vosita bo‘la oladi, bunda ular aniq mazmun va mezonlarga tayanishi shart. Birinchidan, ijodiy qobiliyat ravonlik, moslashuvchanlik, originallik va ishlab chiqish komponentlari birligida talqin qilindi. Ikkinchidan, ijodiy rivojlantirish mazmuni vizual-badiiy, hikoyaviy, algoritmik-konstruktiv va tadqiqot-loyihaviy yo‘nalishlar bo‘yicha tizimlashtirildi. Uchinchidan, baholash mezonlari hamda metodik shart-sharoitlar – o‘qituvchining raqamli kompetentligi, vositalarning yosh xususiyatlariga mosligi va ochiq yakunli topshiriqlar – belgilandi. Taklif etilgan mazmundan boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari faoliyatida hamda bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda foydalanish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Санкт-Петербург: СОЮЗ, 1997.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr. – Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi (Lex.uz), 2020.

3. Guilford J.P. Creativity // American Psychologist. – 1950. – Vol. 5, No. 9. – P. 444–454.

4. Runco M.A., Jaeger G.J. The Standard Definition of Creativity // Creativity Research Journal. – 2012. – Vol. 24, No. 1. – P. 92–96.

5. Beghetto R.A., Kaufman J.C. Toward a Broader Conception of Creativity: A Case for “mini-c” Creativity // Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts. – 2007. – Vol. 1, No. 2. – P. 73–79.

6. Papert S. Mindstorms: Children, Computers, and Powerful Ideas. – New York: Basic Books, 1980.

7. Resnick M. Lifelong Kindergarten: Cultivating Creativity through Projects, Passion, Peers, and Play. – Cambridge, MA: MIT Press, 2017.

8. Henriksen D., Mishra P., Fisser P. Infusing Creativity and Technology in 21st Century Education: A Systemic View for Change // Educational Technology & Society. – 2016. – Vol. 19, No. 3. – P. 27–37.

9. Cachia R., Ferrari A., Ala-Mutka K., Punie Y. Creative Learning and Innovative Teaching: Final Report on the Study on Creativity and Innovation in Education in EU Member States. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010.

10. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108, No. 6. – P. 1017–1054.

11. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.

EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Sunnatova Gulruh Sherali qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi
gulruhsunnatova217@gmail.com
ORCID:https://orcid.org/0009-0005-6996-4558

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda ekologik madaniyatni shakllantirishning pedagogik muammo sifatida mazmun mohiyati yoritilgan. Ekologik madaniyat tushunchasining nazariy mazmuni, ekologik ta’lim, ekologik ong, ekologik kompetensiya, ekologik ma’suliyatli munosabat va amaliy faoliyat bilan bog‘liqligi tahlil qilingan. Maktabgacha ta’lim tizimida ekologik ta’limni rivojlantirishga qaratilgan me’yoriy-huquqiy asoslar, “Ilk qadam” milliy o‘quv dasturidagi ekologik yo‘nalishlar hamda mavjud pedagogik tadqiqotlar tahlil etilgan. Maktabgacha ta’lim tizimida yurtimiz, MDH davlatlari va Xorij mamlakatlarida ekologik madaniyat mavzusida tadqiqot olib borgan olimlarning ishlari o‘rganilgan hamda tahlil qilingan. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ekologik madaniyatni shakllantirishning amaldagi holati, ekologik madaniyatni tashkil etish shakllari, ekologik bilimlarning qanday faoliyatlar bilan hamkorlikda olib borilishini o‘rganish maqsadida maktabgacha ta’lim tashkilotida tarbiyachi pedagoglarga so‘rovnomalar tashkil etilgan. Hamda ushbu so‘rovnoma natijalari muhokama va tahlili, xulosa va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: *ekologiya, ekologik madaniyat, maktabgacha ta’lim, maktabgacha yoshdagi bola, tarbiylanuvchi, ekologik kompetensiya, ekologik ta’lim va tarbiya, vizual texnologiya, so‘rovnoma, respondent, tarbiyachi, pedagog, maktabgacha pedgogika.*

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

В данной статье освещается сущность формирования экологической культуры у детей дошкольного возраста как педагогическая проблема. Анализируется теоретическое содержание концепции экологической культуры, её связь с экологическим воспитанием, экологической осведомлённостью, экологической компетентностью, экологически ответственным отношением и практической деятельностью. Рассматривается нормативно-правовая база развития экологического образования в системе дошкольного образования, экологические направления в национальной учебной программе «Первый шаг», а также существующие педагогические исследования. Изучаются и анализируются работы учёных, проводивших исследования по теме экологической культуры в системе дошкольного образования в нашей стране, странах СНГ и зарубежных странах. Для изучения современного состояния формирования экологической культуры в дошкольных образовательных организациях, форм организации экологической культуры и видов деятельности, посредством которых осуществляется экологическое знание, были организованы анкеты для педагогов дошкольных образовательных организаций. Также обсуждаются и анализируются результаты анкетирования, даются выводы и рекомендации.

Ключевые слова: *экология, экологическая культура, дошкольное образование, ребёнок дошкольного возраста, ученик, экологическая компетентность, экологическое образование и воспитание, визуальные технологии, анкета, респондент, педагог, учитель, дошкольная педагогика.*

SHAPING ECOLOGICAL CULTURE AS A PEDAGOGICAL ISSUE

This article examines the essence of fostering ecological culture in preschool-age children as a pedagogical issue. It analyzes the theoretical content of the concept of ecological culture and its relationship with ecological education, ecological consciousness, ecological competence, an ecologically responsible attitude, and practical activity. The study reviews the regulatory and legal frameworks for developing ecological education within the preschool system, the ecological components of the "Ilk Qadam" (First Step) national curriculum, and existing pedagogical research. It also examines and analyzes the work of scholars from Uzbekistan, CIS countries, and abroad regarding ecological culture in preschool education. To assess the current state of fostering ecological culture in preschool institutions—including the forms of implementation and the types of activities through which ecological knowledge is imparted—surveys were conducted among preschool educators. Finally, the results of these surveys are discussed and analyzed, and conclusions and recommendations are presented.

Keywords: *ecology, ecological culture, preschool education, preschool-age child, learner, ecological competence, ecological education and upbringing, visual technology, questionnaire, respondent, educator, pedagogue, preschool pedagogy.*

Kirish. Jahon miqyosida ekologik muammolarning ortib borishi inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarni qayta ko‘rib chiqishni, ekologik ta’limni uzluksiz ta’limning quyi bosqichidan boshlashni taqozo etmoqda. Iqlim o‘zgarishi, suv resurslarining kamayishi, havoning ifloslanishi, chiqindilar hajmining oshib borishi, biologik xilma-xillikning qisqarishi, atrof-muhitning ifloslanishi kabi jarayonlar insonning tabiatga bo‘lgan munosabatini shakllantirish masalasini yanada dolzarblik kasb etmoqda.

Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida maktabgacha yoshdagi bolalarning ekologik tushunchalar va dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan ijtimoiy va tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar, metodik – ilmiy ta’minot va axborot – ta’lim muhiti, ekologik ta’lim muammolari yechimini topishga alohida e’tibor qaratilmoqda [14]. Ushbu masalalarni hal etishda maktabgacha yoshdagi bolalarning ekologik madaniyatini takomillashtirish, ekologiyaga bo‘lgan munosabatini to‘g‘ri tarbiyalash umumbashariyat kelajagi uchun eng dolzarb muammo sifatida e’tirof etilmoqda.

Respublikamiz miqyosida ko‘rilayotgan chora tadbirlar va atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilayotgan har bir faoliyatning zamirida kelajak avlodga atrof muhitni e’zozlashni o‘rgatish, tabiiy resurslarni talofatlarsiz o‘zimizdan keyin qoldirish masalalariga jiddiy e’tibor qaratilmoqda. Xususan,

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktyabrdagi PF-5863-son “2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmonda aholining ekologik madaniyatini oshirish, atrof-muhitni muhofaza qilishni asosiy maqsad qilib olinganligi [1], O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 23-noyabr sanasida qabul qilingan PF-199 sonli farmonda “Yashil makon” umummilliy loyihasining hayotga tatbiq etilishi jamiyatda tabiatga munosabatni kuchaytirish bilan birga, ekologik qadriyatlarni yosh avlod ongiga singdirishga yo‘naltirilgan ekologik ta’limning pedagogik zaruratini yanada kuchaytiradi [2]. Shu nuqtayi nazardan, ekologik madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan ta’lim-tarbiya jarayonini rivojlantirish, ekologik ta’limni uzluksiz ta’limning barcha bosqichlariga tatbiq etish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 27-maydagi 434-son “O‘zbekiston Respublikasida ekologik ta’limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qaror qabul qilingan uzluksiz ta’lim tizimida ekologik ta’limning samarali shakllari va usullarini ishlab chiqish va joriy etish masalari bosh maqsad qilib olingan [3]. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekabrdagi 802-son “Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarorida “Tabiat bilan tanishtirish” alohida faoliyat sifatida berilgani[4], O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirining 2026-yil 17-iyuldagi 260-son buyrug‘iga ilova qilingan “Ilk qadam” milliy o‘quv dasturining 3-nashrida “Atrof-muhit va tabiat bilan tanishtirish” bo‘limi o‘rniga “Tabiatshunoslik va ekologiya asoslari” kiritilgani [5] maqolaning dolzarb ahamiyatini ko‘rsatadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda ekologik ongini shakllantirish, ekologik ta’lim-tarbiya va uning muammolarini o‘rganish, hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning nazariy asoslari respublikamiz olimlari tomonidan ishlab chiqilgan. O‘.G.Saidova, Z.Sh.Yazdonov, S.X.Xudaynazarov, F.U.Jumanova, A.R.Malikova, M.R.Xalilova , M.X.Umarova, L.T.Shonosirovalar kabi yurtimiz olimlari o‘z tadqiqotlarida uzluksiz ta’lim tizimida ekologik madaniyatni rivojlantirish tarixi, ekologik madaniyatning zarurati hamda rivojlantirish jarayonlariga qaratilgan.

MDH davlatlari o‘quv jarayonida maktabgacha ta’lim tashkilotlari ekologik madaniyatni shakllantirish hamda bu jarayonning kompetensiyalari, modelini ishlab chiqish ekologik madaniyatni shakllantirish I.D.Zverev, A.N.Zaxlebniy, S.N.Glazachev, I.I.Ligostaev, T.L.Kushnir, V.P.Gorlachev, Sh.S.Roizlarning ishlarida tasdiqlangan.

Xorijiy davlatlarda S.N.Glazachev, V.P.Gorlachev, N.S.Dejnikova, O.N.Kozlova, I.I.Mazur, O.G.Tavstuxa va boshq. ekologik ta’limning asosiy maqsadi sifatida ekologik madaniyatni shakllantirilishini, A.F.Baranov, N.B.Dementev, Yu.I.Mixalchenko, J.B.Moiseeva, O.V.Popova, B.I.Strelets, L.F.Tararina va boshq. Uzluksiz ekologik ta’lim tizimini hamda uning mintaqaviy jihatlarini, S.N.Nikolayeva, P.G.Samurokova, Z.P.Ploxi, R.Levinalar esa maktabgacha yoshdagi bo‘lgan bolalarning ekologik madaniyatini rivojlantirish tamoyillari, bosqichlari xususida, N.Kondratievaning, S.Nikolayeva, N.Rijova, I.Belavina, N.Naidenskaya, N.Veresov, V.Ashikov, S.Ashikovalar maktabgacha yoshdagi bolalarning ekologik madaniyat darajasini rivojlantirish hamda oshirish maqsadida turli xildagi ekologik dasturlar ishlab chiqilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-tahliliy va amaliy xarakterga ega bo‘lib, ekologik madaniyatni rivojlantirish muammosining ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilindi, maktabgacha ta’lim

tashkilotlarida ekologik madaniyatni shakllantirish holatini aniqlash maqsadida Buxoro viloyatidagi 32-sonli davlat maktabgacha ta’lim tashkiloti pedagog xodimlari o‘rtasida empirik so‘rovnoma tashkil etildi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosini tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan va integrativ yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik adabiyotlarni va sohaga doir dissertatsiyalarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot doirasida “ekologik madaniyat”, “ekologik tarbiya”, “ekologik ong”, “ekologik kompetensiya” tushunchalari pedagogik jihatdan tahlil qilindi.

Sh.Sodiqovaning “Maktabgacha pedagogika” adabiyotida ekologiyaga doir ushbu atamalarga quyidagicha ta’rif berilgan:

“Ekologik madaniyat”- alohida shaxsning ibratli axloqiy-ekologik xatti-harakati boshqalarda zavq shavq uyg‘ota olishlik holatini ifodalaydi. Bu atama shaxs va jamiyatning atrof-muhitga munsabat darajasini belgilash uchun qo‘llaniladi [10.182-b].

Ekologik tarbiya-o‘qitish va o‘qish jarayonlarida mavjud ijtimoiy ekologik tajribaning avloddan avlodga o‘tkazilishi [10.184-b].

Ekologik ong-alohida shaxsning amaliy ekologik faoliyati va hatti-harakatini tartibga solib turadi [10.186].

F.R.Qodirovaning “Maktabgacha ta’lim” pedagogikasida esa “Ekologik ta’lim va tarbiya-bu insonni tabiatga qaadam qo‘ygan vaqtidan boshlab, butun hayoti davomida tabiatdan ongli ravishda foydalanishga, psixologik, odob-axloq yuzasidan xalqimizning tabiatga hurmat va e’tibor bilan qaraydigan urf-odatlarini, udumlarini tarbiyalash, tabiiy boyliklarni ko‘paytirish, bog‘-u rog‘lar, gulzorlar tashkil qilishga undashdan, uning qalbida yaxshi xislatlar uyg‘otishdan iboratdir” deb ta’rif berilgan [8, 302-b].

M.Rahmonovaning “Ekologik kompetensiya: mazmuni, tuzilishi, xususiyatlari” nomli ilmiy maqolasida **“**Ekologik kompetensiya-ekologik ong, ekologik fikrlash, ekologik qadriyatlar jamlangan holda ekologik kompotensiyani tashkil qiladi” deb ta’rif berilgan [9, 5b].

Ekologik madaniyat bilan bog‘liq asosiy tushunchalarning mazmun-mohiyati ilmiy adabiyotlar bilan bir qatorda ilmiy tadqiqot ishlarida ham keng yoritilgan bo‘lib, ushbu tadqiqot ishlarida ekologik madaniyatni shakllantirishning samaradorligi va rivojlantirish mazmuni, pedagogik imkoniyatlari, tajriba sinov ishlari, metodik ishlari haqida keng ochib berilgan.

M.R.Xalilovaning “Maktabgacha ta’lim muassasalari katta guruh yoshidagi bolalarda ekologik tushunchalarini shakllantirishning pedagogik asoslari” mavzusidagi pedagogika fanlari nomzodi darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasida maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik tushunchalar berishning mazmuni, pedagogik xususiyatlari, katta guruh yoshidagi bolalarning ekologik tushunchalarini asosiy yo‘nalishlari, tajriba sinov ishlari hamda metodikalari yoritilgan. Tadqiqotchining fikriga ko‘ra, ekologik tushunchalar berish, oliy ta’lim tizimida, umumiy o‘rta ta’lim tizimida, maktabgacha ta’lim tizimida olib borilsagina ekologik bilim samarali bo‘lishi haqida aytib o‘tgan. Bugungi kunda ekologik madaniyat barchaga juda zarur bo‘lib, ushbu jarayonni o‘rganish, tajriba sinov ishlarini olib borish, turli xildagi qo‘llanma hamda adabiyotlar yaratish orqali katta guruh tarbiyalanuvchilariga ekologik tushuncha berilsa maqsadga muvofiq bo‘lishi ushbu dissertatsiya ishida aytib o‘tilgan [12].

M.H.Umarovaning “Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda atrof-muhitga ma’suliyatli munosabatni shakllantirish metodikasi” nomli pedagogika fanlari nomzodi darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasida “Atrof muhitga ma’suliyatli” tushunchasi va uning shakllantirishning psixologik-pedagogik mohiyati, maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda atrof-muhitga ma’suliyatli munosabatni shakllantirishning hozirgi holati, maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda atrof-muhitga ma’suliyatli munosabatni shakllantirish mazmuni, maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda atrof-muhitga ma’suliyatli munosabatni shakllantirish metodlari, shakllari va vositalari, tajriba sinov ishlarining mazmuni, tajriba sinov ishlarining natijalari hamda tahlili berilgan. Ushbu dissertatsiya ishida “Atrof-muhitga ma’suliyatli munosabat”, “atrof-muhit”, “ekologiya”, “ekologik madaniyat”, “ekologik ong”, “ekologik ma’rifat”, “ekologik ta’lim”, “ekologik tarbiya” kabi qator tushunchalar keng yoritilgan bo‘lib, ushbu tushunchalarni maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilariga tushuntirish, so‘ngra bolalarga ekologik bilim berish to‘g‘risida aytib o‘tilgan [11].

M.B.Kubayeva “Maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilariga ekologik tarbiya berishda ta’limning vizual texnologiyalaridan foydalanish metodikasi” mavzusidagi pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan dissertatsiya ishida ekologik ta’lim tarbiyaga quyidagicha ta’rif beradi: “Ekologik ta’lim tarbiya-bu bolaning tabiatga, uning atrof olamga hissiy ijobiy munosabatida, o‘z salomatligi va hayotiga ma’suliyatli munosabatida namoyon bo‘ladigan ekologik madaniyatni shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’lim, tarbiya va rivojlantirishning uzluksiz jarayonidir” [7].

G.A.Kamilovaning 13.00.08-maktabgacha ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi bo‘yicha “Maktabgacha yoshdagi bolalarda paremik janrlar vositasida ekologik madaniyatni rivojlantirishning didaktik tizimini takomillashtirish” mavzusidagi pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy

darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasida maktabgacha yoshdagi bolalarda paremik janrlar vositasida ekologik tushunchalarning nazariy va metodik asoslari hamda ekologik tushunchalarni shakllantirishning samaradorligi, tajriba sinov ishlari tahlili, statistikasi, xulosa va tavsiyalar berilgan [6].

T.L.Xurvaliyevaning “Maktabgacha yoshdagi bolalarni atrof - olam bilan tanishtirish metodikasini takomillashtirish” nomli ilmiy tadqiqot ishida maktabgacha yoshdagi bolalarni atrof - olam bilan tanishtirishning metodik tizimi ishlab chiqilgan. Tadqiqotda, maktabgacha yoshdagi bolalarni atrof - olam bilan tanishtirishning pedagogik, psixologik imkoniyatlari, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarni atrof olam bilan tanishtirishga oidga pedagogik jarayonni o‘rganish, samarali omillari va tamoyillari aniqlashtirilgan [13].

Sohaga doir ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlarni tahlil qilish natijasida ekologik tarbiya, ekologik ong, ekologik kompetensiyalarni shakllantirishning mazmun mohiyati, pedagogik shart-sharoitlari va uni rivojlantirishga doir turli xil yondashuvlar aytib o‘tilgan. Ushbu nazariy va ilmiy qarashlarni tahlil qilish bilan bir qatorda, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ekologik madaniyatni rivojlantirish, shakllantirishning amaldagi holatini o‘rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu maqsadda tadqiqotning amaliy bosqichida Buxoro viloyatidagi 32-sonli davlat maktabgacha ta’lim tashkilotida ekologik madaniyatni rivojlantirishning amaldagi holatini aniqlash maqsadida pedagog xodimlar o‘rtasida so‘rovnoma tashkil etildi. So‘rovnomada 25 nafar pedagog xodim ishtirok etdi. Savollar pedagoglarning ekologik tarbiyani tashkil etish tajribalari, ekologiyaga doir faoliyatlar qanday tashkil etilishi, ekologik madaniyatni tashkil etishda qo‘llaniladigan metodlari hamda sohaga doir adabiyatlar mavjud yoki mavjud emasligi haqida o‘tkazildi. Olingan ma’lumotlar mavjud holatni o‘rganish uchun tahlil qilindi.

Natija va muhokamalar. Tadqiqotning amaliy bosqichida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalari maktabgacha ta’lim tashkilotidagi ekologik madaniyatni rivojlantirishning amaldagi holati, pedagoglarning ekologik madaniyatni tashkil etish shakllari, ekologik madaniyatni qaysi faoliyatlar bilan uzviy olib borilishi hamda mavjud metodik ehtiyojlarini aniqlash imkonini berdi. So‘rovnomada ishtirok etgan 25 nafar pedagog xodimning javoblari soni va miqdoriy jihatlari tahlil qilinib, har bir savol bo‘yicha javoblarning soni va foiz ulushi aniqlandi. Olingan natijalar quyidagi jadvalda ko‘rsatilgan.

1-jadval.

Tarbiyachilar uchun tuzilgan so‘rovnomalar javoblar soni va foiz ulushlarda.

t/r	So‘rovnoma savollari	Javoblar soni	Javoblar foiz ulushi
1	Bolalar bilan ekologik sayohatlar tashkil etiladimi?	Ha-15 Yo‘q-0 Ba’zan-10	Ha-60% Yo‘q-0% Ba’zan-40%
2	MTTda bolalarning ekologik madaniyatini rivojlantirish uchun qanday turdagi metod va o‘yinlardan foydalanasiz?	An’anaviy metodlar-16 Innovatsion va kreativ metodlar-7 Qo‘llamayman-2	An’anaviy metodlar-64% Innovatsion va kreativ metodlar-28% Qo‘llamayman-8%
3	Bolalarning ekologik madaniyatini qaysi faoliyatlar bilan 2hamkorlikda olib borasiz?	Barcha mashg‘ulotlarda-5 Ekologiya mashg‘ulotlarida-16 Sayr va ekologiya mshg‘ulotlarida – 4	Barcha mashg‘ulotlarda-20% Ekologiya mashg‘ulotlarida-64% Sayr va ekologiya mashg‘ulotlarida-16%
4	Har kunlik sayr vaqtida (tabiat qo‘ynida) bolalarga nimalarni o‘rgatasiz?	Ilk qadam mavzu doirasidagi bilimlar-17 Fasl, ob-havo, tabiat haqida-3 Tabiatni asrash, avaylash-5	Ilk qadam mavzu doirasidagi bilimlar-68% Fasl, ob-havo, tabiat haqida-12% Tabiatni asrash, avaylash-20%
5	MTTda ekologik madaniyatni oshiruvchi o‘quv materiallar mavjudmi?	Ha-0 Yoq-18 Juda kam-7	Ha-0% Yoq-72% Juda kam-28%

So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, 1-so‘rovnoma savolida tashkilotdagi 25 nafar pedagog xodimlarning 15 nafari (60%) bolalar bilan ekologik sayrlar tashkillashtirib turishini, 10 nafari (40%) esa bolalar bilan sayrlarni ba’zan tashkillashtirishi aniqlandi. Mazkur ko‘rsatkich maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ekologik madaniyatni rivojlantirishning amaliy faoliyatda mavjudligi ko‘rsatdi, ammo barcha pedagoglar faoliyatida tizimli va muntazam tarzda yo‘lga qo‘yilmaganligi aniqlandi.

So‘rovnomaning 2-savolida maktabgacha ta’lim tashkilotida bolalarning ekologik madaniyatini rivojlantirishda 25 nafar pedagog xodimlarning 16 nafari (64%) an’anaviy metodlardan (kuzatish, suhbat, savol-javob) foydalanishi, 7 nafari (28%) innovatsion va kreativ (yangi va zamonaviy) metodlardan va 2

nafari (8%) metodikalardan foydalanmasligi aniqlandi. Natijalar maktabgacha ta’lim tashkilotida ekologik madaniyatni rivojlantirish jarayonida asosan an’anaviy metodlar foydalanishi hamda innovatsion va kreativ metodlardan foydalanish yetarli emasligi aniqlandi.

So‘rovnomaning 3-savolida bolalarning ekologik madaniyatini 5 nafar (20%) pedagog xodim barcha faoliyat jarayonlarda, 16 nafari (64%) ekologiya faoliyatlarda va 4 nafari (16%) sayr va ekologiya faoliyatlari jarayonida olib borilishi aniqlandi. Ushbu natijalar makabgacha ta’lim tashkilotida ekologik faoliyatlar boshqa ta’lim yo‘nalishlari bilan yetarli darajada integratsiyalanmaganligini ko‘rsatdi.

So‘rovnomaning 4-savolida har kunlik sayr vaqtida pedagog xodimlarning 17 nafari (68%) ilk qadam milliy o‘quv dasturida berilgan haftalik va oylik mavzu doirasida, 3 nafari (12%) fasllar, ob-havo, tashqi muhit haqida umumiy bilimlar, 5-nafari (20%) esa tabiatni asrash, avaylash, uni ehtiyot qilish, tabiatga g‘amxo‘rlik qilish kerakligi haqida bilimlar berib borishi aniqlandi. Mazkur natijalar sayr jarayonida ekologik madaniyatni rivojlantirishga doir bilimlar, ekologik madaniyatning ajralmas qismi bo‘lgan tabiatga ma’suliyatli munosabatni tarbiyalash, amaliy ekologik faoliyatlarni shakllantirishni yanada kuchaytirish zarurligi aniqlandi.

So‘rovnomaning 5-savolida ekologik madaniyatni rivojlantiruvchi o‘quv materiallarning tashkilotdagi pedagog xodimlar tomonidan 18 nafari (72%) ilmiy adabiyotlar mavjud emasligini, 7 nafari (28%) kam ekanligi aniqlandi. Mazkur natija orqali tashkilotda ekologik madaniyatni rivojlantirish uchun adabiyotlar, metodik qo‘llanma va materiallar zarurligi aniqlandi.

So‘rovnoma natijasida aniqlangan barcha muammolar ekologik madaniyatni rivojlantirishning mavjud holatini takomillashtirilgan qaratilgan ilmiy-amaliy yondashuvlarni ishlab chiqish zarurligini ko‘satadi.

Xulosa. Tadqiqot davomida o‘rganib tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar va ilmiy tadqiqot ishlari shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunda ekologik ta’limni uzluksiz ta’limning barcha bo‘g‘inlarida joriy etilgani yurtimizda ekologik ta’limga, ekologik madaniyatni o‘rganishga katta ahamiyat berilganini ko‘rsatadi. Ilmiy adabiyotlar va sohaga doir ilmiy tadqiqot ishlari orqali maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyalanuvchilariga faqat nazariy bilim beribgina qolmay uni amaliy xatti-harakat bilan uzviy bog‘lash, bolalarni kundalik faoliyatida o‘rganganlarini namoyon bo‘lishi, amaliy faoliyatida va hayoti davomida ushbu ko‘nikmalar bilan mustahkamlanishi zarur.

Maktabgacha ta’lim tashkilotida o‘tkazilgan so‘rovnomalar shuni ko‘rsatadiki, tashkilotda ekologik madaniyatni rivojlantirishga doir faoliyat mavjudligi ko‘rsatadi, shu bilan birga maktabgacha ta’lim tashkilotlarida metodik ta’minot, zamonaviy yondashuvlar, ekologik mazmunni boshqa yo‘nalishlar bilan bog‘lash zaruratini ko‘rsatdi. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra mazkur tashkilotda ekologik madaniyatni rivojlantirish uchun bir qancha tavsiyalar ishlab chiqildi:

- ✓ Ekologik madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan faoliyatlarni muntazam va tizimli tarzda yo‘lga qo‘yish;
- ✓ Ekologik madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan faoliyatlarda innovatsion va kreativ metodlardan va zamonaviy o‘qitish ta’lim tizimidan foydalanish;
- ✓ Ekologik madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan faoliyatlarni faqat belgilangan tartibdagi ekologiya faoliyatlarida emas, balki ta’lim tarbiya jarayonidagi barcha faoliyatlarga qo‘shib integratsiya qilgan holda tashkil etish. Masalan, nutqni rivojlantirish faoliyatlarida tabiat mavzsidagi hikoyalar, ertaklar, turli xil didaktik o‘yinlar (“Suratga qarab davom ettir”, “Surat asosida hikoya tuz”), matematika va qurish yasash faoliyatlarida tabiat obyektlarini qurish, ularni sanash, tasviriy faoliyatlarda esa tabiat manzalarini chizish a boshqalar;
- ✓ Ekologik madaniyatni rivojlantirishga doir faoliyatlarda tarbiyalanuvchilarga faqat umumiy ma’lumotlar beribgina qolmay, tabiatni asrash, unga g‘amxo‘rlik qilish haqida kengroq tushunchalar berish, tabiatga berilgan zarar ortida turli tabiiy ofatlar yuzaga kelishi, biz tabiatga qanday munosabatda bo‘lsak tabiat ham bizga shunday munosabatda bo‘lishi haqida kengroq ilmiy ma’lumotlar berish;
- ✓ Ekologik madaniyatni rivojlantirishga doir metodik ta’minot, ilmiy adabiyotlar, metodik qo‘llanmalar, o‘quv qo‘llanmalarni keng joriy etishni tashkillashtirish;
- ✓ Tabiatni asrashga yo‘naltirilgan amaliy faoliyatlarni muntazam tashkil etish.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi “2030- yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash” to‘g‘risidagi PF-5863-sonli Farmoni.-Toshkent, 2019.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 23-noyabr sanasida “Respublika yashillik darajasini yanada oshirish, “yashil makon” umummilliy loyihasini izchil amalga oshirish orqali ekologik barqarorlikni ta’minlash chora-tadbirlari” to‘g‘risida PF-199 sonli Farmoni.-Toshkent, 2023.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 27-maydagi “O‘zbekiston Respublikasida ekologik ta’limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 434-sonli Qarori.-Toshkent, 2019.

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekardagi “Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 802-sonli Qarori.-Toshkent, 2020.

5. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirining 2026-yil 17-iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasida maktabgacha ta’limning “Ilk qadam” milliy o‘quv dasturining 3-nashrini tasdiqlash va ta’lim-tarbiya jarayoniga joriy etish to‘g‘risidagi 260-sonli buyrug‘i.-Toshkent, 2026.

6. Kamilova G.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarda paremik janrlar vositasida ekologik madaniyatni rivojlantirishning didaktik tizimini takomillashtirish.- Bux.: 2026.-5-6b.

7. Kubayeva M.B. Maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilariga ekologik tarbiya berishda ta’limning vizual texnologiyalaridan foydalanish metodikasi.-T.: 2023.-15b.

8. Qodirova F.R. Maktabgacha pedagogika.-T.: Tafakkur, 2019. -301-309b.

9. Rahmonova M. Ekologik kompetensiya: mazmuni, tuzilishi, xususiyatlari. Экономика и социум.-5/(120)-1.2024.-5b.

10. Sodiqova Sh. Maktabgacha pedagogika.-T.: Tafakkur bo‘stoni, 2013.-182-191b.

11. Umarova M.H. Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda atrof-muhitga ma’suliyatli munosabatni shakllantirish metodikasi.-T.: 2007.-9b.

12. Xalilova M.R. Maktabgacha ta’lim muassasalari katta guruh yoshidagi bolalarda ekologik tushunchalarni shakllantirishning pedagogik asoslari. –T.: 2006.-15b.

13. Hurvalieva T.L. Maktabgacha yoshdagi bolalarni atrof-olam bilan tanishtirish metodikasini takomillashtirish.-T.: 2021.-13b.

14. https://urok.1sept.ru/article/.-M.: 2012.-2b.

BOSHLANGICH SINF ONATILI DARSLARIDA JARANGLI VA JARANGSIZ UNDOSH TOVUSH VA HARFLARNI O‘RGATISHDA QO‘LLANILADIGAN YANGI INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

Rashidova Mehriya Muzafarovna,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga ona tilida darslarida jarangli va jarangsiz undosh tovush va harfni o‘rgatish eng asosiy omil hisoblanadi.Bir dars jarayonida o‘quvchi tovushni eshitib, idrokini harf bilan ifodalashi uchun uning avvalo fikri dars jarayoniga jamlanishiga yordamlashish ularning o‘zlashtirish darajasini oshiradi. Ta’lim jarayonida turli o‘yinlardan foydalanish o‘quvchi qiziqishini orttiradi. Bu ta’lim berishda o‘quvchilarni yaxshi nazorat qilish, bilim berishdagi samaradorlikning oshishi hamda ushbu jarayondagi natijalarni yaxshilash imkonini beradi. Mazkur maqolada jarangli va jarangsiz undosh tovush va harflarni,bo‘g‘in va so‘zlarni o‘rgatishning yangi texnologiyalari va ularning samaradorligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: *jarangli, jarangsiz, tovush,harf,bo‘g‘in,so‘z,samaradorlik, didaktik o‘yin, raqamli texnologiya, metod, bilim, ko‘nikma, malaka, o‘zlashtirish, ta’lim jarayoni, topshiriq,innovatsion texnologiya.*

НОВЫЕ ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ ЗВОНКИМ И ГЛУХИМ СОГЛАСНЫМ ЗВУКАМ И БУКВАМ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Обучение младших школьников различению звонких и глухих согласных звуков и соответствующих им букв на уроках родного языка является важнейшим аспектом учебного процесса. Умение сосредоточить внимание учащихся на материале урока - так, чтобы они могли услышать звук и обозначить его правильной буквой, - способствует более глубокому усвоению знаний. Использование игровых методов повышает вовлеченность учеников в учебный процесс. Такой подход облегчает организацию работы в классе, повышает эффективность обучения и улучшает образовательные результаты. В статье рассматриваются новые технологии обучения звонким и глухим согласным звукам и буквам, а также слогам и словам, и анализируется их эффективность.

Ключевые слова: *звонкий, глухой, звук, буква, слог, слово, эффективность, дидактическая игра, цифровая технология, метод, знание, умение, навык, мастерство, образовательный процесс, задание, инновационная технология.*

NEW INNOVATIVE TECHNOLOGIES USED IN TEACHING VOICED AND VOICELESS CONSONANTS AND LETTERS IN PRIMARY SCHOOL MOTHER TONGUE LESSONS

Teaching elementary school students voiced and voiceless consonant sounds and letters is a key aspect of native language classes. For students to hear a sound during a lesson and represent what they perceive with a letter, they must first be helped to focus their attention on the learning process, which improves their comprehension. Using various games in the classroom boosts student engagement. In turn, this enables better classroom management, enhances the effectiveness of instruction, and improves overall learning outcomes. This article explores new technologies for teaching voiced and voiceless consonant sounds and letters, as well as syllables and words, and evaluates their effectiveness.

Keywords: *voiced, voiceless, sound, letter, syllable, word, effectiveness, educational game, digital technology, method, knowledge, skill, competency, comprehension, educational process, task, innovative technology.*

Kirish. Bugungi kunda ta’lim sohasidagi sifatni oshirish maqsadida qilinayotgan tashabbuslar soni sezilarli darajada oshmoqda. Ta’lim sifatini yaxshilash uchun asosiy vositalardan biri bu zamonaviy texnologiyalardir. Bugungi kunda deyarli barcha insonlar internet tarmog‘idan: smartfon, kompyuter, planshet shu va shu kabi qurilmalardan foydalanishni bilishadi. Bundan bolalar ham mustasno emas. Maktab yoshiga yetgan bolalar bu qurilma va tarmoqlardan deyarli muammosiz foydalana olmoqdalar. Albatta bu quvonarli holat, lekin, shu bilan birga o‘qituvchilardan ham yaxshigina mahorat va bilim talab qiladi. Shu bilan birga maktab o‘qituvchilari ona tili darslarida noan’anaviy interaktiv metodlardan ham foydalanib, darslar sifatini oshirishmoqda. Misol uchun boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga ona tili fanidan jarangli va jarangsiz undoshlarni o‘rgatishda turli xil innovatsion metodlardan foydalanishadi. Ona tili darslarida

fonetika bo‘limi o‘quvchilar uchun ko‘pincha quruq nazariya sifatida qabul qilinadi. Ammo jarangli va jarangsiz undoshlarni o‘rgatishda interaktiv metodlardan foydalanish darsni jonli, qiziqarli va samarali qiladi. Bu metodlar o‘quvchilarning faolligini oshiradi, ularni tinglash, ajratish va amalda qo‘llashga o‘rgatadi. Ona tili darslarida jarangli va jarangsiz undoshlarni o‘rgatish o‘quvchilardan nafaqat qoidani yodlashni, balki tovushlarning hosil bo‘lish o‘rnini his qilishni ham talab etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Darsni qiziqarli, interaktiv va esda qolarli qilish uchun quyidagi zamonaviy metodlardan foydalanish mumkin:

1. Interaktiv va sensorli metodlar (Hissiyotga asoslangan) “Tomoq testi” (Taktil metod): O‘quvchilar ko‘rsatkich va o‘rta barmoqlarini tomoqlariga (tovush paychalariga) qo‘yadilar. Jarangli undoshlarni (B, D, Z, V va h.k.) aytganda tomoqda titrash (vibratsiya) seziladi. Jarangsiz undoshlarda (P, T, S, F va h.k.) esa bu titrash bo‘lmaydi. Bu eng sodda va samarali vizual-taktil usuldir.

“Quloqni yopish” metodi: O‘quvchilar har ikki quloqlarini kaftlari bilan mahkam yopib, tovushlarni aytishadi. Jarangli undoshlar aytilganda bosh ichida kuchli g‘o‘ringlash (akso-sado) eshitiladi, jarangsizlarda esa faqat shivirash eshitiladi.

2. O‘yinli metodlar (Gamifikatsiya)”Sehrli juftliklar” (Memory game): Kartochkalarning bir tomoniga jarangli, ikkinchi tomoniga uning jarangsiz jufti yoziladi (masalan, B va P, D va T). O‘quvchilar chalkashib yotgan kartochkalar ichidan bir-biriga mos keladigan juftliklarni tez topish bo‘yicha musobaqalashadilar. “Tovushlar poyezdi” (Klassifikatsiya): Doskaga ikkita vagon rasmi chiziladi (yoki joylashtiriladi): “Jarangli vagoni” va “Jarangsiz vagoni”. O‘quvchilarga tarqatilgan so‘zlar yoki harflar mos vagonlarga “joylashtirilishi” kerak. “Kim chaqqon?” (Qarsak o‘yini): O‘qituvchi turli undosh tovushlarni aytadi. Agar tovush jarangli bo‘lsa, o‘quvchilar qo‘llarini tepaga ko‘tarishadi, agar jarangsiz bo‘lsa, qarsak chalishadi. Bu metod o‘quvchilarni dars davomida sergak tutadi.

3. Raqamli va multimedia texnologiyalariAudio-vizual trenajyorlar: Darsda turli ta’limiy dasturlar (masalan, LearningApps yoki Kahoot) orqali testlar tashkil qilish. Undoshlarni jarangli va jarangsizga ajratish bo‘yicha interaktiv krossvordlar yaratish. “Fonetika” mashqi: O‘quvchilarga qisqa audio yozuv eshittiriladi. Ular audiodagi nutqdan faqat jarangli yoki faqat jarangsiz undosh bilan boshlanadigan so‘zlarni ajratib daftarlariga yozib olishlari kerak bo‘ladi.

4. Muammoli va tahliliy metodlar “Adashgan harflar” (Klaster): Doskaga jufti yo‘q undoshlar (M, N, L, R – faqat jarangli va H – faqat jarangsiz) aralashtirib yoziladi. O‘quvchilar ularning nima uchun “yolg‘iz” (juftsiz) ekanligini muammoli vaziyat sifatida tahlil qiladilar.

5. “So‘z o‘yinlari” (Minimal juftliklar): Faqat birgina undoshning jarangli-jarangsizligi bilan farq qiladigan va ma’nosi butunlay o‘zgarib ketadigan so‘zlar zanjiri tuziladi. Masalan: Bosh – Posh,Dol – Tol,Zor – Sor, Gul – Kul. Bu This metod o‘quvchilarga tovushlarning so‘z ma’nosini farqlashdagi muhim rolini ko‘rsatib beradi.

“Jarangli va jarangsiz undosh tovushlar va harflar” mavzusini innovatsion texnologiyalar yordamida o‘tish darsni zerikarli qoidalar majmuasidan qiziqarli tadqiqotga aylantiradi. Quyida ushbu mavzuni darsning yangi mavzuni tushuntirish va mustahkamlash bosqichlarida qanday tashkil etish modelini ko‘rib chiqamiz.

1. Yangi mavzuni tushuntirish bosqichi (Ochiq va qiziqarli tadqiqot)

Bu bosqichda tayyor qoidani yodlatish emas, balki innovatsion “Muammoli ta’lim”, “Aqliy hujum” va AKT vositalaridan foydalanib, o‘quvchilarning o‘ziga qoidani “kashf ettirish” samarali hisoblanadi.

• “Ovoz laboratoriyasi” vositasi (Sensor usul):

• Amaliyoti: O‘quvchilarga qo‘llarini bo‘yinlariga (tomoq sohasiga) qo‘yish aytiladi. O‘qituvchi avval [B], [D], [Z] tovushlarini, keyin esa [P], [T], [S] tovushlarini talaffuz qilishni so‘raydi.

• Innovatsion jihati: O‘quvchilar birinchi guruhda tomoqda titrash (jarang) borligini, ikkinchi guruhda esa titrash yo‘qligini o‘zlari his qilishadi. Shundan so‘ng o‘qituvchi ekranda tovush paychalarining harakatini ko‘rsatuvchi kichik animatsiyani (multimedia) namoyish etadi.

• “Juftini top” interaktiv o‘yini (Mental xaritalar va vizualizatsiya):

• Amaliyoti: Doskada (yoki sensorli ekranda) aralash holda jarangli va jarangsiz harflar beriladi. O‘quvchilar juftliklarni (B-P, D-T, G-K, Z-S) chiziqlar orqali birlashtirishlari kerak.

• Muammoli vaziyat: Ekranda jufti yo‘q bo‘lgan [X], [H], [F] yoki [L], [M], [N], [R] (sonor) harflari qolib ketadi. O‘quvchilarda “Nega bularning jufti yo‘q?” degan savol tug‘iladi va shu tariqa darsning keyingi qismi – jufti bor va jufti yo‘q undoshlar mavzusiga tabiiy o‘tiladi.

2. Mustahkamlash bosqichi (Raqamli va interaktiv amaliyot)

Mavzuni xotirada mustahkamlash va so‘zlar ichida jarangli/jarangsiz undoshlarni to‘g‘ri farqlash uchun raqamli texnologiyalar va guruhlarda ishlash metodlaridan foydalaniladi.

• Wordwall yoki LearningApps platformasida “Saralash” o‘yini:

• Amaliyoti: Smartfonda yoki sinf proyektorida interaktiv o‘yin ishga tushiriladi. Ekranning tepasida ikkita savat paydo bo‘ladi: “Jarangli undoshlar” va “Jarangsiz undoshlar”. Ekran tubidan esa so‘zlar (masalan: Kitob, Bog‘, Tosh, Quyosh, Gul) uchib chiqadi.

• Vazifa: O‘quvchilar navbat bilan chiqib, so‘zlar tarkibidagi undoshlarni to‘g‘ri savatchalarga joylashtirishlari kerak. O‘yin yakunida dastur avtomatik ravishda xatolarni ko‘rsatib, ball hisoblaydi.

• “Insert” va “So‘z muhandisi” metodi (Matn bilan ishlash):

O‘quvchilarga kichik matn tarqatiladi. Ular matndagi so‘zlarni o‘qib, jarangli undosh bilan boshlangan so‘zlar tagiga bir chiziq, jarangsiz undosh bilan boshlangan so‘zlar tagiga ikki chiziq chizadilar.

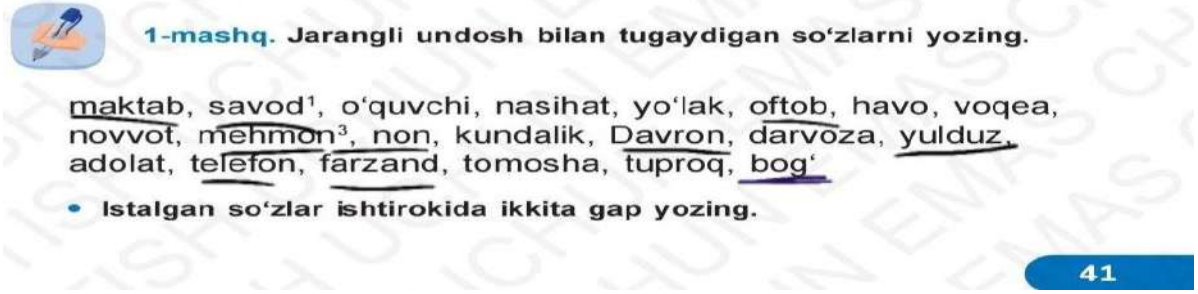
Imlo muammosi (Flipped element): Matnga ataylab imlo xatosi bor so‘zlar kiritiladi (masalan: kitob o‘rniga kitop, maktab o‘rniga maktap). O‘quvchilar talaffuzda va yozuvda jarangli/jarangsiz undoshlarning almashib qolish qoidasini tanqidiy tahlil orqali topishadi.

Raqamli va an’anaviy vositalar solishtirmasi

An’anaviy usulda kutilayotgan natija tushuntirish qoidani kitobdan o‘qitish va yodlatish.

Innovatsion usulda esa “Ovoz laboratoriyasi” + Vizual animatsiya. O‘quvchi tovushning hosil bo‘lishini tanasi va ko‘zi bilan his qilib, oson eslab qoladi.Mustahkamlashda esa mashq daftarda so‘zlarni ko‘chirish. Wordwall interaktiv o‘yini musobaqa muhiti orqali barcha o‘quvchilar darsga jalb etiladi va ijodiy fikrlaydi. O‘quvchining mavzuni tushunganligini aniqlash maqsadida darsni mustahkamlash qismida Quiz testlar ham yechtirish mumkin.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Quyida 4 sinf Ona tili (2026 yil “Novda” nashriyoti) darsligining 41- betida 1- mashqning topshiriqlarini ko‘rib chiqamiz.

1-mashq. Jarangli undosh bilan tugaydigan so‘zlarni yozing.

maktab, savod[1], o‘quvchi, nasihat, yo‘lak, oftob, havo, voqea, novvot, mehmon[3], non, kundalik, Davron, darvoza, yulduz, adolat, telefon, farzand, tomosha, tuproq, bog‘

• Istalgan so‘zlar ishtirokida ikkita gap yozing.

41

Ushbu mashqni bajarishda yuqorida tavsiya etgan metodlarimizni qo‘llab ko‘ramiz.

Wordwall platformasida “Saralash” o‘yini: Sinf proyektorida interaktiv o‘yin ishga tushiriladi. Ekranning tepasida ikkita savat paydo bo‘ladi: “Jarangli undoshlar” va “Jarangsiz undoshlar”. Ekran tubidan esa so‘zlar (masalan: maktab, savod, o‘quvchi,nasihat, yo‘lak, oftob, havo, voqea va hokazo) uchib chiqadi.

O‘quvchilarga vazifa: O‘quvchilar navbat bilan chiqib, so‘zlar tarkibidagi undoshlarni to‘g‘ri savatchalarga joylashtirishlari kerak. O‘yin yakunida dastur avtomatik ravishda xatolarni ko‘rsatib, ball hisoblaydi.

Oldindan o‘qituvchi bu mashqni Wordwall platformasiga kirritib, so‘ng proyektorda “Saralash” o‘yinini boshlaydi.Butun sinf navbat bilan so‘zlarni jarangli yoki jarangsiziga qarab ikkita savatni qaysi biriga munosibligini aytishadi, javobini esa ekran tubida uchib borib qaysi savatga tushishini ko‘rishadi. Agar o‘quvchi to‘g‘ri topgan bo‘lsa, butun sinf o‘quvchilari qarsak chalishadi. O‘yin juda qiziqarli o‘tadi va o‘quvchilarga dars yanada qiziqarliroq bo‘ladi.

“Insert” va “So‘z muhandisi” metodi (Matn bilan ishlash): Shu birinchi mashqni bajarishning yana bir usuli shu so‘zlar ishtirokida matn tuzib tarqatiladi. Ular matndagi so‘zlarni o‘qib, jarangli undosh bilan boshlangan so‘zlar tagiga bir chiziq, jarangsiz undosh bilan boshlangan so‘zlar tagiga ikki chiziq chizadilar va butun sinf musobaqa tarzida tez – tez jarangli undoshli so‘zlarni chiqib doskada yozadilar. O‘qituvchi ularni boshqarib, kuzatib turadi. Yana darsning mustahkamlash qismida o‘quvchilar bilan “3,4,5,6,7” metodi va “Bilib ol” metodi kabi interaktiv metodlar o‘tkazilsa juda yaxshi samara beradi. Bu metodlarning qo‘llash usulini izohlab ketadigan bo‘lsak, oldindan sinf guruhlarga bo‘lingan bo‘lib, har bir guruhga mavzuga doir alohida topshiriq beriladi.

Birinchi guruh 3,4,5,6,7 metodida o‘quvchilar jarangli undosh qatnashgan 3 ta, 4 ta, 5 ta, 6 ta, 7 ta harfda iborat so‘z yozishi kerak.

Ikkinchi guruh oldindan osilgan xontaxtadagi J harfi bilan boshlanadigan so‘zlarni jarangli va jarangsiz undosh qatnashgan so‘zlarga ajratish kerak. Bu topshiriqlarni bajarish uchun o‘quvchilarga ikki daqiqa vaqt beriladi. O‘quvchilar topshiriqni bajarish orqali faollashib, yaxshi qatnashadi.

Zamonaviy metodlarning afzalliklari: o‘quvchi qoidani shunchaki yodlamaydi, balki amaliyotda his qiladi. Darsda zerikish yo‘qoladi, faollik oshadi. Kichik yoshdagi maktab o‘quvchilarining fonematik eshitish qobiliyati tezroq rivojlanadi. Ona tili darslarida fonetika bo‘limi o‘quvchilar uchun ko‘pincha quruq

nazariya sifatida qabul qilinadi. Ammo jarangli va jarangsiz undoshlarni o‘rgatishda interaktiv metodlardan foydalanish darsni jonli, qiziqarli va samarali qiladi. Bu metodlar o‘quvchilarning faolligini oshiradi, ularni tinglash, ajratish va amalda qo‘llashga o‘rgatadi.

Misol qilib: Tingla va ajrat metodi

O‘qituvchi turli so‘zlarni aytadi, o‘quvchilar esa undoshlarni jarangli yoki jarangsiz deb ajratadi. Bu usul eshitish qobiliyatini rivojlantiradi.

Jarangli-jarangsiz dueli metodi

Sinf ikki guruhga bo‘linadi. O‘qituvchi so‘z aytganda, qaysi guruhga tegishli bo‘lsa, o‘sha guruh baland ovozda aytadi. Bu raqobat o‘quvchilarni faol qiladi.

Kartalar bilan o‘yin

Jarangli va jarangsiz undoshlar yozilgan kartalar tayyorlanadi. O‘quvchi so‘z eshitganda to‘g‘ri kartani ko‘taradi. Bu vizual yondashuv eslab qolishni osonlashtiradi.

Tana harakati bilan ajratish metodi

Jarangli undosh eshitilganda qo‘lini ko‘tarish, jarangsizda esa pastga tushirish orqali o‘quvchilar jismoniy harakat bilan bilimni mustahkamlaydi.

Kvest usuli

O‘quvchilar “jarangli kalit” va “jarangsiz kalit” topshiriqlarini bajarib, bosqichma-bosqich maqsadga yetadi. Bu usul o‘yin va topshiriqni birlashtiradi. Metodlarni bajartirishda avval tinglab ajratish mashqi o‘tkaziladi, keyin kartalar bilan o‘yin orqali mustahkamlanadi. Dars oxirida esa kvest usuli bilan umumlashtirish amalga oshiriladi.

Xulosa. Boshlang‘ich ona tili darslarida jarangli va jarangsiz undoshlarni o‘rgatishda qiziqarli metodlardan foydalanish o‘quvchilarning bilimini mustahkamlaydi, darsni jonli qiladi va fonetika bo‘limini sevimli mashg‘ulotga aylantiradi. O‘yin, jismoniy harakat va kvest elementlari o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi, ularni faol ishtirokchi etadi. Zamonaviy va interaktiv ta’lim metodlarini qo‘llash o‘quvchilarning fonematik eshitish qobiliyati, nutq madaniyati va fanga bo‘lgan motivatsiyasini oshirishda muhim poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Pedagogik yondashuvlarni raqamlashtirish va o‘yinlashtirish ta’lim samaradorligini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘taradi.

Adabiyotlar:

1. K.Qosimova, S.Matchonov, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva, Sh.Sariyev Ona tili o‘qitish metodikasi. –Toshkent: 2022.

2. R.Ishmuhamedov, M.Yuldashev Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2016.

3. O.Roziqov, B. Adizov, G.Najmiddinova. Umumiy didaktika. –Toshkent, 2012.

4. D. Baynazarova. Ona tili 2sinf I qism. – Toshkent: “Novda” nashriyoti, 2023.

5. D. Baynazarova. Ona tili 2 sinf II qism. – Toshkent: “Novda” nashriyoti, 2023.

6. D. D. Baynazarova, M.E.Toirova. Ona tili 4 sinf II qism. –Toshkent: “Novda” nashriyoti, 2023.

7. Shayxislamov, N. Ona tili va adabiyot darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash mahorati. // Science and Education, 2020.

8. Xolbekov, S. B. Adabiyot darslarida interfaol metodlardan foydalanish samarasi. // Science and Education, 2020.

9. Rafiyev A. G‘ulomova N. Ona tili va adabiyot (kasb-hunar kollejlari uchun darslik). T. “Sharq”, 2013.

10. Sayidahmedov N. “Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya”. – T.: 2003.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING EGILUVCHANLIK VA CHAQQONLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH USLUBIYATI

Sobirova Laylo Xudayberganovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
Sport faoliyati, pedagogika va psixologiya fakulteti
Yakka kurash sport turlari kafedrasi dotsenti
sobirovala7@gmail.com

Har xil darajadagi individual qobiliyat va tayyorgarlikka ega bo‘lgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun vazifalar belgilab olinib, ularning jismoniy tayyorgarligini nazarda tutgan holda jismoniy tarbiya darslarini tashkillashtirish metodikasi takomillashtirilgan va boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining individual imkoniyatlarini inobatga olgan holda ularda jismoniy tarbiyaning harakat amallariga o‘rgatish, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy rivojlanganlik va funksional tayyorgarligini rivojlantirish uslubiyati takomillashtirilgan.

Kalit so‘zlar: *jismoniy tarbiya, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy rivojlanish, jismoniy holat, jismoniy sifatlar, egiluvchanlik, chaqqonlik, dars, harakat, jismoniy faoliyat.*

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ГИБКОСТИ И ЛОВКОСТИ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Определены задачи для учащихся младших классов с разным уровнем индивидуальных способностей и подготовки, а также усовершенствована методика организации занятий по физическому воспитанию с учётом их физической подготовленности, а также с учётом индивидуальных возможностей учащихся младших классов. Усовершенствована методика обучения двигательным действиям, физической подготовке, физическому развитию и функциональной подготовке.

Ключевые слова: *физическое воспитание, физическая подготовка, физическое развитие, физическое состояние, физические качества, гибкость, ловкость, занятие, движение, двигательная активность.*

METHODOLOGY FOR DEVELOPING FLEXIBILITY AND AGILITY QUALITIES IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Tasks for elementary school students with different levels of individual abilities and training have been defined, and the methodology of organizing physical education classes has been improved, taking into account their physical fitness, and taking into account the individual capabilities of elementary school students, they have physical training. The method of training for movement actions, physical training, physical development and functional training of education has been improved.

Key words: *physical education, physical training, physical development, physical condition, physical qualities, flexibility, agility, lesson, movement, physical activity.*

Kirish. Hozirgi kunda jahonda ta’limni modernizasiyalash shaxsni ma’naviy va jismoniy rivojlantirish hamda ta’lim jarayonining sifatini oshirishga yo‘naltirilganligi bilan ahamiyatlidir. Xorijiy mamlakatlarda jismoniy tarbiya darslarini o‘qitish samaradorligini oshirish bo‘yicha maxsus dasturlar ishlab chiqilgan. Xususiy maktablarda esa o‘quv dasturlarini tanlash davlat maktablariga nisbatan erkin bo‘lganligi sababli turli pedagogik muqobillarning aprobasiyasi o‘tkazib turiladi. Asta-sekin individuallashgan ta’lim tizimi, ya’ni har bir o‘quvchiga uning qobiliyati va faolligiga qarab o‘qishdagi turlicha yo‘nalishiga ko‘ra moslashuvchan yondashuv ta’lim jarayoniga tatbiq qilinmoqda.

Dunyoning yetakchi ta’lim muassasalarida, asosan, umumiy o‘rta ta’lim maktablarida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari jarayonida o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini inobatga olgan holda ularning salomatligini saqlash va mustahkamlashga qaratilgan ta’lim muhitini ta’minlaydigan choralar majmuasi va tizimli tadbirlar, salomatlik va sog‘lom turmush tarzi qadriyatini shakllantiruvchi sharoitlarni tashkil etishga qaratilgan muammolar o‘rganib kelinmoqda. Shuning uchun aynan hozirgi davrda o‘quvchilar salomatligini saqlash va mustahkamlashga qaratilgan ta’lim jarayonini tashkil etishning xilma-xil shakllari samaradorligini sinchiklab, kompleks tarzda ilmiy tahlil qilish zarur.

Jismoniy tayyorgarlik sog‘lom bo‘lishning eng muhim sharti, uning yaxshilanishi esa maktablardagi jismoniy tarbiya darslarining yuqori darajada tashkil etilishiga bog‘liq. Ammo ta’lim muassasalarida sog‘lomlashtirish yo‘nalishidagi jismoniy tarbiya darslarini o‘tkazishning tashkiliy-uslubiy xususiyatlariga asoslangan, jismoniy tayyorgarlik darajasi har xil bo‘lgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining dastur materiallarini to‘liq o‘zlashtirishlariga imkon beruvchi samarali uslubiyat to‘liq ishlab chiqilmaganligi uning zaruriyatini izohlab beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mamlakatimiz va xorij olimlarining ilmiy-uslubiy adabiyotlarini o‘rganish orqali shuni aniqlab oldikki, sog‘lomlashtirishga yo‘naltirilgan jismoniy tarbiya bo‘yicha qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, T.S.Usmanxodjaev, A.K.Atoev, V.K.Balsevich, Y.F.Kuramshin, S.V.Ribalkina, V.A.Bogdanova, G.V.Julina, N.I.Chukturova I.A.Koshbaxtiev, D.D.Sharipova, L.I.Lubisheva, V.A.Baranov va boshqalarning ishlarini aytishimiz mumkin .

Sog‘lomlashtirishga yo‘naltirilgan jismoniy tarbiya darslarini tashkillashtirish muammolari to‘g‘risida D.Antonyus, M.G.Gorskiy, M.V.Zvereva, V.I.Shalginova, A.M.Kozin, N.A.Vorobeva, D.R.Xaybullina, I.A.Sennikova, A.G.Shedrina, T.A.Daminov, B.T.Xalmatova va boshqalarning tadqiqotlarida o‘rganilgan .

Respublikamizning bir qator olimlari jumladan T.S. Usmanxodjayev, F.G.Xo‘djayev, I.A. Koshbaxtiyev, A.Sh. Abdullayev, Sh.X. Xankeldiyev, R.S. Salamov, L.Z. Xolmurodov, I.I. Saidov, M.M. Azizov va boshqalar sog‘lomlashtirish va jismoniy tarbiya muammolariga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy-tadqiqot natijalarida ko‘rsatib o‘tganlar. Aholi salomatligini saqlash va mustahkamlash yo‘nalishidagi muammolari bo‘yicha K.M. Mahkamjonov, Sh.O‘. Atamurodov, Sh.D. Abdullayev, Z.Sh. Yusupova va boshqalar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Ammo mazkur tadqiqot mavzusi doirasida ayrim metodik tavsiyalarni inobatga olmasak, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining jismoniy sifatlarining har biriga alohida to‘xtalib, ularning sog‘lig‘ini mustahkamlash muammosini hal etishga bag‘ishlangan alohida monografik tadqiqot amalga oshirilmagan.

Natijalar. Bugungi kunda bolalarning jismoniy faolligini oshirish, ularning salomatligini mustahkamlash hamda harakat qobiliyatini rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyoj oshib bormoqda. Bunda jismoniy tarbiya darslarining samaradorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Maktab jismoniy tarbiya amaliyotida egiluvchanlik va chaqqonlik jismoniy sifatlari boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun muhim jismoniy fazilatlar bo‘lib, ular umumiy harakat qobiliyatini yaxshilash, jarohatlanish xavfini kamaytirish va jismoniy faollikni oshirishga yordam beradi. Ushbu fazilatlarning rivojlanishi o‘quvchilarning jismoniy holatiga, salomatligiga va ta’lim jarayonidagi samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, chunki ularning harakat qobiliyatlari va mushak-tomir tizimi shu davrda faol rivojlanadi.

O‘zbekistonda jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e’tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat’i nazar, har kimga ta’lim olish uchun teng huquqlar kafolatlanadi. O‘zbekistonda maktabda o‘qish majburiy hisoblanadi. Ta’lim tizimi yagona va uzluksiz bo‘lib, ta’lim turlariga ko‘ra quyidagilardan iborat:

- Maktabgacha ta’lim va tarbiya;
- Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’lim;
- Professional ta’lim;
- Oliy ta’lim;
- Oliy ta’limdan keyingi ta’lim;
- Kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;
- Maktabdan tashqari ta’lim.

Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’lim umum ta’lim o‘quv dasturlarini, zarur bilim, malaka hamda ko‘nikmalarni o‘zlashtirishga qaratilgan.

Umumiy o‘rta ta’lim (I — XI sinflar) bosqichlari quyidagilardan iborat:;

Tayanch o‘rta ta’lim (V — IX sinflar);

O‘rta ta’lim (X — XI sinflar).

Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotining birinchi sinfiga bolalar ular yetti yoshga to‘ladigan yilda qabul qilinadi. Boshlang‘ich ta’lim ta’lim oluvchilarda umumiy o‘rta ta’limni davom ettirish uchun zarur bo‘lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko‘nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan.

Tayanch o‘rta ta’lim o‘quv dasturiga muvofiq ta’lim oluvchilarga bilim, malaka va ko‘nikmalarning zaruriy hajmini beradi, ularda mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Tayanch o‘rta ta’lim doirasida (VII sinfdan so‘ng) ta’lim oluvchilarda kasblar bo‘yicha birlamchi bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish uchun ularni professional tashxislash va kasb-hunarga yo‘naltirish bo‘yicha choralar amalga oshiriladi. O‘rta ta’lim o‘quv dasturiga muvofiq ta’lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko‘nikmalar o‘zlashtirilishini, shuningdek ta’limning keyingi turi tanlanishini hamda yuqori malaka talab qilinmaydigan kasblar egallanishini ta’minlaydi.

Professional tashxislash va kasb-hunarga yo‘naltirish, shuningdek ta’lim oluvchilarni yuqori malaka talab qilinmaydigan kasblarga tayyorlash tartibi qonunchilikda belgilanadi.

Biz aynan tadqiqotimiz uchun boshlang‘ich ta’lim (I — IV sinflar) ni tanlaganimizdan maqsad:

Boshlang‘ich ta’lim ta’lim oluvchilarda umumiy o‘rta ta’limni davom ettirish uchun zarur bo‘lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko‘nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan. Aynan jismoniy sifatlarning asosini shakillantirish va shuningdek

-Shaxsni har tamonlama rivojlantirish

-Sog‘lomlashtirish

-Mehnatga va harbiy amaliyotga tayyorlashdan iboratdir.

Jismoniy tarbiya fani boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga haftasiga ikki soatdan o‘tiladi. Yillik o‘quv rejaga asosan dastur bo‘limlariga kiruvchi quyidagi sport turlari o‘tkaziladi:

-Gimnastika

-Yengil atletika

-Harakatli o‘yinlar

-Futbol

-Shaxmat

Boshlang‘ich sinf yoshidagi bolalarga jismoniy tarbiyaning aynan shu sport turlarining o‘tilishidan maqsad shundaki, bu yoshdagi bolalarning jismoniy rivojlanishi jadal boo‘lganligi sababli jismoniy yuklamalar yuqori darajada berish mumkin bo‘lmagan.

Muhokama. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish modeli ularning jismoniy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash, ularning harakat qobiliyatlarini yaxshilash va jismoniy mashqlarga bo‘lgan qiziqishini oshirish maqsadida ishlab chiqiladi.

Jismoniy tarbiya va sportda modellashtirish jismoniy faollikni, jismoniy tarbiya dars hamda sport jarayonlarini va shug‘ullanuvchilarning ko‘rsatkichlarini samarali boshqarish va tahlil qilish uchun qo‘llaniladigan muhim usuldir. Bu usul o‘quvchi va sportchilarning natijalarini yaxshilash, mashg‘ulot jarayonlarini optimallashtirish, jarohat xavfini kamaytirish va mashg‘ulot jarayonlarini optimallashtirishga yordam beradi. Umumtablim maktablarida Jismoniy tarbiya darslari uchun optimal dasturlarni ishlab chiqish hamda o‘quvchilarning jismoniy rivojlanishini modellashtirish orqali maktabda jismoniy tarbiya sifatini oshirishda samarali qo‘llaniladi.

Zero modellashtirish — bu voqealar, tizimlar yoki jarayonlarni o‘rganish va ularning ma’lumotlarga asoslangan pedagogik, raqamli yoki fizik namoyonlarini yaratish jarayonidir. U turli sohalarda qo‘llaniladi va maqsadga ko‘ra turli xil modellar yaratiladi. Quyida biz yaratgan modelimiz ta’riflangan(1-jadval):

1-jadval.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish modeli

№	Modelning tarkibiy qismlari
1	Maqsadli dastur
2	Davlat ta’lim standartidagi malaka talablari
3	Jismoniy tarbiya darslarida qo‘llaniladigan metodlar
4	Jismoniy harakatlarni o‘rgatish bosqichlari
5	Maktab o‘quvchilarining individual xususiyatlariga tayangan holda dastur ishlab chiqish
6	Mashqlar kompleksining tuzilishi va mazmuni
7	Yillik rejalashtirilgan jismoniy tarbiya darslari (fasllar bo‘yicha)
8	Sinfdan tashqari ishlarni tashkil qilish va nazorat
9	Jismoniy yuklamalarni egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlanishiga qarab tartibga solish, me’yorlash
10	Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini jismoniy mashqlarga moslashtirish
11	Jismoniy sifatlarni rivojlanishidagi o‘zaro mutanosiblik

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirishda yillik mashg‘ulot jarayonlarini tashkil qilish uchun 11 ta muhim bo‘lgan komponentlar quyidagilar iborat:

lgan komponentlar quyidagilar iborat:

1. Maqsadli dastur - Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirishda yuqori samaradorligini ta’minlovchi asosiy yo‘nalish, tayyorgarlik jarayonining tuzilishi, mazmuni hamda xususiyatlari va maqsadi tushuniladi. Yuqoridagi model asosida ishlab chiqilgan va amaliyotga tadbiq etish, Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini

rivojlantirishda yuqorida keltirilgan modeldan foydalanib tuzilgan maktab o‘quvchilarining jismoniy tarbiya darslarida tayyorgarlik tomonlarining tuzilishi va mazmuni hamda yillik dars jarayonini tuzilishi tadqiqotlar davomida o‘quv mashg‘ulotlar jarayonida qo‘llanilgan va amaliy natijalarga erishilgan.

2. Davlat ta’lim standartlaridagi malaka talablari - O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Umumiy o‘rta ta’lim to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash to‘g‘risida” 2017-yil 15-martdagi 140-son qarori hamda O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirining 2021-yil 17-dekabrdagi 406-son buyrug‘iga (1-ilova) asosan qabul qilingan “Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti” tahlil qiladigan bo‘lsak unda Davlat ta’lim standartining maqsadi – umumiy o‘rta ta’lim tizimini mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ilg‘or tajribalari hamda ilm-fan va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan holda tashkil etish, ma’naviy barkamol va intellektual rivojlangan shaxsni tarbiyalashdan iborat deb belgilangan.

3. Jismoniy tarbiya darslarida qo‘llaniladigan metodlar – Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining jismoniy sifatlarni o‘rgatish uslubiyati to‘g‘risidagi bilimlar maktab o‘quvchilarining asosiy o‘ziga xos aqliy, axloqiy, estetik, mehnat tarbiyasi shuningdek, jismoniy tomonlar va tashkiliy faoliyati hisoblangan ko‘nikma va malakalar tizimini shakllantirishga qaratilgan maqsadli tashkil qilingan pedagogik jarayondir.

4. Jismoniy harakatlarni o‘rgatish bosqichlari – maktab o‘quvchilariga jismoniy harakatlarni o‘rgatish bosqichlari orqali har qanday harakat to‘la bir butun qismligicha o‘zlashtirib olinadi. Har bir o‘rgatish bosqichlari maktab o‘quvchilariga ta’sir ko‘rsatish orqali o‘z vazifasini bajaradi. O‘rgatish bosqichlari asosan uchta bo‘lib ular quyidagilardir:

1- Dastlabki o‘rgatish bosqichi
2- Chuqurroq o‘rgatish bosqichi
3- Mustahkamlash bosqichi

Harakatlarga o‘rgatish bosqichlari orqali har bir jismoniy harakatlarga ko‘nikma hosil bo‘lib boradi.

5. Maktab o‘quvchilarining individual xususiyatlariga tayangan holda dastur ishlab chiqish – Kichik maktab yoshidagi bolalar 7 yoshdan 12 yoshgacha bo‘lgan bolalar bo‘lib ular boshlang‘ich sinf o‘quvchilari hisoblanadi. Bu yillarda bolaning hayoti va faoliyatida muhim o‘zgarishlar ro‘y beradi. Binobarin ularning psixikasida ham o‘zgarishlar sezilarli darajada bo‘ladi. Bolaning maktabga kirishi uning hayotida burulish chog‘idir.

6. Mashqlar kompleksining tuzilishi va mazmuni – Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini tarbiyalash va rivojlantirish jarayonida ushbu komponent muhim o‘ringa ega, chunki boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan olib boriladigan jismoniy tarbiya darslarida ayrim xususiyatlarini inobatga olish zarur.

7. Yillik rejalashtirilgan jismoniy tarbiya darslari (fasllar bo‘yicha) – Rejalashtirish - bu ishning mexanik konsepsiyasi emas, o‘quv dasturini mulohazasiz ko‘chirish ham emas, balki jismoniy tarbiyaning imkoniyatlari va hodisalari mohiyatiga chuqur kirib borishdir. Rejalashtirish ishning tahlili asosida to‘g‘ri xulosa chiqarishning bajarilishini bilishdan tashkil topadi.

8. Sinfdan tashqari ishlarni boshqarish, tashkil qilish va nazorat – Bolalami har tomonlama rivojlantirish, ulami sog‘lom turmush tarziga o‘rgatishning zaruriy omillaridan biri jismoniy tarbiya va sport hisoblanadi. Sog‘lom bolani rivojlantirish borasida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bola organizmining shakllanishida jismoniy tarbiya va sportning tafsiri beqiyos hisoblanadi.

9. Jismoniy yuklamalarni egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlanishiga qarab tartibga solish, me’yorlash, kerakli miqdordagi jismoniy faollikni tashkil qilish – jismoniy yuklama deb jismoniy tarbiya darslarida o‘quvchilar organizmiga beriladigan jismoniy mashqlar me’yoriga aytiladi. Jismoniy tarbiya darslarida o‘quvchilar organizmiga beriladigan yuklamalarni me’yorlash uchun maktab o‘quvchilarining Yoshi , jinsi, individual xususiyatlari inobatga olinadi va shundan kelib chiqib jismoniy yuklama beriladi.

10. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini jismoniy mashqlarga moslashtirish – Moslashtirish tushunchasini **Seli** fanga kiritgan bo‘lib uni 2 qismga ajratib o‘tgan, bular quyidagilardir: tez moslashish va uzoq moslashishdir.

11. Jismoniy sifatlarning rivojlanishidagi o‘zaro mutanosiblik – Biz bilamizki jismoniy rivojlanish tabiiy asta sekinlik bilan mustaqil shakillanish jarayonidir. Jismoniy rivojlanish orqali qobiliyatlarimiz shakillansa jismoniy tayyorgarlik orqali jismoniy sifatlarimiz shakillantirilari. Jismoniy tayyorgarlik orqali biz jismoniy mashqlar orqali jismoniy sifatlarni shakllantiramiz.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida umumiy o‘rta ta’lim maktablarida tahsil oluvchi o‘quvchilarning salomatligini saqlash va mustahkamlashga qaratilgan jismoniy tarbiya dasturining o‘ziga xos tashkiliy-uslubiy xususiyatlariga asoslangan uslubiyat takomillashtirilgan.

1. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining egiluvchanlik sifatining tayyorgarlik darajasini aniqlash bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar natijasida 4x10 mokisimon yugurish natijalari 16% ga, O‘ng oyoqda turib chap oyoqni 90 gradus bukilgan holatda, qo‘llar oldinga uzatilgan ko‘zni yumib muvozanat saqlash. 25,7% ga, 80 smli 2 ta diametr chiziq plus shaklida bo‘lib, chiziqlarni bosmasdan turib sakrash 44,5 % ga o‘sgan va bu holat biz tomondan taklif qilinayotgan metodikaning samaradorligini anglatadi.

Adabiyotlar:

1. Usmonxodjayev T.S., Abdullayev Sh.A., Soliyev A.O., Abdumalikova E.N. Bolalar va o‘smirlar sporti asoslari. T.: Zamon-Poligraf, 2014. 189 b.

2. Абдуллаев А., Ханкельдиев Ш.Х. Жисмоний тарбия назарияси ва услубияти: Жисмоний тарбия институти ва олий таълим муассасалари жисмоний тарбия факультетлари учун дарслик. - Т., 2018. 268-б.

3. Абдуллаев А., Хонкелдиев Ш. Жисмоний тарбия назаряси ва услубиёти. Ўқув қўлланма . Тошкент., Ўз ДЖТИ, 2005 й

4. Абдуллаева Қ.А, Сафарова Р.Ф. Бошланғич таълим концепцияси. // “Бошланғич таълим” журнали, 1998. 6-сон. 12-18-б.

5. Акчурин Б.Г. Физкультурная деятельность как форма воспроизводства духовного и социального здоровья. // Теория и практика физ. культуры, - №12. -М., 2009. - С. 13-16.

6. Арзикулов Д.Н., Гаппаров З.Д., Ваҳобова Д.Б. Психология ва спорт психологияси. - Т.: ИТА, 2018. - 286 б.

7. Атамухамедова Н.М., Уташев Х.Н., Рахмонов Э.Т. Таълимни ривожлантиришда инновацион технологияларнинг тутган ўрни. // Роль молодежи в развитии науки и инновационной деятельности. // Доклады научно-практической конференции (22 октября, 2010). - Т., 2010. - С. 49.

“PEDAGOGIK MAHORAT” JURNALI UCHUN MAQOLALARNI RASMIYLASHTIRISH TALABLARI

“PEDAGOGIK MAHORAT” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

1. “**PEDAGOGIK MAHORAT**” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.

2. E’lon qilinadigan maqolalarga bo‘lgan asosiy talablar:

- ✓ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;
- ✓maqolaning hajmi: adabiyotlar ro‘yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 4-8 betgacha;
- ✓maqola nomi, annotatsiya (80-90 ta so‘z) va tayanch so‘zlar (8-10 ta) ingliz, o‘zbek va rus tillarida keltiriladi.

3. Maqola boshida UDK (udc.online internet saytidan olishingiz mumkin), mavzu, muallifning F.I.O. (to‘liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo‘lsa, ularning har biri haqida to‘liq ma’lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko‘rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro‘yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e’lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.

4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 11 shrift, maqola nomi bosh harflarda, intyerval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o‘ng tomon 2 sm.

5. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo‘lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to‘liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.

6. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro‘yxatda ko‘rsatiladi. Matn ichidagi ko‘chirmadan so‘ng iqtibos olingan asarning ro‘yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o‘rinda kitob, to‘plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to‘liq nomi, nashr ko‘rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko‘rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomyeri ko‘rsatiladi.

7. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.

8. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo‘lsa, barcha savol va e’tirozlar bo‘yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.

9. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo‘lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislari va ma’ruzalari chop etilmaydi. **E’lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko‘chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.**

10. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o‘zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko‘rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

11. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o‘zgartirishlar kiritishga haqlidir.

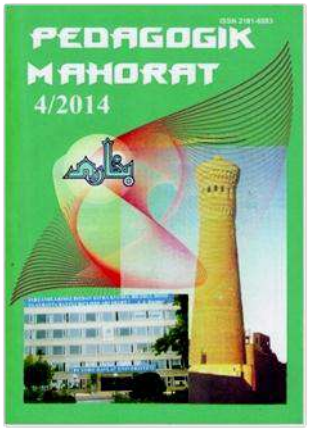
12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko‘rib chiqilmaydi.

Manzil: O‘zbekiston Respublikasi, Buxoro viloyati, 200117, Buxoro shahri, M.Iqbol ko‘chasi, 11-uy, bosh bino, 2-qavat, 219-xona.

Web site: www.buxdu.uz

E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Telegram raqami: +998 (94) 837-18-38.

Buxoro davlat universiteti muassisligidagi
“PEDAGOGIK MAHORAT”
ilmiy-nazariy va metodik jurnali
barcha ta’lim muassasalarini
hamkorlikka chorlaydi.

Pedagoglarning sevimli nashriga aylanib ulgurgan “Pedagogik mahorat” jurnali maktab, kollej, institut va universitet pedagogik jamoasiga muhim qo‘llanma sifatida xizmat qilishi, shubhasiz.

Mualliflar uchun eslatib o‘tamiz, maqola qo‘lyozmalari universitet tahririy-nashriyot bo‘limida qabul qilinadi.

Manzilimiz: Buxoro shahri, M.Iqbol ko‘chasi 11-uy
Buxoro davlat universiteti, 1-bino 2-qavat, 219-xona

Tahririyat rekvizitlari:
Moliya vazirligi g‘aznachiligi
23402000300100001010
MB BB XKKM Toshkent sh. MFO 00014 INN 201504275
BuxDU 40011086006401709410035000 5

Pedagogik mahorat: rivojlanamiz va rivojlantiramiz!

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

2026-yil 10-son (133)

2001-yil iyul oyidan chiqa boshlagan.

OBUNA INDEKSI: 3070

Buxoro davlat universiteti nashri

Jurnal oliy o‘quv yurtlarining professor-o‘qituvchilari, ilmiy tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar, magistrantlar, talabalar, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari hamda maktab o‘qituvchilari, shuningdek, keng ommaga mo‘ljallangan.

Jurnalda nazariy, ilmiy-metodik, muammoli maqolalar, fan va texnikaga oid yangiliklar, turli xabarlar chop etiladi.

Nashr uchun mas’ul:
Nigora SAYFULLAYEVA
Muharrir: Mexrigiyo SHIRINOVA
Musahhih: Sarvinoz RAXIMOVA

Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi. Chop etish sifati uchun bosmaxona javobgar.

Bosishga ruxsat etildi 29.10.2026
Bosmaxonaga topshirish vaqti 30.10.2026
Qog‘oz bichimi: 60x84. 1/8
Tezkor bosma usulda bosildi.
Shartli bosma tabog‘i – 20,6
Adadi – 100 nusxa
Buyurtma № 21
Bahosi kelishilgan narxda.

“BUKHARAHAMD PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Bosmaxona manzili: Buxoro shahri, J.Ikromiy MFY, Hofiz Tanish Buxoriy ko‘chasi, 190 B-uy.